

उत्तररामचरितम् ।

नाटकम् ।

महाकवि श्रीभवभूति प्रणीतम् ।

श्रीयुक्त हरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्येण

प्रणातया सवाद्यवाधनासमाख्यया

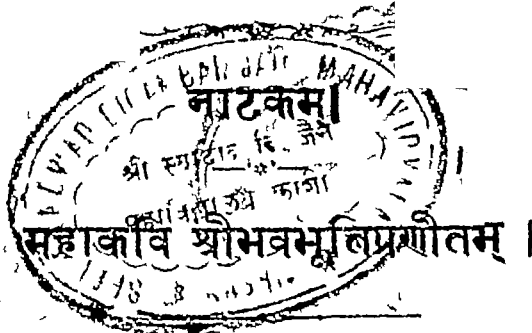
श्रीकथा समेतम् ।

नकापेर हरिचरणचतुष्पाठीतः

श्रीशशिशेखर भट्टाचार्य्येण

प्रकाशितम् ।

उत्तररामचरितम्

श्रीयुक्तगङ्गाधरविद्यालङ्कारभट्टाचार्यात्मजेन
शब्दाचार्य्य-पुराणशास्त्रि-साखररत्न-
व्याकरणतीर्थ्य-काव्यतीर्थ्य-
स्मृतितीर्थ्योपाधिकेन

श्रीयुक्त हरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्येण
प्रणीतया सर्वार्थबोधिनीसमाखरया
टीकया समन्वितम् ।

— ०*० —

नकीपुर हरिचरणचतुष्पाठीतः
श्रीशशिसेखरभट्टाचार्य्येण
प्रकाशितम् ।

—*—

१८९५ अकादे ।

अशेषगुणभूषितः

स्वरसमानशोभान्वितः

बृहस्पतिमहामति

सततशान्तभूर्त्तिः कृती

सुशिक्षित-सुविक्रमो-

वितरणे च कर्णोपनी,

दयालुरिति गीयते

जनगणेन यो भारते ॥

खुलनाजिलाधोन-नकीपुरस्थ-भूखामिनलस्य

श्रीलश्रीयुक्त राय यतौन्द्रनाथ चतुर्धुरीण-

महाशयस्य

कमलालयाकलित करकमले

सादरं समर्पितमिदम्

चिरयुमाशीर्वादेकेन

श्रीहरिदासदेवशर्मा या ।

अथ नाट्योल्लिखितव्यक्तिगणः ।

पुरुषाः ।

सूत्रधार,	•	प्रस्तावसूचक प्रधाननट (stage-manager इति कश्चित्) ।
नट	•	पारिपाश्विकापरनामा सूत्रधारसदृशगुणवान् कश्चित् ।
रामः	•	अयोध्याधिपति सूर्यवशीयो राजा ।
कञ्चुकी	•	अन्त पुरचरो विद्वान् बृहद्ब्राह्मण ।
अष्टावक्र	•	सुनिविशेषः ।
लक्ष्मण'	•	समिवापुत्रो रामस्य भ्राता ।
दुम्भुक्'		कश्चिद्गुप्तचर ।
शम्भूक	•	युद्धतापस ।
सौधातकि	••	अपूर्णशिक्षित' कश्चित् सुनिकुमारः ।
भाग्ययन		पूर्णशिक्षित कश्चित् सुनिकुमारः ।
जनक'		सीरध्वजो नाम मिथिलाधिपति ।
कुश	}	रामस्य पुत्री ।
नव		
चन्द्रकेतु'		लक्ष्मणस्य पुत्र ।
सुमन्त्र	••	प्राचीनसारथि' ।
विद्याधर'	••	अपरिचितनामा देवयोनिविशेषः ।
वाग्मीकि,	•••	कश्चित् महर्षि' ।
सुनिवालका'		सैनिकपुरुष इत्यादयोऽपि ।

स्त्रियः ।

सीता		जनकनन्दिनी' रामस्य पत्नी ।
आवेयी		ब्राह्मणवत् सकलसंस्कारैः, संस्कृता ब्राह्मणजातीया काचित् स्त्री ।
वासुन्ती	•••	वनदेवता (वनाधिकारिणी) ।

तमसा	}	..	नद्यधिष्ठातृ देवताद्वयम् ।
सुरला			
कौशल्या			रामस्य माता ।
अरुन्धती			वशिष्ठपत्नी ।
विद्याधरी		.	अज्ञातनाम्नी उक्तविद्याधरस्य पत्नी ।
भागोरथी		..	गङ्गादेवी ।
पृथ्वी		..	पृथिवीदेवी ।
प्रतीहारी			अन्त पुरद्वाररक्षिका ।

अथ नाटकोक्तदेशानां

प्राचीननामानि		इदानीन्तननामानि ।
लङ्का	...	सिंहल इति ।
विदेहः	.	विहृत इति ।
ऋष्यशङ्काश्रम	...	सिंहेश्वर इति (भागलपुरे) ।
मिथिला	...	मिथिला ।
अयोध्या	..	अयोध्या ।
पञ्चवटी	...	पञ्चवटी (नासिकनामकस्थानसन्निहिता)
दण्डकारण्य'	..	नागपुरावविनासिकपर्यन्तविलीय'भूभाग' ।
जनस्थान'	...	दण्डकारण्यस्य अ'शविशेषः ।
वान्मीकितपोवन	..	विठुर (ब्रह्मावर्त) ।

विज्ञापनम्

‘लोकः खलु कर्म कुर्वन् साधुवादमेव लभेत’ नास्तीदृशो वेदोपदेशः, नवा राजशासनम्, तथा सति जगत्यामुपहासो नाम न स्यात् । सुतरां साधुसम्पादित एव कर्मणि साधुवादः, अशक्यसाधनप्रवृत्तावपि च सत्यामुपहास इति साधारणी चिरन्तनी रीतिः । तथा च महाभारते श्रूयते क्षुद्रतमः कश्चन विहङ्गमो निःशेषमेवानन्तजलधिजलमुत्तोलयितुमुद्यत आसीत्, उपाहसच्च तस्मिन्द्रः । अत एव ग्रन्थकारमनोभाव-सागरसमवगाहिना विचक्षणैरेव सम्पादनीयां टीका मादृशो मन्दमतिर्ग्रन्थकारात् प्रचुरतरदूरवर्ती जनः सम्पादयितु-मौहमानो लोकैरुपहसनीय इति सन्भवपरमेव । इति यथार्थं जानन्नपि नितान्तदुरूहोत्तररामचरितनाटकटीकां निर्म्मातुं प्रवृत्तोऽस्मि । तथाहि स्रोतसीव प्रवले समुद्यमे सति तत् प्रतिकूलतया तरणिरिव मनोवृत्तिः प्रवर्त्तयितुमशक्यं वेति ।

अत्र च मूले विभिन्नदेशीयं पुस्तकपञ्चकमवलोक्य सङ्गत-सम्मतपाठसन्निवेशनम्, टीकायान्तु मूलवाक्यस्य विशदविवरणं, आवश्यकतानुसारेण शास्त्रान्तरप्रदर्शनम्, अन्तरान्तरा योग्य-विषयविशेषसमालोचनञ्च विहितम् । प्रायेण साहित्यदर्पण-मतमनुसृत्यैवालङ्कारादयः सन्निवेशिताः । यदीदानीमन्ते-वासिवर्गः टीकामिमामासाद्य सन्तोषलेशमपि लभेत, तदैव सफलो मे भविता महीयानयमायासो व्ययातिशयश्चेति मन्यते ।

दोषस्वीकारः । आमूलतः समीचीनपरिशोधनवास-

नया व्ययवाहुल्ये परिश्रमप्राप्त्यर्थे च कर्तव्येऽपि अतिप्रचुरतराणां
देवनागराक्षराणामत्यल्पमात्राकारवैषम्यवशात् सहसा इदन्तया
परिचेतुमशक्यतया लिपिकराणामेकान्ताऽशिक्षिततया प्रथम-
संस्करणे सम्भवपरतया मम मन्दभाग्यतया च वर्णतः पदतो
वाक्यतश्च अनेकमशुद्धं परिलक्ष्यते : तत्संशोधनप्रवृत्तानां
महात्मनामात्मगुणगरिम्णैव क्षमार्हः खल्वहम् ।

परिशेषे वक्तव्यमेतत्, यत्, येषां ग्रन्थसाहाय्येन विषयविशेषेषु
कतकार्या वयं, तान् प्रति असह्यन्यवादविधायिन श्विरकृत-
ज्ञाश्च स्म इति ।

१८३५ शकाब्दीयसौरकार्तिकस्य पष्ठदिवसे ।

विनीत श्रीहरिदामदेवशर्माणः ।

अथ भवभूतेरितिहासः ।

दाक्षिणात्यदेशे पद्मपुरनगरे(१) नित्याग्निहोत्रिणः श्रौत-
क्रियानिरताः केचित् काश्यपगोत्राः पङ्क्तिपावना (२) ब्राह्मणा
निवसन्ति स्म । तत्र महाकविर्भट्टगोपालो नाम कश्चित्
वाजपेययागेन सुगृहीतनामा बभूव । तदात्मजो नीलकण्ठनामा
जातूकर्णीनामधेयाया भार्यायां भवभूतिमुत्पादयामास (३) ।
स खलु भवभूतिर्महाज्ञानिनो ज्ञाननिधिनाम्नः (४) परमहंस-
प्रवरस्य शिष्यत्वमधिगतो वेद-वेदान्त-दर्शन-स्मृति-पुराणेति-
हासादिषु परं वैचक्षण्यमापन्नः 'श्रीकण्ठ' इत्युपाधिमवाप(५) ।

(१) । ग्रने किल, दाक्षिणात्यबुन्देलखण्डे पारा-सिन्धुनामधेययोर्नद्यो मम्मेलन-
स्थाने पद्मपुर (पद्मावती) नगरमद्यापि विद्यत इति ।

(२) । “अथा सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।

श्रोत्रियान्ब्रजज्ञैव विज्ञेया पङ्क्तिपावना ॥” मनु’ ।

(३) । “अस्ति दक्षिणापथे पद्मपुर नाम नगरम् । तत्र केचित् तैत्तिरीयिण
काश्यपाश्वर्यागुरव पङ्क्तिपावना पञ्चाग्रयो धृतव्रता सोमपीथिनो ब्रह्मवादिन
प्रतिवसन्ति । तदासुप्यायणस्य तत्रभवतो वाजपेययाजिनो महाकवे पञ्चम सुगृहीत
नाम्नो भट्टगोपाथस्य पौत्र पथिवकीर्त्तैर्नीलकण्ठस्यात्मसम्भव श्रीकण्ठपदलाञ्छनो
भवभूतिर्नाम जातूकर्णीपुत्र ।” महावीरचरितप्रस्तावना ।

(४) । “श्रेष्ठ परमहंसानां सद्दर्श्यामिवाङ्गिरा ।

यथार्थनामा भगवान् यस्य ज्ञाननिधिर्गुरु ॥”

इति महावीरचरितप्रस्तावनाश्लोकदर्शनात् ज्ञाननिधिनामैव भवभूतेर्गुरुरिति
मन्तव्यम् । केचित्तु प्रसिद्धवार्त्तिककर्त्तुर्भट्टकुमारिलस्य शिष्यो भवभूतिरिति वदन्ति ।
यदि तु तत्र प्रमाणमुपलभ्यते तदा 'ज्ञाननिधि'रिति भट्टकुमारिलस्यैव उपाधिर्निति
समाधिष्यम् । गुरुद्वय वा ।

(५) । अत्र वीरचरितप्रभृतिग्रन्थव्याख्याता दाक्षिणात्यो वीरराघवः “आर्यासप्तशती”

यदा च भवभूतेरसाधारणधीशक्ति-विद्या-ब्राह्मण्यकवित्व-
प्रभृतिसद्गुणजातजनितं यशो दिशि विदिशि च क्रमशो
विस्तीर्णमासीत्, तदा नितान्तविद्योत्साही परमपरगुणग्राही
कान्यकुब्जेश्वरो यशोवर्मदेवः स्वसभायां समादरसमानीतेन
भवभूतिना सभासदः पदमलञ्चकार । *

तत्र च भवभूतेरसाधारणी परमचमत्कारिणी कवित्वशक्तिः
वसुधाधिपतेरासौधशिखरात् दीनकुटीरपर्यन्तं सहृदयसमुद्गीता
विक्षयमाटधाति स्म लोकानाम् ।

तत्रान्तरे वीरधुरीणः काश्मीरेश्वरो ललितादित्यो नाम
राजा यशोवर्मणा सह केनापि निमित्तेन महासमरे प्रवृत्तः ।
विजितश्च तस्मिन् यशोवर्मा । विजयमानश्च ललितादित्यः

टीकाकृतं अनन्तपण्डितश्च मन्यते स्म, यत्, अस्य कवे 'श्रीकण्ठ' इति पिढकृतं
नाम । सरन्तु

“साऽस्वा पुनातु भवभूतिपवित्मूर्तिः ।”

“तपस्वी का गतोऽवस्था मिति च राननाशिव ।

गिरिजायाः सनौ वन्दे भवभूतिस्मिताननौ ॥”

इत्यं श्लोकनिर्मानात् भवभूतिरिति नाम समभवदिति । अपरे तु श्रीकण्ठ इति
नाम, भवभूतिरितुपाधिरिति वदन्ति । तदुभयसप्यलीकमिव प्रतिभाति, “श्रीकण्ठ
पटनाञ्छनो भवभूति नाम” इति कविना स्वयमभिहिते ‘काव्यतीर्थपटनाञ्छनो-
रामदासो नामे’त्यादाविव श्रीकण्ठपदस्योपाधित्वेन प्रतीते सार्वजनौनत्वात् । श्रीकण्ठ-
पदस्य वृत्तपत्तिं स्तु टीकाया दर्शिता ।

। काश्मीरराजतरङ्गिण्यामेदमितिहत्त दृश्यते । तत्र वृत्तान्तान्तरमपि परि-
लक्ष्यते; वाक्पतिराजो नाम यशोवर्मदेवस्यापरः कश्चन सभासदासीदिति । सम्भाव्यते
च तत्र, येन खल्वसौ वाक्पतिराजः यशोवर्मदेवस्य विक्रमातिशय गौडविजयचौपजीव्य

स्वसभायां भवभूतेः सकृन्नात्रपदार्पणरूपेणैव पण्डित सन्धिवन्धनं
विधाय विरराम, न पुनरिदानीन्तन इव कोटिशो धनराशिं
क्षतिमापूरयितुमङ्गीचकार ।

हन्त भोः । “ते हि नो दिवसा गताः” भारतवर्षस्य । यत्र
खल्वीदृक् परगुणमुग्धमानसो विजेता, तादृशञ्च कविकुलरत्नं
युगपदेव जगदुच्चासने निवेशयामास भारतवर्षम् । इदानी-
न्तनीं दशमनुभवन्तः तच्च समयं चिन्तयन्तः किं नाम स्वतो
विगलन्तीमश्रुधारां संवरीतुमर्हन्ति सहृदयाः ? ।

ललितादित्यः किल ६८३ ख्रिष्टाब्दादारभ्य ७२८ ख्रिष्टाब्द-
पर्यन्तं काश्मीरराज्यं परिपालयामास* । तेन सह सम्पादित-
समरो यशोवर्मदेवोऽपि तस्मिन् समय एव कान्यकुब्जप्रदेशं
शशासिति यथार्था खलु सम्भावना, सुतरां तदीयसभासदामन्य-
तमो महाकवि भवभूतिरपि यशोवर्मणो राजत्वसमयप्रथमभागे
प्रादुर्भवति समीचीनमवधारणम् ।

अतः सिद्धं ख्रिष्टीयसप्तमशताब्दीशेषभाग एव भवभूते-
राविर्भावकाल इति ।

‘गौडवह्नी’ नामैक प्राकृतकाव्य विरचयामास । तत्र चात्मानं भवभूते शिष्यतया
परिचाययन् येन प्राकृतेन भवभूति प्रशंस्य, तस्याय सञ्कृतानुवाद ।

“भवभूतिजगन्निर्गत काव्यामृतरसकणा इव स्फुरन्ति ।

यस्य विशेषा अद्यापि त्रिकटेषु कथानिवेशेषु ॥”

* । जनाराम कथानि हामनिर्देशानुसारादयं निर्देशः । किन्तु यावदत, समीचीन
प्रमाणान्तरं नोपलभ्यते तावद्विदमेव चिन्तयनीयम् ।

अथ संचिप्तसमालोचना ।

अल्पया नहि जनो निजशक्त्या
शक्तिमान् गणयितुं गुणराशिम् ।
अन्नपुञ्जमिव बालविडालः

किन्तु दूषयति तं सुखदानात् ॥ (विराजसरोजिनी)

इतिवदस्तु वा मादृशाम् समालोचनया दूषितमेव नाटक-
रत्नमुत्तररामचरितम्, तथापि ममेयं प्रवृत्तिर्निवर्त्तयितु-
मशक्यैव सञ्जाता । किन्तु खलु नवनलिनं मलिनं भवितेति
मत्वा मधुकरस्तदुपरि परिपतितुं निवर्त्तते नाम ? अथवा
खेनैव गुणगरिमृणा निरतिशयचारुतरस्य किलोत्तररामचरितस्य
स्वरूपवोधनपरायणायां मादृशानां समालोचनायां सत्यपि
। न । ली । । के ह स वे न खलु मे भीतिकातरं
मनः, न खलु शरदि विकाशमाने पौर्णमासीचन्द्रमसि खद्योतः
प्रद्योतितुं लज्जते नाम ।

इह खलु कवीनां काव्यनिर्माणमुखप्रयोजनं नाम
परमचमत्कारिणा नायकनायिकाचरितचित्रणेन सरसभावेन
साधारणानां शिक्षाविधानमेव । तच्च चरितचित्रमत्र यथा
साङ्गतया निष्पन्नं, अन्यत्र कुत्रापि तादृशं नोपलभ्यते ।

अत्र हि महाकविना परमादर्शनायकीकृतो रामचन्द्रः,
पतिव्रताधर्मो रमणीशिरोमणीकृता सीता, प्रवर्त्तितञ्च
काव्यजगति निजसाम्राज्यम् ।

अत्र केचिदालोचयन्ति, रामायणरामो निर्वासितसीतोऽपि सन् पूर्ववदेव धीरस्थिरप्रकृतिर्महावीरस्वभाव एव दृश्यते उत्तररामचरितरामस्तु सीतां निर्वासयन् वङ्गीयो वावुरिव विषम-वियोगविधुरः परमशोकसमाकुलः स्वयमपि रुदन् स्वदशा-प्रदर्शनेन परानपि रोदयन् नितान्तदुर्वलोचितकोमलहृदयः कापुरुष इव परिलक्ष्यत इति ।

तदिमामुक्तिममीषासमीचीनामेव मन्यामहे । तथा च इतिहासप्रणीता वाल्मीकिः, भवभूतिस्तु नाटकनिर्माता, इति-हासकर्त्ता यथायथवस्तुस्वरूपप्रकाशमात्रप्रयोजनतया प्रदीप इव महास्वाधीनः, नाटकनिर्माता तु पर-मनोरञ्जनमात्रप्रधानो-द्देश्यतया गायक इव परमपराधीनः, वाल्मीकिः श्रोतारस्तदानो-न्तनाः समुन्नतिचरमसीमासमारूढभारतजन्मानो महावीरधीर-प्रकृतयो मनस्विमानवाः, भवभूतेः श्रोतारस्तु (द्रष्टारस्तु) अवनति-शेषसोमासन्निहितप्रायभारतवासिनः पुत्रकलत्रादिलालनपरा-यणा वलवदलसकोमलमानसा मानुषाः, सुतरां रामायणराम-चरितसमान निजनाटकीयरामचरित्रचित्रणे तादृशश्रोतवर्गस्य चित्तवृत्तेरननुकूलतया समनुरञ्जनाभावात् अथवावैमुख्येन शिक्षाविधानमसम्भवमेव, परन्तु कविलभ्ययशसोऽप्यलाभेन भवभूतेरुद्देश्यसिद्धिरेव न स्यात् । अतः कोमलरामचरित्र-चित्रणमन्तरेण भवभूतिः किं नाम कुर्यात् । सुतरा रामायण-रामेण सह उत्तररामचरितरामस्य तुलनाकरणकामनैव नोप-पद्यते । अथवा प्राणप्रतिमप्रियतमाया श्विरच्छेदेऽपि शोक-

संवेगाभावे सहती परुषतैव प्रतीयते, न च 'वीरपुरुषेण सर्वदेव
परुषेण भवितव्य' मित्यस्ति वेदोपदेशः, नवा कर्त्तव्यहानिस-
कुर्वाणं शोकसमाकुलताभात्रमेव पुरुषाणां वीरत्व' निहन्तीति
केनापि मन्यते । दृश्यते च रामायणेऽपि शैलनिपतित-लक्ष्मणस्य
शोकेन समाकुलता रामस्य * ।

चित्रदर्शनमत्र प्रयोजनविशेषप्रतिपादनाय प्रयुक्तम् । तथा च
सीतारामयो स्तत्तदविकलचित्रदर्शनेन परमसद्भावस्य सर्वे देवा-
कृत्रिमताप्रत्ययात् परस्परप्रणयस्तदानीं सहस्रधा वृद्धिसुपगतः ।
परक्षण एव समुपजायमानो निर्वासनकृतः सीतारामयोश्चिराय
वियोगः शरच्चन्द्रचन्द्रिकामतीत्य निविडान्यकारसमागम इव,
परमरमणीयनगरमतिक्रम्य दारुणारख्यप्रवेश इव शीतलतम-
मलयमारुतमपहाय निवडनिदाघताप इव च हृदयमग्नि-
विदारणो दुःसहतम एवासीत् । यदि पुनश्चित्रदर्शनमेव
नाकरिष्यत् तदेदृशी प्रकृतरसपोषकता नाभविष्यदेव ।

केचित्तु कालिदासतोऽपि निजकल्पनानैपुण्यप्रदर्शनाय भव-
भूतिना चित्रदर्शनमुपनिवडम् । तथा च

“तयो र्यथाप्रार्थितमिन्द्रियार्थान्

आसेदुषोः सद्गसु चित्रवत्सु ।

प्राप्तानि दुःखान्यपि टखडकेषु

सञ्चिन्तप्रमानानि सुखान्यभूवन् ॥” *

* । यच्चाक्त वङ्गोद्योवावृरिवेति, तदप्यसमाचीनत्वेव वङ्गोद्योवाङ्गनामिदानीं
प्रार्थण धैर्य-गाम्भीर्य-साहसीत्साहदर्शनात् ।

** । रघुवंशे चतुर्दशसर्गे २५ श्लोकः ।

इत्यनेन कालिदासेन चित्रदर्शनकथास्मात्प्रमुपनस्तं ।
अत्र तु भवभूतिना परेषामनुन्नेयभावेन तस्यैव छायासुपादाय
विवृतभावेन पृथक् पृथक् विचित्रचित्रावलीप्रदर्शनद्वारा खल्वा-
त्मनः परमचमत्कारिणी कल्पना-शक्तिराविष्कृतेति वदन्ति ।

अपरे तु चित्रदर्शनेन सुनिपत्तौभिर्भूतपूर्वसद्भावस्मरणात्
सीतायाः पञ्चवटीवनगमने स्वत एव वासना भविष्यति, तत्
पूरणच्छूलेन च निर्वासनं युक्तियुक्तमिति निर्वासनोपाख्यान-
योजनायाः सुविधाविधानाय चित्रदर्शनमित्याहुः । अस्य सिद्धा-
न्तस्य बहुवादिसिद्धतया टीकायामयमेवास्माभिः सन्निवेशितः ।

द्वितीयाङ्कविष्कम्भक एव मनोहरः, शेषांशस्तु अनावश्यक-
शैलवनादिवर्णनबहुलतया धैर्यमवसादयति ।

आद्योपान्तः समस्त एव तृतीयाङ्कः परममनोरमः ।
अभिज्ञानशकुन्तले जागरितस्मृतेर्वियोगवेदनाविधुरीकृतस्य
दुष्मन्तस्य विलापमाकर्ण्य अन्तरालवर्तिनी शकुन्तलामखी
मानुमती (मिश्रकेशो) यदिदमाह “सहि । दूरे वट्टसि एआइणी
ज्जेव कससुहाइं अणुभवेसि” तदीयभावमादाय भवभूतिः
खल्वस्मिन्नङ्के प्रकृतसीतासेवाट्टश्या विधाय खनिमित्तं
रामस्य विलापं श्रावयन् वलवदाकुलत्वं प्रदर्शयन् आत्मनि
पूर्ववदन्नुष्णप्रगाढप्रणयास्तित्वञ्चानुभावयन् कालिदासादपि
कल्पनाया मतीवात्मनैपुण्यमदर्शयत् ।

चतुर्थाङ्के विष्कम्भके अनध्यायलब्धावसरयोः भाण्डायन-
सौधातक्योः परस्परालापौ नितान्तकौतुकावहः । हन्तेदानीं

परीक्षाकिशरिणी तं खलु छात्राणामनध्यायमहोत्सवललित-
 कुरङ्गं सम्पूर्णमेव कवलितवती । तथा लवदर्शनावधि शेषं
 यावत् वालखभावसुलभं चापल्यं, वर्षीयसां नैसर्गिकं वात्सल्यं
 मुनिजुमाराणां ब्राह्मणोचितशान्तिप्रियता शैशवसम्भवभीरुता च,
 लवस्य राजात्मजयोग्या मनस्विता तेजस्विता वीरता चातीव-
 मनोहरा ।

पञ्चमाङ्के कुमारयोः सविनयसदाचारञ्च सौजन्य-शौच्य-
 दर्पभूयिष्ठं चरित्रं तदानीन्तनलोकाचारञ्च भावयती जनस्य
 इदानीं परप्रतारणापरिपूर्णे भारतवर्षे विस्मयेनानन्देन च मह
 शोकमेवावहति ।

षष्ठाङ्के विष्कम्भके दुरूहशब्दमसूहानामिव सुदीर्घसमा-
 सोपनग्रामः सर्वैर्वाभिनयप्रतिकूलतया नितान्तदुर्गमतया च
 दोषावह एव । अनत्रापि नाटकेऽस्मिन्नीदृशो दोषः समन्विय-
 माणः सुलभ एव । अभिज्ञानशकुन्तले राजा दुष्मन्तो नितान्त-
 शिशुं सर्वदमनमवलोक्य चणं स्वसन्तानतया निश्चिन्वानः
 चणमपि च परपुत्रतया मन्दिहानः बहु विकल्पयन् विशेष-
 विषादं प्रकाशयन् विस्मयमादधाति कौतुकञ्चोपजनयति
 लोकानाम् । अत्र तु रामचन्द्री महासमरसमर्थयोर्नितान्त-
 शिञ्चितयोः किशोरवयसोरेव कुशलवयोः परिचये विविध-
 कौशलमुद्गावयन्नपि तदसमर्थः संशयलालसासमाकुलो विलाप-
 विह्वलमानसो विस्मयकौतुकयोः परां काष्ठामुपजनति । तेन
 हि भवभूतिना कालिदासत एव वीजमुपादाय ततोऽपि कल्प-

नाकुशलतामात्मनो दर्शयता फलकुसुमशोभितविशालविटपिनं
निर्झाय चमत्कारिणी रचनाचातुरी परिदर्शिता ।

सप्तमाङ्के “कार्यं निर्वहणेऽद्भुत” मित्यालङ्कारिकवाक्य-
मनुसृत्य यादृशं महाद्भुतचित्रमाविष्कृतं न खलु तादृशं
कुत्रापि रूपकान्तरे परिलक्ष्यते ।

अस्य हि प्रतिपदं प्रतिपात्रञ्च समादाय समालोचना
प्रकृतनाटकद्विगुणायतनग्रन्थेनापि न शक्यते कर्तुम् ।
तथापि तु टीकायामेवास्माभिर्यथास्थानमनेकशः समालोचित
मिति तस्यात्र पुनरावृत्तिरनावश्यकौ ।

किन्तु नाटकनिवहेषु अभिज्ञानशकुन्तलं उत्तररामचरितञ्च
सर्वथैव समुज्ज्वलरत्नं, अनयोस्तु कतरच्चारुतरं तन्निर्वाचन-
मशक्यमेवास्माभिः । किं बहुना, यदि कश्चित् स्वयं
कालिदासं भवभूतिञ्चैकत्र समुपवेश्य प्रष्टुमशक्यत् ‘कविक्ल-
शिरोमणियुगल । कतरदेतयोश्चारुतरं नाम ?’ मन्ये, तदा
तावपि सशिरःकण्डूयनभिदमवदिष्यतां यत्, एतन्निर्वाचनं
विशेषविवेचनाधीनं, अपि च समयसापेक्षम्, किञ्च नैपुणो-
न्नेयं, अथवा अशक्यमेवेति” ।

कवित्वे कालिदास एव गरीयान्, भवभूतिस्तु शास्त्रज्ञताया
सदाचारे, धार्मिकताया मभिमाने च प्रधानतर इति ।

अथ स्वरूप-नायकनायिकादिनिरूपणम् ।

प्रायेण नाटकलक्षणलक्षिततया रूपकेषु तदिदमुत्तरराम-
चरितं नाम नाटकम् । तथाच सङ्गीतदामोदरे—

“प्रख्यातोत्तमनायकं रसमय राजर्षिवंशोद्भव
साङ्ग भङ्गजयान्वितं लयमयं तत्तत्पुराणाग्रयम् ।
भाषावैभवसुन्दरं प्रविलसन्नानाविलासं बल—
वृत्तिव्याप्तमशेषसम्भिसहितं सप्ताङ्गवन्नाटकम् ॥”

अत्रेदमधेय^१ ; स्वाभिप्रायानुसारिणी किल कविकल्पना सर्वथैवेतिहास-
समुच्चयाविर्भवितुमेव नार्हति, सुतरा न खलु सा इतिहाससामञ्जस्यमपेक्षते, अपेक्षते
तु ऐतिहासिकनायकनायिकामात्रम् । तथाच महाभारतेन सहाभिज्ञानशकुन्तलस्यैव
रामायणेन सममस्यापि प्रायेणोपाख्यानमग्रे वैषम्ये सत्यपि नायकनायिकयो-
रैतिहासिकतया न क्षतिरिति ।

अत्र श्रीरामचन्द्रो दिव्यादिव्यः पूर्णलक्षणलक्षितधीरोदा-
त्तप्रकृतिरनुकूलो नायकः । तथाच साहित्यदर्पणे—

“दिव्यादिव्यो यो दिव्योऽप्यात्मनि नगमिमानी, यथा श्रीरामचन्द्रः ।”

“अविकल्पनः क्षमावान् अतिगम्भीरो महासत्त्वः ।

अग्रयान् निगदमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ।

“अनुकूल एकनिरत ॥” इति च ।

नायिका तु सीता स्वीया प्ररूढयौवनरूपमध्या^२ ।

यथा तत्रैव । “विनयार्जवाद्युक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्वीया ।”

“मध्या विचित्रसुरता प्ररूढस्मरयौवना ।

द्वेषत्प्रगल्भवचना मध्यमत्रीडिता मता ॥” *

१ । धीरादिभेदव्रयन्तु मानावस्थायामिव सम्भवतीति तद्भेदो न लक्षितः ।

* । विचित्रसुरतेत्यादिकेन्तु मध्याया एव भेदप्रदर्शकं पृथक् पृथक् लक्षणमिति
बोध्यम् ।

सा पुनरनिर्वासितावस्थायां स्वाधीनभर्तृका, निर्वासिताऽ-
वस्थायान्तु प्रोषितभर्तृका । तत्र स्वाधीनभर्तृकालक्षणं यथा साहित्यदर्पणे

“कान्तो रतिगुणाक्तो न जहाति यदन्तिकम् ।

विचित्रविषनासक्ता सा स्यात् स्वाधीनभर्तृका ॥”

प्रोषितभर्तृकामाह रसमञ्जरी

“देशान्तरगते भर्तृरि सन्तापाकुला प्रोषितभर्तृका ।” †

न च कथमेकस्या उक्तद्विविधत्वमिति वाच्यं—

“कविदन्योन्यसाङ्गर्थ्यमासा लक्षणे पुं दृश्यते ।

इति दर्पणकारिणैव साङ्गर्थ्याङ्गीकारात् ।

करुणविप्रलम्भशृङ्गार प्रधानरसः । तथाच साहित्यदर्पणे

“दूनीरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ।

विमनायते यदेक क्षदा भवेत् करुणविप्रलम्भात् ॥”

“श्रान्धाङ्गिरङ्गलतिका नियत विलुता” इत्यभिदधतो रामस्य सीतामरणनिश्चयात्
तदर्थमेकान्तविमनायमानत्वात् सतनाङ्गे सीतायाः पुनर्लभ्यत्वाच्च । वीररौद्रादयस्सुहृदरसा
यथास्थानमनुसन्धेयाः ।

बाहुल्येन वैदग्ध्यैरीतिः । यथा तत्रैव

“माधुर्यव्यञ्जकैर्दग्धै रचना ललितात्मिका ।

शृङ्गाररस्यवृत्तिर्वा वैदग्ध्यैरीतिरिष्यते ॥”

केचित्तु पाञ्चालीं रीतिं वदन्ति । किन्तुत स्त्रीकविसरतः सर्वा एव रीतयो
लक्ष्यन्ते ।

प्राचुर्येण माधुर्यं गुणः । तदुक्तं दर्पणे

“चित्तद्रवीभावमयो ह्यादौ माधुर्यमुच्यते ।

सम्भोगे करुणे विप्रलम्भे शान्तेऽधिकं क्रमात् ॥”

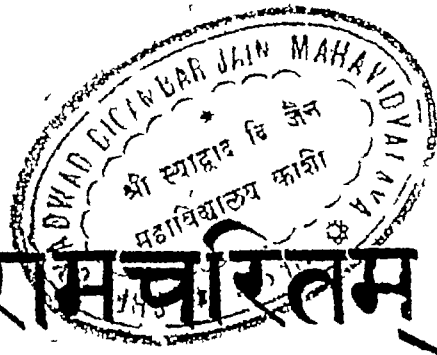
श्रीज प्रसादावल्पाधिकभावेन परिदृश्यते ।

तदय संगहश्लोकः—

धौरीदात्तोऽनुकूलः स परमपुरुषो नायको रामचन्द्रः
सीता मध्या स्वकीया भुवननिरूपसा नायिकादर्शभृता ।
वैदर्भी नाम वीतिः, पुनरिह करुणो विप्रलम्भो रसोऽङ्गी
माधुर्याखरो गुणश्च प्रथमकृतिरियं मालतीमाधवस्य ॥

—:०:—

उत्तररामचरितम्

प्रथमोऽङ्कः ।

द्रुं कविभ्यः (१) पूर्वभ्यो (२) नमो वाकं प्रशस्महे ।
विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥ १ ॥

नमो गणेशाय ।

सारदा सकलशास्त्रपारदा शारदान्बुजसुखी नतिं सताम् ।
शारदी शशधरस्य कौसुटी मोदिनी कुमुदिनीमिव क्रियात् ॥
कापि नाम भवभूतिभाषिता भारती गुरुगभीरभावभाक् ।
भावसुग्धमनसा मनोऽनिश मज्जयत्यतुलहर्षमागरे ॥

ग्लपयति भवभूतेभारतीं भावरम्या

विशद्यति नवा मे वाक्यमीदृङ्गन शङ्करम् ।

शशिन इव कलङ्क सुन्दरस्त्रीञ्चटोप

न भवति रुचिहारी, किन्तु वैचित्र्यकारी ॥

अथ तत्रभवान् अशेषदेशभाषाशास्त्रनिपुणः कविकुलगिरोमणिर्भवभूतिरुत्तरराम-
चरित नाम नाटक चिकीर्षन् निर्विघ्नचिकीर्षितपरिसमाप्तिकामो मङ्गलश्लोकमाववन्ध,
मूलधारारथस्तु “रङ्गविज्ञोपशान्थं नान्दीमादौ प्रयोजये”दिति शास्त्रात् सभ्यानामात्म-

(१) गुरुभ्य इति पाठान्तर ।

(२) सर्वभ्य इति पाठभेद ।

नाञ्च मङ्गलार्थं तमेव पठन्ति इदमिति । पूर्वैभ्यः प्राचीनेभ्यः कविभ्यः वान्शीकव्यासा-
दिभ्यः नमः, तदनन्तरञ्च वाक्, वाक्यरूपं, सुगणं, ब्रह्म विष्णुमिति, यावत् इदं वक्ष्यामः
प्रशास्त्रहे प्रार्थयामहे । किमित्याह आत्मनस्तस्यैव परमात्मनः विष्णोरित्यर्थः कला अंशरूपा
अनएव देवता देवतावत्प्रभाववती अमृता अमृतवत्सुरसा वाचं वाक्यं विन्दे म लभेमहि ।
अभिप्रायानुरूपवाक्यसम्पत्तिरस्माकं भवतु इतीश्वरसमीपे प्रार्थनेति निष्कर्षः ।

पूर्वैभ्यः कविभ्यो नम इति वाचनिकनमस्कारः । ननु यस्य नमस्कारमदन्ति
एव प्रार्थनाया औचित्यात् कथमत्र पूर्वैकविभ्यो नमस्कारः प्रार्थना तु शब्दब्रह्मान्तिक इति,
सत्यं पूर्वैकवीना शब्दब्रह्मोपासनया तत्र लक्षसिद्धिकतया रामायणादियव्यकारत्वेन
गुरुतया च निभ्यो नमस्कारः कृत । तथाचाह्निकतत्त्वे स्मार्तः “ग्रन्थकर्तुः सुतरा
गुरुत्व” मिति अभीष्टप्रार्थना तु सर्व्वाभीष्टफलदातुरीश्वरान्तिक एव युक्तेति न दोष ।
अथवा नमं इत्यस्य वाको वाक्यं यन्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा प्रशास्त्रहे पूर्वैकवीनाम-
न्तिक एव प्रार्थयामहे ।

उच्यत इति वाको वाक्यं कर्मणि चञ्, कान्दस्योऽय प्रयोगः । तस्य च ब्रह्मत्वे
प्रमाणं यथा श्रुति, “चत्वारि शृङ्गास्त्रयोऽस्य पादा हे शीर्षे समहस्तसस्त्रिधावह्नी हृषभो
रोरवीति महो देवो मर्त्या आविवेग ।”

विष्णोरात्मत्वे प्रमाणं यथा श्रीमद्भागवतं—

“परावरेषा भूतानामात्मा यः पुरुषः परः ।

स एवासीदिदं विश्वं कल्पान्तेऽन्यत्र किञ्चन ।

तस्य नामे' समभवत् पद्मकोषो हिरण्यः ।

तस्मिन् यज्ञे महाराज । स्वयम्भूश्चतुराननः ॥”

सर्वो वर्णात्मकोऽवयवी शब्दो ब्रह्म इति श्रुत्या प्रतिपादित, अत एव अवयवभूत एकेक-
प्रयुक्तं वर्णमय कतिपयवाक्यन्तु तस्य अंश एव स्यात्, अत एकोक्तं आत्मनः कला वाच-
मिति । विष्णुपुराणञ्—

“काव्यालापाय धे केचित् गीतकान्यखिलानि च ।

शब्दभूर्त्तिधरस्यै ते विष्णोरंशा महात्मनः ॥”

पथावक्तुं ह्यत “युजीर्जेन सरिद्धर्तुः पथावक्तुं प्रकीर्त्तित” मिति लक्षणात् ॥१॥

नान्यन्ते स्वधार । (क) अलमतिविस्तरेण । (ख) अद्य खलु

(क) नन्दयति स्ववेन देवादीन् आशीर्वादेन सम्यान् नमस्कारिण वा आत्मानं आनन्दयति या वाक् सा नान्दी, इत्यन्तनन्दधातोः कूर्त्तरि पचादित्वादच्, ततश्च “प्रसादिभ्यश्चेति स्वार्थे ञश्च, ततः मिथ्याभीप्रत्ययः । तथा चोक्तं नाट्यप्रदीपे “नन्दन्ति काव्यानि कवीन्द्रवर्गा कुशौलवा-पारिषदाय सन्तः । यस्मादलं सज्जनसिन्धुहसो तस्मादियं सा कथितेह नान्दी ॥”

“नन्दन्ति देवता यस्मात्तस्मान्नान्दीति कौर्चिता”, इत्यपि । सा चैव नान्दी सुप्तिङन्तरूपद्वादशपदा, तथा च ‘प्रगाम्भङ्गं’ इति सोपसर्गमेकं तिङन्तं पटुं विन्देभ इति चापरं, सुवन्तानि च दश इति मिलित्वा द्वादशपदानि । तथाचाह सरतः पञ्चमाध्याये “स्वधार पठेन्नान्दी मध्यमं स्वरनाश्रितः । नान्दीं पठेद्द्वादशभिरष्टाभिर्व्याप्यलङ्कृता ॥” पदसव विविधं श्लोकपादरूपं सुप्तिङन्तरूपं श्लोकान्तर्गतवाक्यरूपञ्च । तथा च नाट्यप्रदीपे “श्लोकपादः पटुं कथितं सुप्तिङन्तमथापरं । परेऽवान्तरवाक्यैकस्वरूपं पदमूर्चिरे ॥” तथा च वेणुस हारे श्लोकतरेण श्लोकपादरूपद्वादशपदा नान्दी, इयं सुप्तिङन्तरूपद्वादशपदा, अभिज्ञानशकुन्तली च श्लोकान्तर्गतवाक्यरूपपादपठेति तव तवानुसन्धेयः । पटुञ्चाव वाचकमभिप्रेत-तेन ‘प्र’ शब्दस्य उपसर्गत्वेन वाचकत्वाभावात् न पदत्वं तत्र न तयोदशपदत्वमिति बोध्यं ।

एतादृश्या नान्द्या अन्ते पाठावसानं तत् प्राथमिकमूर्चनं धारयतीति स्वधारं प्रथमं नटः । वदतीत्यध्याहृतस्यैया क्रियया ऋण्य । एवमन्यत्रापि बोध्यं । स्वधारनक्षणं यथा मङ्गीतसर्वस्वो —

“वर्णं नीयतया सत् प्रथमं येन सूचने ।

रङ्गभूमिं समाक्रम्य स्वधारं स उच्यते ॥”

(ख) अतिविस्तरेण सुवङ्गत्वेन नान्दीप्रयोगेणेति शेषः, अलं, निष्प्रयोजनो बहुतर-नान्दीप्रयोग इत्यर्थः । एतेनैव महत्कार्यनिर्व्याहादिति भावः । अष्टपदनान्दीप्रयोगेणैव महत्कार्यनिर्व्याहे द्वादशपदनान्दीप्रयोगादेव किञ्चिद्विस्तरो जातः, सुतरां तदधिकं नान्दीप्रयोगो निष्प्रयोजन एवेति निश्चयः ।

भगवतः कालप्रियनाथस्य यात्रायामार्थमिश्रान् विज्ञापयामि,
एवमत्रभवन्तो विदाकुर्वन्तु । अस्ति खलु तत्रभवान् काश्यपः
श्रीकण्ठपदलाञ्छनो भवभूतिर्नाम । (ग) (१)

भगवतः अणिमाद्यैश्चर्यागानिनः, कालप्रियनाथस्य उज्जयिनीनगरस्थितस्य महाकाल-
मूर्तेः शिवस्य, यात्राया वार्षिकमहोत्सवे आर्यमिश्रान् आर्येषु वेदिकविधिनिषेधाधोना-
चारवत्सु मिश्राः श्रेष्ठास्तान्, अथवा आर्यमिश्रान्, सभ्यश्रेष्ठान्, विज्ञापयामि निवेदयामि,
जिमिव्याह अत्रभवन्त पूज्याः, एव वचनमाणं विदाकुर्वन्तु अवगच्छन्तु । तत्रभवान्
द्विदया ब्राह्मणेन च पूज्यः, काश्यपः काश्यपगोत्रः, श्रीकण्ठपदलाञ्छन श्रीकण्ठोपा-
धिकः भवभूतिर्नाम भवभूतिरिति नाम्ना प्रसिद्धः, अस्ति कश्चिदिति शेषः ।

अत्र खलुशब्दश्च वाक्यान्तरं 'खलु म्याहाक्यभूपाया'मिति नेटिनी ।

भगः अणिमादाद्यैश्चर्यामस्यास्तीति भगवान्, ज्ञानवैराग्यवान् वा, तदक्त 'ऐश्वर्यस्य च
वोध्यस्य श्रियो यशस एव च । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव पश्चा भग इतीहना ।" अणि-
मादशब्द "अणिमा लविना प्राप्ति प्राप्ताय महिमा तथा । ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा
कामावसायिता ।" एषा प्रकारास्तु न्यायकुसुमाञ्जल्यादौ ज्ञेयाः ।

कलयति प्रलयकाले सर्वभूतानि संहरतीति कालो रुद्रः । तथा च तियित्तु विष्णु-
धर्मोत्तर—“अनादिनिधन कालो रुद्रः सङ्घर्षणः स्मृतः । कलनात् सर्वभूतानां स
द्वान्नः परिकीर्तित ॥” शिवरूपेण सङ्कलकरणात् सर्वान् प्रीणातीति प्रिय । यथा
तत्त्वप्रकाशे “सुक्तात्मानोऽपि शिवा, किञ्चिते तत्प्रसादतो मुक्ताः ।” नाथः सर्वेश्वरः
“ईशानो भूतभव्यस्ये”ति श्रुतेः । कालप्रियनाथ इति विपदकर्मधारयः, प्रथमे द्विपद-
कर्मधारय कृत्वा कर्मधारयान्तरं वा । उज्जयिन्या स्थापिताया शिवमूर्तेः कालप्रियनाथः
महाकालश्च इति नामद्वयम् । मूर्त्तिस्तु “महाकाल यजेद्देव्या दक्षिणे धूमवर्णक ।
विधत्तं दण्डखट्वाङ्गो दष्ट्राभोममुख शिशुः ।” इत्याद्युक्तहृषा । कथासरित्सागरे च
“यस्या वसति विश्वेशो महाकालवपुः स्वयं । शिथिलीकृतकैलासनिवासव्यसनो हरः ।”
महाकालमूर्तेः प्रतिष्ठास्थानमपि महाकालशब्दे नोच्यते, तथा च नीषदूते “अप्यन्यस्मिन्
जलधर । महाकालमासाद्य काली” इत्यादि ।

(१) जातूकर्षीपुत्र इति पाठान्तरं कुतचिदधिकम् ।

यं ब्राह्मणमियं देवी वाग्वश्यवानुवर्त्तते ।

उत्तरं रामचरितं तत्प्रणीतं प्रयोच्यते ॥ २ ॥ (१)

“यावोत्सवे गतौ वृत्ता” इति हेमचन्द्रः ।

वैदिकविधिनिषेधाधीनाचारग आर्या । तथा च पठन्ति—

“कर्त्तव्यमाचरन् कामुककर्त्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स वा आश्रे इति श्रुत् ।” “स्यादुत्तरपदे मियस्त्रिषु श्रेष्ठार्थवाचक” इति च ।

विद्वाद्भुवन्तु इति “विद आम् कृञनुपञ्चम्या वा” इति वेत्तेराम् कृञोनु-
प्रयोगश्च ।

कश्यपस्यापत्य पीवादिरिति काश्यप काश्यपगोत्र । गोत्रन्तु “व शपरम्पर-
प्रसिद्धमादिपुरुषब्राह्मणरूप गोत्र”मिति उद्वाहृतत्वे आर्त्तोक्तं ज्ञेयं ।

श्री स्वरस्वती कण्ठे यस्य स, श्रीकण्ठपद श्रीकण्ठे त्यानुपूर्वीकं शब्दं लाञ्छन चिह्नं
उपाधि र्यस्य स । तथा च व्याडि -- “लक्ष्मी-सरस्वती-धी-विवर्गसम्पद्भिर्मृतिशीलामु ।
उपकरणवेशरचनाविधासु च श्रीरिति प्रथिता ॥”

भवस्य शिवस्यैव भूतिर्ज्ञानसम्पद् यस्य स भवभूति । “भूतिमयानि सम्पदि”
इत्यमर । केचित्, श्रीकण्ठेति नाम भवभूतिरित्युपाधिरित्याचक्षते, तत्तु न समीचीन
महावीरचरितोत्तररामचरितमालतीमाधवेषु एतत्कविना स्वयमेव “श्रीकण्ठपद-
लाञ्छनो भवभूतिर्नामै”तेष्वपि विधेयैव स्पष्टमभिधानात् अन्यत्र तु तादृशप्रमाणा-
भावात् ।

यमित्यादि । इय प्रसिद्धा वाग्देवी वयस्यैव वशतापत्रेव य ब्राह्मण अनुवर्त्तते
आज्ञाकारिणी भवति अनायासिनैव इच्छानुरूपभावाभिवाञ्जिका भवतीत्यर्थ । तेन भव-
भूतिना प्रणीतं रचितं उत्तरं चरमं रामचरितं प्रयोच्यते अभिनेष्यते अस्माभिरिति
शेषः । रावणवधक्रीतोद्धारप्रर्थन्तु रामस्य पूर्वचरितं महावीरचरिते निवृद्धं श्रुत् तु
राज्याभिषेकादारभ्य रामस्य शेषचरितं निवृद्धमित्यर्थ ।

अत्र भावाभिमानिनो वाच्यो गुणोत्प्रसङ्गालङ्कारः । तेन च वाग्देवी भार्यैव त्रय्या
इत्युपमा ध्वन्यते इत्यलङ्कारिणालङ्कारध्वनिः ।

उत्तररामचरितम् ।

एषोऽहं कार्यवशादायोधिकस्तदानीन्तनश्च संवृत्तः (घ)
 समस्तादधिक्येण (ङ) भो ! भो ! यदि तावदत्रभवतः पौलस्त्य-
 कुलधूमकेतोर्महाराजरामश्यायमभिषेकसमयो रात्रिन्दिवमस-
 त्ततानन्दनान्दीकाः, तत् किमिति (१) विश्रान्तचारणानि चत्वर-
 स्थानानि १ । (च)

(घ) एष इति । एष महाराजोऽहं कार्यवशात् अभिनयानरोच्चात् आधोधिक्येण
 अभ्यासनिपासो मन्त्रपि अधोऽध्यानिवासी तथा कल्पियुगे वर्तमानोऽपि तदानीन्तनः
 तदादुर्गोधगमममसामयिक, संरक्षः आतोऽस्मीति श्रेयः । अभिनयो हि अत्रम्यानु-
 हरण तत्र अनुकार्यममोपयतिना तत्सममकालीनस्य च यथा सर्वाङ्ग्यं भवितु-
 मर्हति न तथा दूरवर्तिनः कालान्तरस्थितस्य वा इति भावः । महाभिनयनैपुण्यात्
 एतन्नाम्य आधोधिक्येण तदानीन्तनतश्च सर्वं शिञ्जायतामिषमिषायाः ।

(ङ) समस्तादिति । समस्तात् सर्वेषाम् टित् । सर्वोद्दिग्दर्शनं चत्वरार्थं नटाः
 सर्वान् नयेति ज्ञानार्थं ।

(च) भो ! भो ! इति नटानां सम्बोधनं । अत्रभवत, पूज्यस्य, पौलस्त्यकुलधूम-
 केतो, पुत्रस्यस्यापत्वं पौत इति पौलस्त्या रूपेण पुत्रस्तरनामा समर्थानामन्यतमः तत्पुत्रो
 पित्रवा तत्पुत्रो रावण इति रामायण दृष्टना । तत्कुलस्य रावणदंशस्य धूमकेतु-
 धमकेतुविव विनाशहेतुः तस्य । धूमकेतुस्तु अयममृषको यहविशेषः । तथा च समय
 स हितायाः "दुस्वतनुः प्रसन्नः केतुर्लोकपाभावाय न युधो विपरीतो विशंपतः शक्रचाप-
 मदाश, द्विषिषतुश्लो वा दक्षिणस्य च गतुकरः ।" रात्रिन्दिवं सर्व्वदा असंहता
 अतिरता आनन्दमान्दाः आसोदजनकवाक्यामि यस्मिन् स तयोक्त अभिषेकसमयो
 राज्याभिषेककालो वर्त्तत इति श्रेयः । तत् तदा किमिति कथं चत्वरस्थानानि अङ्ग-
 न्द्रेयाः विश्रान्तचारणानि विश्रान्ताः स्वस्वकर्म पाविरता चारणा नटा येषु तानि वर्त्तन्त
 इति श्रेयः । अभिषेकसमये रङ्गमार्ङ्गणे गानवाद्यनाद्यादीनां सर्व्वदेव अनुष्ठानमुचित-
 मिति भावः ।

(१) किमद्य, किमिदानीमिति भित्री पाठौ ।

प्रविश्य नट । भाव ! प्रेषिता हि इतः स्वगृहात् महाराजिन
लङ्कासमरसुहृदो महात्मानः प्लवङ्गराक्षसाः सभाजनोपस्थायिनो
नानादिगन्तागता (१) ब्रह्मर्षयो राजर्षयश्च, यदाराधनाय
एतावतो (२) दिवसानुत्सव आसीत् । (छ)

रात्रिषु दिवाचेति इदं “विश्वतद्गृहाद्यथेति” निपातनात् रात्रिद्विवनितिरूपं
“अभिविधौ काशाध्वसाना”दिति द्वितोया ।

“भरता इत्यपि नटायारणाय / कुशीलवा ।” “अङ्गनं चत्वरजिरे ।” इति
चामर ।

(छ) प्रविश्येति । रङ्गभूमौवित्यर्थः । नट अपर कथंन अभिनेता । प्रविश्य
वदतीति शेष, एवमन्यथापि ज्ञेय । भावप्रति उत्पादयति अभिनयमिति भावः
नटान्तरप्रयोज्य, सूत्रधारवाचकः शब्दोऽयम् । तथा च साहित्यदर्पणम्—

“सूत्रधार वदेद्भाव इति वै पाणिपार्श्विकम् ।

सूत्रधारो मारिषेति” ।

इति यत्, महाराजिन रामेण इतः स्वगृहात् अश्रीध्यानगरात् लङ्कासमरसुहृद लङ्का-
समरे सीतोद्धारार्थलङ्कायुद्धे सुहृदः साहाय्यकरणेन मित्राणि ते, महात्मान महावलवन्तः
प्रवङ्गराक्षसा इवेन गच्छन्तीति प्रवङ्गः । सयोजनसदाटो वानरा विभीषणादयो राक्षसाः
ते । सभाजनाय नवगज्ये अभिविध्यमानस्य रामस्य प्रीतिविधानाय उपतिष्ठन्ति निकट-
वर्तिनो भवन्तीति सम्राज्जोपस्थाग्रिज्ञ, नानादिगन्तेभ्य सर्वाभ्यो दिग्भ्य आगतास्ते
“अन्त स्वरूपे नाशि वा” इत्यमरः । ब्रह्माणो ब्राह्मणाय ते ऋषयश्चेति ब्रह्मर्षयः वशिष्ठा-
दयः, राजान कृष्याय ते ऋषयश्चेति राजर्षयः जनकादयः प्रेषिता, स्वस्वभवन प्रति
विभृष्टाः । यथा ब्रह्मर्षीणा राजर्षीणाञ्च आराधनाय सन्तोषकरणाय एतावत् इत्यतः
दिवसान् व्याप्त्यनुत्सव आसीत् । अत एवेदानीं विशान्तचारणानि चत्वरम्याना-
नोति भावः ।

(१) नानादिगन्तपावना इति पाठान्तरं । (२) इत्यत इति पाठभेदः ।

अन्यञ्च । (ज)

वृशिष्ठाधिष्ठिता देव्यो गता राघवमातरः (१) ।

अरुन्धतीं पुरस्कृत्य यज्ञे जामातुरात्रमम् ॥ ३ ॥

गवः । वैदेशिकोऽस्मीति पृच्छामि, कः पुनरमौ
जामाता ? । (अ)

गवः । कनयां दशरथो राजा शान्तां नाम व्यजीजनत् ।

(ज) अत्राप्यप्यस्य । अत्रस्थानानां विशालचारुतायां अपरञ्च कारण-
मस्तीत्यर्थः ।

किन्तुदिव्यारं गमिष्यति । वृशिष्ठेन मन्त्रिणा अधिष्ठिताः रक्षणीयत्व-
गणनस्थिताः देव्यः राघवाणां रामादीनां मातरः कौशल्यादयः अरुन्धतीं तदाप्या वृशिष्ठ-
पत्नीं पुरस्कृत्य यज्ञे कृत्वा यज्ञे द्वादशवर्षसंख्यायां सत् जामातुः चक्षुःशून्यं आत्रम
गताः । अतएव - जामातभर्गोऽभ्रानगरी गोरवित्तजनगन्धर्वाद्येति विशालचारुणानि
अत्रस्थानानीति भावः । अत्र प्रथमधरणं दृकार्थं । महत्तमाप्यात कैकानुप्रासः ।
ऽनुद्वारः ॥ ३ ॥

(अ) सृतेति । अगि अहं वैदेशिकः अयोध्याभिन्नदेशवासी इति हेतोः पृच्छामि
असौ त्वया उक्तो जामाता कः । अस्मीति अस्मिन्निर्व्यक्तमन्ययं । पुनःशब्दो
वाक्यान्तरि । अभिनवपुत्रमयीजननमान् पूर्वं आशोधिकः । सवृत्त इत्युक्तं अत्र न
वास्तविकमुक्तमिति न विरोधः ।

कन्यामिति । दशरथो राजा शान्ता नाम कन्या व्यजीजनत् उत्पादितवान्
सौमपादाय तदाप्याथ राज्ञे अपत्यकृत्तिका कृत्तिसुकन्याय्या या दृष्टी ।

यः समानधर्षः पुत्रं, मातापितुः पारस्त्रीकिकथाज्ञादिकरणे गुणं तदकरणे दोषं
इति जानाति, मातापितुः गन्धर्वाच्च करोति, गृहीतः स पुत्रं कृत्तिसपुत्रो भवति ।

यथा सनुः—

{ "मदृशन् प्रकथ्यादयं गणदीपविचक्षणं" ।

(१) रामस्य मातरः इति पाठान्तरः ।

प्रथमोऽङ्कः ।

अपत्यकृतिकां राज्ञे लोमपादाय यां ददौ ॥४॥

विभाण्डकसुतस्तामृष्यशृङ्ग उपयेमे (ज), तेन च साम्प्रत

पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च कृत्विमः ।” >

तदेतत् कृत्विमपुत्रवत् कृत्विमकन्याऽपि शास्त्रीयेति बोध्य ।

तथा च रामायण —

“अपुत्रस्तूङ्ग राज्ञो वै लोमपाद इति श्रुत ।

स राजान् दशरथ प्रार्थयिष्यति भूमिपः ॥

अनपत्योऽस्मि मे कन्यां मख । दातु त्वमर्हसि ।

शान्ता शान्तेन मनसा कन्यार्थिं वरवरणिं नो ॥

श्रुत्वा दशरथो वाक्यं प्रकृत्या करुणात्मक ।

दास्यति तां तदा कन्यां स राजा विगतज्वर ॥

स्वपुत्रं यास्यति प्रीतः कृतार्थे भान्तरात्मना” ॥ ४ ॥

(ज) विभेति । विभाण्डकस्य तदाख्यस्य सुते सुतं पुत्रं ऋष्यशृङ्गसां कन्यां उपयेमे उदुशाहं परिणीतवान् । यथा रामायण —

”ता कन्यामृष्यशृङ्गाय प्रदास्यति स पार्थिव ।

ऋष्यशृङ्गोऽपि च प्रीतो लब्ध्वा भार्यां भविष्यति ॥”

न च ब्राह्मण ऋष्यशृङ्ग कथं चमियकन्यां परिणीतवानिति वाच्यं कलौतरयुगेप्यसवर्णविवाहस्य शास्त्रीयत्वात् । तथा च मनु —

“शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ।

ते च स्वा चैव राज्ञः सुतः सा च चायजन्मनः ॥”

कलौ त्वसवर्णविवाहो निषिद्धः । यथा निषेधानुवृत्तौ आदित्यपुराण —

“विजानामसवर्णासु कन्यासूपयसत्तथा ।”

ऋष्यस्य मृगविषीपस्य शृङ्गमिव शृङ्गं यस्य स । अत्र पौराणिकी वाचां रामायणे द्रष्टव्या । उपयेमे इति “उदाहे उपयमे” इत्यात्मनेपद ।

हादृशवार्षिकं मत्प्रसारणं, तदनुगोधात् कठोरगर्भामपि वधुं
जानकीं विमुच्य गुरुजन स्तत्र गत इति । (ट)

मम । तत् किमनेन, एहि राजहारमेव स्वजातिसमयेनोप-
तिष्ठावः । (ठ)

मम । तेन हि निरूपयतु राज्ञः सुपरिशुद्धासुपस्थानस्तोत्र-
पद्धतिं भावः । (ड)

मम । मारिष !

(ट) किञ्चित् आर्थः । तेन कथ्यते इति । हादृशवार्षिकं हादृशवर्षव्यापकं
मत्प्रसारणं । तस्य कथ्यते इति । तदनुगोधात् आगच्छात् गुरुजनः कौशल्यादि, कठोरगर्भा
पूर्णगर्भा । विमुच्य विहाय । तत्र मारिषादेशम् । मणिहत्यादिना याकेन वदकं
पुनर्गुणार्थेन तस्यैव निरूपणं कृतम् । इतिशब्दोऽयं पूर्वप्रस्तावसमाप्तार्थः ।

(ड) तत् तस्मात् प्रत्यक्षानामां विश्रान्तधारणतायाः सम्पूर्णानुपन्यासात् हेतोः,
अनन्त तद्विषयकालोचनं किं, निष्पद्यते तदालोचनमित्यर्थः । एहि आगच्छ,
स्वजातिसमयेन सूत्रधारजातिनियमनम् । उपतिष्ठावः उपस्थिता भवाव गच्छाव इत्यर्थः ।
“समयो नियमः सम्प” इति हेमचन्द्रः ।

(ड) मम इति । तेन राजहारस्य मत्प्रसारणं हेतुना भावो भवान् सूत्रधारः सुपरि-
शुद्धा निर्दोषा अनिन्दनीयामिति यावत् राज्ञो रानस्य उपस्थानस्य उपासनायाः स्तोत्र-
पद्धतिं श्रुतियन्तु मन्त्रोपजनकवाक्यमित्यर्थः, हि निश्चित निरूपयतु चिन्तयित्वा निर्णयतु
इत्यर्थः ।

(ट) ममेति । मा रेषति दुष्टाभिनयादिना सभ्यानां शान्तिं न हिनस्ति यः स
मारिष, हिमार्थकरिष्यधातो — “नास्य पधभीकृगुणा क” इति कप्रत्ययः । शब्दोऽयं
नशाथ सूत्रधारवक्तव्यो योग्यः ।

“सूत्रधारं वदति इति द्वे पारिवारिकः ।

सूत्रधारी मारिषेति” ——— । साहित्यदर्पणम् ।

सर्वथा व्यवहर्त्तव्ये (१) कुतोऽह्यवचनीयता ।

यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः ॥५॥

नट । अतिदुर्जन इति वक्तव्यम् । (ण)

देव्यामपि हि वेदेह्या सापवादो यतो जनः ।

रक्षोऽगृहे स्थितिर्मूलमग्निशुद्धौ त्वनिश्चयः ॥६॥

सर्वथेति । व्यवहर्त्तव्ये आचरणीये पदार्थे सर्वथा सर्वेषु प्रकारेण कृत कस्मात् अवचनीयता अनिन्दनीयता स्यात् अपि तु कथमपि नैत्यर्थः । अत एवात्रार्थ-
पत्तिरलङ्कारः । सर्वदा व्यवहर्त्तव्यं वस्तु येन केनापि प्रकारेण यस्य कस्यापि निन्दनीय-
स्यादेवेत्यर्थः । अत्र हेतुमाह जनो लोक यथा स्त्रीणां तथा वाचा स्त्रीणामिव वाचामित्यर्थः
अत्रोपमाङ्कारः । साधुत्वे प्रशस्तत्वे भद्रत्व प्रतीत्यर्थं दुर्जन दोषोद्भावनात् खल्लो-
भवतीति शेषः । प्रार्येण सर्वो जन स्त्रीणामिव वाचामपि अकारण दोषमुद्भावयती-
त्यर्थः । अतएव उपस्थानस्तोत्रपद्धते सर्वथानिर्दोषत्वकरणचिन्ता निष्पत्तिर्विति भावः ।
अत्र पराङ्गवाक्यार्थः पूर्वं प्रति हेतुगिति वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गमलङ्कार इत्यथापत्तुप-
माभ्यामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । अवचनीयनेत्यत्र नञर्थे प्रधान तस्य तु समासे गुणी-
भावाद्द्विधाविमर्शदोष 'निन्दाऽभाव कुतो भवे'दिति पाठेन समाधेयः । द्विपदसत्या-
वाचकसत्यय 'पिशुनो दुर्जन खल' इत्यमरः ॥ ५ ॥

(ण) नट इति । दुर्जन इत्यत्र अतिदुर्जन इति वक्तव्यमित्यर्थं सर्व्वे गिति शेषः । तथा च साधु परदोषमेव न कथयति, सामान्यखलस्तु दोषिणो दोष गुणिनो गुणञ्चाभिधत्ते, अतिखलस्तु निर्दोषस्यापि दोषमुद्भावयतीति भावः ।

अतिदुर्जन इति वक्तव्यत्वे कारणमाह देव्यामिति । हि तथाहि यतो यस्माद्हेतो जनो लोक वेदेह्या देव्यामपि परमपतिव्रताया सीतायामपि अन्यत्र का कथेति भावः अत एवात्रार्थपत्तिरलङ्कारः । सापवादः समिन्दः चरित्रनिन्दाकारित्वर्थः । किं तत्र कारणमित्याह रक्षोऽगृहे राक्षसालये रावणमवने इति यावत् स्थितिर्निवास एव मूलं अपवादस्य कारण एकाकिनो सीता दुर्हान्दुश्चरित्ररावणगृहे स्थितवती सुतरां तस्या

सूत्र । यदि पुनरियं किं वदन्ती महाराजं स्पृशेत् (१)
ततोऽतिकष्टं स्यात् । (त)

नटः । सर्वथा ऋषयो देवताश्च श्रेयोविधास्यन्ति (२) । परिक्रम्य ।
भो भोः ! क्वेदानीं महाराजः ? । आकर्ण्य । एवं जनाः
कथयन्ति । (थ)

सञ्चरित्वरत्ना एकान्तमसम्भवेति कृत्वा सीतायाश्चरितं निन्दतीत्यर्थः । तु किन्तु अग्नि-
यज्ञौ अग्निपरीक्षया सीताया निर्दोषत्वे अवधारितेऽपि अनिश्चयः, सञ्चरित्वेय सीतेति निर्णयः-
। दृढतरप्रमाणेन निर्दोषत्वे निर्णोनेऽपि यः संशयानो निन्दा करोति सः अति-
न एवेति भावः । अत्र प्रथमाज्ञे दोषित्वरूपकारणाभावे अपवादरूपतत्कार्यसङ्घावात्
विभाङ्गता, तथा चतुर्थपाठे अग्निगृह्णित्वे हेतौ सत्यपि निश्चयरूपतत्कार्याभावात् विशि-
ष्टोक्तिश्च अनङ्गुरः, अनयोः संसृष्टिः । अग्निगृह्णावित्यत्र अपिशब्दो वक्तव्यः, किन्तु नोक्त
इति वाच्यानभिधाननामा दोषः, तथा अनिश्चय इत्यत्र प्रधानस्य नञ्यस्य समासे गुणीभावात्
विधेयाविमर्शयेति दोषद्वयं 'हेतुर्लङ्गास्थितिर्व्यक्रियुद्धावपि तु संशयः', इति पाठेन
समाधेयं ॥ ६ ॥

(त) सूत्रेति । इयं किं वदन्ती सीताचरित्रविषये कुत्सिता जनश्रुतिः, यदि
महाराजं स्पृशेत् रामचन्द्रस्य कर्णगोचरीभवेदित्यर्थः, ततस्तदा अतिकष्टं महादुःखं
स्यात् भवेत् इमां किं वदन्ती श्रुत्वा रामस्य दारुणं कष्टं भविष्यतीत्यर्थः । महाराजं
प्रति स्यादिति पाठे तु महाराजभार्या प्रति स्यादित्यर्थः, तदा लोकानां अतिकष्टं स्यात्
निर्दोषाया दोषोद्भावनादिति भावः ।

(थ) नट इति । ऋषयो वशिष्ठादयः, देवता वृद्धादयश्च सर्वथा दैहिक वेषयिक
मानसिकञ्च श्रेयो महत्त्वं विधास्यन्ति करिष्यन्ति सीतारामयोरित्यर्थः । सुतरामस्माभि-
र्दुर्भावना न कार्थ्येति भावः ।

परिक्रम्य राजगृहगमनार्थमिव कियन्त पदक्षेपं कृत्येत्यर्थः ।

भो भो रिति श्रेयोविधास्यन्ति सन्बोधनः । महाराजो राम इदानीं क्व कुत आस्ते
इति शेषः ।

(१) प्रति स्यात् इति पाठान्तरं । (२) स्वस्ति करिष्यन्ति इति पाठभेदः ।

स्नेहात् सभाजयितुमेत्य दिनान्प्रमूनि^{Cr.}
नीत्वोत्सवेन जनकोऽद्य गतो विदेहान् ।
देव्यास्ततो विमनसः परिसान्त्वनाय
धर्मासनाद्विशति वासुगृहं नरेन्द्रः ॥ ७ ॥

prelude

इति निष्क्रान्ती । (द)

प्रस्तावना । (ध)

आकर्ण्य जनानामुत्तर श्रुत्वेवेत्यर्थ ।

जना अयोध्यावासिने लोका एव वक्ष्यमाण ।

किं कथयन्तीत्याह स्नेहादिति । जनको विदेहराज स्नेहात् वात्सल्यात् ननु गौरवादित्यर्थ, समाजयितु-जामातृन्-समादीन्-सन्तोषयितु एव अयोध्यायासागत्य अमूनि दिनानि कतिपयानि दिवसानि इत्यर्थः उत्सवेन आनन्देन नीत्वा अतिवाह्य अद्य विदेहान् साधिकृतजनपदं गत । तत कारणात् विमनस उत्कण्ठितचित्ताया देव्या सीताया परिसान्त्वनाय उत्कण्ठापनोदनाय नरेन्द्रो रामचन्द्र धर्मासनात् विचारासनात् वासुगृहं श्युनागारं विशति प्रविशति ।

विदेहानिति “बहुत्ववदस्वाटे रेकाधिकरणस्य प्रायेणे”ति दृष्टवचनं ।

वसन्ततिलकाहत्त “जेया वसन्ततिलका तभजा जगो ग”इति लक्षणात् ॥ ७ ॥

(द) इतीति । इति उक्तप्रकारेण प्रतिपाद्यविषय विज्ञाप्य निष्क्रान्ती रङ्गालया-त्रिगती नटसूत्रधाराविति शेषः ।

(ध) प्रेति । प्रस्तावयति प्रतिपाद्यविषयमुत्पापयति या वाक्यावली सा प्रस्तावना ।

तत्रा च साहित्यदर्पणम्—

“नटौ विदुषको वापि परिपाश्विक एव वा ।

सूत्रधारिण सहिता संलापं यत्र कुर्वते ॥

चित्तैर्वाक्यै स्वकार्योत्थै, प्रस्तुताच्चेपिभिर्मिथः ।

आमुख तत्तु विज्ञेयं नास्मा प्रस्तावनापि सा ॥”

तत. प्रविशत्यासनस्थो रामः सीता च । (न)

रामः । देवि ! समाश्वसिहि, न ते हि गुरवश्चिरं शक्नु-

साचेय प्रयोगातिशयरूपा, सीतारामविषयकसंज्ञारूपे एकस्मिन् प्रयोगे प्रचलति सति
“धर्मासनाद्विशति वासगृहं नरेन्द्र” इति प्रयुक्तेन अन्यप्रयोगेण सीतारामरूपयोः पातुर्यो,
प्रवेशस्य सूचितत्वान् । यथा साहित्यदर्पणं—

“यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्य. प्रयुज्यते ।

तेन पातुप्रवेशे शेत् प्रयोगातिशयस्तदा ॥”

केचित्तु ‘विशती’ति वर्त्तमानकालनिर्देशात् प्रवर्त्तकारूपा प्रस्तावनेय ।

“कालं प्रवर्त्तमानमित्यस्य सूत्रघृणं यत्र वर्णयेत् ।

तदाश्रयस्य पातुस्य प्रवेशस्तत् प्रवर्त्तक ॥

इति साहित्यदर्पणादिति वदन्ति । तदसत, तथाहि तिङर्थो न वर्त्तमानत्वादि,
किन्तु यत्र एव । तथाच शब्दशक्तिप्रकाशिकाया जगदीशः—

“जीवनयोन्यादिनिखिलयत्रगत यद्वत्त्वमेव तिङः शक्यतावच्छेदकं ।”

भवतु वा काल एव तिङर्थः, तथापि यत्र साक्षात्तचकपट्टेन वर्त्तमानो वसन्तादि-
विशेषकालोऽभिधीयते तत्रैव प्रवर्त्तक भवेत् । यथा “प्रातः शरतसमय एष विशुद्धकाल”
इति दर्पणकारिणोदाहृतः अन्यथा “ऋग्ग्रह” इत्यादौ उदाहृत्यै “दीपादन्वसादपि”
इत्यादौ कथोहाते “सीता वनाय परिकर्षति नैऋत्योऽय”मित्यादौ प्रयोगातिशये
“तवास्मि गीतरागिणे”त्यादाववलगितस्थलेऽपि च प्रवर्त्तकत्वप्रसङ्गस्यैर्दुर्निवार एवेति
सुधीभिर्विभावनीयं ।

(न) तत इति । ततो नटसत्रधारयोर्निष्क्रमणानन्तर । आसनस्थो रामे
सीता च आसनस्था प्रविशति सभ्यानां दृष्टिगोचरीभवति । अतु विश्वातोः सद्यदृष्टि-
गोचरत्वेन, रुढिमूला जहत्स्वार्था लक्षणा, तेन आसनस्थस्य स्वयं प्रवेशो न विरुद्ध इति
बोध्यं । एवमन्यत्रापि ज्ञेयं ।

(प) राम इति । समाश्वसिहि स्वजनविच्छेदजनितविषादरहिता भवेत्यर्थः ।

वन्यस्मान् वियोक्तुम् । (प)

1924

किन्वनुष्ठाननित्यत्वं स्वातन्त्र्यमपकर्षति ।

सङ्घटा ह्यग्निहोत्राग्नीनां प्रत्यवाये गृहस्थता ॥८॥

हि यस्मात् ते गुरव जनकादय अस्मान् चिर वियोक्तु वियुज्य स्थातु न शक्नुवन्ति ,
 ऋहाकृष्टा पुनरप्यचिरादेव आगमिष्यन्तीति भाव । जनको रामस्य अश्वरत्नेन
 गुरुरिति गुरव इतुक्त ।

तथाच देवत्र — “आचार्य्य पिता जेष्टो धाता चैव महीपति” ।

मातुल. अश्वरत्नात् मातामहपितामहौ ॥

वर्षजेष्ट पितृव्यश्च पु स्ये ते गुरवो मता ॥”

ननु यदि स्नेहात् पुनरप्यागमनसम्भावना, तदा कथमिदानीमपि अस्मान् विहाय गता
 इत्याह किन्ति । अनुष्ठानाना अग्निहोत्रादिकर्मणा नित्यत्व सति सम्भवे अपरिहार्यत्व
 कर्तुं स्वातन्त्र्य स्वाधीनतां स्वेच्छाचारित्वमित्यर्थे अपकर्षति निवारयति, नित्यकर्मकरणाथ-
 मिव जनक स्वगृह गत इति भाव । हि विशेषत आहिता वेदविधानेन स्थापिता अग्रथो
 ये ऋषामाहिताग्नीना गृहस्थता गृहान्तरे अवस्थायः प्रत्यवाये पापै सङ्घटा सविष्टा
 सायिकानां नित्यकर्त्तव्यहोमसपहाय गृहान्तरे अवस्थानेन पाप भवतीत्यर्थ ।

अत्र जनकप्रस्थानव्यपकार्यत्वे अनुष्ठाननित्यत्वरूपे एकस्मिन् कारणे सति गृहान्तरे
 अवस्थान पापजनकमिति कारणान्तरनिर्देशात् समुच्चयोऽलङ्कार ।

नित्यकर्मणामपरिहार्यत्वेन इच्छानुसारिण्येकत्वाधिककानां वस्थानासम्भवात् विशेषत
 सायिकानां होमसपहाय गृहान्तरे अवस्थानस्य पापजनकत्वात् जनको गृह गत
 इति सरन्तार्थः ।

“यदकरणे प्रत्यवायस्तन्नित्य”मिति वेदान्तसार ।

“यावज्जीवनमग्निहोत्रं जुहोति” इति श्रुत्या

“पूर्वं व्रत गृहीत्वा यो नाचरेत् ज्ञानदुर्वल ।

जीवन् भवति चाष्टाल मृत आ चैव जायते ।”

(१) वियोक्तुं विहितमिति पाठमेवै ।

सीता । जाणामि अज्जउत्त ! जाणामि । किन्तु सन्दाव-
आरिणो वन्धुजणविपपञ्चोत्था होन्ति । (फ)

रामः । एवमेतत् । एते हि हृदयमभैच्छिदः संसारभावाः

(फ) जानामि आर्यपद । जानामि । किन्तु सन्दावकारिणो वन्धुजनविप्रयोगा भवन्ति ।

इति श्रुत्वा च अग्रिसीतादीनां निश्चल्य, अकरणे प्रत्यवायजनकत्वञ्च प्रतिपत्तश्च ।
किन्तु प्रयोजनवशात् अग्रिसीतादिनित्यकर्मकरणात् प्रतिनिधिविधानानन्तरं स्वल्पकालीन,
प्रज्ञानीऽपि शम्भोयः । यथा छन्दोगपरिशिष्टं—

“नितिष्याग्रिं स्वदारिषु परिकल्पयति च तथा ।

प्रवसेत् काश्यवान् विप्रो तथैव न चिर वसेत् ॥”

शतातपः— “श्रौतं कर्म स्वयं कुर्यात् अन्योपि सात्साचरेत् ।

अगती श्रौतमपान्यः कुर्यादाचारमन्तत ॥”

अत एव कतिपयद्विवसायं जनक समागत्य पुनर्गत इति बोध्यं । “हेत्वन्धारण-
प्रश्रविशेषेषु तथाहि हि” इति शब्दार्णवः ॥ ८ ॥

(फ) जानामीति । आर्यो गुरुः श्वशुर इति यावत् तस्य पुत्र इत्यर्थपुत्र इति
भार्याहृतं कर्तुं सम्बोधनमेतत् नाटकादिषु प्रसिद्धं । वन्धुजनानां पितादोना विप्रयोगा
निश्चिन्ताः । खेदवशात् जानामि जानामि इति द्विरुक्तिः । तथाचोक्तं—

“विषादे विस्मये हर्षे खेदे दैन्येऽवधारणे ।

प्रसादने सम्भुने च द्विरुक्तिर्न दृश्यति ॥”

सीतायाः शिचितत्वादृष्टवशोऽज्ञवत्त्वाच्च तद्वाच्येयं शीरसेनी भाषा । तथाच साहित्य-
टपस्य—

“पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मना ।

शीरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च योषिताम् ॥”

आसा साधनप्रणाली गौरवभेयात् परिहृता ।

(८) राम इति । एतत् त्वयोक्तं । एवं मयापि स्वीकार्यं सत्यमित्यर्थः ।

येभ्यो वीभत्समानाः सन्तप्रज्ज सर्वान् कामानरण्ये मनीषिणो
विश्राम्यन्ति । (व)

प्रविश्य कञ्चुकी । रामभद्र । इत्यर्होक्ति साशङ्क । महाराज ! । (भ)

एते सर्वैरस्माभिरनुभूयमाना ससारभावा जगत स्वभावा प्रियविच्छ दाप्रियसयोगादय
इत्यर्थं हृदयमन्त्रिच्छिद हृदयमन्त्रिस्थानविश्लेषका महादुःखकरा इत्यर्थः । येभ्य'
ससारभावेभ्य वीभत्समाना विरक्ता सन्त मनीषिण ज्ञानिनीजना सर्वान् कामान्
कामनाविषयान् धनजनादीन् सन्तप्रज्ये विहाय अरण्ये वने विश्राम्यन्ति शान्तिं लभन्ते ।
गृहस्थितिपक्ष एव ससारभावा प्रवलीभवन्ति, व्यवहारीपयोगिवत्समासादनेन सर्वदा
महान् परिश्रमश्च स्यात्, तत् परित्यागे तु विश्राम एव स्यादिति भावः । ससारे प्रायेणैव
निरवच्छिन्नदुःखानि, कदापि यदि किञ्चिदपि सुखं स्यात् तदपि दुःखमिश्रितमेव इति
विश्रामसुखार्थं वनगमनमेव श्रेय इति भावः । तथा च पातञ्जलसूत्र —

“परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ।”

सुक्तिवादे गदाधरभट्टाचार्याय “अस्मिन् ससारकान्तारे कियन्ति दुःखदुर्दिनानि
कियती वा सुखखद्योतिका” इत्यादि ।

“समारश्च मिथ्याधीप्रभवा वासनेति” प्रामाण्यवादे गदाधर ।

“खादष्टोपनिवद्धशरीरपरिग्रह ससार” इति तु कातन्त्रपरिशिष्टटीकाया गीपी-
नाथ ।

“भाव सत्तास्वभावाभिप्राय चेष्टात्मजन्मस्त्रि”त्वमरः ।

(भ) । प्रविश्येति । रङ्गालय इति शेषः । अन्त पुराधरज्ञोविद्वान् वृद्धब्राह्मण.

कञ्चुकी — तथा च भगवतः —

“अन्त पुरचरो विप्रो वृद्धो गुणगणान्वितः ।

सर्वशास्त्रार्थकुण्डल, कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥

जरावैकृत्ययुक्तेन विशिष्ट गात्रेण कञ्चुकी ।”

रामः । सखितं । आर्य्य ! ननु रामभद्र इत्येव मां प्रत्युपचारः
 शोभते तातपरिजनस्य, तद्यथाऽभ्रस्त (१) मभिधीयताम् । (म)
 कञ्चु । देव ! ऋष्यशृङ्गाश्रमादष्टावक्रः सम्प्राप्तः । (य)
 सीता । अज्ज ! तदो किं विलम्बीअदि । (र)

(र) । आर्य्य ! ततः किं विलम्बते ? ।

कञ्चुकिना रामस्य शैशवादवधि लालनादौ रामभद्र इति वात्सल्यव्यञ्जकानामैव
 सम्बोधनादिकं कृतं, किन्तु इदानीमपि तदभ्यासवशात् सहसा रामभद्र इत्येव तत्सम्बो-
 धनपदे सुखान्निर्गते 'इदानीं राजचक्रवर्तिनः' गौरवसम्भ्रमसम्बोधनं विना शिश्चित रामभद्र
 इति सम्बोधनं नितान्तमनुचितमित्यनुमीयमानं रामस्य रोषमपनेतुं तत्क्षणात् महाराज
 इत्युक्तं । इति बोधयितुं महाकविना साशङ्कमित्युक्तं । रामभद्र । अवधारय इतिवाक्य-
 समुदायस्य 'रामभद्र' इत्येव अर्थं स्यादत उक्तं 'इत्यर्द्धोक्त इति । उक्तमिति भावे क्तः ।

(म) राम इति । वाल्ये लालनतर्जनभर्त्सनादिकं कृतवत्, कञ्चुकिन इदानी-
 मर्यं शिष्टाचारो नितान्तमनावश्यक इति स्मितकारणं रामस्य ।

“ईषद्विकसि नयनं स्मितं स्यात् स्पन्दिताधर” मितिस्मितलक्षणं ।

नन्विति अनुरये “प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे नन्वि”त्यमरः । तातपरिजनस्य
 पितृपरिवारस्य वयसा वाल्यशिश्नकालेन च पितृस्थानीयस्य इत्यर्थः । मा प्रति रामभद्र
 इत्येव उपचारः सम्बोधनव्यवहारः शोभते सङ्गच्छत इत्यर्थः । गुरुजनकृत वात्सल्य-
 व्यञ्जकं सम्बोधनं यथा चिराय श्रुतिमधुर भवति न तथा गौरवसूचकमिति भावः ।
 तत्तस्मात् यथाभ्यस्तं अभ्यस्त रामभद्र इति सम्बोधनमनतिक्रमस्य अभिधीयता उच्यतां
 रामभद्र इत्येव सम्बुध्यतामित्यर्थः । अनेन रामस्य महाविनयसौजन्यं प्रकटीकृतं कविना ।
 “उपचारो व्यवहारः” इति दुर्गसिंहः ।

(य) कञ्चित् । अष्टावक्रः अष्टावक्रनामा मुनिः । सम्प्राप्तः अधोधारामिति शेषः
 भवद्दर्शनार्थमुपस्थित इत्यर्थः ।

(र) । ततस्तदा किं विलम्बते प्रवेशयितुमिति शेषः ।

राम । त्वरितं प्रवेशय ।

कञ्चुकी निष्कान्त ।

प्रविश्य । अष्टावक्र । स्वस्ति वाम् । (ल)

राम । भगवन् ! अभिवादये, इत आस्यताम् । (व)

सीता । भञ्जव ! एमी दे, अवि कुसलं सजामातुभस्म गुरु-
जणस्म (१) अज्जाए सन्ताए अ । (श)

राम । निर्विघ्नः सोमपीथी आवुत्तो मे भगवानृष्यशृङ्गः,
आर्या च शान्ता ? । (ष)

सीता । अह्ने वि सुमरेदि ? । (स)

(श) । भगवन् ! नमस्ते, अपि कुशलं सजामातृकस्य गुरुजनस्य आर्यायाय
शान्तायाः ?

(स) । अस्मानपि स्मरति ? ।

(ल) । प्रविश्येति । वा युवाभ्यां स्वस्ति चेम । युवयोर्मङ्गलं भवत्वित्यर्थः ।
'स्वस्त्याशी चेमपुण्ड्रादा' इत्यमर । "नम् स्वस्तीत्यादिना चतुर्थीद्विवचन, ततो "वा
नीद्वित्व" इति वामादेश' ।

(व) । राम इति । अभिवादये प्रणमामि भवन्तमिति शेष । 'इत आस्यतां
अस्मिन् स्थाने उपविश्यता ।

(श) । सजामातृकस्य ऋष्यशृङ्गसहितस्य गुरुजनस्य 'कौशल्यादे' । आर्याया
पूज्याया । अपि कुशलं मङ्गलं किं ।

"गर्हासमुच्चयप्रशङ्कासम्भावनास्वपी"त्यमर ।

(ष) । पान पीतं भावे क्त । सोमस्य पीतं सोमपीतं तदस्वाप्तीति सोमपीथी
शपोदरादित्वात् तकारस्य थकार । आवुत्तो भृगिनीपति' "भृगिनीपतिं रायुत्तं" इत्यमर ।

(१) सश्रय गुरुभणस्य इति पाठान्तर ।

अष्टा । उपविश्य । अथ किम् । देवि ! कुलगुरुर्भगवान्
वशिष्ठ स्वामिदमाह । (ह)

विश्वम्भरा भगवती भवती मसूत

राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते ।

तेषां वधूस्त्वमसि नन्दिनि ! पार्थिवानां

येषां कुलेषु (१) सविता च गुरुर्वयञ्च ॥ ८ ॥

निर्विघ्नः विघ्नशून्यः आर्या शान्ता च निर्विघ्नेति शेषः । अत्र कात्का प्रश्नी व्यज्यते ।

सीताप्रश्ने नैव ज्ञातव्यजिज्ञासानिर्वाहे आवेगेन रामस्यापि पुनस्तथैव प्रश्न इति न दोषः ।

(स) । सीनेति । अत्रापि अपिशब्दः प्रश्नार्थः ।

(ह) । अष्टेति । अथकिमिति स्वीकारार्थमेकमव्ययं । ऋश्लश्लङ्ग, कौशल्यादि-
शान्ता च कुशलमास्ते स्मरति च युष्मानित्यर्थः ।

विश्वम्भरेति । भगवती माहात्म्यावती विश्वं विभक्त्यति विश्वम्भरा पृथिवी “नाम्नि
तृभृ” इत्यादिना खः भवती त्वा असूत उत्पादितवती, तथा प्रजापतिसमं प्रजाना
सानुरागपरिपालनात् तपोमाहात्म्याच्च ब्रह्मणा तुल्यो राजा जनकस्ते तव पिता परि-
पालकः । हे नन्दिनि ! कन्यासदृशि ! आनन्दकारिणि ? त्वं तेषा पार्थिवानां
राज्ञा वधूः सुधा असि, येषा कुलेषु वंशेषु नानाशाखत्वाद्बहुवचनं सविता साक्षाद्ब्रह्मण्य-
द्वैवः सूर्यो गुरुः पिता उत्पादक इत्यर्थः, तथा वयञ्च गुरुव उपदेष्टारः । तव मात-
पितृभर्तृणां सर्वप्रार्थनानुरूपश्रेष्ठत्वमित्यर्थः ।

अत्र प्रजापतिसम इति आर्यो समासगतोपमा, जनक पिता इति प्रथमतः पुनरुक्तत्व-
प्रतीति परन्तु जनकोजनकनामा इत्यर्थभेदात् पुनरुक्तवदाभासः, सविता च गुरुर्वयञ्च
इत्यत्र उभयोरेकगुरुत्वधर्मयोगात् तुल्ययोगिणा, तथा सीताया भाग्यवत्त्वरूपकार्यस्य
पृथिवीकन्यात्वरूपे एकस्मिन् कारणे सत्यपि जनककन्यात्वसूर्यवंशीय राजवधूत्वरूप-
कारणान्तरद्वयोपन्यासात् समुच्चयश्चेति, एतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । एषा लक्षणात्यनु-

तत् किमन्यद्वाशास्महे, केवलं वीरप्रसवा भूयाः । (च)

राम । अनुगृहीता स्मः । (क)

लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्त्तते ।

ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति ॥ १० ॥

सन्धेयानि । तथा यच्छब्दस्य श्रेपे पाठाद्विधेयाविमर्शदोष, स तु चतुर्थपाद प्रथम परञ्च
तृतीयपाद पठित्वा सन्धेय । सीताया, पृथिवीकन्यात्वे प्रमाणं यथा रामायण—

“अथ मे कृपत चेत लाङ्गलादुत्थिता तत ।

चेतं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता ॥

भूतला दुत्थिता सातु व्यवर्द्धत ममात्मजा ।”

वसन्तिललाका वृत्त ॥ ९ ॥

(च) । तत्तस्मात् अन्यत् पुनर्भिन्नं किं आशास्महे आशिषा योज्यास पुनर्भिन्नानां
सर्वेषामेव प्रार्थनीयानां सद्भावादित्यर्थं । प्रसूयत इति प्रसव पुत्र वीर' प्रसवो यस्या
सा तादृशी भूया इति आशीर्लिङ् ।

(क) राम इति । अनुगृहीता लम्बकरुणा स्मः, सीतया सह वयमित्यर्थं,
तेषां मागीर्वादेस्य अव्ययत्वादिति भावः ।

कथमित्याह लौकिकानामिति । हि यस्मात् लौकिकानां प्राक्तानां साधूनां सत्य-
वादिनां वाक् वाक्यं अर्थं अभिधेयं वस्तु अनुवर्त्तते लक्षणीकृत्य प्रसरति, पुनः किन्तु अर्थं,
अभिधेयविषयः आद्यानां प्राथमिकानां ऋषीणां वशिष्ठादीनां वाचं वाक्यं अनुधावति
अनुसृत्य उत्पद्यते इत्यर्थः । लोके यद्यद्यद्वस्तु प्रसिद्धमस्ति प्राक्ततसत्यवादिनस्तत्तदेव
वदन्ति नतु तेषां वाक्यतोवस्त्वन्तरमुत्पद्यते, किन्तु ब्रह्मर्षयो यद्यद्यद्वदन्ति तत्तदेव
असदपि उत्पद्यते इति सरलायं । अतएवास्माकं वीरपुत्रोऽवश्यमावीति भावः ।

अत्र लौकिकसाधुभ्यो वशिष्ठादीनामाधिक्यप्रतिपादनात् व्यतिरेकानुद्धारं, तथैव
अप्रस्तुतेभ्यः सामान्यऋषिभ्यः प्रस्तुतस्य विशेषस्य वशिष्ठस्य प्रतीतेरुपस्तुतप्रशंसा च
अनयोरेकाङ्गिभावेन सद्वरः ।

अथा । इदञ्च भगवत्या अरुन्धत्या देवीभिः शान्तया च भूयो-
भूयः सन्दिष्टं, यः कश्चिद्गर्भदोहदो भवत्यस्याः सोऽवश्यम-
चिरात् सम्पादयितव्य इति । (ख) ^{The which} ^{means abhikar} ^{इति - अर्थः}

रामः । क्रियते, यद्येषा (१) कथयति । (ग)

अथा । ननान्दुः पत्याच देव्याः सन्दिष्टमृष्यशृङ्गेण ; वत्सेः
कठोरगर्भेति नानीतासि, वत्सोऽपि रामभद्र-स्वद्विनोदनार्थमेव
स्थापितः । तत्पुत्रपूर्णोत्सङ्गामायुषतीं द्रक्ष्यामीति । (घ)

ऋषीणामपि साधुत्वमस्ति तद्ग्राह्ये लौकिकानामित्युक्तं आद्यऋषयस्तु अलौ-
किकाः । लौकिका असाधवस्तु यद्वस्तु नास्ति तदपि वदन्ति, अतस्तेषां वाक्याना-
मर्थानुसारित्वमपि नास्ति मिथ्यावादित्वादिति तद्ग्राह्ये साधूनमित्युक्तं ॥ १० ॥

(ख) । अष्टेति । देवीभिः, कौशल्यादिभिः । भूयोभूयः वारंवारं । सन्दिष्टं
वाचिकं प्रेषितं । अस्याः 'सीताया' यः कश्चित् विपुलायाससाध्योऽपीत्यर्थः, गर्भदोहदः
गर्भकालीनः पानभोजनादिरभिलाषः । "दोहदो दौहदं" अद्वा लालसेति" हेम. ।
साद इति लोकप्रसिद्ध । सम्पादयितव्यः त्वयति शेषः ।

(ग) राम इति । क्रियते अस्या अभिलाषः सम्पाद्यते, मवेति शेषः । एषा सीता
वदि कथयति, स्वाभिलाषं यदि व्यनक्तीत्यर्थः । "इयमीदृशी विनयलज्जानिभृता यत्-
किमपि न कथयति, सुतरा ममापि तत्सम्पादनं न घटते इति भावः । यद्यदेवेति पाठे
यद् यत् कथयति तत्तत् क्रियत इत्यर्थः ।

(घ) । अष्टेति । ननान्दा भर्तृभगिनौ तस्याः, "ननान्दा नन्दिनी नन्दा पति-
स्वसे"ति शब्दरवावली । देव्याः सीतायाः । किं सन्दिष्टमित्याह वत्स इत्यादि ।
त्वं कठोरगर्भा पूर्णगर्भा इति हेतो नानीतासि ममाग्रममित्यर्थः । अत्र "यानादि-
भ्रमणश्चैव साष्टमात् स्त्री न चार्हतीति शास्त्रं" हेतुत्वेन केचित् पठन्ति । पुत्रेण पूर्णं
उत्सङ्गं क्रोडी यस्या स्ता । आयुषतीं सीता । इति सन्दिष्टमित्यनेनान्वयः ।

(१) यद् यदेषा इति पाठान्तरः ।

अस्मि

राम । सहर्षमित । तथास्तु । भगवता वशिष्ठेन किमादि-
ष्टोऽस्मि ? । (ड) ।

अथा । श्रूयताम् ।

जामात्यज्ञेन वयं निरुद्धा

स्व' वाल एवासि नवञ्च राज्यम् ।

युक्तः प्रजानामनुरञ्जने स्या-

स्तस्माद्यशो यत् परमं धनं वः ॥ ११ ॥

राम । यथाह भगवान् मैत्रावरुणिः । (च)

(ड) राम इति । ऋष्यशृङ्गेण यथा उक्तं तथा अस्तु इत्यर्थः ।

गामेति । वयं जामातु' ऋष्यशृङ्गस्य यज्ञेन निरुद्धा. पीरहित्येन वृताः सुतरा-
मासमाप्तेर्गेन्तु मसमर्था इत्यर्थः, अतएव अस्मास्वपि तव निर्भरो न भवेदिति भावः ।
त्व वाल एव शिष्टिरेवासि अत. प्राचीनवदभिज्ञता नास्तीति भावः । च किञ्च राज्यं नवं
अचिरान्धं सुतरामवश्यमेव विशृङ्खलाया' सम्भव इति भावः । तस्मात् प्रजानामनुरञ्जने
स्व' प्रत्यनुरागजनने युक्त एकायचित्तं स्या भवे । तथाचोक्तं रघुवशे "राजा प्रकृति-
रञ्जना"दिति । तस्मात् प्रजानुरञ्जनात् यद् यशो भवतीत्यर्थः, तत् वो युष्माक रघुवशौयाना
परम धनं तदर्थमेव सर्वदा त्वया यतितव्यमिति भावः ।

अत्र द्वितीयपादं प्रति प्रथमद्वितीयपादगतवाक्यद्वयस्य हेतुतया निर्देशात् वाक्यार्थ-
हेतुकां काव्यलिङ्गमलङ्कार । इन्द्रवज्रावृत्त । ११ ।

(च) । राम इति । मित्रश्च वरुणश्च मित्रवरुणौ तथोरपत्यं मैत्रावरुणि' वशिष्ठः
"क्वचिदुभयपदस्यापीति" उभयत्र वृद्धिः । यथाह सत्यक् व्रवीति इत्यर्थः । कदाचित्
तपश्चरतो मित्रस्य वरुणस्य च सुनेरुर्वर्गो पश्यती रित. पपात, तस्माच्च कुम्भनिहितात्
अगस्त्यो वशिष्ठस्य जात इति मत्स्यपुराणवार्त्ताऽत्र द्रष्टव्या । सुरासुभावेव अगस्त्यवशिष्टौ
मैत्रावरुणिशब्दवार्त्ताः ।

स्नेहं दयाञ्च सौख्यञ्च यदि वा जानकीमपि ।

आराधनाय लोकानां (१) मुञ्चती नास्ति मे व्यथा ॥ १२ ॥

सीता । अदो ज्जे व राहवकुलधुरन्धरो अज्जउत्तो । (क)

राम । कः कोऽत्र भोः ! विश्राम्यतां भगवानष्टावक्रः ।

अष्टा । - उत्याय पंगिकस्य च । अये कुमारलक्षणः प्राप्तः । (ज)

इति निष्क्रान्तः ।

प्रविश्य लक्ष्मणः । जयति जयत्यार्यः । आर्य ! तेन चित्र-

करेणास्मदुपदिष्टमार्यस्य चरितमस्यां वीथिकायामभिलिखितं,
तत्प्रश्रित्वार्यः । (भ)

(क) । अतएव राघवकुलधुरन्धर आर्यपुत्रः ।

स्नेहमिति । लोकानां प्रजानां आराधनाय सन्तोषाय स्नेहवात्सल्यं दया करुणाञ्च सौख्यं आत्मसुखञ्च यदिवा किम्वा जानकीं सीतामपि मुञ्चतस्त्वजत मे मम व्यथा च्छतिजनितोऽनुतापोनास्ति । स्नेहदयाख्यौ सत्पुरुषगुणौ जगद्वाञ्छनीय सुख किं बहुना प्राणधिका सीतामपि प्रजानां सन्तोषाय परित्यक्तमर्हामीतिभावः ।

अत्र अन्यत्र वा कथा जानकीमयीति अर्थागमदर्श्याप्रति, तथा मुञ्चत इत्येकया क्रियया स्नेहादीनामन्वयात् सुलभयोगिताचेत्यनयो सङ्गः ।

तथा स्नेहादीनामुत्तरोत्तरोत्कर्षप्रतिपादनात् सारालङ्कारप्रसङ्गः, स च वाचकाभावात् व्यज्यत इति वस्तुनालङ्कारध्वनिः ॥ १२ ॥

(क) । अत इति । अतएव प्रजावात्सल्यप्रतिश्रयादेव राघवकुलधुरन्धरः

प्रजावत्सलरघुवंशीयरजगणायगण्यः ।

(ज) । अष्टेति । अये इति ससन्तोषसम्बोधनसूचकमव्ययं ।

(भ) । प्रविश्येति । आर्योभवान् जयति उत्कर्षवान् भवति सत्तोभवागुत्कर्ष

इत्यर्थः । गुरुजनसन्निधाने एतदृत्त्या श्रीइत्यपरिहारः स्यादिति बोध्यं एवमन्यतापि ।

(१) लोकस्य इति पाठभेदः ।

राम । जानासि वत्स । दुर्मनायमानां देवीं विनोदयितुम् ।
तत् कियन्तमवधिं यावत् ? । (ज)

लक्ष्म । यावदार्याया हुताग्ने विशुद्धिः ।

राम । शान्तम् । (ट)

उत्पत्तिपरिपूतायाः किमस्याः पावनान्तरैः ।

✓ तीर्थोदकञ्च वङ्गिञ्च नान्यतः शुद्धिमर्हतः ॥ १३ ॥

वीथिकायां भित्तौ पङ्क्तवर्त्मगृहाङ्गेषु वीथिवीथीच वीथिका” इति रत्नकोष । अभि-
लिखित चित्रितं ।

चित्रदर्शनेन सीताया पञ्चवटीवन, तत्र सुनिपवीभि, सद्भाव, रामेण सद् विग्रहाला-
पादिक, स्वाभाविकसौन्दर्यञ्च स्मृतिपथे पतिष्यति ततश्च तत्र स्वारसिकी गमनेच्छा
भविष्यति, तदपदेशेन च रामस्य सीतानिवासन सुकर भवेदिति भवभूतिना प्रस्ताव-
योजनासुविधाद्यै वैचित्र्याद्यञ्च चित्रदर्शनसुनिवद्धमिति सुधीभिर्भाव्य । १

(ज) । राम इति । दुर्मनायमानां केनचित् कारणेन विषया देवीं सीता विनोदयितुं
सन्तोषयितुं जानासि अभिशोऽसीति त्वमतीव सुचतुर समयावस्थाऽभिज्ञयेति भावः । तत्
चित् कियन्तमवधिं यावत् का शेषसीमा व्याप्य चित्रितं ? “यावताडयेने” ति द्वितीया ।

(ट) । राम इति । शान्तमिति वारणार्थमव्यय । नैव ब्रूहीत्यय ।

कथमित्याह उत्पत्तीति । उत्पत्तेर्जन्मत एव आरभ्य परिपूताया, पवित्राया अस्या,
सीताया पावनान्तरै अन्यै पवित्रताजनकै अग्रादिभि कि स्वत शुद्धत्वादनर्थका
एव अग्न्यादय इत्यर्थः । तथाच तीर्थोदकञ्च वङ्गिञ्च एतौ पदार्था अन्यत द्रव्यान्तरात्
शुद्धि पवित्रता न अर्हत प्राप्त योग्यौ भवतः ।

अत्र यथा तीर्थोदकवङ्गोरण्यत, शुद्धपेचा नास्ति तद्वत् सीताया अपीति प्रणिधानग-
मसाम्यात् दृष्टान्तोऽलङ्कारः, तथा एकया अर्हत इति क्रिया तीर्थोदकवङ्गोरन्वयात्
सुख्ययोगिताचेत्यनयो रङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

तथा तीर्थोदकमितिनपु सकामिनेन प्रक्रम्य वङ्गिरिति पु लिङ्गनिर्देशात् प्रक्रम-

देवि ! देवयजनसम्भवे । प्रसीद, एष ते जीवितावधिः
प्रवादः । (ठ)

कष्टं जनः कुलधनै रनुरञ्जनीय-
स्तन्नो यदुक्तमशिवं नहि तत् क्षमं ते ।

भङ्गदोष, सच “तीर्थोदकं तथाऽपिच” इति पाठन समाधेयः । अपिचमपि वक्ति ।
सीताया आजन्मशुद्धत्वञ्च अयोनिजत्वेनेति बोध्यं तत्प्रमाणन्तु पूर्वमुक्तं । योनि-
नानान्तु जनकजनन्योरपवित्रशुक्रशीणितजातत्वादिव अपरिहार्यं पापमुत्पद्यते, तत्तु
संस्कारकर्मभिर्नश्यति, तथाच याज्ञवल्काः—

“एव मेन शमं याति वीजगर्भसमुद्भवं ।”

तीर्थोदकवङ्गोः स्वतः पवित्रत्वं यथा वङ्गिर्कूर्मपुराणयो

“तीर्थतीयं तत. पुण्यं गङ्गातीयं ततोऽधिकं ।”

“पावकं पवमानस्य शुचिरग्निश्च ते त्रय ॥” ॥ २३ ॥

(ठ) । देवीति । देवा इज्यन्ते अस्मिन्निति देवयजन यज्ञस्थान तस्मात् सम्भवतीति
पचायच् । “लाङ्गल्लोह्निख्यमानाया यज्ञभूमिः सुनिर्गता” इति महावीरचरितेऽपि । प्रसीद
आत्मदोषश्रवणात् कलुषितचित्ता न भवेत्यर्थ । एष. अग्निपरीक्षाविषयकः प्रवादः
लोकाप्रवादः जीवितावधि यावञ्जीवं स्थास्यतीत्यर्थः । निस्पापस्य सशुद्धितपापक्षयाय
प्रायश्चित्ताचरणवत् निष्कलङ्काया अपि ते लोकप्रत्ययार्थं अग्निपरीक्षाकरणात् विषादो न
करणीय इति भावः ।

एवमपवादिनो जना. कथं न दण्ड्यन्त इत्याह कष्टमिति । कुलमेव धनं अनप-
वादनीयतया रक्षणीयं येषां ते निष्कलङ्ककुलोत्पन्नैः जनैरित्यर्थं जन साधारणलोकः
अनुरञ्जणीयः अपवादं कुर्वन्नपि तत्सहनेन तच्छन्दानुवर्तनेन च सन्तोषणीयः इत्येव
कष्टं दण्डनीयानामदण्डनाहःखमित्यर्थः । अन्यथा खल. असम्भवमपि दोषमारोपयति
तथात्वे च कुलस्य निष्कलङ्कता न स्यादिति भावः ।

नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा

मूर्द्धि स्थितिर्न चरणैरवताडनानि (१) ॥ १४ ॥

सीता । भोदु, अज्जउत्त ! भोदु, एहि पेक्खन्न दाव हे
चरिदं । (ड) इत्युत्थाय परिक्रामति ।

लक्ष्म । इदं तावदालेख्यम् । (ट)

सीता । निर्वर्णं । के एदे उवरि निरन्तरद्धिदा उवत्थुवन्ति विश्र
अज्जउत्तं ? (ण)

(ड) । भवतु, आर्य्यपुत्र ! भवतु, एहि प्रेक्षामहे तावत्ते चरित ।

(ट) । के एते उपरि निरन्तरस्थिता उपस्तुवन्तीवार्य्यपुत्र ? ।

नः अस्माकं आश्रयोरित्यर्थं सम्बन्धे तत् प्रसिद्धं यत् अशुभ अमङ्गल एकाकिनौ
रावणगृहे स्थिता सीता कथमग्निपरीक्षामन्तरेण रामेण ग्राह्या स्यादिति अमुखकर
वाक्यमित्यर्थं, उक्तं लङ्काप्रदेशीयलोकैरिति शेषः पतङ्गाक्यस्य सीतारामोभयसवन्धित्वात् न
इत्युक्तं सङ्गच्छते । तत् अमुखकर वाक्यं तव सम्बन्धे नहि क्षम योग्यं स्वभावतएव
शुद्धत्वादित्यर्थं । तथापि लोकानां विश्वासाद्यर्थमेव मया तवाग्निपरीक्षा कृता, नतु ममापि
तव चरित्रविषये संशयोऽभूदिति भावः । तथाहि सुरभिणः कुसुमस्य सुगन्धपुष्पस्य
नैसर्गिकी स्वाभाविकी मूर्द्धि स्थिति सिद्धा लोकेषु प्रचलिता, किन्तु चरणैरवताडनानि
पादेरवमर्द्दनानि न, सिद्धनीत्यर्थं ।

अत्रापि सुगन्धिकुसुमस्य मूर्द्धि स्थितिर्गिव तव निर्दोषत्वप्रशंसैव प्रसिद्धा, नतु तस्य
पादावमर्द्दनीव तव चरित्रे दोषारोप इति सादृश्यप्रतीति दृष्टान्तालङ्कारः ।

वसन्ततिलकाञ्ज ॥ १४ ॥

(ड) सीतेति । भवतु स प्रवादइत्यर्थे अमूलकोऽयं प्रवाद अवज्ञेय इति भावः ।
भवत्विति दैन्यार्थे हिर्वचनं ।

(ट) लक्ष्मिति । तावत् वाक्यालङ्कारे । आलेख्यं चित्रं ।

लक्ष्म । देवि ! एतानि सरहस्यानि जृम्भकास्त्राणि यानि
भगवतः कृशाश्वात् कौशिकमृषिसुपसंक्रान्तानि, तेन च
ताडकावधे प्रसादीकृतान्यार्थ्यस्य । (त)

राम । वन्दस्व देवि ! दिव्यास्त्राणि । (थ)

ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तस्मा
परःसहस्राः शरदस्तपांसि ।

(ण) सीतेति । निर्वण्य दृष्ट्वा “निर्वर्णनन्तु विधानं दर्शनालीकनेक्षण” मित्यमरः ।
उपरि ऊर्ध्वदेशे निरन्तरस्थिता अनवकाशस्थिताः परस्परसंलग्नभावेन स्थिता इत्यर्थः ।
उपस्तुवन्तीव उपासत इव ।

(त) लक्ष्मेति । रहस्यानि गोपनीयानि मन्त्रा इत्यर्थः । तैः सह विद्यमानानि
सरहस्यानि मन्त्रसहितानि जृम्भकास्त्राणि सन्मोहनास्त्राणीत्यर्थः । यानि अस्त्राणि
कृशाश्वात् विश्वामित्रप्रपितामह्यात्, कौशिकमृषिं विश्वामित्रमुनिं उपसक्रान्तानि आगतानि
विश्वामित्रेण प्राप्तानीत्यर्थः, तेन च विश्वामित्रेण ताडकावधे कृते सतीत्यर्थः आर्थ्यस्य
रामस्य प्रसादीकृतानि प्रसीदति मन एष्विति प्रसादानि अनुग्रहदानानि अप्रसादानि
प्रसादानि कृतानि प्रसादीकृतानि अनुग्रहेण दत्तानीत्यर्थः । आर्थ्यस्येति सस्वन्वविवचन्या
शब्दी ।

(थ) राम इति । दिवि स्वर्गे भवानीति दिव्यानि च तानि अस्त्राणि चेति दिव्या-
स्त्राणि । वन्दस्व प्रणमं ।

दिव्यत्व वन्दनहेतुञ्चाह ब्रह्मादयो इति । ब्रह्मादयः पुराणाः प्राचीना गुरव उपदेष्टार
ब्रह्मणो-वेदस्य “वेदस्तत्त्वं तपोब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापति” रित्यमरः हिताय रक्षणाय
दानवाद्यो दस्यवः वेद विनाशयितुं यतन्ते स तेषां निवारणाय इत्यर्थः । सहस्रात्परा इति
परः सहस्राः सहस्राधिका इत्यर्थः शरदो वृत्सुरान् “स्यादृतौ वत्सरे शर” इत्यमरः, तपांसि
तस्मा दुष्करतपस्याः कृत्वैत्यर्थः एताणि अस्त्राणि अस्त्ररूपेण परिणताणि खान्येव स्वकीया-
न्येव तपोमयानि तेजांसि अपश्रन् । उपजातिवृत्तं ।

प्रथमोऽङ्कः ।

एतान्वपश्यन् गुरवः पुराणाः

स्वानिग्रव तेजांसि तपोमयानि ॥ १५ ॥

सीता । एमो एमो एदाणं । (द)

राम । सर्वथेदानीं त्वत्प्रसूतिमुपस्थास्यन्ति । (ध)

सीता । अणुगहीदक्षि । (न)

लक्ष्म । एष मिथिलावृत्तान्तः । (प)

(द) । नमोनम एतेषा ।

(न) । अनुगृहीतास्मि ।

पर सहस्रा इति “अपस्कराट्यश्चे”ति सुटा सह निपातः । शब्द इति “अभिविधी
“कालाध्वमाना” दिति द्वितीया ॥ १५ ॥

(द) सीतेति । एनेषामिति “चतुर्थ्या षष्ठी”ति पिङ्गलस्वात् चतुर्थ्यर्थे
षष्ठी ।

(ध) राम इति । इदानीं मत्प्राप्तमन्तरकाले सर्वथा सर्वेषु प्रकारिणु निक्षेपेण
उपसङ्गारण च त्वत्प्रसूतिं तव तनय उपस्थास्यन्ति उपगमिष्यन्ति त्वत्सन्तानायत्तानि
भविष्यन्तीत्यर्थः ।

(न) सीतेति । अनुगृहीतास्मि मम तनयेनापि लक्ष्मणान्तादिति भावः ।

(प) लक्ष्मेति । एष इत्यङ्गुल्यानिर्देशः । मिथिलावृत्तान्तः मिथिलानगरे
रामस्य घटनावलीत्यर्थः ।

सीता । अहमे ! दलस्रव-शीलुप्यल-सामल-सिण्ण-मसिण-
सोहमाण-मंसल देहसोहणेण विह्वअ-त्थिमिदताद दीसमाण-
सुन्दरसिरी अणादर खण्डिद सङ्करसरासणो सिहण्डमुद्धमुह
मण्डलो अज्जउत्तो आलिहिदो । (फ)

लक्ष्म । आर्य्य ! पश्य

सम्बन्धिनो वशिष्ठादीनेष तात स्तवाच्च ति ।

गौतमश्च शतानन्दो जनकानां पुरोहितः ॥ १६ ॥

(फ) । अहो ! दलन्नवनीलोत्पलश्यामल-सिग्ध-मसृण-शोभमान-मासल-देह-
सौभाग्येन विस्मयस्तिमिततातदृशमान-सुन्दरश्रीः अनादरखण्डितशङ्करशरासनः शिखण्ड-
सुग्ध सुखमण्डल आर्य्यपुत्र आलिखित' ।

(फ) सीतेति । अहमे इति शौरसेन्यादिभाषाया विस्मयसूचकमव्ययं, सस्कृते
तु तादृशशब्दाभावात् 'अहो' शब्देनानुवाद, कृतः । दलत् विक्रसत् यत् नवं नीलोत्-
पल ईषत्प्रस्फुटितेन्द्रीवरमित्यर्थं तद्वत् श्यामलं सिग्धं अरुचं मसृणं चिक्कणं (चकम्कौ
इति भाषा) अतएव शोभमानं मासलं वलशालिं यत् देहं तस्य सौभाग्येन सौन्दर्येण
विस्मयेन आश्चर्येण स्तिमितः निश्चलः, तेन तातेन जनकेन दृशमाना सुन्दरी श्रीः शोभा
यस्य सः । तथा अनादरेण अयत्नेन खण्डितं भग्नं शङ्करशरासनं हरधनुर्नयनं सः । तथा
शिखण्डेन काकपक्षेण सुग्धं सुन्दरं सुखमण्डलं यस्य सः । आर्य्यपुत्रो राम आलिखित,
चित्रितः । चित्रमिदं रामस्य अविकलमिति महदाश्चर्य्यमिति भावः ।

सम्बन्धिन इति । एष तव तातो जनकः, जनकानां जनकवंश्यानां पुरोहितः
गौतमः अहल्याया जातो-गौतमपुत्रः शतानन्दस्तदाख्योमुनिश्च वशिष्ठः आदिष्येषां मित्य-
तद्गुणसम्बन्धिनोवहुव्रीहिः, तेन वशिष्ठं तदन्यात् सम्बन्धिनो विवाहजनितवैवाहिकत्वादि
सम्बन्धवतो, दशरथादीन् अर्चति प्रत्युद्गमनादिनां, सम्मानयति ।

अत्र एकस्यामर्चति क्रियायां जनकशतानन्दयोः कर्तृत्वेनान्वयात् तुल्ययोगितालङ्कारः ।

अर्चधातुरथ भौवादिक ॥ १६ ॥

राम । द्रष्टव्यमेतत् । (व)

जनकानां रघूनाञ्च सम्बन्धः कस्य न प्रियः ।

यत्र दाता ग्रहीता च स्वयं कुशिकनन्दनः ॥ १७ ॥

सीता । एदे क्खु तक्कालकिदगोद्राणमङ्गला चत्तारो भादरो
विआहदीक्खिदा तुह्मे । अह्महे ! जानामि, तस्मिं ज्जेव
पदेसे तस्मिं ज्जेव काले वत्तामि । (भ)

(भ) एते खलु तत्कालकृतगोदानमङ्गलाथत्वारोभातरो विवाहदीक्षिता यूय ।
अहो । जानामि, तस्मिन्नेव प्रदेशे तस्मिन्नेव काले वर्ते ।

(व) राम इति । द्रष्टव्यमेतत् विवाहसम्बन्धीयचित्तमित्यर्थं विवाहघटनाया
विचित्रत्वात् गौरवाच्चत्वाच्च तद्दर्शनमवगमसुचितमिति भावः ।

कथमित्याह । जनकानां जनकवश्यानां रघूणां रघुवश्यानाञ्च “रघुकुलसम्बन्धात्
राघवोऽपि रघुरुच्यते” इति वैयाकरणोक्तिरुभयत्रापि प्रमाणम् । सम्बन्धोविवाहसम्बन्धः
कस्य जनस्य न प्रियः सन्तोषकरः अपितु सर्वस्यैवेत्यर्थः । यत्र सम्बन्धे स्वयं कुशिक-
नन्दनो विश्वामित्र दाता ग्रहीता च । उभयोरपि जनकरघुवशयोरतीवोच्चतया परस्पर
विवाहसम्बन्धस्य महायोग्यत्वात् अतएव विषयनिस्पृहस्यापि विश्वामित्रस्य घटकत्वात्
द्रष्टव्यमेव तच्चित्रमिति भावः ।

अवार्थापत्तिरलङ्कारः ।

अत्र पूर्वं दाता सदयुक्तिदानादिना कन्यादानप्रयोजक परञ्च ग्रहीता तादृशेनैव
सदयुक्तिदानादिना ग्रहणप्रयोजक इति भिन्नकाशत्वात् एकस्मिन् विश्वामित्रे दातृत्वं
ग्रहीतृत्वञ्चाविरुद्धमिति भावः ॥ १७ ॥

(भ) सीतेति तस्मिन् काले हरधनुर्भङ्गानन्तरसमये कृतं ऋत्विग्भिर्विहित
गोदानमेव केशालसंस्काराख्यकौशुक्तेदनमेव मङ्गलं येषां ते तथाक्ता । विवाहदीक्षिता
विवाहे कर्मणि वृताः । जानामि अनुभवामि । तस्मिन्नेव प्रदेशे मिथिलाराजधान्या
तस्मिन्नेव काले हरधनुर्भङ्गानन्तरसमये वर्ते तिष्ठामि इति जानामीत्यर्थं अविकलचित्त-
दर्शनादित्यर्थः ।

रामः । एवम् । (म)

समयः स वर्त्तत इवैष यत्र मां

समनन्दयत् सुसुखि । गीतमार्पितः ।

अयमागृहीतकमनीयकङ्कण-

स्तव मूर्त्तिमानिव महोत्सवः करः ॥ १८ ॥

लक्ष्म । इयमार्या, इयमप्यार्या माण्डवी, इयमपि वधुः श्रुत-
कीर्त्तिः । (य)

गवां लोन्ना केशानामित्यर्थः दानं क्तिदमिति गोदानं तथाच गौरित्युपक्रम्य “स्वर्गं
क्वाम्बुरश्मिष्ट्वाणस्त्रिभुवः” तिकेशवः । दानमिति “दो अवखण्डने” इत्यस्य युटा रूपं ।

गोदानन्तु संस्कारविशेषः । तथाच याज्ञवल्क्यः—

“केशान्तश्चैव षोडश” ।

मिताचरा च “केशान्तःपुनर्गोदानाख्यं कर्मति” ।

(म) राम इति । एवं, तथा यदुक्तं तत्सत्यमित्यर्थः ।

स्वकीयानुभवमप्याह समय इति । स समयो वर्त्तत इव अतीतोऽपि अविकलचित्त-
दर्शनाहर्त्तमान इव अनुभूयत् इत्यर्थः । हे सुसुखि । यत्र विवाहसमये गीतमार्पितं
शतानन्देन मम करोपरि स्थापितः अयं आगृहीतं परिहितं कमनीयं मनोहरं कङ्कणं
अलङ्कारविशेषो येन स तथोक्तः तव करः पाणिः मूर्त्तिमान् महोत्सव इव सा समनन्दयत्
सन्तोषितवान् ।

अत्र प्रथमा भावाभिमानिनी क्रियोत्पेक्षा, द्वितीयातु भावाभिमानिनी गुणोत्पेक्षा,
उत्सवस्य आनन्दविशेषत्वेन गुणत्वात् ।

मङ्गभाषिणी वृत्तं “सजसा जगौ च यदि मङ्गभाषिणी”ति लक्षणात् ।

विवाहकाले वरहस्तोपरि कन्याहस्तस्थापनमिति चिरन्तनी रीतिः । तथाच भव-
देव “ततो जामाताचान्तोमङ्गलौषधिलिप्तेन दक्षिणहस्तेन तादृशमेव कन्याया दक्षिण-
हस्तं स्वहस्तोपरि निदध्यात् ।” ॥ १८ ॥

(य) लक्ष्मिति । इयमिति सर्ववाङ्मत्या निर्देशः । आर्या भवती सीतेत्यर्थः ।

सोता । वच्छ । इश्रंवि अवर का ? (२)

लक्ष्म । सनन्वधितं स्वगतम् । श्रुये ऊर्म्मिलां पृच्छत्यार्थ्या भवत्व
न्यतः सञ्चारयामि । प्रकाशम् । आर्यैः ! दृश्यतां द्रष्टव्यमेतत् ।
अयञ्च भगवान् भार्गवः । (ल)

सीता । ससम्भ्रम । कम्पिटङ्घि । (व) (१)

राम । ऋषे ! नमस्ते । ✓

(२) । वत्स । इयमप्यपरा का ? ।

(व) कम्पिताङ्घि ।

सान्दवीति भरतभार्याया नाम । अनयोस्तु ज्येष्ठभाद्रभार्यात्वेन मातृतुल्यत्वात् आर्या-
पदेन निर्देश । तथा च वृहस्पति ।

“मातुः स्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृवसा ।

श्वश्रूः पूर्यजपत्नी च मातृतुल्या प्रकीर्त्तिता ॥”

श्रुतकीर्त्तिरिति शत्रुघ्नभार्याया नाम । कनिष्ठभातुः पुत्रतुल्यत्वेन तद्भार्यायाः पुत्रवधु-
तुल्यत्वमिति वधूरित्युक्तं । यथा मनु

“पितेव पालयेत् पुत्रान् ज्येष्ठो भातृन् यवीयसः ।

पुत्रवध्वानुवर्त्तेरन् ज्येष्ठे भातरि धर्मतः ।”

(२) सीतेति । लक्ष्मणोऽङ्गुलीनिर्देशेन सर्व परिचायग्रन् लज्जया स्वभार्यामूर्म्मिला
सुलङ्घ्य साण्डवीतः श्रुतकीर्त्ति परिचाययति, सीतासदृशी-चतुरा तु तदवलीक्य कौतुकाय
तादृशमवसगं प्रतीचितुं नाहंतीति पृच्छति “वत्स । इयमप्यपराके”ति, अन्यथा चिर-
पगिचितायाः भग्नो नोपपद्यत इति बोध्यं ।

(ल) लक्ष्मेति । स्वगतं अन्यैरव्यव्यरूपमस्फुटं वाक्यं वदतीति शेषः ।

भवतु ऊर्म्मिलां प्रति प्रश्न इति शेषः, तथापि तस्योत्तरं न दीयमिति भावः । अन्यत
अन्यस्मिन् दर्शनीये सञ्चारयामि सीतारामयोर्दृष्टिमित्यर्थः । प्रकाशं सर्वत्राव्यरूपं सुस्पष्टं

(१) भीदङ्घि इति पाठान्तरः ।

लक्ष्म । आर्ये ! पश्य, अयमार्येण । इत्यर्ज्ञोक्ति (श)

रामः । साक्षेपं । वत्स ! बहुतरं द्रष्टव्यमन्यतो दर्शय । (ष)

सीता । सन्नेहवहुमान निर्वर्ण्य । सुष्टु सोहसि अज्जउत्त! एदिणा
विणअमाहप्पेण । (स)

लक्ष्म । एते वयमयोध्यां प्राप्ताः ।

रामः । साम्बं । स्मरामि हन्त स्मरामि । (ह)

जीवत्सु तातपादेषु नवे दारपरिग्रहे ।

मातृभिश्चिन्तप्रमानानां ते हि नो दिवसागताः ॥१८॥

(स) सुष्टु शोभसे आर्यपुत्र । एतेन विनयमाहात्म्येन ।

वदतीति शेषः । एतच्चित्रं द्रष्टव्यं अथशर्ममेव दृश्यं पवितृत्वात् महावीरत्वाच्च । भार्गव-
परशुरामः । स्वगतप्रकाशयोर्लक्षणे यथा साहित्यदर्पणे—

“अथाव्यं खलु यद्वस्तु-तदिह स्वगतं मत ।

सर्वथाव्यं प्रकाशं स्यात् . . . ॥”

(व) सीतेति । सम्भ्रमो भयादिजनितत्वरा तत्-सहितं वदतीति क्रियाविशेषण “समौ
सम्बेगसम्भ्रमा” वित्यमरः ।

(श) लक्ष्मेति । आर्येण रामेण अथ भार्गव पराजित इति वाक्यशेषः, सुतरा
‘अयमार्येणे’त्यंशो वाक्यार्धमेव स्यादत उक्त इत्यर्ज्ञोक्ति इति ।

(ष) राम इति आक्षेपेण लक्षणवाक्यनिवारणेन सहिति साक्षेप लक्षणवाक्य वारयित्वे
त्यर्थः । मान्यानामवमानना विनयविरुद्धा, किन्तु तदानो अनन्योपायतया महामान्य-
स्यापि भार्गवस्य पराजयेन सा घटिता किन्विदानो तदर्थं श्लाघाकरणमेकान्तमनुचितमि-
त्यभिप्रायेण अन्यतो दर्शयित्युक्तं ।

(स) सीतेति । बहुमान आदरातिशयः । निर्वर्ण्यं दृष्ट्वा राममिति शेषः
विनयमाहात्म्येन विनयगौरवेण । सुष्टु इति प्रशंसार्थमव्ययं ।

(ह) राम इति । स्मरामि तत्कालीनवृत्तान्तमिति शेषः ।

किं स्मरामीत्याह जीवत्सु । तातपादेषु पितरि जीवत्सु सत्सु नवे नूतने

इयमपि तदा जानकी (ज)

प्रतनुविरलैः प्रान्तोन्मीलनमनोहरकुन्तलैः

दशनमुकुलैर्मुग्धालोकं शिशुर्दधती मुखम् ।

ललितललितैर्ज्योत्स्नाप्रायैरकृतिमविभ्रमै-

रकृतमधुरैरम्बानां मे कुतूहलमङ्गकैः ॥ २० ॥

दारपरिग्रहे विवाहे कृते सतीत्यर्थं सादृभिर्कौशल्याकैकेयीसुमित्राभिश्चिन्त्यमानानां रामोऽत्र शयिष्यते, भरतोऽत्र भोजयति, लक्ष्मणोऽत्र वेशरचना करिष्यतीत्यादिरूपेण व्यवस्थाप्यमानसकलविषयकानामित्यर्थं नोऽस्माकं ते हि त एव दिवसाः गताः जीवनानामुत्कृष्टदिनानि अतीतानीत्यर्थं । तेषां दिवसानां तुलनया वर्त्तमानदिनानि नितान्ततुच्छानीति भावः ।

अत्र ते दिवसा एव उत्कृष्टा आसन्, नतु वर्त्तमाना इति वर्त्तमानदिननिरासा-
दार्थीं परिसंख्याऽलङ्कारः ।

तथा दिवसा इत्यस्य उत्कृष्टदिवसपरत्वादृशान्तरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिः ।

भक्त्यतिशयवचनानां तातपादेऽध्वित्यत्र पादशब्दस्य पितृत्वभावे लक्षणा गुरुत्वाच्च बहु-
वचनं ॥ १९ ॥

(ज) इयमिति । जानकीतिप्रथमान्तं पदं श्लोकस्थया अकृतेति क्रिययाऽन्विति ।

प्रतन्विति । इयं शिशुर्वाल्मीका जानकी, प्रतनव मुग्धा विरला अनिविड्याय तै, प्रान्ते अग्रदेशावच्छेदे उन्मीलनं अगादसंश्लिष्टा मनोहरा ये कुन्तला केशास्तै, तथा दशना दन्ता मुकुलानि कुङ्कुलानीव तैर्मुग्ध, मनोहर आलीकी दर्शनं यस्य तत् सुदृश्यमित्यर्थं मुखं वदनं दधती वहन्ती सती । एतत् दतीयान्तविशेष्यद्वयं मुग्धत्व प्रति हेतुः । ललितललितैः सुन्दरप्रकारैर्ज्योत्स्ना ज्योत्स्नासदृशानि प्रायेण ज्योत्स्ना इति ज्योत्स्नाप्राया, तैर्बाहुल्येन कौमुदीसदृशैरित्यर्थं अकृतिम स्वाभाविक, विभ्रमी विलासायेषां तै अत्र एव मधुरे सर्वेषां प्रियं, चुद्राप्यङ्गानीति अङ्गकानि हस्तपदाद्य-
वयवा तै मे मम अम्बानां मातृना कुतूहलं कौतुकं अकृतं विहितवती ।

अत्र दशनमुकुलैः, ज्योत्स्नाप्रायैरिति लुप्तोपमाद्वयं । तथा कुतूहलनिरूपणरूपकार्थं प्रति बह्वकारणोक्तं समुच्चयश्चेति अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

लक्ष्म । एषा मन्यरा ।

रामः । अनुत्तरमनातो दर्शयन् । देवि ! वै देहि ।

इद्गुदीपादपः सोऽयं शृङ्गवेरपुरे पुरा ।

निषादपतिना यत्र स्निग्धेनासीत् समागमः ॥ २१ ॥

लक्ष्म । विहस्य स्वगतम् । अये ! मधप्रमाम्बावृत्तान्तोऽन्तरित
आर्थेण । (क)

सीता । अहो ! एसो जटासञ्जमणवृत्तन्तो । (ख)

लक्ष्म । पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीकैर्यद्भृङ्गे च्चाकुभिर्धृतं ।

धृतंवाल्मेतदार्येण पुण्यमारण्यकं वृतम् ॥ २२ ॥

(ख) । अहो ! एष जटासयमनवृत्तान्तः ।

ललितललितैरिति “प्रकारे गुणवचनस्य”ति द्विवचनं । ज्योत्स्नाप्राथैरिति मयूग्व्य
सकादित्वात् समासः ।

सीतायाः सर्वदेवान्तःपुरस्थाधिलेन अन्येषा तत्सौन्दर्यदर्शनासम्भवात् केवलं मातृ-
णामितुक्तं ।

हरिणी वृत्तं “न स म र स लागः षड्वेदेर्ह्यै हरिणी मतेति लक्षणात् ॥२०॥

इद्गुदीति । अयं दृश्यमानः शृङ्गवेरपुरे तदाख्ये गुह्यवाण्डालपुरे इद्गुदीपादपः
इद्गुदीफलवृक्षः चित्रित इत्यर्थः यत्र इद्गुदीमूलं पुरा बनगमनकाले स्निग्धेन वत्सलेन
निषादपतिना व्याधनायकेन सह समागमः सम्मेलनमासीत् अस्माकमिति शेषः ॥२१॥

लक्ष्मिति । अये इत्यात्मसम्बोधनं । आर्थेण रामेण मधप्रमाम्बायाः कैकेया-
वृत्तान्तः मन्यरायुक्तिवद्गुण मानकरण दशरथमतपरिवर्त्तनं बनप्रस्थापनादिव्यापारचित्र-
मित्यर्थः अन्तरितः गोपित उल्लङ्घ्य अन्यत्र गतं इत्यर्थः । गुरुजनहृतस्यान्यायाचरणस्या-
स्त्रोचना नितान्तमसङ्गतेति रामेणायमंशः परित्यक्त इति भावः ।

(ख) सीतेति । जटासयमनवृत्तान्तः जटाबन्धनघटनाचित्रं ।

लक्ष्मिति । पुत्रेषु सक्रान्ता गता लक्ष्मी राजलक्ष्मी येषां तैः पुत्रेषु न्यस्तारान्य
भारैरित्यर्थः वृद्धाः इच्छाकवः प्राचीना इच्छाकुवंशीयास्तैः यत् व्रतं धृतं आचरितं, बाल्य

- सीता । एसा पसणपुससलिलाभअवदो भाईरही । (ग)

राम । देवि । रघुकुलदेवते ! नमस्ते । (घ)

तुरगविचयवग्रानुर्वीभदः सगराध्वरे
कपिलमहसामर्षात् पूष्टान् पुरा(१) प्रपितामहान् ।
अगणिततनूपातं (२) तस्मा तपांसि भगीरथो-
भगवति । तव स्पृष्टानङ्घ्रिरादुददौधरत् ॥ २३ ॥

(ग) । एसा प्रसन्नपुण्यासलिला भगवती भागीरथी ।

नव्ये वयसि आर्षेण रामेण तत् पुण्या पुण्यजनक आरण्यकं वनवासरूपं व्रतं नियमं
धृतं अश्लक्षितम् । वानप्रस्थाश्लक्ष्मणं प्रति वाईकमेव प्रयोजकं । तथाच स्मृतिः—

“गृहस्थस्तु यदा पश्येदलीपलितमात्मन ।

अपत्यपुत्रास्तृप्तुवास्तदारण्यं समाविशेत् ॥”

मनुश्च “वनं पञ्चाशतीं व्रजेत् ।”

किन्त्वत्र रामेण वाल्ये तदश्लक्षितमिति महादुःखविषयोऽयमिति भावः ।

अत्र वाईक्ये कर्त्तव्यस्य वानप्रस्थाश्लक्ष्मणस्य वाल्मिंकरणात् प्रसङ्गतिनामालङ्कारः ।

तथाच चन्द्रालीके ।

“विकृद्भिन्नदेशत्वं कार्यहेत्वोरसङ्गतिः ।

अन्यत्र करणीयस्य ततोऽन्यत्र कृतिश्च सा ॥

वाईक्यरूपकारणस्य वृद्धेषु सत्त्वात् तत्कार्यरूपवानप्रस्थाश्लक्ष्मणस्य तु वाल्मिके रामे
सत्त्वात् साहित्यदर्पणमतेऽपि असङ्गतिरेव । तथाच

“कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतायानसङ्गतिः ॥ २२ ॥

(ग) सीतेति । प्रसन्नं निर्मलं, पुण्यं पवित्रञ्च सलिलं यस्या सा ।

(घ) रामं इति । रघुवश्यान् प्रति परमानुयुक्तकारिण्येन तेषामुपास्यत्वात्
गङ्गाया रघुकुलदेवतात्वं बोध्यं ।

नमस्कारहेतुं गङ्गाया माहात्म्या रघुकुलं प्रत्यनुग्रहञ्चाहत्तरंगेति । भगीरथं सूर्य-

(१) पितुरिति पाठान्तरं । (२) अगणिततनूपातं, अगणितसमुत्पातं इति पाठभेदौ ।

सात्वमम्ब ! सुषायामरुन्धतीव सीतायां शिवानुध्यानपरा
भव । (ङ)

वंशीयः कश्चन राजा सगराध्वरि सगरराजस्य शताश्वमेधयज्ञानां पूरणीभूते शेषाश्वमेधे
आरब्ध इति शेषः तुरगस्य तद्वयञ्जीयाश्वस्य इन्द्रेणापहृतस्यैत्यर्थः विचये अन्वेषणे
व्यग्रान् आसक्तान् उर्वीभिदः भूतलविदारणकारिणः अमर्षात् क्रोधात् कपिलस्य तदाख्य
सुने र्महसा तेजसा मुष्टान् दग्धान् प्रपितामहान् निजपितामहपितृवैमात्रेयान् तपासि
अगणितः अविचारित तनूपातः शरीरनाशो यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा तस्मा देह-
नाशमप्यङ्गीकृत्य तपस्या कृत्वेत्यर्थः हे भगवति । माहात्म्यशालिनि गङ्गे । तव अङ्गिर्जलैः
स्पृष्टान् सतः चिरात् पुरा पूर्वं उददीघरत् उद्धारितवान् मोक्षं प्रापितवानित्यर्थः । अतस्ते
नम इति भावः ।

अत्र तृतीयचरणे तपयोरसकृत्साम्यात् वृत्तानुप्रासोऽनङ्कारः । ✓

“पुरा प्रपितामहानि”त्यत्र क्वचित् “पितु प्रपितामहा”निति पाठो दृश्यते, स तु
न समीचीनः । तथाच रामायणे—

“सगरादसमञ्जस्तु असमञ्जादधाश्रमान् ।

दिलीपोऽश्रमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ।”

तेन असमञ्जस्य वैमात्रेया सगरपुत्रा भगीरथस्यैव प्रपितामहा भवन्ति न तु तत्-
पितुरिति ।

कदाचित् सगरराजिन शतमश्वमेधान् सङ्कल्प्य शेषाश्वमेधे प्रक्रान्ते “शताश्वमेधयाजी
इन्द्रत्वं लभत” इति श्रुत्या इन्द्र स्वपदभ्रंशभवेन तमश्वमपहृत्य पाताले ध्यानस्थितस्य
कपिलसुनेः समीपे कस्मिंश्चित् वृत्ते ववन्ध, अथ असमञ्जभिन्नाः सगरसन्तानास्तमश्च स्वर्गे
मत्स्ये च अन्विष्यन्तोऽप्राप्य भुवं विदित्यर्थः गत्वा पाताले तथाविधं वदन्मश्व मालीक्य
“अयमेव अश्वापहारकः” इति कपिलमेव हन्तुमुद्यताः तेन च तद्विज्ञाय स्वतेजसा दग्धा
इति पौराणिकी वार्ता ।

तनूशब्दो दीर्घान्तोऽप्यस्ति, तथाचामरः “स्त्रियां मूर्त्तिस्तनुस्तनू ॥ २३ ॥

(ङ) सेति । अम्ब । मातः सुषाया पुत्रवध्वा । शिवानुध्यानपरा मङ्गलचिन्तापरायणा ।

लक्ष्म । एष भरद्वाजावेदितश्चित्रकूटयायिनि वर्त्मनि वन-
स्पतिः कालिन्दीतटे वटः श्यामो नाम । (च)

गम । समृद्धमबलोकयति ।

राम । सुमरदि एदं पदेसं अज्जउत्तो ? (छ)

गम । अयि । कयं विस्मर्यते ।

in the ground ground

अलस लुलित (१) सुग्धान्रध्वसञ्जातखेदात्

in the अग्निधिल परिरम्भै र्दत्तसंवाहनानि !

परिमृदितमृणालीदुर्वलान्रङ्गकानि ,

त्वमुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता ॥ २४ ॥

(छ) । चरनेयत प्रदेशमार्थ्यपुव ? ।

(च) लक्ष्मिति । भरद्वाजेन मुनिना आवेदित, परिचायित चित्रकूटयायिनि चित्र-
कटपर्वतगामिनि वर्त्मनि पथि । कालिन्दी यमुना ।

घटनाविवरणद्वारा विश्रुत्यभाव व्यनक्ति । अलसेति । यव यस्मिन् प्रदृशे त्व अध्वनि
पथि सञ्जात गमनेनोत्पन्न य खेद परिश्रमसत्त्वात् अलसानि ङुडानि लुलितानि
शिथिलोभूतानि सुग्धानि सुन्दरणि , अग्निधिलपरिरम्भै गाढानि र्दत्तं सवाहन
मर्दनं जेषु तानि , तथा परिमृदिता मर्दिता या मृणाला सुदुर्मृणालानि तद्वत् दुर्वलानि
कार्याक्षमानि अङ्गकानि अवयवान् मम उरसि वचसि कृत्वा स्थापयित्वा निद्रा अवाप्ता
गता आसीरिति जेष ।

अव परिमृदितमृणालीदुर्वलानीति लुप्तोपमालङ्कारः ।

अलसन्तुलितसुग्धानीति विपटकर्मधारयः, आद्यपदद्वये कर्मधारय कृत्वा कर्म
धारयान्तर वा । च्छ्राणि मृणालानीति मृणाल्य सुद्रायथे मृणालादिशब्दाना नदादि-
त्वाङ्गीकारात् ईप्रत्यय तथाचामर “स्त्रीभ्यात्काचिन्मृणाल्यादि विवक्षापचये श्रुति ।”

मालिनीवत्तं “ननमयययुतेय मालिनी भोगिलोकै”रिति लक्षणात् ॥ २४ ॥

(१) ललित इति कापि पाठः ।

लक्ष्म । एष विन्ध्याटवीमुखे विराधसंवादः । (ज) (२)

सीता । अलं दाव एदिणा, पेक्वामि दाव अज्जउत्तहत्थ

धरिदतालवेण्टादवत्तं अत्तणो दक्खिणारसप्पवेसारम्भं । (झ)

रामः । एतानि तानि गिरिनिर्भरिणीतटेषु

वैखानसाश्रमतरूणि तपोवनानि ।

येष्वातिथेयपरमाः शमिनो भजन्ते

नीवारमुष्टिपचना गृह्णिणो गृहाणि ॥ २५ ॥

(झ) । अलं तावटेतेन, प्रेक्षे तावदर्थ्यपुत्रहस्तधृततालव्रन्तातपवमात्मनो दक्षिणार-
रणप्रवेशारम्भ ।

(ज) लक्ष्मेति । विन्ध्याटवीमुखे विन्ध्यपर्वतस्थारण्यद्वारे । विराधसंवाद विराधराक्षस-
वृत्तान्तः ।

(झ) सीतेति । एतेन विराधवृत्तान्तचित्रदर्शनेन । विशेषकौतुकावहत्वात् अग्रिम
मेव द्रष्टव्यमिति भावः । अग्रिमं ब्रवीति आर्य्यपुत्रेति । प्रेक्षे पश्यामि । आर्य्यपुत्रेण
हस्तेन धृतं मम मस्तकोपरि धृत्वा नीतं तालव्रन्तातपवच्छत्र यस्मिन् त । दक्षिणारण्य-
प्रवेशारम्भ तस्य चित्रमित्यर्थः ।

एतानीति । गिरिनिर्भरिणीना पार्वत्यनदीनां तटेषु एतानि दृश्यमानानि तानि
वैखानसाना वनवासिसुनिविशेषानां आश्रमतरो येषु तानि तथोक्तानि तपोवनानि
चित्रितानीति शेषः । येषु तपोवनेषु आतिथेयपरमाः आतिथेयं अतिथिसत्कार एव परमं
प्रधानकर्त्तव्यं-येषां ते, नीवारमुष्टिं मुष्टिपरिमितमुनिधान्यतण्डुलं-पचन्ति ये ते नीवार
मुष्टिपचना. शमिनः अन्तरिन्द्रियनिग्रहशालिनः गृह्णिणो गृहस्था गृहाणि भजन्ते आश्रयन्ति
येषु तपोवनेषु गृहस्था मुनयः सन्तीति निष्कर्षः ।

“वानप्रस्थो वैखानसोऽग्रह” इति त्रिकान्दशेषः ।

“शमस्तु अन्तरिन्द्रियनिग्रह” इति वेदान्तसारः ।

(२) सवाध. संरोध इति पाठभेदौ ।

लक्ष्म । अयमविरलानोकुहनिवहनिरन्तरस्निग्धनीलपरिसरा-
रण्यपरिणद्धगोदावरीमुखरकन्दरः सन्ततमभिष्यन्दमानमेघ

मेदुरितनीलिमा जनस्थानमध्यगोगिरिः प्रस्रवणो नाम । (ज)

गमूँ स्मरसि सुतनु । तस्मिन् पर्वतेऽलक्ष्मणेन

प्रतिविहितसपर्यासुस्थयो (१) स्तान्तरज्ञानि ।

स्मरसि सुरसनीरां (२) तत्र गोदावरीं वा

स्मरसि च तदुपान्तेष्ववयोर्वर्तनानि ॥ २६ ॥

“नीवार मुनिधान्यादित्यमर उडीधान इति वङ्गभाषा ।

“पुत्रेषु दारान्निक्षिप्य वनगच्छेत् सहेव वे”ति श्रुते —

सस्त्रीकवनवासिन सन्तोऽष्टस्था इति बोध्य ।

वसन्ततिलकावत् ॥ २५ ॥

(ज) अप्रमिति । अयमित्यङ्गुल्या निर्दिष्ट । अविरला घना दे अनोकुहा वृक्षा तेषा
निवहेन समूहेन निरन्तर अवकाशरहित स्निग्ध मसृण नील श्यामवर्णश्च यत् परिसरार ण्य
शेषसीमास्थित वन तेन परिणद्धा उभयतीरयो परिवेष्टिता या गोदावरी तदास्त्रा नदी
तथा तस्यान्तरङ्गाघातशब्दादिनेत्यर्थे मुखर शब्दायमान कन्दरं गृह्णा यस्य स तथोक्त
सन्तत अनवरत अभिष्यन्दमाने वर्षदि मेघे मेदुरित, स्निग्धोक्तत नीलिमा श्यामलत्व
यस्य स तथोक्त । जनस्थानस्य दग्धकारण्यप्रदेशेऽपिशेषस्य मध्यग, मध्यवर्ती प्रस्रवणो
नाम गिरि पर्वत चिन्तित इत्यर्थः ।

“अनोकह कुठ,साल,” “पयन्तमू परिसर” इतिचामर ।

मेदुरित इति मेदुर कृत इति इनन्तात् कर्मणि क्त ।

अभिनयप्रतिक्रमभेदज्ञ दीर्घसमासयोजनसैव भवभूतिप्रवन्धेषु महान् दीप इति
काव्यज्ञा आलङ्कारिकाय वदन्ति ।

कारसीति । शोभना तनूर्यस्या इति सुतनु' तस्या सवोधन । तस्मिन् पर्वते

(१) सुस्थयोगिति पाठान्तर । (२) स्रसतीरामिति पाठभेद ।

अपि च

किमपि किमपि मन्दं मन्दमासत्तियोगा—

दविरलितकपोलं जप्तो रक्रमेण ।

अशिक्षिलपरिरम्भव्यापृतैकैकदोषो-

रविद्वितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत् ॥ ३७ ॥

प्रसवणे लक्षणेन प्रतिविहितया कृतया सपर्यया पूजया खाद्यानयन भयनिवारणादिशुश्रूषयेत्यर्थः सुस्थयोः उत्पातशून्ययोस्तानि अहानि स्मरसि त्वमिति काकु, वा किम्वा तव प्रदेशे सुरसनीगं सुखाटुजलां गोदावरी नदीं स्मरसि ? तथा तदुपान्तेषु आवयोः तव मम च वर्त्तनानि श्रवस्थानानि च स्मरसि किमित्यर्थः ।

अत्र स्मरसीनेत्रकस्यैव पदस्य वारवारमुक्त्वा अनवीकृतत्वदोषः स च तृतीयपादे "सुमुखीति चतुर्थपादे च "सुखकरेति पाठेन समाधेयः । मालिनीवृत्तः ॥ २६ ॥

किमपीति । आसत्तियोगात् सन्निधानवशात् मन्द मन्द अल्पमल्पं किमपि किमपि कदाचिदेतत् कदाचिदन्यत् अधारावाहिकैकविषयमिति यावत् अक्रमेण पर्यायराहित्येन, कश्चित् जिज्ञासते, परस्त्रोपर उत्तर ददातीत्येव क्रमः, तत्र तु आवेशातिशयात् कदाचिदुभावेव जिज्ञासितवन्तौ कदाचिदुभावेव वा उत्तर दत्तवन्तौ इत्येवं रूपेणेत्यर्थः, अविरलितौ परस्परमिलितौ कपोली गण्डौ यस्मिन् कर्मणीति अविरलितकपोलं यथा तथा जल्पतोरनावश्यकविषयं ब्रूवती, तथा अशिक्षिलपरिरम्भे गाढालिङ्गने व्यापृतौ आसृक्तौ एकैकस्य परस्परस्य दोषो बाहू ययो तयोस्तयोक्तयोरावयोः सम्बन्धे रात्रिः अविदित अज्ञात यथास्यात् तथा गता यामा प्रहरा यस्या सा तथोक्तैव व्यरंसीत् विरता प्रभाता आसीदित्यर्थः—। सुखसागरमग्नाना हि दीर्घकालापि भोगेन तत्प्रभावात् अल्प इव प्रतिभातीति भावः ।

अत्र यथावद्वस्तुवर्णनात् स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

विरल 'फाक्' इति यस्य भाषा, स कृत इति इनन्नात् कर्मणि क्त ततो नञ् समासः । किमपि किमपीति वीक्षया द्विवचनः । मालिनीवृत्तः ॥ २७ ॥

- लक्ष्म । एषा पञ्चवद्व्यां शूर्पणखा (ट)
 सीता । हा अज्जउत्त । एत्तिअं ज्जेव दंसणं । (ठ)
 राम । अयि विप्रयोगत्तस्ते । चित्तमेतत् । (ड)
 सीता । जहा तहा होदु, दुज्जणो असुहं उप्पादेइ । (ढ)

(उ) । हा आर्यपुत्र । एतावदेव दर्शनं ।

(द) । यथा तथा मन्वतु, दुर्जनोऽमुखसुत्पादयति ।

(द) लक्ष्मेति । पञ्चाना वटाना समाहार इति पञ्चवटी । इदन्तु अर्थप्रदर्शन-
 माव, वास्तविकान्तु पञ्चमाट्टिवत् पञ्चविधवृक्षविशेषेषु पञ्चवटीशब्दोरुद्ध इति । यथा
 हेमाद्रिहृत स्कन्दपुराण

“अश्वत्योविल्वहृच्च वटधावग्रा वशोकक ।

वटीपञ्चकमितुक्ता म्थापयेत् पञ्चट्टिञ्च ।

अश्वत्य म्थापयेत् प्राचि विल्वसुत्तरभागत ।

वट पश्चिमभागे तु धावी दक्षिणतस्तथा ।

अशोक वङ्गिदिक्स्थायं तपस्थार्थं सुरेश्वरि ।।

मध्ये वेदी चतुर्हस्ता सुन्दरी सुमनोहराम् ।”

(उ) सीतेति । एतावत् एतत्कालपर्यन्तं, दर्शनं साक्षात्कार तवेति शेषः ।
 अधिकलचितदर्शनात् समुत्पन्नतत्तद्भावेन चित्तमेतदिति विस्मृत्य यथार्थवेद्य घटनेति मन्य
 माना सीता पुनरपि पूर्ववद्विष्यतीति मत्वा एवमाहेति बोध्यः । पूर्वमपि शूर्पणखादर्शना
 नन्तरमेव सीता हतत्यनुसन्ध्यैय ।

(ड) राम इति । अथीतिसानुनयसम्बोधनः । विप्रयोगत्तस्ते । मन विच्छेदभीति । एतत्
 दृश्यमानं, चित्तं आनिष्य न तु वास्तविकघटनेयमिति भयं न करणीयमिति भावः ।

(ढ) सीतेति । यथा तथा चित्तं प्रकृतं वा । यथार्थमिव अधिकालं दुर्जन-
 चित्तमपि तद्भावस्मारकत्वान् अमृगं जनयतीत्यर्थः ।

रामः । हन्त वर्त्तमान इव मे जनस्थानवृत्तान्तः प्रति-
भाति । (ण)

लक्ष्म ।

अथेदं रक्षोभिः कनकहरिणच्छृङ्गविधिना

तथा वृत्तं पापैर्व्यथयति यथा चालितमपि ।

जनस्थाने शून्ये विकलकरणैः (१) रार्थ्यचरितैः

रपि ग्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम् ॥ २८ ॥

(ण) रामइति । हन्तेति विषादसूचकमवयव । वर्त्तमान इव अतीतोऽपीति शेषः । प्रतिभाति ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थः अविकलचितदर्शनादिति भावः ।

अथेदमिति । अथेत्यपि विषादसूचकमवयव । पापैः पापाचारिभि रक्षोभिः मारीच-
रावणादिभिः राज्ञैः कनकहरिणस्य सुवर्णमयसृगस्य यत् छृङ्गं छलं तस्य विधिना तदादि-
कार्थ्यकरणेनेत्यर्थः । तथा तत्प्रकारमिदं वृत्तं भूतघटनमित्यर्थः यथा चालितमपि
सर्वशमारीचरावणादिवधेन सम्पूर्णं परिशोधितमपि व्यथयति स्मरणात् दुःखं ददाति
तदघटनमित्यर्थः । शून्ये तदवस्थानुभवकारिजनगृहिते जनस्थाने विकलकरणैः विकलानि
खल्वकार्थ्याक्षमाणि करणानि रामस्यैव हस्तपदादीन्द्रियानि येषु तैः, आर्थ्यस्य रामस्य
चरितैः भूतलावलुण्ठनादिव्यापारैः ग्रावापि पाषाणोपि रोदिति क्रन्दतीव, तथा वज्रस्यापि
हृदयं बद्धं कर्तुं दलति विदीर्यते इव । गुरूगभीरंशोकावेगेन रामः अवशं आसीदिति
निष्कर्षः ।

अत्र रोदिति दलतीत्यत्र इव शब्दाभावात् भावाभिमानिप्रतीयमानक्रियोत्प्रेक्षाइव,
तेन च रामस्य शोकावेगीतीवमहानिति ध्वन्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

“अथ स्यान्मङ्गली प्रश्ने कार्थ्यारम्भविषादयो” गित्यादिभेदिनी ।

“करणं साधकतमं जेतृगावेन्द्रियेष्वपि” “पाषाणं प्रस्तग्यावोपलाशानं शिला
दृशदिति चामरः ।

(१) करुणैः, कवकं करुणं रिति पाठभेदे ।

सोता । साक्षं । अद् देव । रहुउल्लाणन्द ! एवं वि मम
कारणादो किलिन्तो (१) आसो । (त)

लक्ष्म । राम निर्बन्ध साकृतं । आर्थ्य ! किमेतत् । (थ)

अयन्ते वाष्पौघस्तुटित इव मुक्तामणिसरो-

विसर्पन् धाराभिलुठति धरणीं जर्जरकणः ।

निरुद्धोऽप्यावेगः स्फुरदधरनासापुटतया

परिषामुन्नेयो भवति विरसाभातहृदयः (२) ॥ २८ ॥

(त) अयि देव रघुकुलानन्द । एवमपि मम कारणात् क्लान्त आसी ।

रोदिति दलतीति “प्रयोगतथे”ति वर्त्तमाना । शिखरिणीवत् “रसैर्दृष्टिना
यमनसभलागं शिखरिणी”ति लक्षणात् ॥ २८ ॥

रज्जोभिरिति करणे तृतीया । वृत्तमिति कर्त्तरि क्त ।

(त) सीतेति । कारणात् निमित्तात् । क्लान्त, क्लिष्ट आसी, त्वमिति शेष ।
सूतरामहमधन्वेति भाष ।

(थ) लक्ष्मेति । निर्वन्ध दृष्ट्वा । साकृत साभिप्राय कथमिदानीमपि रामो रोदित्वा-
त्यभिप्रायेण सहैत्यर्थः ।

अयमिति । तुटितश्चिन्न मुक्तामणिसरं मुक्ताारवमाल्यमिव अय दृश्यमान ते तव
वाष्पौघ अयु प्रवाह धाराभि अक्षिच्छिन्नपातैर्विसर्पन् षड्विंशच्छन् जर्जरा, भूमी पतनेन
सुद्रसुद्राशतया विभक्ता कणा विन्द्वो यस्य स तादृशं सन् धरणीं भूतल लुठति
आश्लिष्यति । विरसेन विरगिन अग्रियत्वेन दु खेनेति यावत्-आभात-परिपूजित हृदय
यस्य स तथोक्त आवेगः शोकवेगः निरुद्धोऽपि हृदयमध्ये आवद्धोऽपि स्फुरत् सन्दमान
अधरयो, नासाप्याय पुट यस्य स तथोक्त, तस्य भावः स्फुरदधरनासापुटता तथा परिषा
अग्नेया उन्नेयः अनुन्नेयो भवति । तव अधरहयं नासाहयञ्च कम्पत इति दृष्ट्वा परेरनु-
सीयते, यत्तव हृदये सद्धान् शोकावेगो वर्त्तत इत्यर्थः ।

(१) कलिदो, किलिष्टो, किलिदो इति च पाठान्तर ।

(२) भवति च भराभातहृदय, इति पाठान्तर ।

रामः ॥ वत्स !

तत्कालं प्रियजनविप्रयोगजन्मा
तीव्रोऽपि प्रतिकृतिवाञ्छया विसोढः ।

दुःखाग्निर्मनसि पुनर्विपच्यमानो-

हृन्मर्मव्रण इव वेदनां करोति (१) ॥ ३० ॥

सीता । हृद्दी हृद्दी, अहं वि अदिभूमिं गदेण रणरणरण

अज्जउत्तसूखं विअ अत्ताणं पेक्खामि । (द)

(द) हा धिक् हाधिक्, अहमपि अतिभूमिं गतेन रणरणकेन आर्य्यपुत्रसूखं
सिंवात्मानं प्रेक्षे ।

अत्रोपमालङ्कारः । केचित्तु द्वितीयाहं अनुमानालङ्कारं वदन्ति ।

“सरो दध्यग्रगत्युषीभावमालासमीरण” इति मेदिनी ।

“शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रस” इत्यमरः ।

“परेषा”मिति “वा कर्त्तरि कृत्य” इति कर्त्तरि षष्ठी ।

शिशुरिणी वृत्त ॥ २९ ॥

तत्कालमिति । प्रियजनस्य सीतायाः विप्रयोगात् विरहात् जन्म यस्य स तथोक्तः
तीव्रोऽपि तीव्रोऽपि प्रतिकृतिवाञ्छया प्रतिकारेच्छया तत्कालं सीताहरणात् परस्मिन्
काल इत्यर्थः विसोढः सञ्च कृतः पुनर्विपच्यमानः चित्तदर्शनात् पुनरप्युद्दीप्तः दुःखाग्निः
हृन्मर्मव्रण इव वक्षसीमध्यगतस्फोटक इव मनसि वेदनां करोति ।

अत्रोपमालङ्कारः । महर्षिणी वृत्तं ॥ ३० ॥

(द) सीतेति । हाधिगित्येकमेव विषादसूचकमव्ययं, तस्यातिशयार्थे द्विवचनं ।

अतिभूमिं गतेन आधिक्यं प्राप्तेन अतिमहतेत्यर्थं रणरणकेन उत्कण्ठया ।

अत्रोत्कण्ठया रामविरहवदनुभवेन सीताया भविष्यती वास्तविकविरहस्य सूचनात्
सामान्यपताकास्थानमेतत् । तथा च दर्पण—

(१) तनोति इति पाठान्तरं ।

लम् । (स्वगतम्) भवतु, अन्यतः क्षिपामि । चित्रमवलीक्य प्रकाशम् ।
अथेतन्मन्त्रपुराणस्य गृध्रराजस्य तत्रमवतस्तातजटायुष-
श्चरित्रविक्रमोदाहरणम् । (ध)

सीता । हा ताद । णिव्वूढोदे अपच्चसिणेहो । (न)

रामः । हा तात । काश्यप । शकुन्तराज । क पुनस्त्वादृशस्य
महत्सतीर्थस्य साधोः सम्भवः ? । (प)

(न) । हा तात । निर्व्वूढो अपत्यस्नेहः ।

“यदार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिन् तन्नित्तोऽन्य प्रयुज्यते ।

आगन्तुकैर्न भावेन पताकास्थानकान् तत ।”

“अतिभूमिगाधिका” मिति शब्दकल्पट्टम ।

“रणरणक उत्काण्ठे”ति हेम ।

(ध) ज्ञेति । भवतु, स्वर्णमृगादिचित्रदर्शनेनैव समाप्तं भवतु इत्यर्थं, एतच्चित्र-
दर्शनेन तत्रदृष्टनाम्नरणादनयोरत्यन्तन्याकुलत्वादिति भावः । अन्यत अन्यघटनाया-
श्चित्ते क्षिपामि सञ्चारवामि सीतारामयोश्चक्षुषी इत्यर्थः । अथेति व्यापारान्तरचित्रदर्श-
नारम्भे । एतत् दृश्यमानं । मन्त्रपुराणस्य देवपरिसारेनैकसततियुगानि तादृशे पुरा काले
वर्त्तते इति मन्त्रपुराणस्य । गृध्रराजस्य पक्षिराजस्य तातस्य, दशरथस्य सितत्वा-
त्तातस्थानीयो जटायुस्तस्य । चरित्र निम्बार्थभावेन सीतारज्जणोद्यमादिपरोपकारादिक,
विक्रम, रावणेन सह युद्धोपयोगिसहाय्यं तयोर्दाहरण निदर्शनं तस्य चित्रमित्यर्थः ।

(न) सीतेति । अपत्यस्नेहं सन्तानवोत्सल्यं निर्व्वूढं सम्पन्नो जात सन्तान-
रुपाया मम रक्षार्थं प्राणत्यागादिति भावः ।

(प) राम इति । तात । पिहंसखत्वात् पित । काश्यप । कश्यपप्रजापतिपौत्र ।
स्वपत्न्या विनताया कश्यपस्य द्वौ पुत्रौ बभूवतु अरुणो गरुडस्य, तयोररुणस्यापि द्वौ पुत्रौ
सम्पाति जटायुश्च इति रामायणवाचानुसम्भेया । शकुन्तराज । पक्षिश्रेष्ठ । तीर्थस्य
विद्यापरोपकारादिगुणयुक्तापावत्र्यं साधोर्धार्मिकस्य सम्भवः, उत्पत्तिः । न कुवापी
त्यर्थः ।

लक्ष्म । अथमसौ जनस्थानपश्चिमत् (१) चित्रकुञ्जवान् नाम
दनुकवन्धाधिष्ठितोदण्डकारणप्रभूभागः, तदिदमृषप्रमूकपर्वते
मतङ्गस्याश्रमपदं, इयञ्च अमणानाम सिद्धशवरी, तदेतत्पम्पा-
भिधानं सरः । (फ)

सीता । जल्य किल अज्जउत्तेण विच्छुद्धिदामरिसाधीणं (२)
प्रमुत्तकण्ठं रुदिअं आसी । (व)

(व) । यत्र किलाख्यपुत्रेण विच्छर्दितामर्षाधीनं प्रमुत्तकण्ठं रुदितमासीत् ।

तीर्थं शास्त्रावरचेतोपायनारीरजःसु च ।

अवतारर्षिजुष्टाम् पात्रोपाध्यायमन्त्रिषु ।” इति मेदिनी ।

(फ) लक्ष्मेति । अथमङ्गल्या निर्दिष्टः असी सः । तच्छब्दसमानार्थोऽयमद-
शब्दः तथाच दर्पणं “इदमेतददशब्दास्तच्छब्दसमानार्थतया विधेया एव भवितुं युक्ता”
इति । चित्रं आश्चर्यं कुञ्जं लतायाच्छादितस्थानं मस्यास्तीति चित्रकुञ्जवान् । दनुक-
वन्धेन मस्तकशून्यशरीरधारिणां केनचित् दैत्येन अधिष्ठित आश्रित । मतङ्गस्य
तदाख्यस्य मुनेः आश्रमपदं तपोवनं । अथयति तपस्वार्थमात्मानं या सा अमणा ।
सिद्धशवरी : तपःसिद्धा काचन नौचजातीयरमणी । पम्पा अभिधानं नाम यस्य
तत् सरः दीर्घिका । अस्य तीरजातफलविशेष एव “पेपे” इत्युच्यते इति लोक-
प्रवादः ।

(व) सीतेति । यत्र पम्पासरसि । विच्छर्दितः वृद्धिं प्राप्तः योऽमर्षः असहि-
ष्णुता तदधीनं सीताविच्छेदविह्वलत्वप्रयुक्तमित्यर्थः प्रमुत्तः अनिरुद्धः यावद्वह्निर्भवितुम-
र्हति तावद्वह्निर्गत इत्यर्थः कण्ठं स्वरो यस्मिन् तत् उच्चैः स्वरमित्यर्थः ।

(१) जनस्थानपश्चिम इति कापि पाठः ।

(२) विच्छिष्टामरिसाधीणं, विसज्जिदामरिसधीरओणं इति पाठभेदौ ।

गन् । देवि । रमणोयमेतत् पम्पासरः ।

एतस्मिन् मदकलमल्लिकापक्ष्यपक्ष्य
व्याधूतस्फुरदुरुदण्डपुण्डरीकाः ।

वाप्याम्भःपरिपतनोद्गमन्तराले ।

संहृष्टाः कुवलयिनो भुवो विभागाः ॥ ३१ ॥

लज्जा । अयमार्यो हनूमान् ।

सीता । एसी सो चिरणिर्विषुजोञ्जलीअपञ्चुद्धरण गुरुओव-
आरी महाणुभावो मारुदी । (भ)

(भ) । एष म चिरनिर्विण्णजीवलोकाप्रतुङ्गरणगुहकोपकारी महानुभावो
मारुतिः ।

एतस्मिन्निति । एतस्मिन् पम्पासरसि मदकला मदमत्ता ये मल्लिकापक्ष्या पक्षिविशेषा
तेषां पक्षै व्याधूतानि कम्पितानि स्फुरन्ति प्रकाशमानानि उरुदण्डानि ब्रह्ममृणालानि
पुण्डरीकाणि पद्मानि वेपु ने तयोक्ता कुवलयिन उत्पलविशिष्टाः भुवो विभागा
भूप्रदेशा, वाप्याम्भसा अश्रूणा परिपतन चरण उद्गम पुनस्तपत्ति तयोरन्तराले
मधेय, एक. वाप्याम्बुविन्दु पतित. यावदन्य उत्पद्यते तावत्कालमध्य इत्यर्थे संहृष्टा
श्रवलोकिता मवेतिशेष । तदस्मी-तस्य विरहदुःखेन अविरतमेव मया रुदित किन्तु
तथापि अन्यन्तमनोहरत्वात् तत्प्रदेशा दृष्टा इति भावः ।

अत्र दण्डपुण्ड्रैति व्यञ्जनसंघस्य अनेकधा साम्यात् हेकानुप्रासोऽलङ्कारः ।
प्रहर्षिणीहस्त ॥ ३१ ॥

(भ) सीतेति । चिरनिर्विण्णस्य अन्यकृतापमानादिभिरवज्ञातस्य जीवलोकास्य
प्रतुङ्गरणेन तत्तद्दुःखविनाशेन गुरुकोपकारी महोपकारी महानुभावो महाप्रभावो
मारुति मारुतस्य, वाशीरपत्यं हनूमान् । धन्योऽयमिति भावः ।

रामः । 'दिष्ट्या सोऽयं महाबाहु रञ्जनानन्दवर्द्धनः ।

यस्य वीर्येण कृतिनो वयञ्च भुवनानि च ॥ ३२ ॥

सीता । वच्छ ! एसी कुसुमिदकअम्बतरुतरण्डविदवरहिणो
किष्णामधेश्रो गिरी ? जत्य अणुभावसोहृत्तमेत्त परिसेरुधूसर-
सिरी मुहृत्तं मुच्छन्तो तुए परुदिण (१) अवलम्बिदो
तरुअले अज्जउत्तो आलिहिदो । (म)

(म) वत्स । एष कुसुमितकदम्बतरुतान्दवितवर्हिणः किं नामधेयो गिरिः ?
अनुभावसौभाग्यमात्रपरिशेषधूसरश्रीः मूहृत्तं मूच्छन् त्वया प्रहृदिनेन अवलम्बित-
तरुतले आर्यपुत्र आलिखितः ।

दिष्टेति । दिष्टेत्यानन्दसूचकमेव्ययं । अयं दृश्यमाणः स प्रसिद्धः महाबाहुः
विशालभुजवलशाली अञ्जनानन्दवर्द्धनः पुर्वत्वेन अञ्जनाख्याया वानर्या मुखवृद्धिकार
हनूमानित्यर्थः । यस्य हनूमतो वीर्येण वलेन वयञ्च भुवनानि च कृतिनः सीतोद्धारिण
जगद्देविरावणवधेन च सफलकामा इत्यर्थः । हनूमतो बाहुवलेन सीतां उद्धारिता रावणस्य
हत इति भावः ।

अत्र भुवनानि चेत्यनेन "कृतीनि" इत्यध्याहृत्यान्वयः कार्यः अन्यथा "नपुंसकान-
पुंसकयोर्नपुंसकमेकवदा" इत्यनेन कृतिन इत्यस्य नपुंसकत्वमेव स्यात् । अतएवात्र
न्यूनपदत्वदोषः, स तु "वयञ्च जगतोजना" इति पाठेन समाधेयः । तथापाठे तुल्ययोगि-
ताऽलङ्कारश्च स्यात् ॥ ३२ ॥

(म) सीतेति । कुसुमान्येषां जातानीति कुसुमिताः पुष्पिता ये कदम्बतरवक्षेपु
ताण्डवान्येषां जातानीति ताण्डविता नृत्यन्तः वर्हिणा मयूरा यत्र स तथोक्तः । यत्र गिरी
तरुतले अनुभावेन तेजसा यत् सौभाग्य सौन्दर्यं तन्मात्रं पश्चिमं अवशिष्टं यत्र
तादृशी धूसरा पाण्डुवर्णा श्रीः शोभा यस्य सः कृशाङ्गोऽपि स्वाभाविकतेजःसम्पन्न इत्यर्थः ।

(१) परुदिण इति पाठान्तरः ।

नञ् । सोऽयं शैलः ककुभसुरभिर्मात्यवान् नाम, यस्मिन्
नीलः स्निग्धः (१) अयति शिखरं नूतनस्तोयवाहः ।

राम, । वत्सैतस्माद्विरम विरमातः परं न चमोस्मि
प्रत्यावृत्तः पुनरिव स मे जानकीविप्रयोगः ॥ ३४ ॥

नञ् । अतः परमार्थस्य तत्रभवतां कपिराक्षसानाञ्च असें
खातानुप्रत्तरोत्तराणि कस्माश्चर्यानि, परिश्रान्ताचेयमार्था,
तद्विज्ञापयामि विश्रम्यतामिति (२) । (य)

सुहृत्तं मूर्च्छन् क्रियन्तं काल अर्चतन्वो भवन् प्रकष्टं रुदित यस्य तेन अतीवक्रन्ता
तया अवलम्बित, धृत । आलिखितशिवित ।

“मयूरोवर्हिणो वहीति “ताण्डव नटन नाञ्च”मितिचामर ।

सोऽयमिति । ककुभैरजुनपुष्यः—सुरभि शोभनगन्धोपेत, मात्यवान् नाम अयं
दृश्यमान, स प्रसिद्ध शैल, पर्वत, नूतन अचिरपूर्णजल अतएव नील श्यामल स्निग्ध
चिकिण्य तोयवाह मेघ, यस्मिन् यत्तैरत्यथ शिखरं शृङ्गं अयति अवलम्बने ।

यत्स । लक्षण । एतस्मात् मात्यवत्पर्वतचित्तदर्शनात् विरम विरस निवर्त्तम्ब
निवर्त्तस्व । कथमित्याह अतः परं न चमो न शक्नोमि द्रष्टुमिति शेष अत्र हेतुमाह स
पूर्वानुभूत, मे मम जानकीविप्रयोग सीताविरह पुन प्रत्यावृत्त इव प्रतूयस्थित इव ।

अत्र भावाभिमानिनी वाचा क्रियोत्प्रेचालहार, स तु वाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गेन
सङ्गीर्येते ।

“इन्द्र ककुभोजुन” इत्यमर । “हरीतक्य फलानी”तिवत् ककुभशब्दस्य
पुष्पाद्येऽपि वृत्तिः, यस्मिन्नित्यस्यैव यस्यैत्यर्थः, तथाच “षडो सप्तशोरथं प्रतिभेदो नास्ति
यथा हृष्यशाखा हवे शाखे”ति विलोचन ।

मन्दाक्रान्तावृत्त “मन्दाक्रान्ताम्बुवि रसतगैर्भनीगौययुग्म”मिति लक्षण्यात् ॥ ३४ ॥

(य) लक्ष्मिति । आर्यस्य भवतः । कपिर्वाचर, । असख्यातानि सख्यारहि

(१) नीलस्निग्ध इति पाठान्तर । (२) विश्रम्यतामिति पाठभेदः ।

सीता । अज्जउत्त ! एदेण चित्तद'सणेण पुच्च प्पसदोहदाए
अत्थि मे विस्सप्य' । (र)

राम' । नन्वाज्जापय । (ल)

सीता । जाणे, पुण्णेवि पससगम्भीरासु वणराइसु विहरिस्स',
पवित्तनिम्मलसिसिरावगाहाच्च भअवदी' भाईरही' अव-
गाहिस्स' । (व)

राम' । वत्स लक्ष्मण !

(र) । आर्यपुत्र । एनेन चित्रदर्शनेन प्रतुप्तपन्नदोहदाया अस्ति मे विज्ञाप्य' ।

(व) । जाने, पुनरपि प्रसन्नगम्भीरासु वनराजिषु विहरिष्यामि, पवितनिर्मल-
शिशिरावगाहाच्च भगवती' भागीरथीमवगाहिये ।

तानि वह्नि । उत्तरोत्तराणि क्रमिकाणि कर्माश्चर्याणि सुयीवस्य्य वालिवध समुद्रलङ्घ-
नादि महाकृतानि कर्माणीत्यर्थः । “आहिताग्राद्विषु वा पर” मिति आश्चर्य्यशब्दस्य
परनिपात । इयमार्था सीता परित्यान्ता वहुलण यावत् दण्डायमानतया चित्रदर्शनादिति
भावः । विश्रम्यता सीतयेतिशेषः ।

(र) सीतेति । प्रतुप्तपन्नो जातो दोहदोऽभिलाषो यस्याः सा, तस्याः मे मम
विज्ञाप्यं निवेद्यं ।

(ल) राम इति । नन्विति सम्बोधने । आज्ञापय आदिश । “अह्निमपरम
प्रेम्ना तवाहमधीन एवास्मि सुतरा विज्ञाप्यमस्ती”त्यनुक्त्वा “आज्ञाप्यमस्ती”तेषु
वक्तुमर्हसीति रामस्याभिप्रायः ।

(व) सीतेति । जाने वृध्ये । मम इच्छाम्नीत्यनुमानेनैव त्वया समाभिलाष अवश्यमेव
पूरणीयः सुतरा पुनरपि पञ्चवटीविहारः गङ्गावगाहश्च समावश्यमावीति ज्ञापनाय
'इच्छामी'त्यनुक्त्वा जान इत्युक्तं । प्रसन्नाः नूतनपत्रपत्रवशालित्वात् स्निग्धा गम्भीराणि-
स्तम्भभीषणाः तासु । पवित्रं पुण्यजनकं निर्मलं पापनाशकं शिशिरः शीतलश्च
अवगाहः स्नानं यस्या तां भागीरथीं गङ्गा । तथाच ब्रह्माण्डपुराणं—

लक्ष्म । एषोऽस्मि । (श)

रामः । अचिरं सम्पादनौयोऽस्यादोहृद् इति , सम्प्रत्येव
गुरुभिः सन्दिष्टं । तदस्खलितसुखसम्पातं रथमुपस्थापय । (ष)

सीता । अज्जउत्त ! तुल्लोहिं वि तहिं गन्तव्वं । (स)

रामः । अयि कठिनहृदये ! एतदपि वक्तव्यमेव ? (ह)

सीता । तेण हि पिअंमे । (छ)

लक्ष्म । यथाज्ञापयत्यार्यः । इति निष्क्रान्तः ।

(स) । आर्यपुत्र । युष्वाभिरपि तस्मिन् गन्तव्य ।

(छ) । तेन हि प्रियं मे ।

“अनेकजन्मसम्भूत पाप पु सा प्रणश्यति ।

ज्ञानमात्रेण गङ्गाया सद्य पुण्यस्य भाजन ॥”

(श) लक्ष्मोति । आदिश्यतामिति शेषवाक्यं ।

(ष) राम इति । गुरुभिर्वशिष्ठादिभिः । सन्दिष्ट वाचिक प्रेषितं । न केवलं
समागृह्यात् अपि तु गुरुणामादेशादपि अवश्यमेव अस्या अभिलाष पूरणीय इति भावः ।
तत् तस्मात् अस्खलित अभ्रष्टः सुखसम्पातः सुस्थतया गमनं यस्मात् तत् तथोक्तं समान-
भावेन चलनशीलमित्यर्थः । अन्यथापूर्वगर्भाया चक्रोद्वहनादनवरतसूक्ष्माधोगमनेन सघर्षेण
च नितरा कष्ट भविष्यतीति भावः ।

(स) सीतेति । इदानीं राजकार्यव्यग्रतया यदि रामः तत्र न यास्यतीति शङ्कया
“युष्वाभिरपि तस्मिन् गन्तव्य”मिति सीतया प्राथितमिति बोध्यः ।

(ह) कठिन हृदयं यस्या सा, तस्या सम्बोधनः । त्वां विहाय अहं स्यात्
सर्हामीति येन हृदयेन आशङ्का कृता तत्रैव हृदयं कठिनं भवेति भावः । एतदपि वक्तव्य
मेव इति काकु अपि तु कथमपि नैत्यर्थः । त्वया विना स्यात्तुमशक्यत्वात् त्वैतत्प्रार्थमा-
भावेऽपि अवश्यमेव त्वया साईमन्नं गमिष्यामि सुतरां प्राथनावाक्यमिदं निष्पृथोजनमिति
भावः ।

रामः । प्रिये ! इतो वातायनोपकरणे (१) सुहृत्तं सन्विष्टौ
भवावः । (क)

सीता । एवं भोदु, श्रींहीरिज्जामि क्खु परिस्समजणिदाए
णिहाए । (ख)

रामः । तेन हि निरन्तरमेवलम्बस्व मामत्र शयनाय । (ग)

जीवयन्निव ससाध्वसश्चम-

स्व देविन्दुरधिकरुठमर्षताम् ।

वाहुरैन्दवमयूखचुम्बित-

स्यन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः ॥ ३५ ॥

(ख) । एवं अपक्रिये खलु परिश्रमजनितया निद्रया ।

(क) रामइति । वातस्य अयनं गृहमध्ये प्रवेशो यस्मात् तत्वातायनं गवाक्षं
तस्य उपकरणे समीपे । सुहृत्तं अल्पकालमित्यर्थं सन्विष्टौ शयितौ भवावः आवा-
मितिशेषः ।

(ख) सीतेति । एवं भवतु वातायनसमीपे आवयोरूपवेशनं भवतु इत्यर्थं ।
परिश्रमः चितदर्शने दण्डायमानत्वेन य आयास सज्जनितया निद्रया अपक्रिये अपहृता
आकृष्टास्मीत्यर्थः ।

(ग) राम इति । तेन हि निद्राकर्षणेनैव हेतुना । अत्र अस्मिन् वातायनोपकरणे
निर्नविद्यते अन्तरमवकाशो विभागे यस्मिन् कर्मणि तत् गाढ मित्यर्थं यथास्यात्तथा
मामवलम्बस्व धारय ।

केन प्रकारेणावलम्बे इत्याह जीवयन्निव । 'साध्वसं चित्रे राक्षसादिदर्शनाङ्गय'
श्रमः दण्डायमानत्वेन चितदर्शनादायास, तयो र्थे स्वदेविन्दव, भयपरिश्रमाभ्यासुत्पन्ना घर्म्म
विन्दव सौ, सह वर्त्तमान इति ससाध्वसश्चमस्व देविन्दु अतएव इन्द्रोयन्द्रस्य इम इति

(१) वातायनावर्त्तके इति पाठान्तरं ।

तथा कारयन् सानन्दम् । प्रिये ! किमेतत् । (घ) ।

'विनिश्चेतुं' शक्यो (१) न. सुखमिति वा दुःखमिति वा

प्रमोहो (२) निद्रा वा किमु विप्रविसर्पः किमु मदः ।

तव स्पर्शं स्पर्शं मम हि परिमूढेन्द्रियगणो *stupor*

विकारश्चैतन्यं भ्रमयति च सम्मीलयति च (३) ॥ ३६ ॥

पैन्दवा सैन्ययूखं किञ्चै चुम्बित मिलित अतएव स्यन्दी जलसावी यथन्द्रमणिहार.
चन्द्रकान्तमणिमाला तस्य विभ्रम इव विभ्रमोविलासो यस्य स तथोक्त जीव्यन्निव नितान्त-
शीतलतया मामूच्छ्वासयन्निव स्थित बाहुभूज अधिकगणं मम गलदेशे अर्प्यता स्थाप्यतां
त्वयेतिशेष ।

अव लुप्तोमाऽलङ्कार जीव्यन्निवेति क्रियोत्प्रेचया सङ्कीर्णः ।

अधिकगणमिति विभ्रमश्चै अव्ययीभावः ।

चन्द्रकरस्पर्शं चन्द्रकान्तमणे जलं खवतीति प्रवादः ।

रथोद्धता वृत्त "राप्रराविह रथोद्धता लगा"विति लक्षणात् ॥ ३५ ॥

(घ) तथेति । तथाकारयन् स्वकीयगलदेशे सीताबाहुमर्पयन् राम सानन्दमाह्वेत्य-
न्वयः । एतत् कण्ठे तव बाहुस्थापनात् पर अनुभूयमान अवस्थान्तरं किं कीदृशं
जातमिति शेषः ।

जातमवस्थान्तरमेव विद्वेषीति विनिश्चेतुमिति । इति शब्देन सीतास्पर्शजनितो
रामस्य तदानीन्तनो भाव उच्यते, तेनायमर्थः , इति तव स्पर्शजनितो वर्त्तमानो मदीयो-
भावः सुखं विनिश्चेतुं न शक्यं सुखत्वेन निर्णेतुं न शक्यते सम्यगनुभवसामर्थ्याभावात्तदिति-
भावः । वा अथवा इति एष भावः दुःखं विनिश्चेतुं न शक्यं अन्तःकरणप्रतिकूलवेदनीय-
स्यैव दुःखप्रदायत्वात् एतद्भावस्य तु सर्वदेवाभिलषणीयत्वेन अन्तःकरणप्रतिकूलवेदनीय-
त्वाभावादिति भावः । वा अथवा एष भावः प्रमोहो विनिश्चेतुं न शक्यं प्रमोहत्वेन

(१) शक्ये इति क्वापि पाठः । (२) प्रबोध इति पाठमेव ।

(३) भ्रमयति समुन्मीलयति च इति पाठान्तरः ।

सीता । विहस्र । स्थिरप्रसादा तुह्ये, इदो दाणिं किमपरं । (ङ)

रामः । मानस्य जीवकुसुमस्य विकाशनानि
सन्तर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि ।

(ङ) । स्थिरप्रसादायूयं, इत इदानीं किमपरं ? *Constant to c.*

अज्ञानत्वेनापि निर्णेतुं न शक्यत इत्यर्थः, 'सीतास्पर्शजन्योऽयं भावः' इति चात्तुक्कज्ञानादिति भावः । वा किम्वा अयं भावः, निद्रा विनिश्चेतुं न शक्यं निद्रात्वेनापि निर्णेतुं न शक्यत इत्यर्थः.—युगपत्सर्वेन्द्रियविश्रामोहि निद्रा अर्थात्तत्र कस्यापीन्द्रियस्य वृत्तिर्नास्ति, अतस्तु त्वगिन्द्रियग्राह्यस्पर्शानुभवादिति भावः । किमु शब्दो विकल्पे । अयं भावः विषविसर्पो-विनिश्चेतुं न शक्यः—विषजनितविषर्पाख्यरोगविशेषत्वेनाप्यवधारयितुं न शक्यत इत्यर्थः वेदनानुभवादिति भावः । तथा अयं भावः मद्यो मद्यपानजनितमोहविशिष्टानन्दोपि विनिश्चेतुं न शक्यः मद्यपानाकरणादिति भावः । निश्चयाभावे कारणमाह तर्बति । हि यस्मात् तव स्पर्शे स्पर्शे प्रतिस्पर्शे परिभूढ, स्वस्वविषयग्रहणाससर्थे इन्द्रियगणो मनः-प्रभृतीनीन्द्रियाणि यस्मिन् स तथोक्तः मनसो विषयग्रहणासामर्थ्ये अन्येषामिन्द्रियाणां सुतरामसामर्थ्यादिति भावः । विकारः अन्यधामाव अवशत्वमिति यावत् मम चैतन्यं अनुभवशक्तिं भ्रमयति अस्थिरयति च सम्मिलयति सुद्रयति विलोपयति चेति यावत् । तव स्पर्शजनितविकारे, सति क्वचित् मम चैतन्यं अस्थिरं सत् किमपि निश्चेतुं न शक्नोति, क्वचित्तु विलुप्तमेव स्यादिति निष्कर्षः ।

अत्र पूर्वाहं स्पर्शजनितायामवशताया सुखादीनां सशयात् तस्य च निश्चयाभावात् युहसन्देहालङ्कारः । चतुर्थपादे च एकविकाररूपकर्तृकारकस्य भ्रमयति सम्मिलयतीति क्रिययोरनैकयोरन्वयात् दीपकश्चेत्यनयो, परस्परमनपेक्षस्थितेः भङ्गश्चि ।

शिखरिणीवत् ॥ ३६ ॥

(ङ) सीतेति । यूय त्वमित्यर्थः, गुरुत्वाद्बहुवचनं । स्थिरो निश्चल प्रसादोऽनु-यहो येषां ते स्थिरप्रसादाः । इतः अस्मात् कारणात् इदानीं 'अपरं' 'प्रियवाक्यभिन्नं किं वक्तव्यमित्यर्थः । अनुग्रहकारिणोहि अनुगृहीतं प्रति सर्वदैव प्रिय वदन्तीति भावः ।

ज्ञानस्येति । हे सरोरुहाचि । हे पद्मलोचने ? एतानि ते तव सुवचनानि मधुर-

एतानि ते सुवचनानि सरोरूहाच्चि । (१)

कर्णासृतानि मनसश्च रसायनानि ॥ ३७ ॥

सीता । पित्रवद ! एहि संविसह्य (२) इति शयनाय समन्ततो
निरूपयति । (च)

गम । किमन्वेष्टव्यम् । (छ)

(च) । प्रियवद ! एहि सविशाव ।

वाक्यानि स्नानस्य सांसारिकाशेषक्लेशैः शूकप्रायस्य जीवो जीवनमेव कुसुम तस्य
विकाशनानि प्रफुल्लताजनकानि, सन्तर्पणानि सम्यक्कृतनिकाराणि, सकलेन्द्रियमोहनानि
सर्वेषामिन्द्रियाणां अवशतासम्पादकानि श्रवणं प्रत्येव एकाग्रतया अन्विषामिन्द्रियाणां
कार्यभावादिति भावः । कर्णासृतानि कर्णयोगसृतवत् प्रीतिजनकानि, तथा मनसश्च
रसायनानि औषधविशेषवत् बलकाराणि उत्साहवर्द्धकानीत्यर्थः ।

अथ जीवकुसुमस्येति निरङ्ग केवलरूपकं, अन्यत् तु निरङ्गं मालारूपकमित्यनेयो
सद्वरः ।

तथा एतानि ते सुवचनानीत्यनेन समाप्तत्वात् पुनः कर्णासृतानीत्यनेन आरम्भत्वात्
समाप्तपुनरागततादोषः, स च चतुर्थपाद द्वितीयपादस्थाने पठित्वा चतुर्थपादस्थाने
“वाक्यान्वमृनि मधुराणि सरोरूहाच्चि । इति पाठेन समाधेयः । रसायनमाह भावप्रकाशः ।

“यज्जराव्याधिविच्यं सि वयसः सन्धकं तथा ।

चक्षुष्यं हृहणं हृष्यं भेषजं तद्रसायनम् ।”

समन्ततिलकात्रच ॥ ३७ ॥

(च) सीतेति । अतीवप्रियोक्तिकरत्वात् रामस्य प्रियवद इति स्वोपधनं
सविशाव, स्वपिव । समन्तत सर्वत । निरूपयति अन्विष्यति ।

(छ) गम इति किमन्वेष्टव्यं किं विचेतव्यं तवावग्यकपदार्यस्य मयेव सम्पादनीय-
त्वात् तव किमप्यन्वेष्टव्यं नाम्नीत्यर्थः ।

१) एतानि तानि वचनानि सरोरूहाद्या इति कापि पाठः । (२) सद्वर इति पाठान्तरः ।

आविवाहसमयाद् गृहे वने

शैशवे तदनु यौवने पुनः ।

स्वापहेतुरनुपाश्रितोऽन्यथा

रामवाहुरूपधानमेष ते ॥ ६८ ॥

सीता । निद्रा नाटयन्ती । अत्रि एदं अज्जउत्त ! अत्रि एदं इति
खपिति (ज)

रामः । कथं प्रियवचना वक्षसि प्रसुप्तैव । निर्बर्णसत्त्वैहम् । (भ)

इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्त्तिर्नयनयो-

रसावस्थाः स्पर्शो वपुषि बहुलश्चन्दनरसः ।

(ज) । असीदं आर्य्यपुत्र । असीद ।

उपधानमेवान्विष्यतीति विवेच्याह आविवाहेति । विवाहसमयात् आ, विवाह-
कालादारभ्य नतु तत्पूर्वमित्यर्थं शैशवे वाल्यकाले गृहे, पुनस्तदनु तत्पश्चात् यौवने
काले वने स्वापहेतुः शयनोपकरणं अन्यथा स्त्रिया अनुपाश्रितः अनवलम्बित, केवलं
त्वयैवावलम्बित इति न ते परिहरणोय इति भावः । एष रामवाहु ते तव उपधान
उपवर्हः 'वालिस' इति यस्य प्रसिद्धिः आसीदिति शेष । अतएवेदानीमपि स एव
वाहुरूपधान मस्तु इति भावः ।

अत्र गृहवनयोः शैशवयौवनयोश्च अनुक्रमेणान्वयात् यथासंख्यं तथा वाहौ आरोप्य-
माणस्य उपधानत्वस्य प्रकृतशयनोपयोगितया परिणामश्चालङ्कारः, अनयोराङ्गद्विभावेन
सङ्करः । "उपधानन्तूपवर्हः" इत्यमरः । रथोद्धृताहृतं । ३८ ॥

(ज) सीनेति । तव वाहुः इदं मम उपधानमस्तीत्यर्थः । इति स्त्रीकरोमि
खपिति च तत्रैवेति भावः । इति पूर्वीक्तमूक्तौत्यर्थः, खपिति रामवाहाविति शेषः ।

(भ) राम इति । शयितजनवाहूपरिशयने वक्षसोर्योगात् वक्षसि शयनं भवतीति
"वक्षसि प्रसुप्तै"वेतुक्तः ।

प्रथमोऽङ्कः ।

cooling and on earth with ५८

अयं कण्ठे वाहुः शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः

किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यसु विरहः (१) ॥ ३८ ॥

प्रविश्य प्रतीहारी । देव ! उपस्थितो । (ज)

(ज) । - देव । उपस्थित ।

इयमिति । इयं सीता गेहे गृहे लक्ष्मी, कमला, तथा इयं नयनीश्चक्षुषो
अमृतवर्षि, सुधामयी तूलिका कञ्जलादिलीपनाथां, असी अनुभूयमान अस्या, सीताया,
स्पर्शं वपुषि देहे बहुल प्रचुर चन्दनरस, चन्दनद्रव्य, तद्वत् सुशीतल इत्यर्थ । तथा
अयं कण्ठे गली न्यक्त इतिशेष, वाहु भुज शिशिरमसृण हिमवत् स्निग्ध, मौक्तिकसर
मुक्तप्रमाणात् तद्वत्-आनन्दकर इत्यर्थ । सुतरा अस्या सीताया, सम्बन्धि किं वस्तु न
प्रेय, प्रियतमं अपितु सर्वमेव प्रियतम, तु किन्तु पर केवलं विरहो विच्छेदः असह्य
अतीव दुःखकरत्वात् सोढमशक्य । यदिशब्द सम्भावनायां एतत् सर्वं सम्भाव्यत
इत्यर्थ ।

अत्र प्रथमपाठे गेहनयनरूपविषयभेदेन एकस्या सीताया अनेकधोर्लेखात् उल्लेखा-
नङ्कार, तत्र च भेदेऽभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तियोगो ज्ञेयः । द्वितीयतृतीयपादयोः
समासाभावेऽपि "सुखं तव कुरङ्गाचि । सरोजमिति नान्यथे"तिषत् रूपकद्वय, तथा
"किमस्या न प्रेय" इति वाक्य प्रति पूर्वेषा तथाणां वाक्याना हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं
काक्यलिङ्गं, तथा प्रियतमाया सीताया अप्रियतमविरहोत्पत्तेर्विपमालङ्कारथेत्येतेषा निर-
पेक्षस्थिते सृष्टि ।

"यदि (व्य) पक्षान्तर । सम्भावना" इति शब्दकल्पद्रुम । शिखरिणी वृत्त । ३८ ॥

(ज) प्रविश्येति । प्रतीहारी अन्त पुरद्वाररक्षिका काचित् स्त्री । "द्वारस्थिता च
प्रतीहारी"ति मेदिनी ।

उपस्थित इत्यनेन वक्ष्यमाण दुर्भुङ्गइत्यस्यान्वयात् 'उपस्थितो दुर्भुङ्ग' इतिवाक्यं
भवेदित्यभिप्रेत्य प्रतीहारीया 'देव उपस्थित' इत्युक्त । किन्तु पूर्वश्लोकस्य 'विरह' इत्यनेनापि

(१) यदि पुनरसहो न विरह इति पाठान्तर ।

रामः । अग्ने ! कः ? ।

प्रती । आसन्नपरिचारञ्चो देवस्य दुर्मुखो हो । (८)

रामः । स्वगतं । शुद्धान्तचारी दुर्मुखः, स मया पीरजानपदान-
नपसर्पितुं प्रयुक्तः । प्रकाशं । आगच्छतु । (८)

प्रतीहारी निष्क्रान्ता ।

प्रविश्य दुर्मुखः । स्वगतं । हा कथं सीतादेइए ईरिसं अचिन्त
गिज्जं जणाववादं देवस्य कथइस्सं, अहवा गिञ्चोञ्चो क्व
ईरिसो मन्दभाअस्स । (८)

(८) आसन्नपरिचारको देवस्य दुर्मुखः ।

(८) हा कथं सीतादेव्या ईदृशमचिन्तनीयं जनापवादं देवस्य कथयिष्यामि ?
अथवा नियोगः स्वलु ईदृशो मन्दभागस्य ।

‘उपस्थित’ इत्यस्यागवयमन्भवेन “सीतायाविरह उपस्थित” इति वाक्यात् आसन्नसीता-
विरहसूचनादिकं पताकास्थानमिदं । तथाचोक्तं साहित्यदर्पणे—

“द्वयार्थविवनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः ।

प्रधानार्थान्तरापेक्षी पताकास्थानक पर” ॥

(८) प्रतीति । देवस्य भवतः । आसन्नो निकटवर्ती सन् परिचरति सेवते
इत्यासन्नपरिचारकः । ‘खान्सामा’ इति यस्य भाषा । दृष्टं अप्रियभाषणेन निन्दितं
मुखं यस्य स दुर्मुखः दुर्मुखनामा कश्चित्जनः । एष तु जन्मस्त्रीवः कृतस्त्रीवोवा
विश्वस्तो ब्रह्मश्चान्तपुरकिङ्कर आसीदिति सन्तव्यं अन्यथा अन्तपुरकिङ्करत्वं परचित्त-
परिज्ञानं प्रेयणञ्च न स्यात् ।

(८) राम इति । शुद्धान्तचारी अन्तःपुरस्थाथी । पीरजानपदान् अयोध्यावासिनः
तत्प्रदेशवासिनश्च जनान् अपसर्पितुं पर्यटितुं अनुरक्ता विरक्ता वा, निन्दाकारका
प्रशंसाकारका वा जना इति परीक्षितुमित्यर्थं प्रयुक्तः प्रेरितः । इति शिरश्यालनेन स्मृतिः ।

(८) प्रविश्येति । देवस्य समीप इतिशेषः । मन्दभागस्य अल्पभाग्यस्य समीति-

सीता । उत्स्रप्रायते । हा अज्जउत्त । (१) कच्चिंसि ? । (ढ)

गम । अये ! सैवेयं रणरणकदायिनी चित्रदर्शनाविरह-
भावना देव्याः स्वप्नोद्देगं करोति । सन्नेहमङ्गमस्या परामृगन् । (ग)

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्ववस्थासु यत्
विश्रामो हृदयस्य यत्र, जरसा यस्मिन्नहार्थ्योरसः ।

कालेनावरणाययात् परिणते यत् स्नेहसारे स्थितं

भद्रं तस्य(२) सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत्राप्यते (३) ॥४०

(ढ) । हा आर्थेपुत्र । कस्मिन्नसि ? ।

शेष । ईदृश खलु नियोग सकलहत्तान् विदित्वा स यथायथ ममान्तिके वक्तव्य,
एवमेवादिशोऽस्तीत्यर्थ । सुतरा रामस्याग्रहातिशये सीतापवादे वक्तव्य एवेति सज्जन-
स्यापवादप्रकाशात् मन्दमैत्र भाग्यं मनेति भाव ।

(ढ) सीनेति । उत्पन्न स्वप्ने यस्या सा उत्स्रप्रा सा इवाचरतीति उत्स्रप्रा-
यते स्वप्ने प्रलपतीत्यर्थ । निद्रितावस्थाया विषयानुभव खप्र ।

(ग) रामइति । रणरणकदायिनी उद्देगकारिणी । विरहभावना नन विच्छेद-
चिन्ता । स्वप्नोद्देगं स्वप्नोपि तादृशमेव विरहोद्देगं करोतीत्यर्थ । दुष्टिन्ता जागदवस्थाया
यदर्थं कृता स्वप्नेऽपि सा तत्दर्शयतीति रीतिः । अङ्ग परामृगन् अङ्गे हस्त स्पर्शयन् ।

ईदृक्परमपतिव्रताया सीताया निरन्तरं सुखलु नास्तौव, किन्तु कथ वनवासादि-
विविधदारुणक्रेग एवासीदिति विभात्य भृशमनुत्त आह अद्वैतमिति । यत् भार्यारूपं
वस्तु सुखदुःखयोरद्वैतं अभिन्नमाश्रयं पतु सुखेन सुखि, दुःखेन च दुःखीत्यर्थ । तथा
सर्वास्ववस्थासु सम्पत्सु विपत्सु च अनुगुणं अनुकूलं न तु सम्पत्तावनुकूलं विपत्तौ तु
प्रतिकूलमिति भाव । यत्र भार्यारूपे वस्तुनि हृदयस्य सांसारिकाग्रेपक्षेभोगपरिधानस्य

(१) सोम इत्यधिक पाठ, कापि ।

(२) प्रेम इति क्वचित्पाठ । (३) प्रार्थयति इति पाठभेदः ।

दुर्म । उपसृत्य । जञ्चदि जञ्चदि देवो । (त)

रामः । ब्रुहि यदुपलब्धम् । (थ)

दुर्म । उवञ्चु अन्ति, देअं पौरजाणवदा, विस्मरिदा अह्ने
महाराजदसरहस्र रामदेएण ति । (द)

(त) । जयति जयति देवः । ति

(द) । उपसृत्वन्ति देव' पौरजानपदाः, विस्मरिता वयं महाराजदशरथस्य
रामदेवेनेति ।

मनसः विश्रामः अमापनोदनं विषयान्तरक्लिष्टं मनः यत्प्राप्य हृष्यतीत्यर्थः । यस्मिन्
भार्यारूपे वस्तुनि जरसा वाईक्येनापि रसोऽनुरागो न ह्यर्थः न हर्तुं दूरीकर्तुं शक्यः
वाईको हि प्रायेणेवोत्साहादयो मनोवृत्तौ नश्यन्ति किन्तु भार्यायामनुरागो न नश्यतीति
भावः । यत्भार्यारूपं वस्तु कालेन पुत्राद्युत्पत्तिप्रभृतिसमयेन आवरणस्य लज्जासङ्कीर्णा-
देरत्यथापदगमात् परिणते परिपक्वे सैहसारे सैहस्योत्कृष्टाणि स्थितं कामवृत्तप्रायमावेन
केवलाकृतिसप्रणशपात्रं भवतीत्यर्थः । तस्य सुमानुषस्य भार्यारूपसज्जनस्य तत्प्रसिद्धं
एकं केवलं निरवच्छिन्नमिति यावत् भद्रं मङ्गलं कथमपि महाकष्टनेत्यर्थः प्राप्यते
पत्येति शेषः । क्वचित् कस्यचिज्जनस्य पत्नी जन्मान्तरीयमहातपःकेशादिना निरवच्छिन्न-
मुखिनी स्यात् नतु सर्वेषां सुतरां सीतायां निरवच्छिन्नं सुखं नामूदिति कृत्वा समानु-
शीचनमनर्थकमिति भावः ।

अत्र भार्यायाः प्रियतमत्वस्थापनकार्यं प्रति बहुतरकारणोक्तं समुच्चयोलङ्कारः ।

द्वयोर्भाषो द्विता, द्वितैव द्वैतं प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण्, ततो नञ्समासः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं "सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितं"मिति-
लक्षणात् ॥ ४० ॥

(थ) रामइति । यदुपलब्धं ज्ञातं तद्ब्रूहीत्यर्थः ।

(द) दुर्म इति । उपसृत्वन्ति प्रशंसन्ति । रामदेवेन देववत् प्रभाशालिना रामेण
वयं महाराजदशरथस्य विस्मरिताः विस्मृतिः प्रापिताः । दशरथादधिकगुणवान् राम-
इत्यर्थः उत्कृष्टवस्तुलाम्नि पूर्वलब्धनिकृष्टवस्तुविस्मृतिः स्वाभाविकीति भावः ।

राम । अर्थवाद एषः, दोषन्तु मे कञ्चित् कथय, येन स प्रति-
विधीयते । (ध)

दुर्म । साखम् । सुणादु देओ । कर्णे एवमेवम् । (न)

राम । अहह । तीव्रसर्वेगो वाग्वज्रः । इति सूच्छति । (प)

दुर्म । आस्ससदु देओ । (फ)

(न) । शृणोतु देव ।

(फ) । आश्वसितु देव ।

महाराजदशरथस्येति “सृत्यथकर्मणी”ति कर्मणि पठो ।

(ध) राम इति । अर्थस्य गुणस्य वाद कथनमित्यर्थवादः प्रशंसैत्यर्थः । “अर्थवाद-
प्रशसाचे”ति हलायुध । केचित्तु प्रशसानिन्दान्यतरस्य वादः कथनमर्थवादः । तथाच
पूर्वमीमांसार्थसंग्रहे लोगाचिभास्करः ।

“प्राशस्त्यनिन्दान्यतरपर वाक्यमर्थवादः ।” इति ।

तथाचार्यवादः प्रावान्तेन द्विविधः स्तुत्यर्थवादो निन्दार्थवादश्चेति । अत्र तु एष
“विष्कारिता” इत्यादिना त्वयोक्तः अर्थवादः स्तुत्यर्थवादः प्रशसाकथनमित्यर्थः । प्रतिविधी-
यते प्रतिकारः, क्रियते विनाशस्त इति यावत् ।

(न) दुर्मु इति । ‘कर्णे एवमेव’ मिति कविप्रचनः । एवमेवमित्यस्य दुर्मुखपाठा-
त्वेत् ‘एष्व एष्व’मिति स्यात् । कर्णे कर्णसमीपे सुखसुपनीये एवमेव ईदृशमीदृश
दुर्मुखावदतीत्यर्थः । दुर्मुखेन निभृतसुक्तवचनन्वेतत् यथा “अस्माकं राजा राम एतावान्
सरलवृद्धि र्यत् लङ्कायामेकाकिनी युवति सीतात्रस्थितेति दोषावश्यम्भासभाषनायामपि
तेनासंग्रहमेव गृहीता मुतरामन्याय्यमेत”दित्यादिरूपं किञ्चित् । स्वाभाविकस्वरणैतद्वृत्तारणे
यदि कश्चिदन्यं शृणुयात्, सीता वा जागृता शृणुयात्तदा महान् दोषः स्यादिति
निभृतोक्तिज्ञापनार्थसुक्तं कर्णं इत्यादि ।

(प) । अहहेति महावेदसूचकमव्ययं । तीव्रो महान् सर्वेगो घम्यः सः । वाक्

रामः । आश्वस्य । (व)

हा हा धिक् परगृहवासदूषणं यद्
वैदेह्याः प्रशमितमङ्गुतैरूपायैः ।

एतत्तत् पुनरपि दैवदुर्विपाका-

दाल्लर्कं विषमिव सर्वतः प्रसृतम् ॥ ४१ ।

तत् किमत्र मन्दभाभ्यः करोमि । विमृश्य सकरुणं ।

अथवा किमन्यत् । (भ)

दुर्मुखोक्तवाक्यमेव वज्र इतिरूपकालङ्कार वज्रवत् महाप्रहारेण अतिदुःसहवेदनाकरत्वा-
दिति भावः ।

(व) आश्वस्य लब्धसञ्ज्ञो भूत्वैत्यर्थः । आङ्पूर्वश्चसधातोरनुज्ञाया प्रयोग एव सूच्छा-
रोगस्य महौषधमिति नाटककथयोमन्यन्तेस्मेति निर्णयिते , तथाच प्रायेण सर्वत्र
“आश्वसिहि आश्वसितु” इत्युक्तिमात्र मेव सूच्छापन्नश्चैतन्यमापद्यत इति दृश्यते ।

हाहेति । वैदेह्याः सीतायाः यत् परगृहवासदूषण एकाकिन्या लङ्गावस्थानजनित-
दोषसशय, अङ्गुतैरूपायै आश्वथैरग्निपरोक्षादिभि साधनैः प्रशमितं दूरीकृतं, तदेतत् पर-
गृहवासदूषणं दैवदुर्विपाकात् दुरदृष्टपरिणामात् अल्लर्कस्य चित्तकुक्कुरस्य इदं इत्यालर्कं
विषमिव पुनरपि सर्वतः सर्वाङ्गेषु सर्वासु दिक्षुच प्रसृतं व्याप्तं । यथा चित्तकुक्कुरदश-
विधं तदानीं मन्त्रौषधादिना उपशमितमपि कालान्तरे सर्वाङ्गेषु व्याप्तं सदृत्पद्यते, तद्व
दग्निपरीक्षादिना सीतायाः परगृहवासदोषसशयस्तदानीमपनोतोऽपि इदानीं सर्वदेशेषु
व्याप्त इत्यर्थः ।

तत्रोपमालङ्कारः । प्रहर्षिणीवत् ॥ ४१ ।

(भ) तदिति । तत्सन्नात् । प्राणाधिकसीतापरित्यागस्य कर्तुमशक्यत्वात् सीता-
रक्षणे च दाहणलोकापवादस्य दुःसहत्वात् एतयोर्भ्रंशे किं करोमीत्यर्थः ।
विमृश्य विविच्य । अन्यत् किं करोमीत्यर्थः । लोकसन्तोषाय सीतामेव त्यजामीति
भावः ।

सतां केनापि कार्येण लोकस्याराधनं व्रतम् ।

यत् पूरितं (१) हि तानेन माञ्च प्राणांश्च सुञ्चता ॥ ४२ ॥

सम्प्रत्येव भगवता वशिष्ठेन सन्दिष्टं । अपि च । (म)

यत्सावित्रैर्दीपितं भूमिपालैः—

लोकश्रेष्ठैः साधुशुद्धं चरितम् ।

मत्सम्बन्धात् कश्मला किंवदन्ती *S. small*

स्याच्चेदस्मिन् हन्त । धिङ्मामधन्वम् ॥ ४३ ॥

सीतापरित्यागे युक्तिमाह सतामिति । सता साधुना केनापि अनिर्व्वचनीयेन दुष्करिणा-
पीत्यर्थं, कार्येण कर्मणा लोकस्य जनस्य आराधनं सन्तोषं व्रतं व्रतवदवश्यकर्त्तव्य-
मित्यर्थं । हि तद्याहि तानेन बहुदर्शिना राजा दशरथेन माञ्च प्राणांश्च सुञ्चता त्यजता
सता यत् व्रतं पूरितं परिसमापितं । प्रतिज्ञाभङ्गं पापं मिथ्यावादितया प्रजानामवि-
श्वासेनासन्तोषश्च स्यादिति विविच्य तानेन लोकानां सन्तोषार्थं अहं निर्वासितः तच्छोकेन
प्राणाञ्च त्यक्त्वा सुतरां मया लोकसन्तोषाय ततोऽन्पतरसीतापरित्याग एव कर्त्तव्य
इति भावः ।

अत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरमाह, तथा सुचनेत्येकया क्रियया माञ्च
प्राणाञ्च इत्यनयोऽन्वयात् तुल्ययोगिताचेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः ॥ ४२ ॥

सीतापरित्यागस्य कर्त्तव्यताया युक्तान्तरमाह सम्प्रतीतिः । सम्प्रत्येव नतु बहुष्व,
येन विष्मृतिः स्यादिति भावः । सन्दिष्टं अष्टावक्रमुखेन “युक्तं प्रजानामनुरञ्जने स्या”
इत्यनेन सर्वं विहायापि लोकानुरागवर्द्धनं कर्त्तव्यमिति वाचिकं प्रेरितमित्यर्थं । सुतरां
वशिष्ठोपदेशोऽपि सीतापरित्यागपक्षस्य प्रमाणयतीति भावः । अपिच सीतापरित्यागे
अन्यत्र युक्तिरस्तीत्यर्थः !

तद्व्युक्तान्तरमाह चद्रिति । सवितुं सूर्यस्वापत्यानीति साविवाः तैः सूर्यवशीष्टैः
लोकश्रेष्ठैः भूमिपालैः यत् शुद्धं मिर्मलं चरितं साधु सत्यं दीपितं प्रकाशितं मासीत्,

(१) पुनितमिति क्वापि पाठः ।

हा देवि ! देवयजनसम्भवे ! हा स्वजन्मानुग्रहपवित्रीकृत-
वसुन्धरे ! हा जनकवंशनन्दिनि ! हा पावकवशिष्ठारुन्धती-
प्रशस्तशीलशालिनि ! हा रामैकजीविते ! हा महारण्यवास-
प्रियसखि ! हा तातप्रिये ! हा स्तोकप्रियवादिनि ! कथमेव
विधायास्तवायमौदृशः परिणामः । (य)

चेत् यदि सत्सम्बन्धात् मम सम्यक्तात् अस्मिन् तस्मिन् चरिते कश्मला मलिना निन्दारूपे-
त्यर्थः क्विदन्ती जनश्रुतिः स्यात् । हन्त खेद ! तर्हि 'अधन्य' पापिन मा धिक् निन्दामी-
त्यर्थः । सीतारक्षणे निन्दारूपजनश्रुतेरनिवार्यत्वात् सीतापरित्याग एवावश्यं कर्त्तव्य इति
भावः ।

“कश्मल' मलिने त्रिष्वि”ति हेमः ।

शालिनीवृत्तं “मात्सौगी चेच्छालिनी वेदलोके”रिति लक्षणात् । ४३ ॥

एवं परित्यागस्यावश्यकत्वं त्वनिश्चयेन शोकोदयाद्विलपति हादेवीति- । देवा
द्रव्यन्ते पूज्यन्तेऽस्मिन्निति देवयजनं यज्ञरत्नं तस्मात् सम्भवति या तन्सम्बोधनं ।
अशुक्लशोणितजाततया वीजदोषोऽपि ते नास्तीति भावः । स्वस्या आत्मनो जन्मवानुग्रहा
दद्या तेन पवित्रीकृता वसुन्धरा पृथिवी यथा सा । तथाच ब्रह्मवैवर्ते

“शतजन्मपुण्यवता गृहे जाता पतिव्रता ।

पतिव्रताप्रसू पूता जीवन्मुक्ताः पिता तथा ।”

ईदृशपतिव्रतारत्नत्यागो दारुणदुःखकर इति भावः । जनकवशनन्दिनि जनककुला-
नन्दकारिणि । धार्मिकस्यानन्दो धर्मशेषोत्पद्यत इति महाधर्मवती त्वमिति भावः ।
पावकोवङ्गिः । पावकवशिष्ठारुन्धतीभिः प्रशंसितं यत् शीलं स्वभाव' तेन शालत इति सा
सीताचरित्र' अग्निना परीचीकाले वशिष्ठारुन्धतीभ्यान्तु सर्वदेव प्रशंसितमिति रामायणे
द्रष्टव्यं । पावकः सर्वदेवमयः, वशिष्ठस्त्रिकालज्ञो ब्रह्मर्षिः, अरुन्धती च पतिव्रता-
शिरोमणिः अतिसत्यवादिभिरनीभिर्यतस्त्वं प्रशंसिता, सुतरा त्व परमपतिव्रता, नास्त्व
संशय इति भावः ।

त्वया जगन्ति पुण्यानि त्वय्यपुण्या जनोक्तयः ।

नाथवन्तस्त्वयालोकास्त्वमनाया विपत्स्यसे ॥ ४४ ॥

6/10/21

राम एव एकमद्वितीय जीवित जीवन' यस्या, सा, हा राममयजीवन इत्यर्थं सुतरामीदृश्या, परित्यागात् महती कृतघ्नता स्यादिति भावः । महारण्यवासप्रियसखि ! नह्यवनवासेऽपि सहवर्त्तिनि । या महारण्यवासे मम शून्यपार्थ अनावश्यकत्वेऽपि स्वयमेव महचारिणी बभूव, तामेवाहमेकाकिनो महारण्ये विसर्ज्यामीति मत्तो जगत्या कृतघ्नो नाम्नीति भावः । हा तातप्रिये । पितृप्रीतिकारिणि । सुतरा तव परित्यागेन स्वर्गस्थो महारण्ये पितापि ना प्रति महाविरक्तो भविष्यतीति भावः । लोकमस्य प्रिय प्रीतिकरञ्च वदितुं शील यस्या सा, तेन त्वं भगतीव प्रीतिपादभूतासि, तेन तव परित्यागो हृदयविदारक इति भावः ।

अत्र गद्यभागे पुरिकुत्राद्यङ्गार, "उक्तिर्विशेषणे साभिप्रायं परिकारो भवति" इति लक्षणात् ।

एवंविधाया असाधारणनानागुणशालिना इत्यर्थं । अत्र मया क्रियमाण, परित्यागरूपः । ईदृशीदारुण इत्यर्थः । परिणाम श्रेयफल' ।

अत्रांशे विभावनाविशेषोक्तो सन्देहसद्दरालङ्कारः ।

त्वयेति । त्वया करणभूतया जगन्ति भुवनानि पुण्यानि पादरज स्पर्शादिना पवित्रभूतानि, किन्तु त्वयि अपुण्या अपवित्रा दुष्टा इत्यर्थं जनोक्तयः, 'लङ्कायामेकाकिनो स्थिता सीता कथं चरित्वरक्षणक्षमा आसी' देवमत्ता जनप्रवादा वर्त्तन्त इतिशेषः । तथा त्वया लोका नाथयन्त अधिपतिशालिन लक्ष्मीरूपत्वात् तमेव जनाना नाथा ईश्वरोत्यर्थं, किन्तु त्वं अनाथा प्रभुशून्या रचकरहितेति यावत् सती विपत्स्यसे वने विपदं प्राप्तासि । रामेण मनसि सीताया निर्वासनस्य निश्चितत्वात् "अनाथाविपत्स्यसे" इत्युक्त-मित्ति बोध्यं ।

अत्र पृथ्वांश्च लोकचरित्ववैचित्यादिरोधसनाधान, परार्थे च ईश्वरेच्छयेति विरोधाभासोऽलङ्कारः । -

तथा 'त्वयि त्व'मित्यनयो पर तुशब्दः, किन्तुशब्दो या भेदनापनाय, वाच्यः, किन्तु

दुर्मुखं प्रति । ब्रूहि लक्ष्मणम्, एष ते नूतनो राजा रामः
समाज्ञापयति । कर्णे एवमेव । (२)

दुर्म । कधं दाणिं अग्निपरिसुद्धाए गभवपरिप्फुडिद पवित्तर-

(ल) कथमिदानीं अग्निपरिसुद्धाया गर्भपरिस्फुटितपवित्ररघुकुलसन्तानाया देव्या
दुर्जनवचनादेवमनार्थमध्यवसितं देवेन ? ।

नोक्त इति वाचानभिधानदोषः, सच 'त्वया जगन्ति पुण्यानि वाचोऽपुण्यास्तु ते नृणाम्'
इतिपाठेन 'त्वन्वनाथा' इति पाठेन च समाधेयः ।

पतिव्रतायाः पादरज स्पर्शं पृथिव्या, पवित्रत्वे प्रमाणं यथा—

ब्रह्मवैवर्त्तपुराण—“सतीना पादरजसा सद्य पूता वसुधरा ।

पतिव्रता नमस्कृत्य मुच्यते पातकान्नरः ।”

सीताया लक्ष्मीरूपत्वे प्रमाणं यथा पद्मपुराणं—

“अथ लोकेश्वरी लक्ष्मीं जन्मकस्य पुरे खतः ।

शुभक्षेत्रे हलोत्खाते तार्क्षीचोत्तरभलगुने” । इत्यादि । ४४ ।

(२) नूतन, अट्टष्टपूर्वाश्रुतपूर्वकर्मा इत्यर्थः । य एवमग्निपरीक्षया निर्दोषतया
निश्चिता आसन्नप्रसवा अभिन्नहृदया एकान्तविश्वासकारिणीं परमप्रियतमा निर्वासयितु
मर्हति, स नूतन एवेति भावः । इयन्तु गभीरविषादाक्षेपोक्तिः । कर्णे दुर्मुखस्य कर्ण-
समीपे सुखसुपनीय एवमेवमाहेत्यर्थः । तद्वचनन्तु यथा “सम्प्लेव सीता पञ्चवटी-
दर्शनाय आयह कृतवती, अतएव तत्प्रदर्शनच्छलेन रथेन तव नीत्वा विसर्जा द्रुत निभृत-
ञ्चागच्छ” इति इत्येव लक्षणं ब्रूहीत्यर्थः ।

अत्र 'नितान्तनीचजातीयस्य कस्यचित् सामान्यकिङ्करस्य वचनविश्वासेन सीतापरि-
त्यागो रामस्य विचारनैपुण्यशून्यता अवैधोपायेनापुत्रत्पन्नयश्च प्रियताञ्च प्रकटयति” इति
केचिदिदानीन्तनाः शिञ्चितम्भन्याः समालोचका रामचरित्रे दोषमारोपयन्ति, नतु
जानन्ति ते, यत्, इदानीमिदं तदानीं नासन् प्रायेण सिध्दान्नादिनः, येन रामस्य दुर्मुख-

हुडलसन्ताणाए देईए दुज्जणवअणादो एव्वं अणज्जं अज्भव-
सिटं देवेण ? । (ल)

राम । शान्तम् । कथं दुर्जनाः पौरजानपदाः । (व)

इच्छाकुवंशोऽभिमतः प्रजाना

जातञ्च देवाहचनीयवीजम् ।

यच्चाद्भुतं कर्म विशुद्धिकाले

प्रत्येतु कस्तद्भुवि (१) दूरवृत्तम् ? ॥ ४५ ॥

वचने सगयो भवेत्, अपिच सीताहरणस्य श्रुतत्वात् अग्निपरीक्षायाश्चुतत्वात् लीकाप-
वादो रामेणानुमितोपीत्यल पन्नवितेन ।

(ल) । गर्भे परिस्फुटित' प्रकाशित, पवित्रो रघुकुलसन्तानो यस्या तस्या गर्भिणी
सरणसम्भवे गर्भनाशावश्यभावात् गुरुतरपातकमेतदिति भावः । अनार्थ्यं असाधु, अध्व-
वसित' निश्चित अत्यन्तासङ्ग तमेतदिति भावः ।

(व) राम इति । शान्त विरत' भवतु इति श्रेय' प्रजाम्प्रति तव दुर्जन इति
वाक्य नवाच्य नित्यर्थः ।

पौरजानपदानामदुर्जनत्व प्रतिपादयितुमाह इच्छाकृति । प्रजाना इच्छाकृवश,
अभिमत' राजत्वेन अभीष्ट अतएव इच्छाकुवशीव सा प्रति स्वभावतो विहेपवशात् अपवाद'
घोषयन्तीति न सम्भवतीति भावः । तर्हि कथमपवाद कुर्वन्तीत्याह, देवान् दुग्दष्ट-
यशात् वचनीयवीज लडायासिकाकिन्या अवस्थानरूप निन्दाकारणं जातं सुतरा
प्रकृतकारण प्रार्थय अपवदन्ति कथसन्तथा तदपवादविषयपरिहार स्यादिति भावः ।

अग्निपरीक्षया सीताचरित्रविशिष्ट विश्वस्य अपवादान्निश्चयान्ता मितिचित्वाह, विशुद्धि-
कामे अग्निपरीक्षया निर्दोषत्वप्रतिपादनसमये यच्च अद्भुत स्वयमग्निदेवेन सीतामद्दे निधाय
तस्या निर्दोषत्व मुणेनेव यत् प्रतिपादित तादृश आचर्ये' कर्म आसीदिति श्रेय, दूरवृत्त
अतिदूरवर्तिन्यङ्गात् जात तत् कर्म भुवि पृथिव्या को जनः प्रत्येतु विश्वसितु अपि तु

(१) कस्तद्भुवि इति क्वापि पाठः ।

तद्गच्छ ।

दुर्गुः हा देइ । । इति निष्क्रान्तः । (श)

रामः । हा कष्टमतिवैभूतसकम्भा नृशंसोऽस्मि संवृत्तः । (ष)

शैशवात् प्रभृति पोषितां प्रियां

सौहृदादपृथगाश्रयामिमाम् । (१)

(श) । हा देवि ? ।

कोऽपि-नेत्यर्थः । दूरवृत्तस्य प्रत्यक्षाभावात् लोकपरम्परया श्रवणस्य तु प्रायेणैवालीकत्वाच्च तदविश्वासी न दोषयेति भावः ।

अत्र यतो दूरवृत्त अत कं प्रत्येत्विति प्रत्ययाभावं प्रति दूरवृत्तत्व पदार्थस्य हेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काञ्च्यलिङ्गमुक्तायापत्तिश्चालङ्कारः ।

अभिसतइति “अनुबन्धमती”त्यादिना वर्त्तमाने क्त । प्रजानामिति “वर्त्तमानाधिकरणयो. सौव” इति कर्त्तरि षष्ठी ।

इन्द्रवज्रा वृत्तं ॥ ४५ ॥

(ष) राम इति । अतिवैभूतसं अकारणसङ्घार्थापरिव्यागात् अतिनिन्दनीय कर्म यस्य स तथोक्तः । नृशंस. क्रूरः ।

नृशंसतां प्रति कारणमाह शैशवादिति । शैशवात् प्रभृति वान्यकालादवधि पोषिता पालिता प्रिया प्रीतिकरी सौहृदात् प्रणयात् अपृथगाश्रया एकस्थानस्थिता इमा सीता सौनिक पशुपत्तिमांसविक्रयकारी (कषाड इति यस्य प्रसिद्धिः) गृहशकुनिका गृहपालित-पक्षिणीनिव वृद्धना कपटतया मृत्यवे मारणाय परिददामि अर्पयामि । अनन्तहिंससमाकुले महारण्ये निर्वासेनात् मरणमस्या श्रवश्यम्भावीति परमप्रियतमाया ईदृशमरणसम्पादका-दन्यः कोनाम नृशंसोऽस्तीति भावः ।

अत्र पूर्णोपिमाङ्कारः, तेनाहमतीव कदर्थ इति ध्वन्यत इत्यलङ्कारिण वस्तुध्वनिः ।

(१) अपृथगाश्रयामिनामिति पाठान्तरं ।

छद्मना परिददामि मृत्यवे

सैनिको गृहशकुन्तिकासिव ॥ ४६ ॥

तत् किमित्यस्पर्शनीयः पातकी देवो दूषयामि । (स)

सोताया शिर स्वैरमुन्नमय बाहुभाकर्पन् । (ह)

अपूर्वकर्मचारुडालसयिमुग्धे । विमुञ्च माम् ।

श्रितासि चन्दनभ्रान्त्या दुर्विपाकां विषद्रु मम् ॥ ४७ ॥

मनया प्राणहिसया ससृष्ट इति सैनिक "तेन दीव्यती"त्यादिना इकम् ।
 "देहमिक सैनिकय जासिक कौटिकस्तथे"ति हेम ।

रघोद्वता वृत्त ॥ ४६ ॥

(स) तदिति । अस्पर्शनीय स्पर्शयोग्यः । पातकी अपतितभार्यापरित्यागेन पातित्यजनकपापशान् । देवो सोता देवोवत् सञ्चरितानिति भावः । दूषयामि स्पर्शेन अपवितां पापिनीं वा करोमि ।

अपतितपरित्यागे पातित्यमाह गीतम । "ब्रह्महा-सुराप-गृह्तत्यग-पितृमाट-सुतत्यागि - पितृमाटयोनिस्वत्याग-स्तेन-नास्तिक-निन्दितकर्माभ्यासि-पतिताऽत्याग्यपतित-त्यागिनश्च पतिता ।"

पतितस्पर्शे स्नानमाह भनु ।—

दिवाकोर्त्तिमुदक्याञ्च पतित मृतिका तथा ।

श्व तत् स्पृष्टिनसैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति ।"

पतितस्पर्शे तु तत् पापसक्रममेवाह गरुडपुराण—

"आनापाद् गात्रसंस्पर्शात् सवासात् सङ्गभोजनात् ।

आसनाच्छ्रनाद् यानात् पाप संक्रमते नृणाम् ।"

(ह) सोताया इति । स्वैर मन्द उन्नमय उत्याप्य ।

अपूर्वेति । अपि मुग्धे । सरलवृद्धिशालिनि । न तु सज्जमदुर्जन द्विवेकशालिनी-
 त्यय, अपूर्वे 'अदृष्टपूर्वांशुतपूर्व' प्रत्यये, कर्मणा कृतघ्नतादृशसत्यवहारादिना कार्येण

to god

उवाच । हन्त ! विपर्यस्तः सम्प्रति जीवलोकः, अद्य पर्य-

वसितं जीवितप्रयोजनं रामस्य, शून्यमधुना जीर्णारण्यं जगत्,
असारः संसारः, कष्टप्रायं शरोरं । अशरणोऽस्मि, किं करोमि,
का गतिः, क्व गच्छामि । अथवा (च)

चाण्डालः, नतु जात्या चाण्डालः तं कृतघ्नतादिकर्मणा यद्यपि केचित् रत्नाकरादयः कर्म-
चाण्डाला आसन्, तथापि ईदृशभार्यापरित्यागात् कदर्थ्यातिकदर्थ्यं, कर्मचाण्डालं, कश्चिदपि
नासीत् नवा वर्त्तत इति अपूर्वपदप्रयोगस्वाभिप्रायः । सा विसुच्च स्वयमेव परित्यज । कथ-
मित्याह चन्दनभ्रान्तप्रा चन्दनतरुभ्रमेण दुष्टोविपाक, परिणामफलं मरणमित्यर्थं, यस्य तं
विषद्रुमं विषवच्च श्रितासि अत्रलम्बितवत्यसि । सत्पुरुषभ्रमेण अतिदुर्जनं मा पतित्वेन
प्राप्तवतीत्यर्थं । सुतरां तत्परित्याग एव श्रेयानिति भावः ।

अत्र वस्तुतश्चन्दनभ्रमेण विषवचाश्रयाभावात् वाक्यार्थोऽसम्भवन् चन्दनभ्रमेण विष-
वचाश्रय इव सत्पुरुषभ्रमेण अतिदुर्जनाश्रयः कृत इति विस्वप्रतिविस्त्रभाव बोधयतीति
असम्भवद्वस्तुसम्बन्धा निदर्शना, तथा त्यागं प्रति विषवचाश्रयस्य हेतुत्वात् कारणेन
कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासश्चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । ४७ ।

(च) हन्तेति । हन्त खेदे । जीवलोकः, सजीवपदार्थः । विपर्यस्तः विपरीतः सम्वृत्तः ।
पूर्वं य एव लक्षणादयो दासीदासादयश्च त्वया सहैकत्वावस्थाने परमस्नेहालापव्यवहारा-
दिना उत्तरोत्तरवर्द्धमानमुखकरा आसन्, त एवेदानीं तवाभावेन तव स्मृतैरुत्पापकतया
क्रमिकवर्द्धमानदुःखसाधका भवेयुरित्यर्थः । अद्य सीतापरित्यागदिने रामस्य जीवितप्रयोजनं
जीवनोद्देश्यं ऐहिकसुखमित्यर्थः पर्यवसितं परिसमाप्तं इतः, परं तत्र शोकेन सर्वदैव
सर्वथा दुःखसैत्रवाक्यश्रमावादिति भावः । जीर्णारण्यं जीर्णं शुष्कविरलवृक्षप्राय अरण्यमिव
जगत् भुवनं शून्यं शून्यमिवित्यर्थः तव शोकजनितदुःखसैत्रव सर्वासौदनिवारकतया आश्रास
साधकपदार्थाभावादिति भावः । निविडारण्ये नवपत्रपल्लवदर्शनादिना कियानाश्रास,
सम्भवति, शुष्कारण्ये तु विषाद एवेति ज्ञापनाय जीर्णपदं प्रयुक्तमिति बोध्यं । न विद्यते
सारो, वर उतकष्टपदार्थः, सुखमिति यावत् यस्मिन् स, असारः संसारः, जगत् सुखशून्यं

दुःखसम्बेदनायैव रामे चैतन्यमर्पितम् । (१)

सम्मोपघातिभिः प्राणैर्वज्रकोलायितं स्थिरैः (२) ॥ ४८ ॥

हा अस्व अरूग्धति । हा भगवन्तौ वशिष्ठविश्वासितौ ।

हा भगवन् पावक ! हा देवि भूतधात्रि । हा तात जनक !

हा तात ! हा मातरः ! हा प्रियसख सञ्जाराज सुग्रीव ! हा

सौम्य हनूमन् ! हा परमोपकारिन् लङ्काधिपते विभीषण !

हा सखि त्रिजटे । दूषिताः स्थ, परिभूताःस्थ रामहतकेन ।

अथवा कोनामाहमेतेषामाह्वाने ? (क)

जगदित्यथ । सीताभावेन सर्वस्वैव दुःखत्वादिति भाव । कष्टप्रायं दुःखबहुल एतेन किञ्चित् सुखमस्तीति विज्ञायते तच्च वैरागेण वनवासदादौ न तु गृह इति भाव । अग्ररणः रक्षकशत्रोऽस्मि दारुणदुःखहस्तादिति भाव । का गतिरुपाय आश्राम प्रतीति भाव । अथवा किम्वा आश्रासोपायान्वेषण निस्तलमित्यर्थ ।

कृग इत्याह । दुःखसम्बेदनायैव कष्टानुभवायैव रामे मयि चैतन्यं अर्पितं निहितं विधिनेति शेष । सम्म जीवस्थान उपहन्तुं प्रहृत्तं शीलं येषां तै स्थिरं अपसारयितुं इत्यमाणैरपि निश्चलं प्राणैर्वज्रकोय वज्रनिर्माणासाधनवस्तुनिर्मितशङ्कु (पेरिक इति यस्य प्रसिद्धि) नेन इव आचरितमिति वज्रकोनापित । नितान्तकठिनतया वज्रकोलं यथा कथमप्यपसारयितुं न शक्यते, तथा दारुणदुःखयातनयापि प्राणा न यान्तीत्यर्थ । प्राणाना सहान एव नर्मपीडा स्यान्नतु प्राणाभाव इति प्राणा एव सम्मोपघातिन इति भाव ।

अथ पूर्वोद्धे एवशब्दोभुवगन्दसमानार्थे स्तेन वाच्या भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षा, द्वितीयोद्धेतुं क्वचा साहस्यबोधनादुपमप्रसङ्गात् अनयोक्तिलतद्गुलवत् संसृष्टि' ।

“सम्म जीवस्थान”मिति राजनिर्घण्ट' ॥ ४८ ॥

(क) हा अस्वेति । पावक । वङ्गे । भूतधात्रि । श्रुतिवि । तात । दशग्य ! मातर कोशल्यादय ? त्रिजटा नाम काचित् राक्षसी लङ्कायस्थानकाले सीतायाम्नाश-

(१) आहितमिति ज्ञापि पाठ । (२) हृदीति पाठान्तर ।

ते हि मन्ये महात्मानः कृतघ्नेन दुरात्मना ।

मया गृहीतनामानः स्पृश्यन्त इव पाप्मना ॥ ४८ ॥

धानकारिणी सकलभयनिवारिणी सान्त्वनाकारिणी आसीत्, परमोपकारित्वात्तस्याः सस्वीधनं । दूषिताः स्थ, परिभृता अवमानिता. स्थ, सीतापरित्यागेन दूयनिति शेष । तथाच सर्वेषु युष्माभिः नितान्तनिर्मलचरित्रतया सीतायाः प्रशंसा कृता, इदानीं तस्या एव चरित्रदोषापवादेन परित्यागात् मया सर्वेषामेव मिथ्यावाट्टिलदोष. प्रतिपादित, वाक्याविश्र्वासेन अवमानना च कृतेति भाव । हतः पातित्यजनकसङ्गाय्यापरित्यागपापेन नष्टप्रायः, हतएव इतकः कृतसाया कप्रत्यय. रानश्चासौ हतकथेति रामहतकः अभिधानाद्दिशेषणस्य परनिपात । आह्वाने सस्वीधने अहं क अपितु कोऽपि न, अनधिकारीत्यर्थः ।

अत्र हेतुमाह ते हीति । हि यस्मात् कृतघ्नेन सीतायाः प्रशंसोद्धारादिना महोपकारिणा तेषां दोषावमानाभ्यामपकारिणेत्यर्थः । दुरात्मना अपतितभार्याव्यागात् पापात्मना मया गृहीतानि उच्चारितानि नामानि येषां ते तथोक्ता जे- अहृत्यत्यादयो महात्मानः, पुण्यवन्तः पाप्मना पापेन स्पृश्यन्ते सस्वध्यन्त इव इत्यहं मन्ये ।

अत्र भावाभिमानीनी वाच्या क्रियोत्प्रेक्षाऽलङ्कार, तथा पापस्पर्श प्रति मया गृहीत नामत्व हेतुरिति पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गञ्जेल्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गर ।

कृतघ्नमाह प्रायश्चित्ततत्पृष्टतस्कन्दपुराण—

“कृतस्य दोष वदति सकामात्र करोति य ।

न स्मरेच्च कृतं यस्तु आयमान् यस्तु दूषयेत् ।

सर्व्वास्तावृषिभिः साई कृतघ्नानव्रवीन्मनु ।”

कृतघ्नस्य प्रायश्चित्तानपनेयपापत्वमपि तत्रैवोक्त, यथा—

“ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरै च गुहृतल्पगे ।

निष्कृतिर्विहिता सङ्गि कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥” ४९

योऽहं --

विश्वम्भादुरसि निपत्य लब्धनिद्रा-

मुन्मुच्य प्रियगृहिणीं गृहस्य शोभाम् ।

आतङ्कस्फुरितकठोरगर्भगुर्वी

क्रव्याद्गो वलिमिव निर्घृणः क्षिपामि ॥ ५० ॥

सीताया पादौ शिरसि कृत्वा । देवि । देवि ! अयं पश्चिमस्ते

रामस्य शिरसि पादपङ्कजस्यशः । इति रोदिति । (ख)

विश्वम्भादिति । निर्घृण' निर्दय विश्वम्भात् 'अयं मनः प्रियतमः पति'गति विश्वासात्
उरसि वक्षसि निपत्य स्थित्वा लब्धनिद्रा गृहस्य शोभां लक्ष्मीस्वरूपां आतङ्कन कयाचित्
गृह्या आतङ्कजनितदीर्घश्वासेनैत्यर्थे स्फुरित कम्पित कठोर' पृथो यो गर्भसेन गुर्वी
भारवती ता प्रियगृहिणी प्रियतमा भाव्या उन्मुच्य उक्तोच्य क्रव्याद्गो मासभोजित्तुभ्यः
व्याघ्रादिभ्य इत्यथ वलिमिव खाद्यमिव क्षिपामि अर्पयामि । इतोऽधिका का नाम
गृहसताऽस्तीति भावः ।

अवोपनालहार ।

क्रय मासमदन्तीति क्रव्याद् "क्रथेचति अस्ते किंपू ।

"कारुण्यं करुणां घृणां" इत्यनर ।

प्रहर्षिणी इत्त ॥ ५० ॥

(ख) सीताया इति । कृत्वा अर्पयित्वा । रामस्य शिरसि नै तव पादपङ्कजस्य
अयं पश्चिम शेष' नातः पर' पुनर्भविष्यतीत्यर्थः ।

ननु रामस्य शिरसि सीताया पादपङ्कजापन निदान्तमनुचितमिव प्रतिभाति ।

"गृह्णन्निर्दिजातोः यर्षानां ब्राह्मणी गृहः ।

पतिवैकी गुण'न्वीणा सर्वताभ्यायतीगुरु ।"

इत्यशिरौवचनेन रामस्य सीताया महागुरुत्वादिति चैत् सत्य --

नेपथे । अब्रह्मण्यम् अब्रह्मण्यम् । (ग)

रामः । ज्ञायतां भोः । किमेतत् । (घ)

पुनर्नेपथे । ऋषीणामुग्रतपसां यमुनातीरवासिनाम् ।

लवणत्रासितः स्तोमस्त्रातारं (१) त्वामुपस्थितः ॥ ५१ ॥

रामः । आः ! कथमद्यापि राक्षसत्रासः ? तद् यावदस्य दुरात्मनः कुम्भीनसौपुत्रस्य समुन्मूलनाय शत्रुघ्नं प्रेषयामि । कतिचित् पदानि गत्वा पुनः प्रतिनिवृत्त्य । हा देवि ! कथमेवंविधा गमिष्यसि । भगवति ! वसुन्धरे ! श्लाघ्यां दुहितरमवेक्षस्व जानकीम् । (ङ)

“पृथिव्या यानि तीर्थानि सतीपादिषु तान्यपि ।

तेजस्य सर्वदेवाना मुनीनाञ्च सतीषु च ।”

इतिस्मृतेर्यदा यदेव सीताया महासतीज्ञानं तदा तदेव शिरसा रामेण तत्पदपङ्कज-
स्पर्शाः कृताः, अयन्तु तेषा शेष इति दिक् ।

(ग) नेपथ्य इति । ब्रह्मणे विप्राय हितं ब्रह्मण्यं, न ब्रह्मण्यं अब्रह्मण्यं ब्राह्मणा-
नामहितं उत्पात इत्यर्थः । उपस्थितमिति शेषः ।

“वेदस्तृप्तुः तपोब्रह्म ब्रह्माविप्रः प्रजापति” रित्यमरः ।

(घ) राम इति । एतदुक्तं किं कथमिति ज्ञायतामित्यर्थः । परिजनानुद्दिश्य राम-
स्योक्तिरियं ।

ऋषीणामिति । उग्रं घोरं दुश्चरं तपो वेषा तेषा यमुनातीरवासिना ऋषीणा
स्त्रामं समूहः लवणेन लवणाख्यराक्षसविशेषेण त्रासितः भयं प्रापितः सन् वातारं
रक्षकं त्वा उपस्थितः । लवणादात्मनो रक्षयितुं तव समीपमागत इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

(ङ) राम इति । आ इति कोपसूचकमन्वयं तथाच “आस्तु भ्यात् कोपपीडयो”
रित्यमरः । अद्यापि रावणवधादव्यवहितपरकालेऽपि । सानुचरसवशरावणवधेन
विरोधिनी राक्षसा भयेन शान्तिमुपगताः, अनुकूलास्तु पूर्वस्मादेव सनातनधर्माविरोधे

(१) शरण्यं इति क्वचित् पाठः ।

जनकानां रघूनाञ्च यत्कृतस्त्र गोत्रमङ्गलम् ।

यां (१) देवयजने पुण्ये पुण्यशोलासजोजनः ॥ ५२ ॥

इति निष्क्रान्त ।

सीता । हा सोम्य अञ्जउत्त । कहिंसि ? । सहसीत्याय । हद्दी
हद्दी ! दुस्सिविण रणरणअविप्लडाह' अञ्जउत्तं आकन्दामि

वर्तन्ते भुतरा अस्मिन् समये रावसवास असम्भव एवेति भावः । दुरात्मन ऋषीण
विरुद्धाचरणेन पापात्मनः । कुम्भीनसी नाम काचित् राजसी तत्पुत्रस्य लक्ष्मणस्येत्यर्थः ।
समुद्भूतनाथ सभ्यगुच्छेदाय । तथाच रामायण

“तस्य पत्नी महाभागा प्रिया कुम्भीनसीति या ।

मिश्रावसोरपत्यं सा घनलाया महाप्रभा ॥

तस्या पुत्री महावीर्या लवणो नाम दारुण ।

वाक्यात्प्रभृति दृष्टात्मा पापान्येव समाचरत् ॥”

अभिज्ञानशकुन्तले शकुन्तलाया विरहविधुरस्य राज्ञोदुःखान्तस्य विलापमाकर्ण्य तस्य
समुत्तेजनार्थं यथा सातले विद्रूपकनिपीडण-वृत्तान्तो यथित तथाऽवापि सीताशोक-
कातरस्य रामस्य समुत्तेजनार्थमग्रमगः कविना निवद्ध इति तस्य कायाग्रहणमिवैतदिति
प्रतिभाति ।

एवं विधा गर्भभरालसा । श्लाघ्या सञ्चरिवादिभिः प्रशसा ।

जनकानामिति । जनकाना जनकवशाना रघूना रघुव्रशानाञ्च यत् वस्तु कृतस्त्र
सकलं गोत्रमङ्गलं वशस्य मङ्गलस्वरूप तथा या पुण्यशोला पुण्ये पवित्रे देवयजने
यज्ञस्यले अजीजनः, त्व उत्पादितवती, ता अहितरं अवेत्स इति पूर्वैर्यान्वयः ।

अत्र पूर्वार्द्धे निरङ्ग केवलं रूपकमलहारः ।

सीताया प्राप्तानन्तरमेव जनकवधुवशयो प्रभृतमहलोत्पत्ते कृतस्त्र गोत्रमङ्ग-
लानितुरक्तं ॥ ५२ ॥

(१) तां इति पाठान्तर

हृद्दी हृद्दी ! कथं एत्राईणी मं उज्झिअ अज्जउत्तो गदो, ता किं दाणिं एदं, भोदु, तस्स कुविस्सं जइ तं पेक्खन्ती अत्तणो पहविस्सं । को एत्थ परिजणो ? । (च)

प्रविश्य द्रुमुंखः । देइ ! कुमारलक्ष्मणीविस्ववेदि, सज्जो रहो, आरोहदु देइत्ति । (छ)

सीता । इअमहं आरूहहि । उखाय परिकम्य । परिप्फुरदि विअ मे गव्भभारो, ता सणिअं गच्छह । (ज)

(च) । हा सौम्य आर्यपुत्र ? कश्चिन्नसि ? हा धिक् हा धिक् दृ'स्वप्ररणरण-कविप्रलब्धाहं आर्यपुत्रं आक्रन्दामि । हा धिक् हा धिक् । कथमेकाकिनी सा उज्झित्वा आर्यपुत्रो गतः, तत् किमिदानीमेतत् ? भवतु, तस्य कोपिष्यामि यदि तं प्रेक्षमाणा आत्मनः प्रभविष्यामि । कोऽत्र परिजनः ? ।

(छ) । देवि । कुमारलक्ष्मणी विज्ञापयति, सज्जो रथः, आरोहतु देवीति ।

(ज) । इयमहं भारोहामि । परिस्फुरतीव मे गर्भभारः, तत् शनैर्गच्छाम् ।

(च) सीतेति । 'हा सौम्य आर्यपुत्र । कश्चिन्नसि' इत्यन्तः स्वप्नप्रलापः । हा धिगित्यादिना तदेव प्रकटयति । दृ स्वप्ने य रणरणक उहेग'सेन विप्रलब्धा 'गानोऽत्र नास्ती'त्येवरूपेण प्रतारिता अहं आर्यपुत्रं रामं आक्रन्दामि आह्वयानि "क्रन्दने रोदनाह्वाने" इत्यमरः । नतु वस्तुत एवाय्यपुत्राह्वानप्रयोजननस्तीति भावः । इतस्ततो दृष्टिपातेन राममनवलीक्याह हा धिगित्यादि । उज्झित्वा परित्यज्य । एतत् मामेकाकिनी परित्यज्य गमन, किं कथं कृतमितिशेषः । तन्न जानानीति भावः । तस्य कोपिष्यामि रामं प्रति कपटकोपं करिष्यामीत्यर्थः । प्रेक्षमाणा पश्यन्ती आत्मनः प्रभविष्यामि स्वाधीना स्थातुं श्चक्षामीत्यर्थः । रामस्य रूपलावण्यदर्शनात् सर्वदैवाहमवशात्मा विष्मृतसकलहृदय भावा भवामि सुतरा निर्दिष्टकोपं कर्तुं शक्नोमि नवेति महान् संशय एवेति भावः ।

(छ) प्रविशेति । सज्जः सम्भृतः शमनीपकरणादिना संयुक्तः ।

(ज) सीतेति । परिस्फुरतीव चलतीव । शनैः मन्दं मन्दं ।

दुर्मु । इदो इदो देई । (भ)

सीता । एमोणमो तवोधणाण, एमोणमो रहुडलदेवदाणं,
एमोणमो अज्जउत्तचरणकमलाणं, एमो एमो सअलयुरु-
अणाणं । (ज)

इति निष्क्रान्ता सर्वे । (ट)

इति चित्रदर्शनो नाम प्रथमोऽङ्कः ॥ (ठ) ॥

(भ) इत इतो देवी ।

(ज) । नमोनमत्तपोधनाना, नमोनमो रघुकुलदेवताना, नमोनम आर्थपुत्र-
चरणकमलानां, नमोनम सकलगुरुजनाना ।

(भ) दुर्मु इति । इत इत अस्मात् अस्मात् स्थानात् देवी आगच्छतु इति श्रेय ।

(ज) सीतेति । तपोधनानामित्यादौ सर्वत्र “चतुर्थे पद्ये” ति पिङ्गलसूत्रेण
पत्नीः आर्थपुत्रचरणकमलानामिति गुरुत्वाद्दृक्चनं ।

“नाङ्गल्यपुष्यरत्नाथे प्रज्याननभिवाद्य च ।

न निष्क्रमेद् गृह्णात् प्राज्ञः सदाचारपरो नर ॥”

इतिज्योतिपतत्तुष्टवचनादत्र पूज्यानामभिवादन कृतमिति बोध्य ।

(ट) । सर्वे सीतादुर्मुखपरिजना । राजमहिष्या सीताया शरीररक्षार्थं
गुम्भीभूतदहुतरपरिजनसम्भयात् केशलसीतादुर्मुखयोः प्रत्यक्षत्वेऽपि निष्क्रान्ताः सर्वे
इत्युक्तिर्नासङ्गता ।

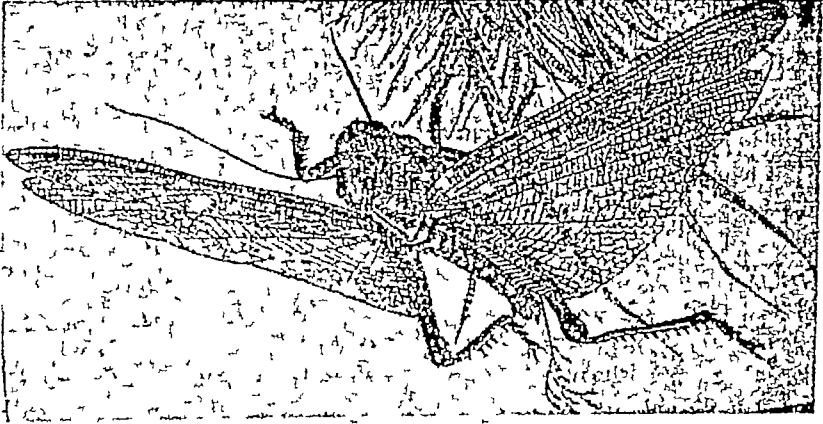
(ठ) इतीति । चित्रस्य दर्शनं यत्र स । नाम प्रसिद्ध । अद्, परिच्छेद
समात् इतिशेषः । एवमन्यतापि व्याख्येयं ।

“प्रत्यक्षनेत्रचरितो रसमापसमुच्चलः ।” इत्यादि

“अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽह इति कौर्चित् ।” इत्यन्तमङ्गलचण साहित्यदर्पणे
द्रष्टव्यमिति ।

इति श्रीहरिदाससिद्धान्तवागोश्विरचितायामुत्तररामचरितटीकाया

सर्वार्थबोधिनीसमाख्याया प्रथमाह विवरण समाप्तं ॥ ० ॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

नेपथ्ये । स्वागतं तपोधनायाः ? । (क)
 प्रविश्याध्वगवेशा तापसी । अये । वनदेवतेयं फलकुसुमपल्लवा-
 ध्वंशं मामुपतिष्ठते । (ख)

(क) नेपथ्य इति । तप एव धन प्राधान्येनोपाजनीय यस्यास्तस्या स्वागतं मुग्धेन आगमने किमु इति काक् तवागमने कोपि क्लेशे न जात किमित्यर्थः ।

(ख) । प्रविश्येति । अध्वगवेशा पथिकवेशा दग्धच्छतधारिणीत्यर्थः । वन-
 देवता वनाधिकारिणी तप प्रभाववती काचन मानवी सन्न्यासिनी । साच्य पञ्चवती-
 त्रामसमये सीतया साङ्गं सुग्विल कृतवती वासन्ती च नामेति तृतीयाङ्के व्यक्तीभविष्यति ।
 फलकुसुमपल्लवैर्विग्वितसर्षा नैन । उपतिष्ठते उपाल्ते । “पथ्यागधनयोश्च” त्यात्मने-
 पद । त्रयपि

“सिञ्जायमजतश्चैव दूर्धा च तिलमेव च ।

यद्य गन्धं फलं पुष्पं अष्टाङ्गं त्वर्घ्यं सुष्यते ॥”

इति महाकपिलपञ्चरात्रादिवचनात् अष्टाङ्गार्घ्यं सम्भवति, किन्तु फलकुसुमपल्लव-
 रूपद्रव्यतयात्सकसर्ष्यं कापि न दृश्यते, तथापि यद्यानाभोपपन्नद्रव्यकल्पितार्घ्यस्यापि द्रियत्व-

प्रविश्य वनदेवता । अर्घ्यं विकीर्य (ग)

यथेच्छं भोग्यं (१) वो वनमिदमयं मे सुदिवसः

सतां सङ्गिः सङ्गः कथमपि हि पुण्येन भवति ।

तरुच्छाया तोयं यदपि तपसो (२) योग्यमशनं

फलं वा मूलं वा तदपि न पराधीनमिह वः ॥ १ ॥

वचनादत्र वनभूमिसुलभैरष्टाङ्गार्घ्यान्तर्गतैः फलकुसुमपल्लवैः कल्पितमर्घ्यमभिहितमिति न दोषः । तथाच गन्धर्वतन्त्रे

“उक्तानुक्तैस्तथापुष्पैर्जलजैः स्थलजैरपि ।

पत्रैः सर्वैर्यथालाभं भक्तिमान् सततं यजेत् ॥”

(ग) प्रविश्येति । विकीर्य निक्षिप्य तापसीं प्रतीतिशेषः ।

यथेच्छमिति । इदं वनं वो युष्माकं यथेच्छं यथाभिलाष भोग्यं व्यवहार्यं । तथा अयं विद्यमानो दिवस इत्यर्थः मे मम सुदिवसः शुभदिनं तव समागमादितिशेषः । कथमित्याह हि यस्मात् सता लोकानां सङ्गिः साधुभिः सङ्गः ससर्गः कथमपि अनिर्व्वचनीयेनेत्यर्थः पुण्येन भवति । वनस्य यथेच्छभोग्यत्वं प्रति हेतुमाह तरुच्छायेति इह वने तरुच्छाया, तोयं जलं, तपसो योग्यं तपस्विनासुचितं फलं वा मूलं वा यदपि अश्वत् इत्यशनं भोजनीयमस्तीति शेषः तदपि सर्वं वो युष्माकं न पराधीनं न परानुमत्यपेक्षमित्यर्थः स्वकीयमिव सर्वं व्यवहार्यं न तु कस्यचिदपि अनुमतिरपेक्षणीयेति भावः ।

अत्र “अयं मे सुदिवसः, सता”मित्याद्यशे सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरव्याख्यानोऽलङ्कारः, तथा यथेच्छभोग्यत्वरूपकार्यस्य अपराधीनत्वरूपकारणेन समर्थनादर्थान्तरन्यासान्तरञ्च इत्यनयोः सजातीयसङ्करः ।

तथा सुदिवसत्वं प्रति हेतोरनुक्तोर्निर्हेतुत्वदोषः, स च “भवत्सङ्घातः, सङ्घो भवति सह पुण्येन सुजनै”रितिद्वितीयचरणपाठेन समाधेयः ।

“सत्साधी पूजिते लोके” इत्यादि व्याडिः ;

शिखरिणीं हृत् ॥ १ ॥”

(१) यथेच्छभोग्यमिति पाठान्तरं । (२) तपसामिति क्वापि पाठः ।

तथा । किमत्रोच्यते । (व)

प्रियप्रायावृत्तिर्विनयमधुरो (१) वाचि नियमः

प्रकृत्या कल्याणी मतिरनवगीतः परिचयः ।

पुरोवा पश्चाद्वा तदिदमविपर्ययासितरसं^{नो}

रहस्यं साधूनामनुपधि विशुद्धं विजयते ॥ २ ॥

इतुपमिशत । (२)

(घ) तापति ! अत्र भयव्याधिकृते वने किमुच्यते मयेति शेष । अत्र सदा-
चाग्विनयादिकं सर्वमेव सुस्थितमिति किमपि वक्तव्यं नास्तीति भावः ।

तदेव सदाचारादिकं दर्शयति प्रियेति । साधूनां सज्जनानां वृत्तिः व्यवहारः प्रायेण
प्रियेति प्रियप्राया वाहलेन प्रीतिकारिण्योत्पद्ये, वाचि वाक्ये नियमः नीति वाक्यव्यवहार
इति यावत् विनयेन मधुरं ननीहर, तथा मतिर्युद्धिः प्रकृत्या स्वभावेनैव कल्याणी परेपा
मङ्गलकारिणी, तथा परिचयः परस्परं विशेषेण ज्ञानं अनुवगीत, प्रतारणादिदोषाभावात्
अनिन्दितः । सुतरां पुर प्रथमे वा पश्चात् शेषे वा अविपर्ययासित अपरिवर्तितः
रस - अनुरागो यस्मिन् तत् तथोक्त, तत् प्रसिद्धमिदं अनुपधि कपटताशुन्यं अतएव
विशुद्धं निर्मलं रहसि निर्जने भव' अन्तरङ्ग्यं चरितमित्यर्थः विजयते उत्कर्षेण
वर्तते ।

अतः अप्रस्तुतात् साधुचरित्रसामान्यात् प्रस्तुतस्य वनदेशताचरित्ररूपविशेषस्य प्रतीतेर-
प्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः । तथा चरितोत्कर्षं प्रति प्रियप्रायवृत्तित्वप्रभृतिवहुकारणीकै
समुच्चयैव्यनयो रङ्गाङ्गिभावेन सद्गरः ।

“कपटोऽन्वौ व्याजटभोपधयन्कदा कौतव” इत्यमरः ।

विजयते इति “विपराभ्यां जि” रित्यात्मनेपदः ।

गिखरिणी वसं ॥ २ ॥

(१) मद्युण इति पादभेदः ।

वन । कां पुनरत्रभवतीमवगच्छामि ? । (ङ)

ताप । आत्रेयस्मि । (च)

वन । आत्रेयि ! कुतः पुनरिहागम्यते, किं प्रयोजनं वा

दण्डकारणप्रवेशे ? (१) । (छ)

आत्रेयी 1914
अस्मिन्नगस्तप्रसुखाः प्रदेशे

भूयांस उद्गीथविदो वसन्ति ।

तेभ्योऽधिगन्तुं निगमान्तविद्यां

वाल्मीकिपाञ्चादिह पर्यटामि ॥ ३ ॥

(ङ) वनेति । भवती का इति ज्ञातुमिच्छामीत्यर्थः ।

(च) तापेति । ब्राह्मणवत् सकलसंस्कारैः संस्कृता काचित् ब्राह्मणजातीया स्त्री आत्रेयी । तथाच यम

“जन्मप्रभृतिसंस्कारैः संस्कृता ब्रह्मवच्च या ।

गर्भिणी वा तथा या स्यात्तमात्रेयी’ विनिर्दिशेत् ॥’

अस्या विशेषनामापि देवदत्तादिबदात्रेयीति बोधः ।

(छ) वनेति । कुतः कस्मात् स्थानादित्यर्थः ।

अस्मिन्निति । अस्मिन् प्रदेशे दण्डकारणभूभागे अगस्तप्रसुखाः अगस्तादयो भूयांस बहवः उद्गीथः सामवेदस्य अंशविशेषस्त विदन्ति ये ते उद्गीथविदः विशेषवाचिन उद्गीथशब्दस्य सामान्यपरत्वाङ्गीकारात् सामवेदज्ञा इत्यर्थं वसन्ति । तेषां वेदज्ञत्वेन वेदान्तज्ञं अवश्यमेव सम्भवपरमिति भावः । तेभ्योऽगस्तप्रसुखमुनिभ्यः निगमोवेद तस्यान्तः शेषभागः तद्विद्या वेदान्तविद्या उपनिषदमितियावत् अधिगन्तुमधेयं वाल्मीकिपाञ्चात् वाल्मीकिराश्रमादित्यर्थं इह दण्डकारण्ये पर्यटामि अगस्त्यादीनां माश्रममन्विष्यान्विष्य परिभ्रमामीत्यर्थः ।

“ओ मित्येकाक्षरमुद्गीथमुपासीत” इत्यादि छान्दोग्योपनिषत् ।

(१) किम्प्रयोजनी वा दण्डकारण्यप्रचार इति पाठान्तरः ।

वन । यदि तावदन्येऽपि सुनयस्तमेवहि पुराणब्रह्मवादिनं
प्राचेतसमृषिं ब्रह्मपारायणायोपासते, तत् कोऽयमत्रार्थ्याया
दीर्घप्रवासप्रयासः ? (ज)

श्राव । तत्र महानध्ययनप्रतुग्रह इति दीर्घप्रवासोऽङ्गीकृतः । (भू
वन । कौटुशः ? ।

‘वेदान्तोनाम उपनिषत् प्रमाण, तदुपकारीणि च शरीरकसुखादीनी’ति
वेदान्तसार ।

ननु “सावित्री प्रणव यजुर्लक्ष्मी स्त्रीशुद्रयोर्नेच्छन्ति । सावित्री प्रणव यजुर्लक्ष्मी
स्त्री शूद्रो यदि जानीयान्मृत सोऽधोगच्छती”ति त्रिव्यादितत्त्वधृत वृषिहतापनीयश्रुत्या
श्रिया वेदाध्ययननिषेधेन कथमवतिथ्योऽधिगन्तु निगमान्तश्रिया’ मितुप्रकृतिमिति चेत्
मव्यं द्विविधा श्रिया, ब्रह्मवादिन्यु गृहस्थाय, तत्र ब्रह्मवादिनीना वेदाध्ययन विहित-
नेत्र । यथा हारीत —

“द्विविधा श्रियो ब्रह्मवादिन्यु सदोवक्ष्य । तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपनयन अग्नीन्धनं
वेदाध्ययन स्वगृहेच भक्षचर्थे”ति ।

यनय ‘पराकल्पे पु नारीणा मौञ्जीवन्धनमिष्यते ।

अध्यापनञ्च वेदानां सावित्रीवाचन तथा ।”

अतश्चोक्तश्रुतिस्तु गृहस्थाश श्रिया वेदाध्ययननिषेधपरिति बोध्य । इन्द्रवज्रा
हत्त ॥ ३ ॥

(ज) वनेति । पुराण प्राचीनो ब्रह्मवादी वेदवक्ता त प्राचीनवेदाध्यापक-
मित्यथ । प्राचेतसमृषिं वागीकसुनि । ब्रह्मणो वेदस्य पारि अन्त अयन गमन
तस्मै सम्यग्वेदज्ञानलासात्रैत्यथे । उपामने आराधुवन्ति अध्यापकत्वेनावलम्बन्त
इत्यथ ।

(क) श्राव इति । अत्र वागीकै सकाशे । ‘अध्ययनप्रतुग्रह’ अध्ययनविघ्न ।

श्रियोऽन्तगत्य प्रतुग्रह इत्यन्तर ।

आत्रे । तस्य भगवतः केनापि देवताविशेषेण सर्वप्रकाराद्भुतं
स्तान्यत्यागमात्रके वयसि वर्त्तमानं दारकद्वयमुपनीतं । तत् खलु
न केवलमृषीनामपितु (१) सचराचराणां भूतानामान्तराणि
तत्त्वान्युपसृज्यति । (ज)

वन । अपि ! तयोर्नामसंविज्ञानमस्ति ? । (ट)

आत्रे । तयैव किल देवतया तयोः कुशलवाविति नामनी
प्रभावश्चाख्यातः । (ठ)

वन । कौटुम्भः प्रभावः ? ।

आत्रे । तयोः किल सरहस्यजन्मकास्त्राणामाजन्मसिद्धानीति । (ड)

(ज) आत्र इति । तस्य भगवत वान्मीके समीप इत्यर्थं, केनापि अविज्ञातनाम
प्रभावेणेत्यर्थं । देवताविशेषेण आविष्या तु नाम्नी देवता परिचिता किन्तु गङ्गयेति
कविरिव तृतीयाद् प्रकाशयिष्यति । स्तान्यत्यागमात्रके वयसि तृतीयवर्षांशे दारकद्वय
वालकयुगलं उपनीतं उपस्थाप्य अर्पितं । तत् दारकद्वयं सचराचराणां स्थावर-
जङ्गमात्मकानां भूतानां प्राणिनां तत्र जङ्गमभूतानि मनुष्यपशुपक्षादयः, स्थावर-
भूतानि केचित् बृहत्कायसर्पादयः, ये स्वस्थानाञ्जलितुं न शक्नुवन्ति । आन्तराणि
वृक्षानि अन्तःकराणि, उपसृज्यति वात्सल्ययुक्ताणि करोति ।

(ट) वनेति । नामसंविज्ञान नामपरिचयः । अपिगञ्ठ प्रश्ने अस्ति किमित्यर्थं ।
भवत्या इति शेषः ।

(ठ) आत्र इति । तयैव देवतया गङ्गयेत्यर्थं । कुशो लवयेति नामनी (नामद्वयं)
आख्याते, प्रभावी माहात्म्यश्च आख्यात इति वाक्यभेदेनान्वयः कर्त्तव्यं अन्यथा “नपुं-
सकानपुंसकयोर्नपुंसकमेकवहे”ति वचनेन आख्यात इत्यस्य नपुंसकत्वं प्रसज्येत ।

(ड) आत्र इति । रहसि निर्जने भव इति रहस्यं सन्तस्तत्सहितानि ।

(१) केवलमृषीनामेव न किन्तु तिरश्चा भूतानामपि अन्तराणि इति पाठान्तरः ।

वन । अहो नु भोः ! चित्रमेतत् (१) । (ढ)

आत्रे । तौ च भगवता वाल्मीकिना धात्रीकर्मवत्सलतां (२)
परिगृह्य पोषितौ परिरक्षितौ च, वृत्तचौडकर्मणोश्च (३) तयो-
स्त्वयीवर्जमितरा विद्याः सावधानेन परिनिष्ठापिताः, समन-
न्तरञ्च गर्भैकादशे वर्षे चात्रेण कल्पेनोपनीय तौ त्रयीविद्या-
मध्यापितौ, नह्ये ताभ्यामतिप्रदीप्तप्रज्ञाभ्यामस्रुटादेः सहाध्ययन-
योगोऽस्ति । (ग)

यत :— ✓

(ढ) वनेति । अहोनुभोग्निथेकमेव विषयविशेषयोत्कर्मव्यर्थ । एतत् सगृह्य
जृम्भकाम्नाणामाजन्मसिद्धत्वं चित्रं आयर्थ्य अन्येषां गिचर्थैव तद्दर्शनादिति भावः ।

(ग) आत्रे इति । तौ कुशलवौ । धात्रीकर्मणा उपमादकार्येण वत्सलता
सहेह' परिगृह्य स्वीकृत्य समस्तविषयनिष्पृहेणापि सता अतिमनोहरत्वात् तयोरुपरि
ममता विधायित्वर्थं । पोषितौ वदितौ । वृत्त सम्पन्न चौडकर्म चण्डाकार्यं ययो तयो ।
तयो कुशलवयो तयोवर्ज वेदं विहाय इतरा व्याकरणादयो विद्या, सावधानेन
तयो गिचा प्रथेकायताविशिष्टेन परिनिष्ठापिता आनीपिता तौ अध्यापितावित्यर्थं ।
मसनन्तरञ्च तत परञ्च गर्भांत मासुरद्वरमयोगात्, एकादशे गर्भायिनवमाससहितैकादशे
इत्यर्थे । चात्रेण कल्पेन चरित्र्यावधानानुसारेण उपनीय उपनयनसंस्कारं कृत्वा ।
अतिप्रदीप्तप्रज्ञाभ्यां प्रखरवृद्धिगानिभ्यां एताभ्यां कुशलवाभ्यां सह असाटादे मादृशस्वल्प-
वृद्धेर्जनं स्येत्यर्थं । अध्ययनयोग एकयोगेनाध्ययनं नहि अस्ति नहि सम्भवतीत्यर्थं ।
तव कारणमात्रं यत इति ।

त्रयी वर्जयतीति त्रयीवर्जं कर्मण्यण्, परिनिष्ठापिता इति क्रियाविशेषणमेततः ।
एतच्च उपनयनात् प्राक् वेदोच्चारणपिवाटुकं । यथा मनु —

(१) इति हि भोशिवमिति क्वचित् पाठः । (२) धात्रीकर्मवत्सुत इति कापि
पाठः । (३) वृत्तचौडी च परिप्राडितौ इति क्वचित् पाठः ।

वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव, तथा जडे,
न तु खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति वा ।

भवति च पुनः (१) भूयान् भेदः फलं प्रति, तद् यथा
प्रभवति शुचिर्विस्वोद्ग्राहे मणिं न सृदां चयः ॥ ४ ॥

“नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादने ।

शूद्रेण हि समस्तावद् यावद्देदे न जायते ।”

गर्भेकादशैकादशवर्षयो जतियाणामुपनयनमुख्यकालत्वात् गर्भेकादशे वर्षे इत्युक्तं ।

तथाच मनुयाजवल्क्यी—

“गर्भाष्टमेऽन्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायन ।

गर्भादिकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ।”

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽन्दे ब्राह्मणस्योपनायन ।

राजानिकादशे सैके विशामिके यथाकुलं ।”

अमृतप्रणीतस्मृतिचिन्तामणौ सर्वमेतत् प्रपञ्चितं ।

रुरुचर्म, मौर्वी मेखला, शणसूत्रमयसुपवीतमित्यादि जतियोपनयनकल्प मनु-
संहितामिताचरादौ द्रष्टव्य ।

अत्र त्रयीतरा विद्या इत्यनेनैवोपपत्तौ त्रयीवर्जमिति वर्जशब्दोपादानादधिकपदत्व-
दोषः, स तु त्रयीतरा इति पाठेनैव समाधेयः ।

वितरतीति । गुरुरध्यापकः प्राज्ञे बुद्धिमति क्वात्रे यथा विद्या वितरति ददाति,
जडे निर्वोधे क्वात्रेऽपि तथैव विद्या वितरतीत्यर्थः । तु किन्तु तयोर्ज्ञाने शास्त्रार्थबोध-
विषये शक्ति सामर्थ्यं न खलु करोति बुद्धिमत्क्वादस्य न खलु सामर्थ्यविशेष जनयति,
वा किन्वा शक्ति अपहन्ति निर्वोधच्छावस्य सामर्थ्यं न खलु विनाशयति सुबोधनिर्वोधयो-
समानाध्यापनात् समानभावेनैव शास्त्रज्ञानं वर्द्धयितुमिच्छतीत्यर्थः । पुन किन्तु फल
शास्त्रज्ञानं प्रति शास्त्रीयज्ञानप्रकाशकाल इत्यर्थं भूयान् भेदः सहावैषम्यं भवति बुद्धिमान्

वन । अयमसावध्ययनप्रतूरहः ? । (त)

आव । अपरश्च । (थ)

वन । अथापरः कः ? ।

1924. आवे । अथ स ब्रह्मर्षिर्गिरिका मध्यन्दिनसमये (१) नदीं तमसामनुप्रपन्नः, तत्र युग्मचारिणोः क्रौञ्चयोरिकं व्याधेन विधग्मानं ददर्श, आकस्मिकप्रत्यवभासाच्च देवीं वाचमनुष्टुभेन क्कन्दसा परिणतामभुर्दरयत् । (२) (द)

बाहुल्येन शास्त्रज्ञानवान्, निर्बोधस्तु सर्वेष्वपि क्वचित् ज्ञानहीनं क्वचिद्वा किञ्चिद्दृष्टान्तीत्यादित्यर्थः । तत् वैषम्यं यथा यच्चिन्निर्बोधोसणियन्द्रकान्तादिरत्र विम्बोदग्राहे प्रतिविम्ब-ग्रहणे प्रभवति समर्थो भवति, सदा चय, सत्तिकाना स्तूप न विम्बोदग्राहे प्रभवतीत्यर्थः । युगपत् समानमधीयानाना मधेय कस्यचिद्दुडिसतो ज्ञानोत्कर्षे अन्येषामल्पमतौना तत्राध्ययन नितान्तापमानरुग्निमिति तत्रैको ममाध्ययनप्रतूरह इति भावः ।

अत्रापस्तुतात् प्राज्ञ सामान्यात् प्रस्तुतयो प्राज्ञविशेषयो कुशलवयो प्रतोते, तथा अपस्तुतात् जडसामान्यात् प्रस्तुतावेयीरप्यजडविशेषप्रतीनेय अप्रस्तुतप्रशसा, तथा प्राज्ञे नखलु शक्तिं करोति, नवा जडे शक्तिं अपहन्तीति क्रमिकान्वयबोधात् युष्टासख्य, तथा श्रौती उपमाचैत्येनेपामङ्गाङ्गिभावेन सङ्गालदार ।

तथा 'न भद्रा चय' इत्यत्र तुगच्छ किन्तुगच्छो वा वाथो नोक्त इति वाचानभिधान-दोष स तु 'नतु सञ्चय' इति पाठेन समाधेयः ।

प्राज्ञं जडे इति सम्प्रदाने अधिकरणत्वविवचया सप्तमी ।

सरिणी वृत्त ॥ ४ ॥

(त) वनेति । अत्र असी इति तच्छब्दसमानाद्य, तेन सीज्यनित्यम् ।

(थ) आव इति । अपरश्च तत्राध्ययनप्रतूरहोऽस्मीतिशेषः ।

(द) आव इति । ब्रह्मा ब्राह्मणयासी ऋषियेति ब्रह्मर्षिः । मध्यन्दिन समये

(१) मध्यन्दिनसवनान् इति पठान्तरः । (२) अनुष्टुप् क्कन्दसा परिच्छिन्नासिति पाठभेदः ।

मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतोः समाः ।

यत्क्रौञ्चमिथुनादेक अवधीः काममोहितम् ॥ ५ ॥

इति ।

मध्याह्नकाले । तमसा तमसाभिधाना नदी अनुप्रपन्न प्रातो गत इत्यर्थः । युग्मेन मिथुन-
भावेन चरत इति युग्मवारिणो तयोर्विहरतो गित्यर्थं क्रौञ्चो, पक्षिविशेषो एक पुरुष-
क्रौञ्च । विध्यमान वाणेन ताड्यमान । आकस्मिक सहस्रीत्पन्न नतु चिन्ताप्रसूत इत्यर्थं
प्रत्यवभास, प्रकाशो यस्या स्ता । परिणतां स्वयमेव ग्रथितौभृतमित्यर्थं अमूर्द्धैरयत् उच्चा-
रितवन्

‘दिनस्य मध्यमिति मध्यन्दिन’ “धेन्वनडुहादयश्चे”ति निपातनात् सिद्धं ।

“क्रुड् क्रौञ्चोऽय वक, कर्हू” इत्यमरः ।

अनुष्टुप्च्छन्दसी लक्षणं यथा श्रुतबोधे—

“पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।

गुरु षष्ठन्तु पादानां शिषेऽन्वियसो सत ॥”

अतएव ज्ञापकादकारान्तोपि अनुष्टुभशब्दो भन्तव्यः ।

किममूर्द्धैरयदित्याह मेति । हे निषाद ! चाण्डाल ! व्याध इति केचित् त्वं शाश्वतोः समा
नित्यान् वनस्रान् चिरकालमित्यर्थं, प्रतिष्ठा आश्रय मा अगम न प्राप्स्यसि चिर कालं त्वं
सुखेनावस्थानं न प्राप्तस्यैत्यर्थं यत् यस्मात् त्वं क्रौञ्चमिथुनात् (कोचवक इति प्रसिद्धं) पक्षि
विशेषइयमध्यादित्यर्थं कामेन मोहित विषयान्तरज्ञानशून्यमित्यर्थं अन्यथा हन्तु त्वं नाशक
इति भावः एकं पुं क्रौञ्च अवधीर्निहतवानसि । इति सम्भाव्यमानमावोक्ति नत्वभिसम्प्रातः ।

अतएव ब्रह्मर्षिवाक्यात् “शङ्कराहारनिद्राणां यश्च भङ्गं करोति च । स ब्रजेत् काल-
सूत्रं स्वामिनश्च विशेषतः ।” इति ब्रह्मवैवर्तपुराणाच्च रममाणताडन हत्यादिक पाप-
जनकमिति बोध्यः ।

“निषादश्चपचावन्तेवासि चान्डाल पुङ्गवाः” ।

“मन्वत्सरोवत्सरोऽदो ह्ययनोऽस्ती शनत् समा ।”

“शाश्वतस्तु भ्रुवोनित्य”मिति चामरः ।

वन । चित्रम्, आम्नायादन्योऽयं नूतनश्छन्दसामवतारः । (घ)
Et भावे । तेन खलु पुनः समयेन तं भगवन्तमाविर्भूतशब्दब्रह्म-
 प्रकाशमृद्धिमुपसंगम्य भगवान् भूतभावनः पद्मयोनिरवाचत्,
 ऋषे ! प्रबुद्धोऽसि वागात्मनि ब्रह्मणि, तद्ब्रूहि रामचरितम्. ति

वाञ्छीकिना शोकेगोच्यमानत्वादिदेमिव वाक्य प्रथम शोकमामाऽभूत् । तथाच
 वाञ्छीकीयरामायणं—

“तस्यै त्व नृवतश्चिन्ता वसूव हृदि वीक्षत ।

शोकात्तेनास्य शकुने किमिदं व्याहृतं मया ।

चिन्तयन् स महाप्राज्ञ चकार मतिमान् मतिं ।

शिष्यश्चैषाम्रवीहाक्य इदं स मुनिपुङ्गव ।

पादवन्धोऽचरसमस्तन्वीलयसमन्वित ।

शोकार्त्तस्य प्रवृत्तोऽपि शोको भवतु नान्यथा ।”

एतदनुसारादेव अन्यदपि छन्दोबद्ध वाक्य शोक इत्याख्यायते । तथा इमं शोक
 सार्द्धद्वयवर्षमध्ये चित् सुवस्य कर्त्तुं शक्नुयात् तदा स वागको महामेधावीर्यादिति
 लोकप्रवादः ॥ ५ ॥

(घ) वनेति । चित्रम् आश्चर्यं श्रुतमिति शेष । आम्नायने सम्यग्भ्यस्यत इत्या-
 म्नायोवेद “इडाभ्याञ्छे”ति ज्ञाधातीर्षञ “श्रुति स्त्रीवेद आम्नाय” इत्यमरः । आम्नाया-
 देदात् वेदान्तगीतानुष्टुप्छन्दसइत्यथ अन्यो भिन्नी नूतन प्रथम त्रय छन्दसा श्रवताग,
 आविर्भाव । वेदे- ईदृक्छन्दोऽस्मिन्नेव किन्तु मनुष्यकृतभाषाजानयमेव प्रथमोऽनुष्टुभ
 आविर्भाव इत्यर्थः । तथाच वेदान्तदर्शनभाष्ये शङ्करभगवत्पूज्यपाददृष्ट ।

“एष सर्वेषु भूतेषु गृहोन्मा न प्रकाशते ।

दृश्यतेत्वयायुवाङ्गा मूर्च्छया सप्त्रदर्शिमि ।” कठोपनिषद्वाक्यं ।

उपनिषदादीं ईदृगान्यपरमाण्वपि अविकलान्यनुष्टुप्छन्दासि दृश्यन्ते ।

(न) श्राव इति । तं वाञ्छीकि । आविर्भूतं प्रकाशितं शब्दब्रह्मण, “मानिपा-
 टे”त्यादिशब्दरूपपरमात्मन प्रकाशं विकासं उक्त्वाणनिति यावत् प्रक्यात् तं तथोक्तं ।

उत्तररामचरितम् ।

अव्याहृतज्योतिरार्षं ते चक्षुः प्रतिभातु, आद्यः कविरसि, इतु-
त्त्वान्तर्हितः । अथ भगवान् प्राचेतसः प्रथमं शब्दब्रह्मणस्ता-
दृशं विवर्त्तमितिहासं रामायणं प्रणिनाय । (न)

भूतादि प्राणिनः भावयति उत्पादयतीति भूतभावनी जगत्स्रष्टा पद्म विष्णोर्नाभि-
कमलं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य सः पद्मयोनिर्ब्रह्मा । वागात्मनि शब्दरूपे ब्रह्मणि
प्रबुद्धोऽसि प्रकृष्टज्ञानवानसि बाहुल्येन शब्दब्रह्म ज्ञातवानसीत्यर्थः । तत्तस्मात् । राम-
चरितकथने यावती भाषाज्ञानस्वावश्यकता तावत्तव जातमिति भावः ।

ननु साम्प्रतमपि सीतारामौ जीवतः सुतरामज्ञातत्वात् तयोर्भविष्यच्चरितकथनमसम्भवमेव
इत्यत आह अव्याहृतेति । अव्याहृतं केनाप्यनिवारितसामर्थ्यं ज्योतिस्तेजो यस्य तत्तादृशं
आर्षं ऋषिसम्बन्धीयं चक्षुः प्रतिभातु, भूतभविष्यद्वर्त्तमानज्ञानं तव भवत्वित्यर्थः, अतएव
तव भविष्यतोऽपि सम्यग्ज्ञानात् भविष्यद्रामचरितकथनं नासम्भवमिति भावः । आद्यः
कविः प्रथमो वर्णनाकारी विद्वानसि सम्यग् रामचरितकथनादिति भावः । अधानन्तरं ।
प्राचेतसो वाञ्छीकिः । शब्दब्रह्मणः शब्दस्वरूपं ब्रह्मणः । तादृशं विवर्त्तं रामायणत्वेन मिथ्या-
प्रतीतिविषयः । वास्तविकपक्षे रामायणाख्यः शब्दसमूहोऽपि ब्रह्मैव सुतरा तस्य रामायणत्वेन
या पृथक् प्रतीतिः सा मिथ्याप्रतीतिरेव रज्जी सर्पप्रतीतिवदिति बोध्यं । इतिहासं पुरा-
वृत्तं । रामोऽप्यनेन ज्ञायते यस्मात् तद् रामायणं तदाख्यं ग्रन्थं प्रणिनाय विरचयामास । तस्य
रामायणस्यालोचनयैव कालो गच्छति नत्वध्यापनावसरोऽस्तीति द्वितीयो विघ्न इति बोध्यः ।

इदं कविभ्य इत्यादि श्लोकव्याख्यानावसरे शब्दस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादिका श्रुतिरुक्ता ।

विवर्त्तनिरूपणं यथा वेदान्तसारे—

“स तत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विकार इतुदाहृतः ।

अतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विवर्त्तं इतुदीर्गितः ॥

केचित्तु विवर्त्तं परिणाम इति वर्णयन्ति, तदसद्गतं ब्रह्मणः परिणामाभावात् । तथाच

वेदान्तदर्शनभाष्यटीकायां वाचस्पतिमिश्रा—

“विवर्त्तं प्रपञ्चोऽयं ब्रह्मणोऽपरिणामिनः ।

अनादिवासनीञ्जली न सारूप्यमपेक्षते ॥”

वन । हन्त । तर्हि परिण्डितः (१) संसारः । (प)

आत्वे । तस्मादवोचं, तत्र महानधायनप्रतूरुह (२) इति ।

वन । युज्यते । (फ)

आत्वे । विश्रान्तास्मि भद्रे । सम्प्रत्यगस्त्याश्रमस्य पन्थानं ब्रूहि । (व)

वन । इतः पञ्चवटीमनुप्रविश्य गम्यतामनेन गोदावरीतीरेण आत्वे । सवाश्रम । अपेयतत्तपोवनम् ? अपेयषा पञ्चवटी ? अपि सरिद्वियं गोदावरी ? अप्ययं गिरिः प्रस्रवणः ? अपि वनदेवता जनस्थानवासिनी वासन्ती त्वम् ? । (भ)

वास । अस्तेयतत् सर्व्वम् । (म)

(प) वनेति । हन्तेति ऋष्यृचकमव्यय । तर्हि तादृशं रासायणे रचिते सति संसारो जगज्जन पण्डितो जात इति शेष । “मानिषादे”त्यादिवत् सरलभाषया रचितत्वेन रासायणस्य वेदादतीवमुगमत्वात् सर्व्वेव तत् बुधैरत्रिति भाव ।

(फ) वनेति । युज्यते, त्वया यद्विघ्नकारणं दर्शितं तद्व्युक्तिसङ्गतमित्यर्थः ।

(व) आत्वे इति । विश्रान्तास्मि कृतविश्रामास्मि ।

(भ) आत्वे इति । पूर्व्वं बहुशो दृष्टाना एकत्रावस्थिताना मध्ये वनदेवतया केवलपञ्चवटीगोदावती परिचयकरणेनापि सर्व्वेषां ज्ञानोदयात् स्थिरनिश्चयाय क्रमशः एकैकं पृच्छति अध्येतदिति । अयमपिगच्छ सर्व्वं प्रश्नबोधकः । तथाचामर —

“गर्हाममुञ्चयप्रश्नं शङ्कासम्भावनावपि ।”

(म) वासेति । पूर्व्वं आत्वेत्या ‘वनदेवनेय’मिति सामान्यतो ज्ञात, इदानीन्तु वासन्तीत्वेन विगेषतः परिचिता, सुतरां वासन्तीति नाम्ना उल्लेख एव श्रोतृणां विगेषज्ञानं स्यादिति कश्चिन्ना पूर्व्वं ‘वन’ इत्युक्ते इदानीन्तु तस्मिन्नेवार्थे ‘वास’ इति प्रयुज्यत इति न दोषः । एतत् सर्व्वं अस्ति, त्वया यद्व्यत् पृष्टं तत्तदेव सत्यमस्तीत्यर्थः ।

(१) मण्डित इति पाठान्तरं । (२) तदनुगोधात्तस्त्रं हि—इति पाठभेदः ।

आवे । वत्से ! जानकि !

स एष ते वल्लभवन्धुवर्गः-

प्रासङ्गिकीनां विषयः कथानाम् ।

त्वां नामशेषामपि दृश्यमानः

प्रत्यक्षदृश्यामिव नः करोति ॥ ६ ॥

वास । सभयं स्वगतम् । कथं नामशेषामित्याह ? । प्रकाशम् ।

आर्थे ! किमत्याहितं सीतादेव्याः ? । (य)

आवे । न केवलमत्याहितं सापवादमपि । (र)

वास । कथमिव ? (ल)

स एष इति । प्रसङ्गेन परस्परलापयोगेन ससृष्टा इति प्रासङ्गिक्यं, तासां कथानां वाक्यानां विषयः प्रतिपाद्यः, अस्माभिः सह पूर्वं तव कथोपकथनसमये त्वया "वासन्ती अतीवविनयलज्जामधुरभाषिणी काचित् मम सखी आसीत्, पञ्चवटीवनमतीवामोदस्थानं एव प्रकारेण वर्णित इत्यर्थः, दृश्यमानः मयेति शेषः, स एष ते तव वल्लभः प्रियो बन्धुवर्गः । वनहरिणादीनामपि सीतायाम्-बन्धुमध्ये-गणनात् वर्गशब्दोक्तिः । नामशेषामपि नाम-मात्रावशिष्टामपि स्तानामपीत्यर्थः, नोऽस्माकं प्रत्यक्षदृश्यामिव साचादकलोक्यमानामिव करोति । परिवारदर्शनात् परिवार्यस्मरणस्यावश्यकत्वादिति भावः ।

अत्र भावाभिमानिनी वाच्या क्रियोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । तथा अतीताया, सीताया प्रत्य-चायमाणत्वाद्वाक्यालङ्कारयेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः । उपजातिवृत्तम् ॥ ६ ॥

(य) वासेति । अत्याहितं जीवनपेक्षि किमपि कर्म हतं किं ? येन कर्मणा जीवनं यातुमर्हति तादृशं किमपि कर्म जात किमित्यर्थः ।

(र) आवे इति । अत्याहितं न जानामीतिः कर्म जीवनपेक्षि चे"त्यमरः ।

(ल) वासेति । कथमिव इत्यस्यार्थे "केमन धारा" "कि रकम" इति प्रचलितवद्भाषा ।

आत्मे । कर्णे एवमेव । (ब)

वास । अहह ! दारुणो दैवनिर्घातः । इति सूच्छति । (ग)

आत्मे । भद्रे ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

वास । हा प्रियसखि ! हा महाभागे ! ईदृशस्ते निर्माणा
भागः । रामभद्र ! रामभद्र ! अथवा अलं त्वया, आर्य्यं
आत्मेयि ! अथ तस्मादरण्यात् परित्यज्य निवृत्ते लक्ष्मणे
सीतादेव्याः किं वृत्त-मिति काचिदस्ति प्रवृत्तिः ? । (घ)

आत्मे । नहि नहि । (स)

(ब) आत्मे इति । “लङ्कायामेकाकिनी सीता स्थितेति नितरामेव तस्याश्चित्त-
दोषो जात इति लोकापमार्देन रामस्यादेशात् लक्ष्मणो रथेन सीतामानीय महारण्ये
जाङ्गलीतीरे विरुज्य गत” इत्येवमेव वाक्य कर्णे कर्णसमीपे सुखमुपनीय कथयतीत्यर्थं ।
अत्राप्यन्वेषामश्रयणार्थं कर्णं इत्युक्तं ।

(ग) वासेति । अहहेति महाखेदे । दैवनिर्घातं दुरदृष्टकृतप्रहारं ।

(घ) वासेति । महाभागे ! महाभाग्यवति । ते तत्र निर्माणाभागं सृष्टेरशः जीव-
नस्य श्रेयांस इत्ययं, ईदृशं, यत्तुमश्रयणा महारण्ये सृतेति वाक्प्रशेषः । सत्त्वाङ्गसहि-
ष्यास्तस्य अश्रयणायाः सत्या महारण्ये मरणं नितान्तविस्मयविषादकरमिति भावः ।
रामभद्र ! रामभद्रेति विषादे हिरुक्तिः । रामभद्र ! लोकापवादमात्रेण त्वमीदृशीं
प्राणप्रियतमां निष्वास्य नितान्तगर्हितं कृतवानिति भावः । अलं त्वया निन्दितेनेत्यर्थं,
तव निन्दयेदानीं किमपि फलं नास्तीति भावः । वृत्तं भूतं का दशा जातेत्यर्थं ।
इति अस्मिन् विषये काचित् प्रवृत्तिः कापि वार्त्ता अस्ति किमित्यर्थं । तत्र ज्ञातेति
शेषः ।

(स) आत्मे इति । नहि काचिदपि प्रवृत्ति रस्तीति श्रेयः । अवधारणे
हिरुक्तिः ।

Let's say

वास । हा कष्टम्, आर्यारुन्धतीवशिष्टाधिष्ठिते रघुकुलगृहे

(१) जीवन्तीषु च प्रवृद्धराज्ञीषु कथमिदं जातम् ? । (ह)

आत्रे । ऋष्यशृङ्गसत्रे (२) गुरुजनस्तदासीत् । सम्प्रति परि-

समाप्तं तद्वादशवार्षिकं सत्रम्, ऋष्यशृङ्गेण च सम्पूज्य विसर्जिता

गुरवः, ततो भगवत्यरुन्धती "नाहं वधूरहितामयोधरां गमिष्या-

मी"त्याह, तदेव राममाहभिरनुमोदितम् । तदनुरोधाद्भगवतो

वशिष्टस्य परिशुद्धा वाचो यथा, "वाल्मीकितपोवनं गत्वा तत्र

वत्स्याम" इति । (छ) *Clear in their intent*

वास । अथ स राजा किमारम्भः (३) सम्प्रति ? । (क)

(ह) वासेति । आर्याभ्या अरुन्धतीवशिष्टाभ्या अधिष्ठिते अबलम्बिते दुर्दैवशान्ति-
युक्तिदानादिना सर्वापद्गो रक्षित इत्यर्थ । प्रवृद्धराज्ञीषु प्राचीनासु महिषीषु कौशल्या-
दिष्वित्यर्थ । इदं सीताया निर्वासनं । अरुन्धतीवशिष्टादय कथमस्माद्द्वारुणव्या-
पारात् रामं न निवर्तितवन्त इति भाव ।

(छ) आत्रे इति । सम्पूज्य दानमानाभ्या सत्कृत्य । विसर्जिता प्रेषिता गुरवो
वशिष्टादयः । राममाहभि, कौशल्यादिभि, अनुमोदितं कर्त्तव्यतया स्वीकृतं ।
तदनुरोधात् तासा अरुन्धतीकौशल्यादीनामायहात् । परिशुद्धा निर्दोषा युक्तियुक्ता
इत्यर्थः अभवन्निति शेषः ।

(क) वासेति । अथ प्रश्ने । आक्रोशेन रामभद्र इत्यनुक्ता राजा इत्युक्त । क
प्रश्नविषय, जिज्ञास्य इति यावत् आरम्भो यस्य सः किमारम्भः । सम्प्रति किं कुरुत
इत्यर्थः ।

(१)...धिष्ठितेषु रघुकदम्बकेषु इति पाठान्तर । (२) ऋष्यशृङ्गायने इति कचित्
पाठ । (३) किमाचार इति पाठभेदः ।

वास । अहह ! धिक्, परिणीतमपि । (ग)

आव । शान्तं पापम् । (घ)

वास । का तर्हि यज्ञे सहधर्मचारिणी ? । (ङ)

आव । हिरण्मयी सीताप्रतिकृतिः । (च)

वास । हन्त भोः । (छ)

(ग) वासेति । यथा “यजमान पठती”ति श्रुतिप्रतिपादितपाठाभावात् सूक्तस्य यज्ञे अधिकारामात्र. “तिथेक्पङ्कवारिषेष्टेवाना नावाधिकार” इति सीमांसादर्शनसत्वात् तथा “सपत्नीकौधर्ममाचरे” दितिविधी सपत्नीकत्वस्य कर्तृविशेषणतया श्रुयमाणत्वेन-पद्मभावे यज्ञे अधिकाराभाव स्यात् अत एव निर्वासितसीतस्य रामस्यापि दारान्तरमन्तरेण यज्ञे अधिकारो न स्यादत्र किन्तु “ऋतुरश्वमेध प्रक्रान्त” इतियवणात् रामेण दागन्तरं सगृहीतमेवेति निश्चित्य निन्दति अहहेति ।

धिक् निन्दाभीत्यर्थे । परिणीतमपि दागन्तरं सगृहीतमपीत्यर्थे । प्राणप्रियतमा सीता निर्वासिता, तदनन्तरञ्चेत् विपत्नीक एव तिष्ठेत्तदापि कियानाश्वासं स्यात् सत्यप्रेमिकत्वात् परिणयान्तरे कृते तु मिथ्याप्रेमिकतया रामस्य नितान्तलघुचेतस्त्वमेव सम्भाव्यत इतिभाव ।

(घ) आव इति । पाप पापवत् अरुचिकरं रामस्य परिणयान्तरसम्बन्धीयभाक्त्वं ज्ञान विगतं भवत्वित्यर्थः । रामेण परिणयान्तरं न कृतमिति भावः ।

(ङ) वासेति । सहधर्मचारिणी अभिव्रतया धर्मचारिणी पत्नीत्यर्थः ।

(च) आव इति । हिरण्मयी सुवर्णमयी स्वर्णनिर्मितेत्यर्थे सीताप्रतिकृतिः, सीतायाः प्रतिमा, यज्ञे सहधर्मचारिणीति वाक्यशेषः । युक्ताञ्चेतत्—

“यथोक्तवस्त्रसम्पत्ती ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।

यथानानिव गोधूमा त्रीङ्गीनामिव शालय ।”

इति कात्यायनवचनात् ।

(छ) वासेति हन्तभोरिति हर्षविषादमूचकमेकमव्ययं ।

1922
adament
1922
actual
वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।

लोकोत्तराणां चेतांसि कोहि विज्ञातुमर्हति ॥ ७ ॥

भावः । विस्मृष्टश्च वामदेवानुमन्वितो मेध्योऽश्वः, उपकल्पिताश्च यथाशास्त्रं तस्य रक्षितारः, तेषामधिष्ठाता च लक्ष्मणात्मजश्चन्द्र-
केतुः दत्तदिव्यास्त्रसम्पदायः चतुरङ्गसाधनान्वितोऽनुग्रहितः

(१) । (ज) । Instructions

वज्रादपीति । वज्रादपि कठोराणि निष्ठुराणि कथमन्यथा प्राणप्रियतमा निर्वास-
यितुं समर्थानीतिभावः, तथा कुसुमादपि मृदूनि पुष्पादपि कोमलानि स्नेहपरतन्वाणी-
त्यर्थः कथमन्यथा निर्वासिताया सीताया, प्रतिमां सहधर्माचरणार्थमवलम्बन्त इति
भावः । लोकोत्तराणां लोकश्रेष्ठानां चेतांसि मनांसि को जनो विज्ञातुं यथार्थतया
बोद्धुं अर्हति अपितु कोपि नेत्यर्थः । प्राणप्रियतमा निर्वासितेति विधादः, पुनस्तस्याएव
प्रतिमा यज्ञे सहधर्माचरणायावलम्बितेति आदरातिशयप्रकाशात् हर्षः ।—लोकपवाद-
जनितप्रजाविरागमोचनार्थमेव सीता निर्वासिता, रामस्य तु सीता प्रति गाढविश्वासः
प्रणयातिशयस्यास्तीति इति भावः ।

अत्र कठोरमृद्वीर्विरूपयोः सङ्घट्टनाद्विषमालङ्कारः, तथा अप्रस्तुतात् लोकोत्तर-
सामान्यात् प्रस्तुतस्य रामरूपविशेषस्य प्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसा-अर्थापत्तिश्चेत्तेषामङ्गाङ्गि-
भावेन सङ्करः ।

हेत्वर्थे हिशब्दः, तथाच चेतीवैचित्र्यात् विज्ञातुं नार्हतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

(ज) भाव इति । वामदेवेन-तदाख्येन देवेनचिन्मन्त्रिणा अनुमन्वितः मन्त्रपाठेन
संस्कृतः, मेध्यः यज्ञे हिंसनीयः “मेष्ट हिंसाया”मित्यस्यात् घ्राण् अश्वमेधे हि किन्नाश्वमांसं
हृत्यत इति प्रयोगे द्रष्टव्यं । विस्मृष्टः प्रेरितः । शास्त्रं शास्त्रविधानमनतिक्रमेति
यथाशास्त्रं तस्य अश्वस्य रक्षितारः उपकल्पिताः निर्दिष्टाः, अधिष्ठाता नेता सेनापति-

(१) चतुरङ्गवलान्वितोऽनुग्रहितः इति पाठभेदः ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

याम । ममैहकौतुकात्म । कुमारलक्ष्मणस्यापि पुत्रः ? हन्त !
मातर्जीवासि । (भ्र) *O, I have got new life now*

भावो । अत्रान्तरे ब्राह्मणेन मृतं पुत्रमुत्क्षिप्य राजद्वारे सोर-
 स्ताडनमब्रह्मण्यमुदघोषितं, ततो न राजापराधमन्तरेण प्रजा-
 स्वकालमृत्युश्चरतीति आत्मदोषं निरूपयति करुणामये रामभद्रे
 सहसैवाशरीरिणी वागुदचरत् । (ज) *same as*
original "शम्बूको नाम वृषलः पृथिव्या तप्यते तपः ।

शीर्षच्छेद्यः स ते राम । तं हत्वा जीवय द्विजम् ॥ ८ ॥

गितियावत् दत्तो दिव्यानामुतकृष्टानामम्बाणा सम्प्रदाय, समृद्धो धर्म स, चत्वारि
 अङ्गानि यस्य तेन चतुरङ्गेन साधनेन संत्येन अन्वित युक्त अनुग्रहित तस्याश्वस्य पथात्
 प्रेरितः । नामेति शेषः ।

१) "हस्ताश्वथपादात् सेनाङ्ग स्यान्नतुष्टयमित्यमरः ।

(भ्र) धामेति । द्विग्वनक्षणनामश्वथणात् स्नेह, तत्पुत्र सेनापतिरिति कौतुकं,
 द्रष्टुमशकत्वादसमिति बोध्यं । कुमारो बालक । यं लक्षणं चद्रवालकमिष दृष्टवती,
 तस्य पुत्र, सच सेनापतिकीर्त्तीति सहत् कौतुकं आश्चर्यश्चेति भावः ।

यथा "भूतमक्ति भूतमक्षी"त्यादि लौकिकीकौ द्वितीय "भूतमक्षी"ति वाक्यमेव
 विषयव्यञ्जक तथाऽत्रापि "मातर्जीवाक्षी"ति वाक्यमेव विषयव्यञ्जकमिति दिक् ।
 हन्त हर्षे ।

(ज) भाव इति । अत्रान्तरे अस्मिन्नवकाशे समय इत्यर्थः ।

ब्राह्मणेन केनचिदिति शेषः । उत्क्षिप्य उत्तोल्य संस्थाप्येत्यर्थः । उरसो वक्षस-
 स्ताङ्गेन सह इति सोरस्ताडन वक्षसि कराघात क्लेशेत्यर्थः । ब्रह्मणे विप्राय हितं
 ब्रह्मण्यं, न ब्रह्मण्यं अत्र ब्रह्मण्यं ब्राह्मणस्याहितं अमङ्गलमित्यर्थः । उदघोषितं उच्चैः
 शब्दित अत्र ब्रह्मण्यमिति कृत्वा उच्चैः शब्द कृत इत्यर्थः । ततस्तदनन्तरं । अन्तरेण विना ।
 आत्मदोषं आत्मन, आसनदोषं निरूपयति निर्णयति सति । करुणामये, अन्यथा अनेक-

इतुपशुत्यैव कृपाणपाणिः पुष्पकं विमानमारुह्य सर्वा
दिशो विदिशश्च शूद्रतापसान्वेषणाय जगत्पतिः सञ्चरितुमा-
रब्धवान् । (ट)

वास । शम्बूको नाम धूमपः शूद्रोऽस्मिन्नेव जनस्थाने तप-
श्चरति, तदपि नाम रामभद्रः पुनरपीदं वनमलङ्कुर्यात् । (ठ)

आव । भद्रे ! गम्यतेऽधुना ।

कोटिप्रजेश्वरस्य रामस्य कस्यचित् पुत्रमरणादुद्दिगो न स्यादिति भावः । सहसा तत्क्षणात् ।
शरीरं शरीरादुत्पत्तिः सा विद्यते यस्या इति शरीरिणी केनचिदुच्चारिता सा न भवतीत्य-
शरीरिणी आकाशवाणीत्यर्थः । उदचरत् उच्यता ।

राजापराधात् प्रजानामुपद्रव उक्तो महामारने—

“असाधुशासनाद्राजो महाभीतिरुपपन्नव ।

प्रवर्त्तते च नियतमकालमृतुरीतय ॥”

अशरीरिणी वाचमाह शम्बुक इति । शम्बूकोनाम वृषलः शूद्रः पृथिव्या तप-
स्यप्यने चरतीत्यर्थः । हे राम । ते तव स शम्बूक शीघ्रं मस्तकावच्छेदेच्छेद्यं क्सेदनाहं ।
तस्य शिरश्छेद कर्त्तव्य इत्यर्थे अतएव तं हत्वा द्विजं ब्राह्मणपुत्रं जीवय ।

शीघ्रं क्सेद्य इति गल वद्धा गौरितिवदधिकरणे सप्तमी ।

(ट) इतुपेति । अत्रैवशब्दः शीघ्रत्वसूचनाय । जगत्पतिः पृथिवीश्वरो राम
कृपाणपाणिः खड्गहस्तः सन् पुष्पकं पुष्पकनामकं विमान व्योमयानं । विदिश
अग्रादिकीणान् ।

“दिशोर्भ्यो विदिक् स्त्रिया”मित्यमरः ।

(ठ) वासेति । धूमपो यज्ञीयधूममात्रपानकारी नित्योपवासीत्यर्थः । तत्तस्मात्हेतोः ।
अलङ्कुर्यात् आगमनेन शोभयेत् । प्रथमोऽपिशब्दः प्रथमे, नामशब्दः सम्भावनाया ।
अलङ्कुर्यादिति सम्भावनां कर्त्तुमर्हामि किमित्यर्थः । द्वितीयोऽपिशब्दः समुच्चये ।

वाम । एवमस्तु, कठोरोभूतोऽयं दिवसः । तथाहि (उ)

कण्डूलद्विपगण्डपिण्डकपर्णोत्कम्पेन सम्पातिमि—

र्षमस्तमितवन्धनैः स्वकुसुमैरर्चन्ति गोदावरीम् ।

छायाऽपस्किरमाणविक्षिरमुखव्याकष्टकोटत्वचः ।

कूजत्क्लान्तकपोतकुक्कुटकुलाः कूले कुलायद्रूमाः ॥८॥

(उ) वासेति । कठोरोभूत दारुणातपसन्तापादुरतिक्रम इत्यर्थः । तथाहि तमेवायं जानीहीत्यर्थः ।

कण्डूलिति । कूले तीरे गोदावस्था इत्यर्थः स्थिता इति शेषः । छायाया अपस्किर-
माणा कोटवद्विष्करणार्थं तरुषु (चञ्चावात कुर्वन्ती) ये विक्षिरा पक्षिणः, तैर्मुचैः
करणभूतैः (व्याकृष्टा आकृष्य वहिष्कृता) कोटा याम्य तास्तथोक्ता कूचो वल्कलानि वेषा
ते तयोक्ता, तथा कूजन्ति शब्दायमानानि क्लान्तानि आतपतापात् खिन्नानि कपोत-
कूजटाना समूहा येषु ते तयोक्ता कुलायद्रूमा नीङ्गुह्या कण्डूलानां कण्डुयनयुक्ताना
द्विपगण्डपिण्डाना हस्तिकपोलटेशाना कपर्णेन घर्षणेन य उत्कम्प, चलन तेन सम्पातिमि
पतद्भि तथा घर्षणेन आतपतापिन् स मितानि ध्वस्तानि बन्धनानि हन्तानि वेषा ते
स्वकुसुमैः स्वकोरुषुमे गोदावरी नदी अर्चन्ति पूजयन्तीव । दारुणातपतापसं जाय
व्यापार इति भावः ।

अथ अर्चन्तीत्यत्र इवशब्दाभावात् हृत्वाणाञ्च पूजनायोग्यत्वात् इवशब्दोऽध्याहार्यं
इति प्रतीयमाना भावाभिमानिनो क्रियोत्प्रेक्षाऽलङ्कार स्वभावोक्तिर्यत्वनयोरङ्गाङ्गि-
भावेन सद्गुर हत्तानुप्रासय शब्दालङ्कारः ।

“विविक्षिरपतवथ ” “कुनायानोडमस्त्रिया” मितिचासर ।

“घर्मं स्वादातपे योषोऽप्युषस्वेदाभसोरपी” ति मेदिनी ।

अथ तिरय भोवादिक । कण्डुरेपामकीति कण्डूला सिन्धुलादित्वाद्वाच् । अपस्किर-
माण इति अत्रप्रधानं किञ्चिन् “अपस्किर” इत्यात्मनेपदविधानविषयत्वादानश्च “अपस्कि-
रुषा” टित्वादिना मृत् ।

शाब्दानुविधीयते ॥ ८ ॥

इति परिक्रम्य निष्क्रान्ते । (ढ)

१ विष्कम्भकः ॥ (ग)

ततः प्रविशति मदयोद्यतखड्गो रामभद्रः । (त)

रामः । रे हस्त ! दक्षिण ! मृतस्य शिशोद्विजस्य

जीवातवे विस्तृज शूद्रसुनौ कृपाणम् । *S. L. S. L.*

(ढ) इतीति । परिक्रम्य इतस्ततः पादविक्षेपं कृत्वा निष्क्रान्ते आवेयीवासन्त्या-
विति शेषः ।

(ग) विष्केति । भूताना भाविनीनाञ्च घटनानामुपस्थापक संयोजको वा सचिप्तः
प्रवन्धोविष्कम्भकः । तथाच साहित्यदर्पणे—

“वृत्तवर्तिष्यमाणाना कथाशाना निदर्शक ।

सन्निवार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्गस्य दर्शितः ॥”

तथाचाग्निन् प्रवन्धे सीतानिर्वासन कुशलवयोर्जन्म, तयोर्वाल्मीकिसमीपे समर्पणं
शिवाचिन्त्यादीनामतीतघटनानामुपस्थापन तथा शम्बूकवधार्थं गमस्य भ्रमणं, शम्बूकवध,
अश्वमेधायोजनञ्च तथादीना भविष्यद्घटनानामुपस्थापनं द्रष्टव्यं । सचायं शुद्धो विष्क-
म्भक मध्यमाभ्यामावेयीवासन्तीभ्या प्रयोजितत्वात्, यथा साहित्यदर्पणे —

“सधेन मध्यमाभ्या वा पावाभ्या सम्प्रयोजित ।

शुद्ध स्यात् सतु सङ्कीर्णो नीचमध्यमकल्पित ॥”

(त) तत इति । सट्प्रं सङ्करणं उद्यत उत्तोलितः खड्गो येन स ।
वधाहार्पराधं विना वधोद्यमात् मदयेतुरक्तं ।

रे-हस्तेति । रे इत्यवज्ञेयसस्वोधनसूचकमथयं । अवज्ञा च सीतानिर्वासनकरणादि-
वेति बोध्यं । रे दक्षिण हस्त । मृतस्य द्विजस्य गिगी, ब्राह्मणबालकस्य जीवातवे जीवनाय
यूट्टएव सुनिस्तम्बिन् कृपाण खड्गं विस्तृज निक्षिप, ब्राह्मणशिशूजीवननेय प्रहारास्य

रामस्य गात्रमसि, दुर्बलगर्भखिन्न-

सीताविवासानपटोः (१) करुणा कुतस्ते ? ॥ १० ॥

अथ कथञ्चित् प्रष्टव्य । कृतं राममदृशं कर्म, अपि जीवित् स
ब्राह्मणशिशुः ? । (थ)

मुख्यमुद्देशं ननु शम्भुकल्पेति भावः । ननु प्रहारयोग्यापराधाभावे कथं प्रहरामि
दृश्ये मा निवारयतीत्याह त्वं रामस्य गात्रं अङ्गमित्यर्थं असि भवसि, तेन किमिव्याह
दुर्बलो यो गर्भं गर्भभार इत्यर्थं, तेन खिन्ना आन्ता या सीता तस्या विवासने वनप्रेरणे
पटुर्निपुण मस्य ते तव कुत, करुणा दया कुतोऽपि नेत्यर्थः । प्रायेण सर्वस्यैव कार्यस्य
दक्षिणहस्तेन क्रियमाणत्वात् सीतानिर्वासनस्यापि दक्षिणहस्तेनैव कृतत्वोक्तिरुपचारात्
सङ्गच्छते । य पूर्णगर्भभारकालाद्या प्राणप्रियतमाया सीताया निवासनं कृतवान्,
तस्य तव नि सम्पर्कसापराधजनप्रहारं दया न सम्भवत्येवेति भावः ।

अत्र करुणाभावः प्रति सीताविवासनपटुत्वं हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्ग-
मलङ्कारं अर्थापत्तिर्यत्नयोग्याङ्गित्वेन सह ।

“जीवातुरन्विधा भक्षे जीविते जीवनापधे” इति मेदिनी ।

ननु “अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चानुपालनं
आतिथ्यं वैश्वदेव इष्टमित्यभिधीयते ।
इष्टापूर्त्तो द्विजातीनां धर्मं सामान्यं इष्यते
अधिकारो भवेच्छूद्रं पृथ्थुधर्मो, न वैदिके ॥”

इति हारोतवचनात् यदस्य तपश्चरणी अधिकाराभावात् पापमेव, सुतरा अपराधोऽपि
मन्तव्य एव किन्तु स न प्राणदण्डाहं इति, सत्यं, “शस्यूको नाम हपल” इत्याद्याकाश-
वाणीविश्रांसादेव रामेण शस्यूकस्य प्राणदण्डं कृतो न तु शस्रत इति दिक् । वसन्त-
तिलकाहस्य ॥ १० ॥

(थ) अथेति । अथ अनन्तरं । कथञ्चित् कष्टेनेत्यर्थं, प्रहारयोग्ये अपराधिनि

(१) सीताविवासनपटोरिति पाठान्तरं ।

प्रविश्य दिव्यपुरुषः । जयति जयति देवः । (द)

दत्ताभये त्वयि यस्मादपि दण्डधारे

सञ्जीवितः शिशुरयं मम चेयमृद्धिः ।

शम्बूक एष शिरसा चरणौ नतस्ते

सत्सङ्गजानि निधनान्यपि तारयन्ति ॥ ११ ॥

प्रहारकरणे दुःखमेव स्यादिति कवेरभिप्राय । रामसदृशं रामोचितं । येन निरप-
राधाया, सीताया, निर्वासनेन हत्या कृता तस्य अतिवृषसस्य रामस्य निरपराधशम्बूक-
हत्याकरणं योग्यमेव अनुरूपत्वादिति भावः । गभीरविषादाग्नेपोक्तिरियं । अपिशब्दः
प्रश्ने ।

(द) प्रविशेति । दिव्यपुरुषः स्वर्गीयाकृतिविशिष्टः कश्चित् पुरुष इत्यर्थः ।

दत्तेति । यस्मादपि दत्तं अभयं येन तादृशे भगवन्नारायणावतारतया यमभय-
निवारक इत्यर्थः । देवयोनिविशेषः शम्बूको रामं नारायणावतारत्वेन जानातीति
तस्य ईदृशोक्तिः सङ्गच्छत इति भाव्यं । त्वयि रामचन्द्रे दण्डधारे दण्डकारिणि सति अयं
शिशुः सञ्जीवितः, मम च इयं दिव्याकृतिलाभरूपा ऋद्धिः अभ्युदयः । अतएव एष
शम्बूकः शिरसा ते तव चरणौ नत नमस्करोतीत्यर्थः । ननु दण्डविधानात् कथमृद्धिः
स्यादित्याह सत्सङ्गजानि सताः संसर्गाद्गुणानि निधनान्यपि मरणान्यपि तारयन्ति
“सदृत्तसन्निकर्षोहि क्षणार्द्धमपिशस्यत” इत्युक्तेः पापादुद्धारयन्तीत्यर्थः ।

अत्र दण्डरूपकारणात् ऋद्धिरूपविरुद्धफलोत्पत्तेर्विषमालुद्धारः, तथा ऋद्धिरूप-
विशेषस्य सत्सङ्गजातनिधनकृततारणरूपसामान्येन समर्थनात् अर्थान्तरन्यासश्च अनयोः
ससृष्टिः ।

राजदण्डस्य पापनाशकत्वमभ्युदयहेतुत्वञ्चाह मनुः—

“राजभिर्घृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ।

निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः मुक्तितनो यथा ॥

वसन्ततिलका वृत्त ॥ ११ ॥

राम । हयमपि प्रियं नः, तदनुभूयतामुग्रस्य तपसः
परिपाकः । (घ) *Another name for Siva is उग्रस्य while
शुद्ध तात्पर्य विना, ए Collected मोद*

यवानन्दाश्च मोदाश्च यत्र पुण्याश्च (१) सम्पदः ।

वैराजा नाम ते लोका स्तै जसाः सन्तु ते ध्रुवाः, (२) ॥१२॥

शब्द । युष्मत्पादप्रसादोपाय एष महिमा, किमत्र तपसा (३)

अथवा महदुपकृतं तपसा । (न)

(घ) राम इति । हयमपि ब्राह्मणश्रेयो जीवनं तत्र च दिव्यदेहप्राप्तिं एतद्-
यमपीत्यर्थः । यद्यपि ब्राह्मणश्रेयो जीवनमेव ह्यत्रा सुख्यमुद्देश्यमासीत् तथापि प्रसङ्ग-
मिद्वेषि शम्भूकस्य दिव्यदेहप्राप्तिं प्रीतिजनिकैश्च सता पराभ्यादयदर्शनेन प्रीतेरेव सम्भवा-
दिति भावः । तत् तस्मात् । उग्रस्य टारुणस्य दुष्करस्येत्यर्थः । परिपाकः, फलः ।
यद्रक्ष्यैव तपस्यनधिकारः, किन्तु देवयोनिविशेषस्य शम्भूकस्य तपस्यनिकार आसीदेव
भूतरां तस्य फलमपि सम्भवत्येवेति बोध्यः ।

किन्तु फलमित्याह यवेति । यत्र येषु लोकेषु आनन्दाः ब्रह्मपीतयः, मोदा नाना-
विधसम्भोगाः, यत्र येषु च पुण्या पवित्रा नतु मर्त्यावत् दुर्वावहारादिना कलुषिताः सम्पद-
धनजमादिसम्पत्तयः सन्तोतिशेन । वैराजो ब्रह्मण इमे इति वैराजा ब्रह्मसम्बन्धीया-
नास्वाच वैराजा, तैजसा, आलोकमया स्ते लोका ब्रह्मलोका इत्यर्थः ते तत्र ध्रुवा निस्था
अथवा इति यामत् सन्तु भवन्तु । त्वं चिरमेव ब्रह्मलोके तिष्ठेत्यर्थः । एतदेव तप-
तपस फलं, नत्वप्रमाणीर्वादी वरो वेति भावः ॥ १२ ॥

(न) शब्द्विति । युष्माकं पादस्य चरणस्य प्रसादः अनुग्रहः एष उपायः कारण-
यस्य स तद्योक्तः, एष मम ब्रह्मलोकलाभरूप महिमा नाहात्म्यः । अत्र महिम्नि विषये
तपसा किं कृतमित्यर्थः । ममेव ब्रह्मलोकप्राप्तिसम्भावना तथानुग्रहादेव नतु तपमेत्यर्थः ।

(१) पुण्याभिसम्भवा इति कापि पाठः । (२) गिवा इति पाठभेदः । (३) नतु
तपसः, फलमिति पाठान्तरः ।

१) अन्ये ष्टव्यो यदसि भुवने भूतनाथः शरणो

मामन्विष्यन्निह वृषलकं योजनानां शतानि ।

क्रान्त्वा प्राप्तः, स इह तपसां (१) सम्प्रसादोऽन्यथा चेत्

कायोधरायाः पुनरुपगमो दण्डकायां वने ल्यः ? ॥१३॥

राम. । किं नाम दण्डकेयम् ? । सर्वतोऽवलोक्य । आं । (प)

तपसा कृतं महान्तमुपकारमाह अन्ये ष्टव्य इति । भुवने जगति भूताना प्राणिना नाथः पतिः तथा शरणेषु रचकेषु साधु शरण्य, रचकश्रेष्ठ इत्यर्थे अतएव अन्ये ष्टव्य' सर्वेषा साक्षात्कर्त्तव्यस्तु' वृषलकं कुत्सितयुद्धे सा अन्विष्यन् विचिन्वन् सन् योजनाना शतानि क्रान्त्वा विलङ्घ्य इह अस्मिन् महारण्ये यत् प्राप्तोऽसि आगतोऽसि, स तवागम तपसा मत्कृतानामित्यर्थे सम्प्रसादः अनुग्रह अनुग्रहजन्य इत्यर्थे । चेत् यदि अन्यथा तपःकृतानुग्रहजन्यो न स्वीक्रियेनेत्यर्थः तदा अधोध्याया निजराजधान्या, सकाशात् दण्डकाया वने दण्डकारण्ये वी युष्माकं क्व कस्मिन् निमित्ते पुन द्वितीयवारं हेतु विनेत्यर्थे उपगम आगमनं भवेदिति शेषः कथमपि नेत्यर्थे ।

अत्र "विपुलेन सागरशयस्य कुचि" शीत्यादिमाहित्यदर्पणोद्गाहृतवत् एकस्मिन् रामे अन्वेषणकर्मत्वकर्तृत्वयोर्विरूपयो सङ्घटनाद्विषमालङ्कारः, तथा वधोद्देशजनितरामगमने तपोऽनुग्रहजन्यत्वसम्यक्सितमिति भेदे अभेदाध्यवसायरूपा अतिशयोक्तियेत्यनयो संसृष्टिः ।

"शरणं गृहरत्निव्री" रित्यमर ।

शरण्य इति साधारण्ये यप्रत्ययः । वृषलकमिति कुत्साया कप्रत्ययः ।

"दण्डकायां वने" इति 'अम्बिका कलव'मित्यादिवटुभयोरप्यजहन्निहत्वात् लिङ्गवैषम्येऽपि विशेष्यविशेषणता ।

मन्दाक्रान्ता वृत्त ॥ १३ ॥

(प) राम इति । आशब्दो निश्चये, दण्डकेयमित्यर्थः ।

(१) तपस इति पाठभेदः ।

relydant द्वितीयोऽङ्कः *In one file not pleasant १०० to list of*
स्त्रिंशत्श्यामाः क्वचिदपरतो भीषणाभोगरूक्षाः

१ स्थाने स्थाने सुखरककुभो भाङ्गु तैर्निर्भराणाम् । (१)

एते तीर्थान्त्रमगिरिसरिदुर्गर्त्तकान्तारमिथ्याः (२)

संदृश्यन्ते परिचितसुवो दण्डकारण्यभागाः ॥ १४ ॥

“आ ज्ञाननिश्चयमूल्यो”रिति मेदिनी ।

स्त्रिंशेति । क्वचित् कश्चिद्विदिभागे स्त्रिंशो नवपत्रपञ्चशगलित्वात् तन्नाका इव, श्यामा, श्यामलाय, तथा अपरत अन्यस्मिन् विभागे भीषणो य आभोग परिपूर्णता विसोर्णनेति यावत् तेन क्वा कर्कशा, स्थाने स्थाने पटे पटे निर्भराणा पार्वत्यप्रसङ्गाना भाङ्गुते भासितिशब्दे सुखरा शब्दाधमाना ककुभो दिग्गो येषु ते, तीर्थानि सुनिगण-सेवितजनानि, आश्रमा सुनोना तपोवनानि, गिरय पर्वता, सरितो नद्य, गेता विज्ञानि, कान्तारा दुर्गमा प्रत्यान तर्मिथ्या युक्ता, परिचिता पूर्व ज्ञाता भुव स्थानानि येषु ते, एत सम्मुखवर्तिन दण्डकारण्यभागा दण्डकारण्यस्य प्रदेशा सदृश्यन्त अवलोक्यन्ते ।

अत्र स्वभावोक्तिग्लङ्कार । भयाङ्करो रस ।

“आभोग परिपूर्णता” । “दिग्गु ककुभ काठा” । “निपानागमयोन्मीर्षसृषि-जुष्टजलि शुरो” । “महागण्ये दुर्गपथे कान्तार पुनपु सक” मिति चामर ।

इत्याङ्गराजपुवो दण्डनामा युक्ताचायेकस्या अरजानाम्ना वनेन धर्षितवान्, युक्ताचाये-स्तव्युवा “अथावधि सताहमर्थं तव राज्य स्यात्परजङ्गमात्मक सर्वसैव नाग प्राप्स्यति, त्वच्च मरिच्यमोति’ शम्पू । तत्रिकटवर्तिनो जनानञ्चोचत् “सत्वर यूयमग्मात् गन्व्याटपस्यत्य तिष्ठते”ति ततश्च दण्डराज्य अरम्यनया परिणत, जनान् तस्माद्दण्डपस्यत्य स्थिता, तेन दण्डराज्यं दण्डकारण्य, तेषा जनाना निवासस्थानञ्च जनस्थानमित्वाच्यते इति रामायणायाचोऽवानुसस्यथा । मन्दोक्तान्ता वृत्त ॥ १४ ॥

(१) द्राक्षुरं, श्याङ्गुतेरिति पाठान्तरद्वयं ।

(२) गर्भकान्तारमिथ्या इति पाठान्तर ।

शम् । दण्डकैवेयं, अत्र किल निवसता देवेन (फ)

चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ।

तयश्च दूषणखरत्रिमूर्धानो रणे हताः (१) ॥ १५ ॥

येन सिद्धक्षेत्रे ऽस्मिन् जनस्थाने मादृशानामपि भौरुजान-
प्रदानामकुतोभयः (२) सञ्चारो जातः । (व)

मः । न केवलं दण्डकैयं, (२) जनस्थानमपि ? (भ)

शम् । वाढं, एतानि सर्वभूतलोमहर्षणान्युन्मत्तचण्डश्वापद
कुलसङ्कुलगिरिगह्वराणि जनस्थानपर्यन्तानि दीर्घारण्यानि
दक्षिणां दिशमभिवर्तन्ते (म) तथाहि

(फ) शश्विति । देवेन भवनेत्यर्थः ।

चतुर्गिति । भीम भयङ्कर कर्म हिंसादिकं येषां तेषां रक्षसां राक्षसानां
चतुर्दशसहस्रानि तथा तेषां नेता दूषण, खरः त्रिमूर्धा विगिरा, एते तयश्च रणे हताः
व्यापादिताः ।

तयो मूर्धानो यस्येतिविग्रहे “द्विविध्या मूर्धन्” इतिराजादित्वात् अत्प्रत्ययेन ‘त्रिमूर्धं
इतिप्र प्रयोगः स्यात् तथाव भट्टो ‘रघुतनयसुपायशौ त्रिमूर्धं’ इति सुतरामव च्यतसंस्कार-
तादोषा, स च ‘त्रिमूर्धाः समरे हता’ इति पाठेन समाधेयः ।

पथावक्तुं वृत्तं ॥ १५ ॥

(व) येनेति । येन दूषणखरादिरावसवधेन । सिद्धानां अणिमादिसिद्धानां
क्षेत्रे स्थाने । न विद्यते कुतोऽपि भवति यस्मिन् स अकुतोभयः, सञ्चारो गमनागमनः ।

(भ) राम इति । अत्रापिशब्दः प्रश्ने । सीतासमेतपर्यटनस्थानदर्शनेन
गभीरविषादोक्तिरियं रामस्य ।

(म) शश्विति । वाढं सत्यं, दण्डकैवेयं जनस्थानश्चेदिति स्वीकारोमीत्यर्थः

(१) निपातिता इति क्वापि-पाठः । (२) भौरुजानामिति पाठभदः । (३) न
केवलं दण्डका, किन्तु न केवलं दण्डकैव, न केवलं दण्डकारण्यमिति पाठान्तराणि ।

निष्क जस्तिमिताः क्वचित् क्वचिदपि प्रोच्चगुड सत्त्वस्वनाः

स्वेच्छासुप्तगभीरभोगभुजगश्वासप्रदीप्ताग्नेयः ।

सीमानः प्रदरोदरेषु विलसत् स्वल्पान्धसो यास्वयं

दृश्यन्निः प्रतिसूर्यकै रजगरस्वे द्रवः पीयते ॥ १६ ॥

“भृशप्रतिज्ञयोर्वाढ”मिति ढान्तनानार्थेऽभर “प्रतिज्ञा अङ्गीकार” इति तद्गीका च । सर्वेषां यानां प्राणिनां लोमहर्षणानि भवेन रोमाञ्जनकानि, तथा उन्मत्तानि चित्तप्रयाणि चण्डाणि अत्यन्तक्रुद्धानि च यानि श्वापदकुलानि व्याघ्रादिहिस्रजन्तुगणां ते मङ्गुलानि व्यातानि गिरिगह्वराणि पर्वतगुहा येषु तानि, जनम्यानं पथ्यन्त सीमा येषां तानि । अभि लक्ष्मीकृत्य वर्त्तन्ते दक्षिणदिग्लम्बमानानीत्यर्थं ।

निष्कजेति । क्वचित् क्वचिद्विभक्तिभागे निष्कजा हिंस्रसञ्चारात् पञ्चरादीनामपि गच्छरहिताः, अतएव क्षितिमिता नियन्ता, तथा क्वचिदपि भागे प्रोच्चगुडा भयङ्करा सत्त्वाना जन्तूना स्वना शब्दा यासु ताः, क्वचिच्च स्वेच्छया नतु केनाप्युपद्रवेषु क्लान्ततयेत्यर्थं सुप्ता निद्रिता ये गभीरभोगा विशालशरीरा भुजगा सर्पाः तेषां श्वासेन निश्वासावायुना प्रदीतोऽग्निर् यासु ताः, प्रदरगणां विदीर्णभूमिगर्जानां उदरेषु मधेषु विलसत् प्रकाशमान स्वल्पं अन्धो जल यासां ता सीमानः भागविशिष्या वर्त्तन्त इति श्रेय । यासु सीमम् दृश्यन्निः पिपासुभिः प्रतिसूर्यकै ककलासैः अजगराणां सप्तहृत्सर्पाणां अथ दृश्यमानः स्वेद्द्रवः घर्मजल पीयते । सुतरां लोमहर्षणमिदं वनमिति भावः ।

अथ स्वभावोक्तिरलङ्कारः । गभीरशब्दस्य निम्नार्थे शक्तत्वात् अथ तु विशालार्थे लक्षणया प्रयोगात् तस्याश्च लक्षणाया रूढिप्रयोजनाभावात् नेयार्थत्वदीप, स च विशाल-भोगेति पाठेन समाधेयः ।

निष्कजस्तिमिता इत्यनेन हिंस्रजन्तुसञ्चारी व्यज्यत इति वस्तुना वस्तुत्वनि ।

“चन्द्रस्वल्पल कोपनः ।” “द्रव्यासु व्यवसायेसु सत्त्वमस्ती तु जन्तुषु ।” “भोगः सुखे स्त्र्यादिभ्यता वहेय फणकाययोः ।” “दरोऽस्त्रिया भवेद्यभे” इति चामर । “प्रतिसूर्यक ककलासः ।” “अजगर स्वनामव्यातहृत्सर्प” इति च शब्दकल्पद्रुमः ।

राम । पश्यामि च जनस्थानं भूतपूर्वखरालयम् ।

प्रत्यक्षानिव (१) वृत्तान्तान् पूर्वाननुभवामि च ॥१७॥

सर्वतोऽवलोक्य । सर्वथा प्रियारामा हि वैदेह्यासीत्, एतानि तानि नाम कान्ताराणि, किमतः परं भयानकं स्यात् । (य)

शाब्दलविक्रीडित वृत्त ॥ १६ ॥

पश्यामीति । भूतपूर्व. खरस्य तदाख्यराजसस्य आलयो निवासो यस्मिन् तत् तथोक्त जनस्थान पश्यामि च, पूर्वानतीतान् वृत्तान्तान्, खरदूषणादिभिः सह युद्धादिघटना-वन्नीरित्यर्थः प्रत्यक्षानिव अनुभवामि च । दर्शनसमय एव अतीतघटनावलीना प्रत्यक्षव-दनुभव इत्यर्थः ।

अत्र पश्यामि अनुभवामीति क्रियासमुच्चयोऽयमलङ्कारः, तथा अतीतघटनानां प्रत्यक्षा-यमाणत्वात् भाविकालङ्कारश्चेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तथाच साहित्यदर्पण —

“अङ्ग तस्य पदार्थस्य भूतस्याथ भविष्यतः ।

यत्प्रत्यक्षायमाणत्वं तद्भाविकमुदाहृतं ॥”

केचित्तु प्रत्यक्षत्वात् प्रेक्षा इति वदन्ति ।

पूर्वं भूत इति भूतपूर्व. “षष्ठ्यन्ताङ्गुत्पूर्वाभिधेये रूप्यश्चे”ति ज्ञापकात् भूतशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥ १७ ॥

(य) सर्वेति । सर्वत समन्तत सर्वासु दिक्षु इत्यर्थः “समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्णुगिल्यपी”त्यमरः अवारामपदेन वनमात्रमभिप्रेतं तेन प्रिय प्रीतिकर आरामोवन यस्याः सा । हि शब्दोऽवधारणे । एतानि दृश्यमानानि, तानि येषु पूर्वं सीतया सह पर्यटितं तानीत्यर्थः, कान्ताराणि महारण्यानि । अत्र एकाकिनी मम वनदर्शनात् परं किं वस्तु भयानकं दारुणदुःखकरत्वेन भयङ्करं स्यात् अपि तु किमपि नैत्यर्थः । येषु वनेषु सीतया सह महामोदेन भ्रमणं कृतवान् अद्य तेषु वनेषु सीता विना केवलमहं भ्रमामीति महादुःखकरमेतदिति भावः ।

(१) प्रत्यक्षमिवेति पाठान्तरं ।

साधम् । त्वया सह निवत्स्यामि वनेषु मधुगन्धिषु ।

इति हारमतेवासौ (१) स्नेहस्तस्याः स तादृशः ॥१८॥

अकिञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्वपोहति ।

तत्तस्य किमपिद्रव्यं योहि यस्य प्रियोजनः ॥ १९ ॥

त्वयेति । त्वया रामेण सह मधुना पुष्पसेन गन्ध इति मधुगन्ध स एषा मन्तीति मधुगन्धिनि नेषु, प्रफुटितनानाकुसुमगालिविलयं वनेषु निवत्स्यामि, स्थास्यामि, न तु त्वा विना राजधान्यामपि स्यातुमिच्छामीति भाव । इति एव उक्तेतिशेष सीता अरमत आनन्दं प्रकाशितवती । हा इति शोकसूचकमवाग्र । स मत्स्य सीताया स्नेह स इव सीताया. स्नेह इव दृश्यत इति तादृश आसीदिति शेष । सीतास्नेह सीतास्नेह इवासीदित्यर्थ ।

अत्र एकस्यैव स्नेहस्य उपमानोपमेयत्वकल्पनात् अनन्वयाऽलङ्कारः ।

“उपमानोपमेयत्व मेकस्यैवलनन्वय” इति साहित्यदर्पणात् ।

तेन तत् स्नेहस्यासाधारणत्व व्यञ्जित इत्यलङ्कारिण वस्तुञ्चनि ॥ १८ ॥

अकिञ्चिदिति । अकिञ्चिदपि कुर्वाण कश्चिदपि दुःखनागोपायं न कुर्वाणोऽपीत्यर्थ प्रयो-जन, सौख्ये अवलोकनालापादिजनितामिरविच्छिन्नसुखधागभिरित्यर्थं दुःखानि ससारक्रान्ता अपोहति नाशयति । कथमेतत् सम्भवतीत्याह, हि यस्मात् यो जनी यस्य प्रियं तत् स जन इत्यर्थं तस्य किमपि अनिर्वचनीयं अमूल्यं वा द्रव्यं धनं । सुतरां तादृशजननाभेनेह दुःखनाश सम्भवति, सीता च समैषं प्रियजन आसीदिति भावः ।

अत्र अप्रस्तुतात् प्रियजनसामान्यात् प्रस्तुतस्य सीताहृषविशेषप्रियजनस्य प्रतीतिर-प्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः, तथा किञ्चिदकरणेऽपि दुःखनागोत्पत्तेर्विभावना, सा च सौख्य-रितुान्तेरुक्तनिमित्ता, तथा दुःखनागं प्रति प्रियजनस्य अमूल्यधनत्वं हेतुरिति कारणेन

(१) इति च रमतेवासौ, इति हा रमते सीता, इतीशारमतीवासौ इति पाठान्त-राणि ।

शब्दः । तदलमेभिर्दुरासदैः । अथैतानि मदक्लमयूरकण्ड
 कोमलच्छविभिरवकीर्णानि पर्थ्यन्तै (१) रविरलनिविष्ट नील-
 वहलच्छायतरुषण्डमण्डितानि असम्भ्रान्तविविधमृगयूथानि
 पश्यतु महानुभावः प्रशान्तगम्भीराणि अधामारण्यकानि । (२)

कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः, तथा प्रियोजनः किमपि द्रव्यमिति निरङ्ग केवलं
 रूपकमित्येतेषामङ्गाङ्गित्वेन सङ्करः । तथा कुर्वाण इत्यनेन सम्बन्धयोग्यस्य नञ्
 किञ्चिदित्येतेन योगात् अभवन्नतमसम्बन्ध दोषः स च 'किञ्चिदपि न कुर्वाण' इति पाठेन
 समाधेयः ।

“द्रव्यं वित्तं स्वापनेयं पिकथमिकथ धन वस्त्र”त्यमरः ।

सुखानां कर्माणि (दर्शनादीनि) इति “गुणवचनब्राह्मणादिभ्य” इत्यादिना यण्
 इति सौष्यानि । तदिति “य आचार सदधिकरण” मिति वत् द्रव्यमित्यस्य विशेषणत्वेन
 नपुंसकः ॥ १९ ॥

(२) शब्द्वितिः । भोषणवनदर्शनजनितोय रमस्य विषाद इति अमेण कोमल-
 वनदर्शनेन तं विषादमपनेतुमाह, तदलमित्यादि । दुःखेन आसद्यते चक्षुषा-रुद्यत इति
 दुरासदानि, तैरेभिर्वनै रल विषादभीतिवर्द्धकतया एषा वनाना वर्णनं दर्शनञ्च निष्प्रयो-
 जनमित्यर्थः । अथेति वाक्यान्तरारम्भः । महानुभावी महाप्रभावो भवान् एतानि
 अग्रवर्तीनि, मदक्लम अत्यक्तशब्दकारिणो ये मयूरा, तेषा कण्ठानामिव कोमला स्निग्धा
 क्वि, कान्तिर्येषा तै, पर्थ्यन्तै परिसरैः शेषभागैरिति यावत् अवकीर्णानि विचित्रानि
 वेष्टितानीत्यर्थः, तथा अरिबलं अनवकाशः घनमिति यावत् यथा तथा निविष्टाः स्थिता
 अतएव नीला श्यामला, वहला गाढा च क्राया येषा ते तथोक्ता ये तरुणा नवीना सरु-
 षण्डा वृक्षसमूहा सैर्मण्डितानि भूषितानि, तथा असम्भ्रान्त भयाभावात् अचकितं विवि-
 धाना, नानाप्रकाराणा मृगाणा हरिणाना यूथं समूहो येषु तानि, तथा प्रशान्तानि

(१) पर्वतरिति कापि पाठः ।

इह समदशकुन्ताक्रान्तवान्नीरवीरुत्-

प्रसवसुरभिशीतस्वच्छतोया वहन्ति ।

फलभरपरिणामश्यामजम्बूनिक्कुञ्ज-

स्वलनसुखरभूरिस्त्रोतसो निर्भरिण्यः ॥ २० ॥

अपिच (ल) दधति कुहरभाजामत्र भङ्गूकयूना-

मनुरसितगुरुणि स्तान्मन्म्वृक्तानि ।

सीथ्यानि च तानि, गभीराणि ड्रवगाहानि अनन्तानि चेति, तानि, मध्यमारण्यकानि मध्यवतीनि वनानि पश्यतु । शान्तनिध्रवमृदर्शनेन मनस प्रफुल्लता स्यादिति वक्तु-
रभिप्राय ।

“नदकाल । अन्यक्तप्रलापी” । “वहल । दृढ” । इति च शब्दकल्पद्र म । यद्यपि “कदम्बे षण्डमस्त्रिया” मित्यनरेण पद्यादिसमूहएव षण्डशब्दस्य शक्तिरभिहित्ता, तथापि प्राणिसमूहवाचकसङ्गशब्दस्य “केकोल्यञ्जनसङ्गस्य” इत्यदावप्राणिसमूहेऽपि प्रयोगवत् अजहत् स्वार्थनलणया तरुषण्डेयतापि सामान्यसमूहेऽपि षण्डशब्दस्य प्रयोगः ।

इहेति । इह मध्यमारण्ये समदशे मत्ते, शकुन्तौ पक्षिभिः, आक्रान्ताना उडडीव आशितानां वान्नीरवीरुधा वेतसलताना प्रसवैः पुष्यैः सुरभीणि सुगन्धानि, शीतानि स्त्रभावशीतलानि स्वच्छानि अतीवनिर्मलानि तोयानि जलानि यासा तास्तथोक्ता । तथा फलभरारणा फलसमूहाना परिणामिन पकृतया श्यामा श्यामवर्णा ये जम्बूनिक्कुञ्जा घनीभूतजम्बूहृचा छादितदृश्या इत्यर्थः, तेषु स्वल्पनेन प्रतिघातेन सुखराणि शब्दायमानानि भूरीणि प्रचुराणि स्रोतांसि प्रवाहा यासा ता स्वर्गोक्ता निर्भरिण्यो नद्यो वहन्ति प्रवहन्ति ।

अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः । साङ्गिनी वृत्त ॥ २० ॥

(ल) अपिचेति । अन्यच्च वक्तव्यमस्तीति श्रेयः ।

दधतीति । अत्र मध्यमारण्ये कुहरभाजा गिरिगङ्गरवासिना भङ्गूकयूनां तरुण-
भङ्गूकानां अदुरसितेन प्रतिध्वनिना गुरुणि वृद्धिताश्रीव्यर्थः, अम्बृक्तानि सनिष्ठौवशब्दा

शिशिरकटकप्रायः स्तप्रायते शल्लकीना-

मिमदलितविकीर्णग्रन्थि निष्यन्दगन्धः ॥ २१ ॥

रामः । सवाष्पस्तम्भम् । भद्र ! शिवास्ते पत्न्याः, देवयानं
प्रतिपद्यस्व पुणेप्रभ्यो लोकेभ्यः । (व) *that's just the
gross 90*

धुत्कारशब्दा इति यावत् धुत्कारस्तु भद्रकाना स्वभावः स्तपानं वृद्धिं दधति धारयन्ति,
धुत्कारशब्दा वृहन्तः अयन्त इत्यर्थः । शल्लकीना लताविशेषाणा शिशिरः शीतलः कटुः
कटुरसः कषायः सुरभिश्च ईर्भर्हस्तिभिः दलिता मर्द्दिताः अतएव विकीर्णा इतस्ततो
विच्छिन्ना ये ग्रन्थयः सयुक्तदेशाक्षेपा निष्यन्दस्य निष्यासरसस्य गन्धः स्तप्रायते वर्द्धते
हस्तिमदगन्धप्रसारादिति भावः ।

अत्र अम्बूकृताना वृद्धिं प्रति अनुरसितगुरुत्वं हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्ग-
मलङ्कारः ।

यौवने वलाधिक्यात् ध्वनेर्दीर्घत्वसूचनाय भल्लक्यनामिति युवशब्दप्रयोगः ।

“अम्बूकृतं सनिष्ठीव” मित्यमरः । “कटुतिक्तकषायास्तु सौरभे च प्रकीर्चिता”
इति हलायुधः । “अष्टकं शल्लकीलताया” मित्यमरकोषटीका । श्लोकद्वयनिन्दमविकलं
महावीरचरितं मालतीसाधवे च दृश्यते ।

मालिनी वृत्तं ॥ २१ ॥

(व) राम इति । वाष्पस्तम्भेन अश्रुनिरोधेन सहितसवाष्पस्तम्भं आहृतिक्रिया-
विशेषणं । शम्भकसमीपे अश्रुपतने अविदितवृत्तान्तकशम्भूकस्य जिज्ञासा स्यात् तत्-
कथने च धर्थापगमेन लाघवं स्यादिति कवेर्भावः ।

पत्न्यां गमनमार्गा, शिवा मङ्गलकराः सन्ति तिशेषः । निविघ्नं तव गमनमस्त्वित्यर्थः ।
पुण्ये भ्यो लोकेभ्यः पवित्रस्थानेभ्यः ब्रह्मलोकेभ्य इत्यर्थः गन्तुमिति शेषः, देवयानं देवविमानं
प्रतिपद्यस्व लभस्व इत्याशीर्वादः । त्वं गन्तुं मर्हसीति भङ्गान्तरेण गमनाय अनुमोदनं ।
“देवयानं देवविमानं” मिति शब्दकल्पद्रुमः ।

शम् । यावत् पुराणब्रह्मवादिनमगस्तमृषिमभिवाद्य शाश्वतं
प्रदमनुप्रविशामि । इति निष्क्रान्तः । (३)

गम । एतत्तदेव हि वनं पुनरद्य दृष्टं
यस्मिन्नभूम चिरमेव पुरा वसन्तः ।

(३) शम्बुति । पुराणब्रह्मवादिन प्राचीनं वेदवक्त्रारं वेदाध्यापक मित्यर्थः ।
अभिवाद्य यावत् प्रणिपत्यैवेत्यर्थः, यावच्छब्दोऽयमवधारणे । शाश्वत पदं नित्यं स्यात्
ब्रह्मलोक । अनुप्रविशामि गच्छामि । अगस्तमृषिमहापुरुषप्रणामस्य महाफल-
जनकत्वात् समीपवर्तित्वेन सुलभं त प्रणामं क परित्यजतीति भावः । अत्र
ब्रह्मलोकस्य मित्यत्वं ततः पतनराहित्यरूप बोध्यं । तथाच देवीपुराणं—

“सत्यस्तु समसो लीको ह्यपुनर्भववाशिनाम् ।
ब्रह्मलोकं समाप्स्यतीत्यप्रतीघातलक्षण ॥”

एतदिति । अद्य तदेव एतन्नं पुनर्दृष्टं, वनवासकाले प्रथमं एतद्वितीयवारं
दृष्टमित्यर्थः । द्विगद् पादपूरणे । यस्मिन् वने पुरा वनवासकाले चिरमेव बहु-
कालमेव वसन्तस्तिष्ठन्तो वयं सीतारामलक्ष्मणा स्वधर्मं स्वयीगरण्यकगृहस्थयो
धर्मं आचारे रता, वन्यफलमूलादिभोजनवस्त्रकलपरिधानाद्यो वानप्रस्थधर्मा अतिदि-
सत्कारादयो गृहस्थधर्मास्तेषु आसक्ता सन्त आरण्याका वानप्रस्थाश्रमिणः,
गृहिणी गृहस्था, सासारिकेषु ससारिभोग्येषु सुखेषु च अज्ञनालिङ्गनसादवात्सल्या-
नुभवादिषु रसशा. आम्वादानुभवकारिणश्च अभूंस भूतवन्त आ. । एकस्या सीताया
अभावेन तेषां किञ्चपि सम्प्रति नास्तीति भावः ।

अत्र वनवासरूपं कार्यं कुर्वता रामाद्रीना गृहस्थत्वादिकार्यकरणं देवादिति
“गृहिणी सचिव सखीमिय” इति साहित्यदर्पणोदाहृतमत् विशिपालङ्कारः । तथाच
साहित्यदर्पणं—

आरण्यकाश्च गृह्णन्श्च रताः स्वधन्मं^(१०)
सांसारिकेषु च सुखेषु वयं रसज्ञाः ॥ २२ ॥

अपिच (ष) एते त एव गिरयो विरुवन्नायूरा-
स्तान्येव मत्तहरिणानि वनस्थलानि ।

“यदाधियमनाधार मेकञ्चानेकगोचरं ।

किञ्चित् प्रकुर्वत कार्यमशक्यस्येतरस्य वा ।

कार्यस्य कारणं देवादिशेषस्त्रिभिधस्ततः ॥”

पादपूरणभावप्रयोजनेन हिशब्दप्रयोगात् निरर्थकत्वदोष, स च “एतत्तदेव विपिनं पुनरद्य दृष्ट” मिति पाठात् समाधेयः ।

वानप्रस्थगृहस्थधर्मावृत्तौ गरुडपुराणे । यथा—

“भूमौ मूलफलाशित्व स्वाध्यायस्तप एव च ।

सन्निभागे यथान्यायं धर्मोऽयं वनवासिनः ॥” इत्यादिः

“पञ्चभिश्च महायज्ञैः अद्विधानो यजिदिह ।

देवतातिथिशिष्टाशी नियतो वेदकर्मसु ।” इत्यादिः ।

“आस्वादे च रसं प्राहु”रिति शब्दार्णवः ॥ २२ ॥

(ष) अपि च अन्यञ्चेत्यर्थः, ब्रवीभीतिशेषः ।

एत इति । विरुवन्तः शब्दायमाना मय्या येषु ते, एते दृश्यमानाः त एव पूर्वदृष्टा एव गिरयः पर्वताः, तथा सत्ता हर्षदृष्टा हरिणा येषु तानि, तान्येव पूर्वदृष्टान्येव वनस्थलानि । आमञ्जवः अतिमनोहरा वज्रला अशोकवृक्षा खताश्च येषु तानि, तथा नीरन्धा निरवकाशा घना. नीला. श्यामलाश्च निचुला वेतसा येषु तानि पूर्वदृष्टानि अमूनि दृश्यमानानि सरित्तटानि नदीतीराणि । सर्वत्र सन्तीति क्रिययान्वयः ।

अतएवाव तुल्ययोगितालङ्कारः । न चाव सन्तीत्यनुक्त्वा न्यूनपदत्वदोष इति वाच्यं वामनादिभिरस्तीत्यध्याहारादौ तद्दोषस्वानङ्गीकारात् ।

आमञ्जुवञ्जु ललतानि च तान्यमूनि

नौरम्यु नौल (१) निचुलानि सरित्तटानि ॥ २३ ॥

मेघमालिव यश्चायमारुद्रपि विभाव्यते ।

गिरिः प्रस्रवणः सोऽयं यत्र गोदावरी नदी ॥ २४ ॥

अस्यै वासोऽसहति शिखरे गृध्रराजस्य वास-

स्तस्याधस्ताद्वयमपि रता स्तेषु पर्णोत्तजेषु ।

“वक्तुलोवञ्जु लोऽगोके” इत्यमरः । “गारिणि कविभेदे स्यान्निचुल म्यलवेत्स” इति शब्दार्णवः ।

पूर्वश्लोके अत्र च असन्ततिलकादृष्ट ॥ २३ ॥

मेधेति । अत्र यं मेघमालिव आरुद्रपि गृध्राद्रपि विभाव्यते पर्वतत्वेन बुध्यते । सोऽयं प्रस्रवणोनाम गिरिः पर्वतोक्तिव्यत इति शेषः । यत्र पर्वते गोदावरी नदी अस्तीति शेषः । अस्य पादद्वये प्रवहतीत्यर्थः ।

अतोपसाऽनङ्कारः । नचात्र मेघमानिति स्त्रीलिङ्गत्वात् “सुधैव धवलथन्द्र” इत्यादि-
वङ्गप्रकृतत्वदोष इति वाच्यं “यत्र लिङ्गवचनभेदेऽपि न साधारणधर्मस्यान्यथाभावः भव
न दोषः । यथा ‘सुखं चन्द्र इवाभाती’ति दर्पणकारोक्तेः सुट्त्वात् ।

“आरुद्रगुम्भीपथो” रित्यन्तरः ॥ २४ ॥

अस्येति । अस्माव प्रस्रवणस्य सहति शिखरे विमाने गृध्रे गृध्रराजस्य पक्षिग्रैहस्त्र
नटागुप्तु इत्यर्थं वास आसीत्, तस्य गृहस्य अधस्तात् निम्नद्वेषे नीचस्थितेऽप्यित्यर्थं
तेषु पूर्वाश्लोकेषु पर्णोत्तजेषु पवननिर्मितकुटीरिषु वयमपि सीतारामनक्षत्राणां रता आसन्ता
स्थिता इति यावत् । यत्र निम्नद्वेषे गोदावरी नद्या पद्मि जले विनतानां फल-
भारिणावनतानां जनपथ्यन्पतितानामित्यर्थं, श्वासलानां श्वात्मवर्णानां अनीकज्ञानां हृत्तपा

(१) नौप इति पाठभेदः ।

गोदावर्याः पयसि विहृतश्यामलानोकहश्री (१)

रन्तः कूजन् मुखरशकुनो यत्र रस्यो वनान्तः ॥ २५ ॥

आ, तदत्रैव सा पञ्चवटी, यत्रातिचिरनिवासेन विविध-
विश्रम्भातिप्रसङ्गसाक्षिणः प्रदेशाः, प्रियायाः प्रियसखी च
वासन्ती नाम वनदेवता प्रतिवसति, तत् किमिदमापतितमद्य
रामस्य ? । (२) सम्प्रति हि (स)

श्रीः शोभा यस्मिन् स तथोक्तः, तथा मुखरा' शब्दायमाना शकुनाः पक्षिणो यत्र स',
अतएव अन्तर्मध्ये कूजन् शब्द' कुर्वन्निव स्थितः, रस्यो मनोहर' वनान्त. वनस्वरूपं
वनमिति यावत्, विद्यत इति शेषः ।

अत्र प्राणिकर्तव्यस्य कूजनस्य वनेन कर्त्तव्यशक्यत्वात् कूजन्निवेत्यर्थोवाच' तेन भावाभि-
मानिनी प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेञ्जलङ्कार ।

"शुभ्रराज. । जटायुपत्नी"ति शब्दकल्पद्रुमः । "अनोकहः कुठः सालः पलाशी
दुद्रुमागमा. ।" "अन्त' स्वरूपे नाशे ना" इति चामरः ।

सन्दाक्रान्ता वृत्त' ॥ २५ ॥

(स) आ इति । आ इति स्मरणसूचकमकथय' । अत्रैव देशे । यत्र पञ्चवट्या
अतिचिरनिवासेन अतिदीर्घकालावस्थानेन एकत्र दीर्घकालावस्थानेन हि तत्स्थानस्य-
वस्था सम्यक् परिज्ञाता स्यात् सुतरा तत्र विश्रम्भातिप्रसङ्गस्य सम्भव इति भावः ।
विश्रम्भेन फलमूलाद्याहरणार्थं लक्ष्मणेन बहुकालिकं दूरप्रस्थानं कृतं अन्येषाञ्चागमना-
सम्भवेन दर्शनासम्भव इति विश्रामेन, ये अतिप्रसङ्गा' स्वच्छन्दप्रेमालापविहारादीना-
मव्यन्तप्रसक्तय प्रचुरसम्भवा इति यावत् ते विश्रम्भातिप्रसङ्गा' । विविधानां नाना-
प्रकाराणां विश्रम्भातिप्रसङ्गानां साक्षिणोद्गृष्टारः प्रदेशा. स्थानानि सन्तीतिशेषः ।
तत् तस्मात् अद्य रामस्य इदं किं आपतितं उपस्थितं सीतया सह पूर्वदृष्टानां

(१) विततः इति पाठान्तरं । (२) रामहतकस्थेति कापि पाठ ।

चिरोद्देगारम्भी (१) प्रसृत इव तीव्रो विपरसः
कुतश्चित् स'वेगान्निहित इव (२) शल्यस्य शकलः ।

व्रणोरुदग्रन्थिः स्फुटित इव हृन्मर्मणि पुन-
घनीभूतः शोको विकलयति सम्भ च्छेयति च (३) ॥२६॥
तथापि पूर्वसुहृदो भूमिभागान् पश्यामि । निरूप्यो अहो ।

अनुवस्थितो भूमिसन्निवेशः । तथाहि । (ह)

एतेषां अथ वा विना एकाकिनो सम दर्शन महादुःखकारणमिति भाव । तत्
दुःखं प्रकाशयति सम्प्रतिहीलादिना । हि तथाहि ।

“अ प्रष्टह्य सृती वाक्ये” । “समी विग्रन्विश्वान्ना” इति चामर ।

चिरोद्देगिति । चिर बहुकालस्थायिनं उद्देग हृदयोद्देहनं मनोयन्त्रणामिति यावत्
आरभते उत्पादयतीति चिरोद्देगारम्भी तीव्र अतुंगो विपरस विपदव, प्रसृत इव, तथा
शल्यस्य शकल खण्ड कुतश्चित् अनिर्वचनीयात् सन्वेगात् निहित इव रुद्वे
निरस्ता इव, तथा हृन्मर्मणि हृदयसध्यदेशे रुदग्रन्थि उत्पन्नसन्नि बहुमूल इति यावत्
व्रणः स्फोटक स्फुटित विदीर्ण इव, शोक, अतीतसीतामृति' पुनर्घनीभूत, सन्, कालेन
विलीनप्रायोऽपि उद्योधकतप्तम्यानदर्शनादिना सान्द्रता प्राप्त सन् विकलयति व्याकुली-
करोति सम्भच्छेयति मोह प्रापयति च मामिति शेष ।

अथ तिमृणा क्रियोत्प्रेक्षाया निधो नैरपेक्षेण ससृष्टि तथा विकलयतिसम्भच्छेय-
तीत्यनेकक्रिययो शोक इत्येककर्मकत्वात् दीप्रकञ्चालङ्कार ।

“शुभे रामे द्रवे रसं ।” “वा पु सि शल्यं शङ्कुनां” इति चामर ।

शिरखरिणीवच ॥ २६ ॥

(ह) ननु शोकोद्दीपकत्वादिनेषा दर्शन न क्रियतामित्याह तथापीति । यद्यपि

- (१) चिरोद्देगारम्भीति पाठान्तर । (२) चलित इव, प्रचल इव इति पाठभेदी ।
(३) नूतन इव कापि पाठ ।

पुरा यत्र स्रोतः, पुलिनमधुना तत्र सरितां,
विपर्यासं यातो घनविरलभावः चितिरुहाम् ।

वृद्धोदृष्टं कालादपरमिव मन्ये वनमिदं

निवेशः शैलानां तद्विदमिति बुद्धिं द्रढयति ॥ २७ ॥

एतेषा दर्शनं शोकोद्वीपकं तथापीत्यर्थं । पूर्वमुद्दद सुहृद इव पुरा प्रियाचरणकारिण्य इत्यर्थः । निरुप्य सर्वतोविशिषेणावलीकी । अज्ञोश्च आश्चर्यं । भूमिसन्निवेश, अस्य स्थानस्यावस्था अनवस्थित पूर्वतो वैषम्यं प्राप्तं । वैषम्यं समर्थयति तथाहीति ।

पुरेति । पुरा सौतया महावस्थानकाले यत्र सरिता नदीना स्रोत प्रवाह, आसीदिति शेषः, अधुना तत्र स्थाने पुलिनं जलादुत्थितं वानुकामव तट जातमिति शेषः । तथा चितिरुहा वृक्षाणा घनविरलभाव विपर्यासं वैपरीत्यं यात । यत्र वृक्षा घना आसन् तत्र विरला जाता, यत्र च विरला आसन् तत्र घना जाता, इत्यर्थः । अतएव वृद्धो कालात् प्रभूतममयात परमिति शेषः दृष्ट इदं वनं अपरमिव तद्भिन्नं वनमिव मन्ये अनुभवामि । ननु तदेवेदं वनमिति निश्चयं को हेतुरित्याह शैलानां प्रसवणादि-पर्वतानां निवेशः अज्ञानं 'इदं तत् वनं' इति बुद्धिं द्रढयति दृढा करोति निश्चय-ज्ञानं जनयति । तरुनद्यादीनामन्यथाभावेऽपि पूर्वदृष्टं शैलानामन्यथाभावात् 'तदेवै-तत् वनं' मिति अस निश्चय इति भावः । इदं त्वावच्छिन्नपक्षकं तद्वनत्वसाध्यकं पूर्वदृष्ट-तत्तच्छैलदर्शनसाधनकं ममेदमनुमानमध्वान्तं हेत्वाभासाभावादिति वा भावः ।

तत्र अपरवनवज्-ज्ञानं प्रति पूर्वाङ्गवाक्यद्वयं हेतुरिति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्ग-मूलद्वारं, तथा "सुखमेतौदृशो भाति प्रर्णचन्द्र इवापर" इति साहित्यदर्पणोदाहृतवत् भावाभिमानिनी वाच्या द्रच्योत्प्रेक्षा, तथा तदलङ्कारगतत्रिच्छित्तिकशत तत्तच्छैलदर्शनरूप-साधनात् तद्वनत्वप्रकारकज्ञानरूपसाध्योपपत्त्या अनुमानालङ्कारस्य इत्येतेषां दृष्टिभावेन सङ्गः ।

"तथोत्थितं तत् पुलिनम् ।" 'प्रभूतं प्रचुरं प्राञ्च मद्म वङ्ग वः' इति चानर । बहुवचनं द्विविधः, सख्यावाचकं प्रचुरं वाचकं, तत्र सख्यावाचकात् नित्यं बहुवचनं

द्वितीयोऽङ्कः ।

हन्त । परिहरन्तसपि मामितः पञ्चवटीस्त्रेहो बलादप-
कर्षतीव । (सकरुणम्) । (च)

यस्यां ते दिवसास्तया सह मया नीता यथा (१) स्वैरुहे
यत्सम्बन्धिकथाभिरेव सततं दीर्घाभिरास्थीयते ।

एकः सम्प्रति नाशितप्रियतसस्तामद्य रामः कथं

पापः पञ्चवटीं विलोकयतु वा, गच्छत्वसम्भाव्य वा ॥२८

स्वात्, प्रचुरथाचक्रातु एकवचनसपि, तेन बहोरिति प्रयोग साधु । न्याप्रह्णामाश्रुता-
यपि "किं बहुना, वं कारवोऽपि विश्वकर्मेतुपासने" इत्याद्यन्वयापि एकवचनं दृश्यते ।
शिक्षारिणी वच ॥ २७ ॥

(च) हन्तेति । हन्त खेटे । परिहरन्तसपि परित्यजन्तसपि, पञ्चवटी विहाय
गच्छन्तमपीत्यर्थः । अपकर्षतीव पराकर्षयतीव इति त्रियोत्प्रेक्षा । स्वैरुहिशारस्थलत्वात्
इमा विहाय गन्तुं नेच्छा भवतीति भावः । सकरुणं सौमिक ।

यस्यामिति । यस्या पञ्चवत्या स्वैरुहे यथा, स्वकीयराजधान्यानिव मया तथा
सीतया सह ते वनवासकालीना दिवसा नीता अतिदाहिता, तथा दीर्घाभि घटगाना
वाहुनेन विगृताभि यत्सम्बन्धिकथाभि यत्पञ्चवटीविषयकालापरैरेव नत्वन्वकथोप-
कथनेरित्यर्थः सततं आस्थीयते स्थित अयोध्याया मया सीतया चिति शेषः ।
सम्प्रति नाशिता विवासेनेन विनाश प्रापिता प्रियतया सीता येन स तथोक्तः, अतएव
पापं पात्राया एकां रामं अथ वा पञ्चवटीं कथं केन प्रकारेण वा विलोकयतु
दारुणशोकेन विदीर्णहृदयत्वादेकस्य तुम पञ्चवटीदर्शनमसम्भवमेवेति भावः । तथा
असमाप्त्य अपम्यानेन असमाप्त्य कथं वा गच्छतु, वा किन्तु तदानीमावयो परन्त-
मुवर्त्तमानात् केवलमस्मानिनापि ता पञ्चवटीमसमाहृत्य गमनं नितान्तकृतघ्नताजनक-
मिति महाव्याकुलीऽपि समुत्त इति भावः ।

अत्र प्रथमपाठे शीतली उपरता, तथा च राजधान्यामित्य पञ्चवत्या सुवसुधार

(१) पुनरिति पाठान्तरः ।

प्रविश्य शम्बुकः । जयति देवः । देव ! भगवानगस्तपो मत्तः

श्रुतभवत्सन्निधानस्त्वामाह, परिकल्पितविमानावतरणमङ्गला
प्रतीक्षते वत्सला लोपासुद्रा सर्वे च (२) महर्षयस्तदेहि,
सम्भावयास्मान् ; अथ प्रजविना पुष्पकेण स्वदेशमुपसङ्गम्याश्व-
मेधाय सज्जो भविष्यसीति । (क)

रामः । यथाज्ञापयति भगवान् । (ख)

शम्बू । इतस्तर्हि देवः प्रवर्त्तयतु पुष्पकम् । (ग)

आसीदिति वस्तु व्यज्यत इत्यलङ्कारिण वस्तुध्वनि, तथा पापित्व प्रति नाशितप्रियतमत्व
हेतुरिति पदार्थहेतुकः काव्यलिङ्गश्च अनयो परस्परनैरपेक्षेण स्थिते, ससृष्टिः ॥ २८ ॥

शार्दूलविम्रीडितं वृत्तं ॥ २८ ॥

(क) प्रविशति । मत्तः मत्, मम सुखादित्यर्थं श्रुतं भवत् सन्निधानं येन
च । परिकल्पितानि आयोजितानि विमानावतरणमङ्गलानि विमानादवतरण-
कालोचित-मङ्गलसूचकधान्यदूर्वादीनि यथा सा । वत्सला त्वा प्रति स्नेहवती ।
प्रतीक्षते तव दर्शनायावतिष्ठते । महर्षयश्च प्रतीक्षन्ते इत्यर्थः । तत्तस्मात् तव
दर्शनाय तेषामाग्रहातिशयादित्यर्थः । अस्मान् सम्भावय आगमनेन समाद्रियताम् ।
अथ अस्मत्सम्भावनानन्तरं प्रजविना महाविगवता । अस्माकं सम्भावनाया यावत्
कालक्षयो भवेत् पुष्पकस्य किञ्चिदधिकवेगस्थापनेन स पूर्णो भवेदिति भावः । सज्ज
उदयुक्तः । इति इत्यन्तं आह्वेत्यर्थः ।

(ख) राम इति । भगवानगस्तपो यथाज्ञापयति तथैव करोमीत्यर्थः ।

(ग) शम्बूति । तर्हि अगन्त्याज्ञानुहूपकर्त्तव्यत्वे सति इतः अस्मिन् पथि, पुष्पक
विमानं प्रवर्त्तयतु चालयत्वित्यर्थः ।

(२) आगस्त्यायना इति पाठभेदः ।

गम । भगवति ! पञ्चवटि ! गुरुजनानुरोधात् चम्यतामति-
क्रमो रामस्य । (घ)

गम् । देव ! पश्य पश्य ।

कुञ्जकुञ्जकुटीरकौशिकघटाघुत्कारवत्कीचक- (१)

स्तम्बाहस्वरसूकमीकुलिकुलः क्रौञ्चावतोऽयं गिरिः ।

(घ) रामइति । नानामुनिजननिशासात् साहात्म्यातिशयेन पञ्चवट्या
भगवतीतिसम्बोधनं । साहात्म्यावतीति तदर्थं । अतिक्रम. सम्भावनाया अकरणं, चम्यता
सुष्यता । अगन्त्यादिशब्दायमतिक्रमो नल्लिच्छात इतिभाव ।

वृजटिति । कुञ्ज लतायाच्छादितस्थानमेव कुटीरं चूट्टगृहं तत्र स्थिता कौशिक-
घटा पेचकसमूहा । कुञ्जलोना शब्दावमानाना कुञ्जकुटीरकौशिकघटाना धी
घुत्कार. 'घुत्' इत्येवं शब्द तद्विशिष्टा ये कीचकसम्भा वशगुच्छा (वांशभाड)
तेषा आङ्ग्लेण उच्चरिण नून भयेन नि शब्द मीकुलिकुल काकसमूहो यस्मिन् स-
तवोक्तः, अथ क्रौञ्चा (कीचककी) अस्यास्तीति क्रौञ्चावान् स एवेति प्रजादित्वात्
स्वार्थेऽयं क्रौञ्चावतो नाम गिरि पर्वतो विद्यत इति शेष । कुञ्जे तिष्ठन्त पेचका
ग्वन्ति, वृश्मन्प्रतिष्ठतत्प्रतिव्यनियवणेन भीता काका यत्र नि शब्दान्तिष्ठन्तीति
निकर्षः । एतस्मिन् गिरौ प्रचलनामितकतो भ्रमता प्रचलाकिना मयूराणां कृजितै.
उवेजिता, भीता सन्त कुञ्जिनसा क्रूरसर्पा पुगाणचन्दनतरुन्कान्येष जीर्णचन्दनहवाणा
प्रकाण्डशेषेषु शाब्दोद्गमस्थानिपुति यावत् उवेजन्ति पलायनार्थं उरिष्ठन्ति । नानाविध-
जन्तुनिशासोऽय गिरिरितिभाव ।

अथ कुञ्जकुटीरित्यत्र निरङ्ग केवल -रूपक, तथा मानवगतसूकल वणात्मकशब्दराहित्यं
पशुपचादिगतसूकलस्य ध्वन्यात्मकशब्दराहित्यं, किन्तु एकसूकशब्देन तयोरभेदाध्य-
वसायात् "विश्लेषट्ट खादिव वदमान"मिति साहित्यदर्पणोदाहृतवत् अतिशयोक्तिः ।

(१) गुञ्जकुञ्ज इति कापि पाठ ।

एतस्मिन् प्रचलाकिनां प्रचलतामुद्देजिताः कूजितै-

रुद्देल्लन्ति पुराणचन्दनतरुस्कन्धेषु (१) कुम्भीनसाः ॥ २८ ॥

अपिच (ड)

एते ते कुहरेषु गद्गददन्तद्वन्द्वोदावरीवारयो मेघालम्बित-
मौलिनीलशिखराः (२) क्षौणीभृतो दक्षिणाः ।

प्रधानालङ्कारश्च स्वभावोक्तिरित्यनेषां चङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः । वृत्तानुप्रासश्च शब्द-
लङ्कारः ।

“कुठोर चन्द्रवेश्म स्या”दिति जटाधर । “महेन्द्रगुग्गु लूलूकव्यालशङ्घिषु
कौशिकः ।” “वेणव. कौचकास्तेमुग्र्ये खनन्तानिलोद्धता” इति चामर । “मौकुलि
काक.” इति शब्दकल्पद्रुमः । “आडम्बरस्तु दर्पे स्यात् शब्दे तृर्थखनेऽपि च” इति
रत्नकोष । “प्रचलाकिसितापाङ्गशिखावलगतप्रता” इति विकान्दशेष । “कुम्भीनस
क्षुरसर्पे स्त्रिया लवणभातरि” इति मेदिनी ।

एतादृगनेकाप्रचलितशब्दप्रयोगात् शमीरचिन्तया बहुना कालेन नितान्तकष्टेन च
प्रसृतोऽयं श्लोक इत्यनुमीयते ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ॥ २८ ॥

(ड) । अपिच अन्यत्र वर्णप्रत इति शेष । इत्यादावपि, समुच्चय ।

एत इति । कुहरेषु गुह्यसु गद्गदं तादृगव्यक्तशब्दं यथास्यात्तथा नदन्ति शब्दाय-
नानानि गोदावर्था नद्या वारीणि जलानि येषु ते तथोक्ता, तथा मेघैरालम्बिता आश्रिता
क्षौल्यो नस्तकानि येषां ते, अतएव नीलानि शिखराणि येषां ते, नानाधातुभिर्विचित्र-
शृङ्गा अपि प्रधानतो मेघवर्णपातात् नीलवर्त्सेन प्रतीयमानशृङ्गा इत्यर्थे ते प्रसिद्धा
एते दृश्यमाना दक्षिणा भारतवर्षस्य दक्षिणदिग्दर्शिन क्षौणीभृत पर्वताः वियन्त
इति शेषः । अन्योऽन्वयपरस्परं य. प्रतिघात आघातं सेन सङ्कुलं उच्छृङ्खलं यथा-

(१) रोहिण्यतरुस्कन्धेष्विति पाठान्तरं । (२) मेघालङ्कृत.. इति पाठभेदः ।

अन्योऽन्यप्रतिघातमङ्गुलचलत्कसोलकोलाहल-

रुत्तालास्त इमे गभीरपयसः पुण्याः सरित्सङ्गसाः ॥३०॥

इति निष्कान्ता सर्वे । (च)

इति पञ्चवटीप्रवेशोनाम द्वितीयोऽङ्कः । (छ)

न्यात्तथा चलन्तो ये कङ्कोणा महातरङ्गा स्ते पा कोलाहले सकीर्णशब्दे उत्ताला कराला भीषणा इति यावत् गभीरपयस आगाधसलिला, पुण्या पवित्रा, ते प्रसिद्धा, इमे दृश्यमाना, सरित्सङ्गसा नदीसयोगा सयुक्तनद्य इत्यथ विद्यन्त इति शेषः ।

अतः शृङ्गाणा सकीयनानावर्णपरिव्यागिन मेषान्मन्वितसौलिलनिवन्धननीलगुण-
गङ्गाणात् तद्गुणालङ्कारः । तथा 'वरीवारयो' 'क्षीनीक्षिण्यो' च सङ्गतमाभ्यात् छेदान्-
प्राप्तः, तथा प्रथमे पाटे दकाराणा, द्वितीये लकाराणा, तृतीयेऽपि च लकारानामसङ्गत-
साभ्यात् ह्रस्वानुप्रासश्च, इत्येतेषा ससृष्टिः । उत्ताना इत्यस्य लकारस्य तृतीय-
पादगतलकारसम्बन्धेन उक्तह्रस्वानुप्रासघटकत्वेन च चतुर्थपादस्यापि स्यशात् न-
'पतत्प्रकपता' दीपः ।

"मौलिः । मन्मक" इति शब्दकल्पद्रुमः । "उत्ताल उत्कटे येष्टे विकराले प्रवङ्गम" इति मेदिनी ।

"भाषविहितं कृतप्रत्ययोऽव्ययत्प्रकाशत" इति न्यायात् सरित्सङ्गसा इत्यनेन सयुक्तनद्य इति प्रतीयते ।

शार्दूलविक्रीडित हत्त ॥ ३० ॥

(च) इतीति । रामस्य पुण्यकविमानपरिरक्षकाः केचित् किङ्करा आसन् ते च ततोपस्थिता एवेति तैः सह नीनितयो रामशम्भुकयोर्बहुत्वात् 'निष्कान्ता सर्वे' इति

‘बहुवचन’ सर्वशब्दसङ्गतिश्चेति । केचित्तु कवेः नारायणावतारत्वेन रामस्य ज्ञानेन गुरुत्वात् बहुवचनमिति वदन्ति, तदसत् सर्वशब्दानर्थक्यस्य तादवस्थ्यात् ।

(छ) इतीति । नाम, पञ्चवटीप्रवेश इति नाम्ना प्रकाश्यः, द्वितीयोऽङ्गः समाप्त इतिशेषः ।

“नाम कोपेऽभुप्रपगमे विस्मये स्मरयेऽपि च ।

सम्भाव्यकृतसाप्राकाश्य विकल्पेषु च दृश्यते ॥”

इति मेदिनी ।

इति श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशविरचितायामुत्तररामचरित-
टोकाया सर्वार्थबोधिनीसमाख्याया द्वितीयाङ्ग-
विवरणं समाप्तं ॥०॥

—:०:—

तृतीयोऽङ्कः ।

—००—

तत. प्रविशति नदीद्वयं तमसा सुरला च । (क)

तमसा । सखि । सुरले । किमसि सम्भ्रान्तेव ? । (ख)

सुरला । भगवति ! तमसे ! प्रेषितास्मि भगवतोऽगस्तप्रस्य
पत्न्या लोपासुद्रया सरिद्धरां गोदावरीमभिधातुं, जानास्येव
यथा वधूत्यागात् प्रभृति—(ग)

अनिर्भिन्नो गभीरत्वा-(१) दन्तगूर्द्धघनव्यथः ।

(क) तत इति । नदीद्वयं नद्यधिष्ठातृदेवताद्वयं, जलप्रवाहस्यैव नदीत्वेन
रङ्गालये तत्प्रवेशासम्भवात् ।

(ख) तमसेति । किं कथं सम्भ्रान्तेषु चकितेषु अस्थिरमना इवेति यावत् ।

(ग) सुरलेति । भगवति । माहात्म्यप्रवृत्ति ! तमसायास्तीर्थत्वेनेदृक् सम्बोधनं
सरिद्धरां नदीश्रेष्ठां । वधूत्यागात्प्रभृति, भाष्यायाः सीताया निर्वासनादवधि ।

“वधूर्जाया लुपा स्त्रीच”त्यमरः ।

प्रभृतीति श्लोकस्थरस इत्यतः परमस्त्रीव्यध्याहर्त्तव्यायाः क्रियाया विशेषणं ।

अनिर्भिन्न इति । गभीरत्वात् गाम्भीर्यात् धैर्यातिशयादित्यर्थः, पक्षे गाटलेपवत्त्वा-
दित्यर्थः, अनिर्भिन्नः अप्रकाशितः, अन्यैरज्ञात इति यावत् पक्षे अविदीर्णः अतएव अन्तः-
हृदये, गुदा सम्भृता, घना निविडा गाढा इति यावत् व्यथा वेदना यस्य स तथोक्तः,
प्रकाशमानः शोको नाधिक पीडयतीतिभावः । पक्षे अन्तर्मध्ये गुदा गुप्ता घना

१) अनिर्भिन्नगभीरत्वादिति क्वचित् पाठः ।

^{10/10}
पुठपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः ॥ १ ॥

तेन च तथाविधेष्टजन कष्टपातजन्मना प्रकर्षगतेन दीर्घ-
 शोकसन्तानेन सम्प्रत्यतितरं (१) परिच्छीणो रामभद्रः, तमव-
 लोकाय कम्पितमिव से हृदयम्, अधुना च प्रतिनिवर्त्तमानेन

गाढा यथा तापो यस्य सः । पुटे पवादिनिर्मिताधारविशेषे पाक पचनं यस्य स
 पुटपाकः पारदाधीषधं स प्रतीकाश उंप्रभा यस्य स तथोक्त रामस्य करुणो रस
 सीताविरहजनितशोक इत्यर्थः । अस्तीति शेषः । रामः सीता स्वयं निर्वासा
 तच्छोकं विवरीतुमपि न शक्नोति तेनासन्नयन्त्रणाञ्जानुभवतीत्यर्थः ।

अत्र पूर्णोपमाऽलङ्कारः । 'करुणोरस' इत्यभिधानात् रसस्य खशब्दोक्तिदोष,
 "रसस्योक्तिः खशब्देने"ति साहित्यदर्पणात्, स तु 'दशा रामस्य दारुणे'ति पाठेन
 समाधेयः ।

“स्य रूत्तरपदत्वमी ।

निभसद्भाशनीकाश प्रतीकाशोपमादयः ।” इत्यमरः ।

पुटपाक उक्तो भावप्रकाशे—

“पुटपाकस्य पाकोऽयं लीपस्याङ्गारवर्णता ।

नेपञ्च द्वाङ्गुलं स्थूले कुर्याद्वाङ्गुलिमात्रक ।

काश्मीरवटजम्बाटिपत्रैर्वेष्टनमुत्तम ।

पलमात्रो रसो याद्य कर्षमात्रं मधु क्षिपेत् ।” इत्यादि ॥ १ ॥

(घ) तेनेति । किञ्चेति चार्थः । तेन पुटपाकप्रतीकाशेन, तथाविधस्तादृश
 निर्वासनोत्पन्नइत्यर्थः । य इष्टजनस्य वल्लभजनस्य सीतायाः कष्टपातः दुःखोपस्थिति-
 तस्माज्जन्म यस्य तेन, सीताया निर्वासनकाले मरणजनितेनेत्यर्थः, प्रकर्षगतेन प्रकृष्टेन
 वृद्धिं प्राप्तं नेत्यर्थः, दीर्घशोकसन्तानेन बहुकालव्यापिनिरवच्छिन्नशोकपरम्परया ।

(१) नितरा इति पाठान्तरं ।

रामभद्रेण नियतमेव पञ्चवटीवर्न वधूसहनिवासविस्त्रम्भसाक्षिणः
प्रदेशा द्रष्टव्याः, तेषु च ¹¹¹¹¹¹¹¹¹¹निसर्गधीरस्याप्येवंविधायामवस्थाया-
मतिगम्भीराभोगशोकक्षोभसंवेगात् पदे पदे महान्ति प्रमाद-
स्थानानि शङ्कनीयानि रामभद्रस्य, तद्गवति ! गोदावरि ! तत्र
त्वया सावधानया भवितव्यम् । (घ)

वीचोवातैः शीकरक्षोदशीतैराकर्षद्भिः पद्मकिञ्चल्कगन्धान् ।

अतितरां नितान्त, परिक्षीण कृशशरीर सञ्जात । त रामभद्र अवलोक्य स्थितया
इति शेषः, मे मन लोपासुद्राया' हृदय' कम्पितमिव दारुणगेगोत्पत्त्यादिशङ्कया' त्रिचलित-
शिव । प्रतिनिवर्तमानेन भगन्प्रायमात् गतेन । नियतमेव नियतमेव । वधा
भार्यया सीतया सहनिवासे एकवावस्थाने ये विस्त्रम्भा, विश्वासा स्वच्छन्द-
विहारादिविश्रम्भव्यवहारा इत्यर्थ, तेषा साक्षिणी द्रष्टारः, प्रदेशाः स्थानानि, द्रष्टव्या,
दृश्येरन् । इत्यवग्य' सभ्रान्यत इतिभावः । ननु द्रष्टव्या सन्तु, तेन किमित्याह, तेषु च
प्रदेशेषु निसर्गधीरस्यापि, चञ्चलचेतस का कथा स्वाभाविकधैर्यसम्पन्नस्यापि रामभद्रस्य
एः विधायामवस्थायां सीताविरुद्धेण एकाकिनमण्डपाया दद्याया । अतिगम्भीर,
अनन्तत्वात् दृष्ट्वाप आभोग' सीमा यस्य स', असीम इत्यर्थ' य शोक, तेन य, सीम
अद्वैतन' अधीरतेति यावत् तस्य सम्भेगात् प्रतिघातात्, पदे पदे स्थाने स्थाने, महान्ति
अशेषाणि, प्रमादस्थानानि अनवधानतावियया, सृष्ट्वांप्राप्तादय इत्यर्थ शङ्कनीयानि
आगङ्गान्ते अस्माभिरितिशेष । तत्रस्मात् रामभद्रस्थानर्थघटनाया, सम्भावनासत्तादित्यर्थ ।
तत्र तेषु रामस्य भ्रमणस्थानेष्वित्यर्थ' । सावधानया रामस्य विपत्रिवारणविषये
एकाग्रचित्तया, भवितव्यं भूयेत ।

ननु जनकपत्या मया सावधानया सत्यापि किं कर्तव्यमित्याह वीचीति । शीकर-
क्षोदेन अस्मिन्दुष्कृतेन शीतैः शीतलैः तथा पद्मकिञ्चल्कगन्धानाकर्षद्भिः आकृष्य बहद्भि-
रित्यर्थः, तथा स्त्रीं स्त्रीं प्रेषितैः मन्दं मन्दं प्रेरितैः, शैल्यं गान्ध्यां मान्दयेति वामो-

मोहे मोहे रामभद्रस्य जीव' खैर' खैर' प्रेषितैस्तर्पयेति ॥२॥

रामः । उचितमेव दाक्षिण्यं स्नेहस्य. सञ्जीवनीपायस्तु
मौलिक एव रामभद्रस्याद्य सन्निहितः । (ङ)

सुर । कथमिव ? । (च)

तम । श्रूयताम्, पुरा किल वाल्मीकितपोवनोपकण्ठात्

गुणवयं तेन गुणवयेणैव विशिष्टैरितिभावः वीचीवातैः स्वकीयतरङ्गवायुभिः मोहे मोहे सकलमूर्च्छितावस्थाया जीव' जीवन' तर्पय प्रोणय, यदा यदैव रामस्य मूर्च्छा भवेत्, तदा तदैव तादृशैस्तरङ्गवायुभिस्सस्य चैतन्यं प्रतिपादयेत्यर्थः । इति इत्यन्त गोदावरी-
मभिधातुं प्रेषितास्तीति पूर्वशान्वय ।

अत्र चैतन्योत्पादन प्रति वायोः शीतलत्वमेव कारणत्वेनापेक्षितं किन्तु सौगन्ध-
मान्दायोरपि विशेषकारणात्तरयोरुत्पादानात् गुणयोगपदाच्च समुच्चयालङ्कार, ।

“शीकरोऽम्बुकणः स्मृतः” । “चूर्णे चोद” । “मन्दस्वच्छन्दयोः खैर” मिति चामरः ।
वीची इति “द्रव्यं क्तिवर्जितावे”ति वीचिशब्दादीप्रत्यय ।

शालिनी वृत्तम् ॥ २ ॥

(ङ) तमेति । दाक्षिण्यं - औदार्यं औदार्यं शानुकव्यमित्यर्थः । रामं प्रति परमस्नेहवती लोपासुद्रा तदानुकुल्यं - कर्तुमिच्छति, कुरुता, किन्तु तस्याद्य विशेष प्रयोजनं नास्तीति भावः । कुत इत्याह, तु किन्तु मौलिक एव प्रकृत एव नतु क्वचिन् इत्यर्थः, रामभद्रस्य सञ्जीवनीपाय चैतन्यप्रतिपादनहेतु सन्निहितं निकटवर्ती स्थितः । सन्निहिता सीता, सैव सञ्जीवयिष्यतीति भावः ।

(च) सुरेति । कथमिव, कीदृशः सञ्जीवनीपाय. सन्निहित इत्यर्थः ।

(ङ) तमेति । किलीति पूर्ववृत्तान्तसूचकमव्ययम् । उपकण्ठात् निकटात् । परित्यज्य सीतामितिशेषः । प्राप्ता उपस्थिता प्रसववेदना यस्या सा, अतएव अतिदुःख-
संवेगात् नितान्तकष्टप्रतिघातात् आत्मानं खदेहम् । तदैव निक्षेपानन्तरमेव, तत्र

तृतीयोऽङ्कः । *parisat, via out 131*

परित्यज्य गते लक्ष्मणे सीतादेवी प्राप्तप्रसववेदना आत्मानमति-
दुःखसंवेगाद्गङ्गाप्रवाहे निक्षिप्तवती, तदैव तत्र दारकद्वयं
प्रसूता, भगवतीभ्या पृथ्वीभागीरथीभ्यामभुगपपन्ना रसातलञ्च
नीता, स्तन्यत्यागात् परेण च तद्दारकद्वयं तस्याः प्राचेतसस्य
महर्षेर्गङ्गादेवो स्वयमर्पितवती । (क)

सुर ! मविष्मयम् ।

इदृशानां विपाकोऽपि जायते परमाद्भुतः । (१)

गङ्गाप्रवाहे दारकद्वयं वानकयुगलं, प्रसूता प्रसूतवती । पृथ्वी-भागीरथीभ्या पृथिवी-
गङ्गाभ्यामभुगपपन्ना प्राप्ता गङ्गोत्तमा सतोन्मथ रसातलं पातालं नीता वानकाभ्यां सह
सोनिति शेषः । स्तन्यस्य दुग्धस्य त्यागो यस्मिन् वयसि तत् स्तन्यत्यागं च तस्मात् परेण
संप्रदयवयसं परमित्यर्थः । तस्या सीताया तद्दारकद्वयम् । महर्षे प्राचेतसस्य वानकीं
समीपे इत्यर्थः । गङ्गादेवो स्वयं आत्मना, नलन्यद्वारित्यर्थः । एतेन वानकद्वय-
मिति गङ्गाया आगृह्यतिग्रहं सूच्यते ।

“वाचां सभाज्ययी किल” । “आत्मा यतो धृतिर्वृद्धिं स्वभावो ब्रह्म यमं च ।”

“दारको वानभेदका” इति चामरः ।

प्रसूतेति आटिकर्मणि कर्त्तरि क्तः । परेणिति तृतीयापवर्गे । प्राचेतसस्य त्ति
सामीप्यसम्बन्धे षष्ठी, दारकद्वये गङ्गाया स्वत्वाभावेन तद्गुणसाभावान् न चतुर्थी ।

इदृशानामिति । इदृशगता सीतारामतुल्यमहायथ्यचरित्राणां जनानां विपाकोऽपि
सम्पत्तिं का कथा विपदपि, परमाद्भुतो जायते । कथमित्याह यत्र विपाके एवविध-
पृथिवीगङ्गातुल्यो जन उपकरणगीभावम् साहाय्यकारकत्वं आयाति प्राप्नोति ।
विराराधनश्यापि यथी सन्दर्शनं न घटते, ते एव पृथिवीगङ्गे स्वयमेव साहाय्यं कुरुत
इति विपाकस्य परमाद्भुतत्वमेवेति भावः ।

(१) पावनाद्भुत इति पाठान्तरं ।

यत्रोपकरणीभाव मायातेष्वविधो जनः ॥ ३ ॥

तम । इदानीन्तु शम्बूकवृत्तान्तेनानेन सम्भावितजनस्थाना-
गमनं रामभद्रं सरयुमुखादुपस्थृत्य भगवती भागीरथी यदेव
भगवत्या लोपामुद्रया स्नेहादाशङ्कितं, तदेवाशङ्क्य सीतासमेता
केनचिदिव गृहाचारव्यपदेशेन, गोदावरीं विलोकयितु-
मागता । (ज)

सुर । सुविचिन्तितं भगवत्या, राजधानीस्थितस्य खलु तैस्तै
जगतामाभुदयिकैः कार्यैर्व्यापृतस्य नियताश्रित्तविज्ञेयाः ;

अत्र परमाद्गतत्वं प्रति परार्थवाक्यार्थो हेतुरिति काव्यलिङ्गमलङ्कार ।

“विपाकः । दुर्गतिः” । “उपकरणं प्रधानाङ्गीभूतोपकारकद्रव्यम् ।”

इति च शब्दकल्पद्रुमः ॥ ३ ॥

(ज) तमेति । भगवती भागीरथी गङ्गा, अनेन अचिरसंघटितेन शम्बूकवृत्तान्तेन
शम्बूकवधव्यापारेणेत्यर्थः सम्भावितं अनुमितं जनस्थाने आगमनं यस्य तम् । सरयुर्नाम
काचिन्नदी तस्या मुखादुपस्थृत्य शम्बूकवधाय रामो जनस्थानमागमिष्यतीति सम्भाव्यत इति
सरयुमुखादाकार्येत्यर्थः । तदेव रामस्थानिष्टमेव । सीतासमेता सीतया सह
मीलिता भागीरथीत्यस्य विशेषणमेतत् । गृहाचारव्यपदेशेन लौकिकव्यवहारच्छलेन ।
लोके हि वसुजनी वत्सरान्ते अपरवसुजनाना साचातुकाराय तद्गृहभागच्छतीति
व्यवहारः प्रायेण प्रचलति ।

सुधातोः शब्दबोधे शक्तिरिति नैयायिका, अद्वयेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षे शक्तिरितिमीमा-
सका, अत्र तु नैयायिकमतानुसारेण ‘रामभद्रं उपस्थृत्येति सङ्गतिरिति संक्षेपः ।

(ऋ) सुरेति । भगवत्या गङ्गाया सुविचिन्तितं सत्यग्विवेचितं । कथं सुवि-
चिन्तितमित्याह राजेत्यादि । राजधानीस्थितस्य अयोध्याया निवसतः, तैस्तैः प्रसिद्धैस्वय-

अव्यग्रस्य पुनरस्य शोकभावाद्धितीयस्य पञ्चवटीप्रवेशो महाननर्थ इति, तत्कथमिदानीं सीतादेव्या रामभद्र आखासनीयः स्यात् ? । (भ)

तम । उक्तमेव (१) भगवत्या भागीरथीदेव्या, यद्देवयजन-सम्भवे ! सीते । अद्य खल्वायुषतोः कुशलवयोर्द्वादशजन्मसंवत्-

कर्त्तव्यमित्यर्थः । आभुदधिकं उन्नतिसाधकं, कार्यं, दुष्टनियहशिटानुग्रहराष्टदुर्ग-वलादिपर्यवेक्षणप्रवृत्तिभिर्यार्परं व्यापृतस्य आसक्तचित्तस्य रामभद्रस्येति शेष चित्त-विद्येया शोकिनाकर्षणानि नियता, नियन्विता निरुद्धा इति यावत् । रामे राजधानी-स्थिते सर्वदा राजकार्यपर्यवेक्षणादिचिन्तया परिपूर्णं तस्य चित्ते सीताविरभ्रजनितशोक-प्रवेशे नावसर लभत इत्यर्थः । पुन, किन्तु अव्यग्रस्य राजकार्यादिचिन्ताग्रामनासक्त-चित्तस्य सुस्थचित्तस्येति यावत् शोकभावाद्धितीयस्य केवलशोकसहचरस्य अस्य रामभद्रस्य । अनर्थं अनिष्ट अनिष्टकारणमित्यर्थः । इति इति हितो भगवत्या मुवि-चिन्तितमित्यर्थः । चिन्तान्तरगत्ये सुस्थचित्त एव शोकाविर्भावः स्यात् शोकोद्दीपक-पञ्चवटीवनप्रवेशे तु का क्रुद्धिर्भावः । तत्तस्मात् पञ्चवटीप्रवेशस्यैवानर्थहेतुत्वादित्यर्थः । आखासनीयः स्यात् सान्त्वयितुं शक्यः स्यादित्यर्थः । चरित्वदोषागङ्गया स्वयं निर्वामिताया सीतायाः पुनरधिकक्रीधोदयागङ्गया रामस्य समीपगमनासम्भवेन सान्त्वनाकरणसम्भवं-सेवेति कथं गङ्गा सीतामानीतवतीति मया पुनरिदं सन्दिह्यते, गङ्गया तु आत्मबुद्ध्या मुविचिन्तितसेवेति भावः ।

‘ ज्ययो आसक्त आकुल ’ इत्यमरः ।

राजा धीयते अस्यमित्ति राजधानी “करणाधिकरणयो” येत्यधिकरणे युद् ।

(ख) तमेत्यादि । उक्तमेवेति एवशब्द स्वयौगव्यवस्थापनायं, । किमुक्तमित्याह यदित्यादि । द्वादशाना पूर्ण इति द्वादश, सचासी जन्मसंभवत्सरथेति विग्रहः, तस्य,

(१) अत्र इति क्वचिदधिकः पाठः ।

सरस्य (१) संख्यामङ्गलग्निरभिवध्यते, (२) तदात्मनः पुराण-
 श्वशुरमेतावतो मानवस्य राजर्षिवंशस्य प्रसवितारं सवितार-
 मप्रहतपाप्मानं देवं स्वहस्तावचितैः पूष्पैरुपतिष्ठस्व । न च
 त्वामवनिपृष्ठवर्तिनीमस्मत्प्रभावाद्भनदेवता अपि द्रक्ष्यन्ति
 किंपुनर्मर्त्या इति ; अहञ्चाज्ञापिता, तमसे । त्वयि प्रकृष्टप्रभैव
 वधूर्द्धत्सा जानकीति अतस्तुमेवास्याः प्रत्यन्तरीभवेति ।
 साहमधुना यथादिष्टमनुतिष्ठामि । (ज) *Comparison*

जन्मवत्सरावधिद्वादशपूरणीभूतवत्सरसेत्यर्थः । संख्यायै वयसो वर्षसंख्यायै मङ्गलजन-
 नाय ग्न्यि संख्यामङ्गलग्न्यि,; जन्मावधि यावन्तो वत्सरा यातास्तावत्प्रख्यावोधनाय
 मङ्गलजननाय च धर्मशास्त्रोक्तो योग्यश्चि । स इत्यर्थः । अभिवध्यते वान्कीकिनेति शेषः ।
 तत्तस्मात् अस्या कुशलवयो जन्मतिथौ सर्वेषामेव वन्धूना मङ्गलाचरणस्य कर्त्तव्यत्वादित्यर्थः ।
 आत्मन स्वस्या, तवेत्यर्थः । पुराणश्वशुरं प्राचीनश्वशुर परम्परया श्वशुरकित्यर्थः ।
 एतावत् इयत्संख्यस्य, मानवस्य देवस्यतमनोरपत्यस्य । सूर्य्यपुत्रो देवस्यतमनुकृतपुत्र
 इच्छाकुस्तस्माच्च रामचन्द्रवंश उत्पन्न इति बोध्यं । प्रसवितार उत्पादयितार ।
 अपहतो नाशित, पाप्मा पापं येन तं एतेन सूर्य्यस्य महामाहात्म्यवत्त्वेन पूज्यत्वमि-
 तिभावः । सवितारं देवं सूर्य्यदेवं । उपतिष्ठस्व आगध्रुहि । कुशलवयोर्मङ्ग-
 लार्थं । सूर्य्यपूजनायैव सीतामानीतवती गङ्गा, न तु रामस्य सान्त्वनार्थमिति
 सुरलाया उक्तवाक्योत्तरविषये भावः । गूढभावस्तु, सीता प्रति परमविश्वासशाली
 राम सीतासम्पर्कं प्राप्य न कोपिष्यति, अपि तु आदरिष्यत एव सान्त्वित्य भवेदिति ।
 ननु पुष्यावचयनकाले लोका मामवलोक्य चेत् रामाय निवेदयिष्यन्ति तदा
 महाननर्थो भवेदित्याहुः नचेत्यादि । न चैत्यस्य द्रक्ष्यन्तीत्यनेनान्वयः । अवनिपृष्ठवर्तिनी
 भूतलस्थिता सती । अस्मत्प्रभावात् मम वरमाहात्म्यादित्यर्थः । सर्वत्र मानवा । इति

(१) क्वचित् जन्मपदं नास्ति । (२) अभिवर्त्तने इति कापि पाठः ।

सु । अहमप्यसुं वृत्तान्तं भगवत्यै लोपामुद्रायै निवे-
दयामि, रामभद्रोऽप्यागत एवेति तर्कयामि । (ट)

तम । तदियं गोदावरीऋदान्निष्क्रम्य (ठ)

शब्दस्य उक्तमिति पूर्वेष्वान्वय । प्रकृतप्रभावशालिनीनां वनदेवतानां दर्शनायोग्याद्यात्मव
साधारणमानवैर्दर्शनमसम्भवमेवेति भावः । अहं तमसा । प्रकृतप्रेमा परमस्नेहवती ।
वधू सुपा । रामेण मातृत्वन स्वीकृताया गङ्गाया सीता स्रुपैव स्यादिति द्रष्टव्य । इति
जानामीति शेषः । अन्तरस्य आत्मीयस्य सख्यादे प्रति प्रतिनिधिरिति प्रत्यन्तरी
सखीसदृशीत्यर्थः, सखीव सीताया सहचारिणी भवेत्यर्थः । इतिशब्दस्य आज्ञापितेत्य
नान्वयः । सा गङ्गाया आज्ञापिता । आदिष्टं आदेशमनतिक्रम्येति यथादिष्ट सीताया
सहचारित्वमित्यर्थः । अनुतिष्ठामि करोमि, सीताया सहचारिणी भवामीत्यर्थः ।

“अन्तरमवकाशावधि परिधानान्निधिभेदतादर्थ्ये ।

क्रिद्रात्मीयविनावहिरवसरमध्येऽन्तगत्तमि च ।”

“प्रति प्रतिनिधौ वीभानचणार्त्ता प्रयोगतः” इति चामरः ।

उपतिष्ठन्वेति “पथ्याराधनयोश्च”तिरुचादित्वादात्मनेपदः ।

जन्मतिथौ जन्मग्रन्थिवन्धनस्य सूर्यपूजायाश्च प्रमाणं यथा, कृत्यचिन्तानशी ।

“गुडदुग्धार्त्तलानयाञ्ज न्यग्न्ये च वन्धनः ।

गुग्गुलं निम्बसिद्धार्थदूर्वागोरोचनान्वितः ।

सम्पूज्य भानुविघ्नोर्णं सहर्षिं प्रार्थयेद्विदुः ।”

“समित्पुष्यकुशादीनि शोत्रिय स्वयमाहरेत् ।”

इत्येकादशीतत्तुष्टतपत्रापुराणात् शोत्रियपदस्य चोपमचणत्वात् खड्गसावचित्तं
पृथैरितुक्तं ।

(ट) सुरेति । असु हत्तान्त सीतया सह गङ्गाया आज्ञानकार्त्ता । तर्कयामि
सम्भावयामि ।

(ठ) तमेति । सा चार्त्ता इत्येति तदियं नैयमित्यर्थः, एकवाक्यान्तर्गततया ।

उत्तररामचरितम् ।

परिपाण्डुदुर्वलकपोलसुन्दरं

दधती विलोलकेवरीकमाननं ।

करुणस्य मूर्त्तिरथवा (१) शरीरिणी

विरहव्यथेव वनमेति जानकी ॥ ४ ॥

श्लोकस्य जानकीत्वस्य विशेषणमेतत् । गोदावर्यां कश्चित् निम्नदिग्गामीऋदो गर्तमासीत् तस्मान्निष्क्रम्य उवाच ।

परीति । परिपाण्डु पुष्टिकरभोजनाभावात् रक्ताल्पत्वेन श्वेतच्छायौ दुर्बली अगाढी यौ कपोली सन्तौ ताभ्यां सुन्दरं स्वभावमुन्दर्याः सीताया विरहकशतायामपि सत्या सुखस्य किञ्चिदागन्तुकवैचित्र्यमेव जातमिति भावः । विलोला बन्धनाभावेन लम्बमानत्वात् चञ्चला कवरी केशरचना यत्र तत् तादृशं आननं मुखं दधती धारयन्ती जानकी सीता, करुणस्य शोकस्य मूर्त्तिरिव मूर्त्तिमान् शोक इव, अथवा शरीरिणी मूर्त्तिमती विरहव्यथा रामकिञ्चिद्वेदनेव वन पञ्चवटीवनं एति आगच्छति ।

अथ दुर्वलकपोलात् कुश्रीकत्वोत्पत्तिसम्भवे सौन्दर्योत्पत्तेर्विषमालङ्कारः, तथा भावाभिमानि वाच्य गुणोत्प्रेचाद्वयञ्चेत्येतेषा नेरपेक्षेण स्थितेः समृष्टिः ।

एतदनुकूपश्लोको यथा शाकुन्तले—

“वसने परिधूसरे वसाना नियमचाममुखी धृतैकवेषी ।

अतिनिष्करुणस्य शुद्धशीला मम दीर्घं विरहव्रतं विभर्त्ति ॥”

अनयोस्तु “परिपाण्डुदुर्वले”त्यादिश्लोक एव प्रशस्यतरः उत्प्रेचाद्वयेन सम्पूर्णयोग्य-विरहावस्थाया व्यञ्जकत्वेन चमत्कारविशेषावहत्वात् ।

पतिविरहे पतिव्रताया अवस्थामाह शुद्धितकृधृतमङ्गि रोवचनं—

“अर्त्तात्ते, मुदिता हृष्टे त्रियोगी मलिना कृशा ।

सुते म्रियेत या पत्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता ॥”

अस्य भाषिणीवत् ॥ ४ ॥

(१) इव वा इति क्वापि पाठः ।

सुर । इयं हि सा । (ङ)

किसलयमिव सुग्धं बन्धनाद्धिप्रलूनं

हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः ।

ग्लपयति परिपाण्डु चाममस्याः शरीरं

शरदिज इव धर्मः केतकीगर्भपत्रम् ॥ ५ ॥

इति परिक्रम्य निष्क्रान्ते । (ङ)

विष्कम्भकः ॥ (ग)

—: • :—

(ङ) सुरेति । इयं हि, इयमेव सा जानकी । जानकीं विलोक्य सुरलाया निरूपणमेतत् ।

किसलयेति । हृदयमेव कीमलत्वात् कुसुम, तत् शोषयतीति हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घः बहुकालन्यापी शोकः विरहकृतशोकः बन्धनात् वृन्नात् विप्रलूनं खलितं सुग्धं मनोहरं किसलयं पल्लवमिव स्थित अस्याः सीतायाः परिपाण्डु नितान्तं तच्छाय चामं क्लृप्तं शरीरं शरदिजं शरत्कालीतृपत्रो धर्मं आतपः केतक्याः केतकीपुष्पस्य गर्भपत्रं मध्यस्थितपर्णमिव केशरमिवेत्यर्थः ग्लपयति मलिनीकरोति ।

अत्र शोषणं रसनाशकरणं, तच्च कुसुमस्यैव सम्भवति नतु हृदयस्य तेन शोषीतिपदं रूपकस्य साधकं उपमाया वाधकं ततश्च हृदये कुसुमत्वारोपस्य शाब्दत्वात् शोके आतपत्वारोपस्य चार्थत्वात् एकदेशविधित्तिरूपकमलङ्कारः उपमाहयेन सङ्कीर्ष्यते ।

चाममिति धैधातो क्लृप्तव्ययस्य "क्षैशुषिपचा मक्का" इत्यनेन मत्वम् । शरदिज इति "प्रायेण सप्तन्याः कृती"ति सप्तम्या अलुक् ।

मानिनीवत् ॥ ५ ॥

(ङ) इतीति । निष्क्रान्ते तमसामुरले इतिशेषः ।

(ग) विष्कम्भक इति । तल्लक्षणमुक्तं । अत्र प्रेषिताधीत्यादिना वृत्तकथागानां

नेपथ्ये । प्रमादः प्रमादः । (त)

तत् प्रविशति पृथ्वावचयव्यग्रहस्ता संकरणीतमुक्थमाकर्णयन्ती सीता । (थ)

निदर्शनं "साहसधुना यथादिष्टमनुतिष्ठामी"त्यादिना च वृत्तिष्यमाणकथाशाना
निदर्शनमिति द्रष्टव्यं ।

(त) नेपथ्ये इति । प्रमादोऽनवधानता विधातुरित्याक्षेपः । कथमन्यथा प्रबलो
दुर्बलमाक्रमतीति भावः । अथवा प्रमादो विपत्तिः । लोके 'प्रमाद उपस्थित'
इत्यादी विपदेषु प्रमादशब्दस्य भूरिप्रयोगात् तत् तस्य व्यवहरानिवन्धना शक्तिः
स्वीक्रियत इति ।

अथ कथमयं तृतीयाहः कविना समुपनिबद्ध इति प्रश्नकर्तारः केचिदन्माभिरपि
प्रच्छन्तः यदेव पृच्छन्तीभवन्तः "किमर्थमुत्तररामचरितं रचितमिति कथं न
पृच्छन्ति ? येन हि यं क्वमपि विषयविशेषमभिसन्द्धानं 'किं' 'कथं'मित्येतावन्मावमना-
यासमुच्चारयन् प्रश्नकर्ता स्यात् । वस्तुतस्तु असाधारणवमतकारिणी भावसौष्ठवप्रमदिनी
कविकल्पना न खल्वनुद्दिश्य प्रयोजनं प्रवर्त्तने, किन्तु प्रयोजनद्वयं, तथाच कश्चिदपि
प्रचुरप्रमाणप्रमित विश्वसं निर्वासनोपयोगिनमपराधमन्तरेणापि निर्वासिताया सीताया
नितालनिष्ठर निर्वासयितार भर्तारं प्रति नाल्पीयानपि विरागः, प्रचुरत परमादर-
प्रणयप्राचुर्यमिति सीताया पतिव्रतादर्शितायाः प्रदर्शनमित्येकं । द्वितीयन्तु प्रजारञ्जनाय
निर्वासयतोऽपि रामस्य सीतां प्रति नखलु कियानप्यविश्राम आसीदिति वासन्त्यादीना
प्रतीतिः, तथा "शक्तिवेदानीमश्वमेधाय सहधर्मचारिणी मे हिरण्मयी सीतायाः
प्रतिकृति" रितिब्रह्मार्थपुत्रो (रामः) मां यथार्थमेव विश्वसिति किन्तु केवलं प्रजा
रञ्जनादेव निर्वासितवानिति रामं प्रति सीताया विश्वासस्य भवेदिति ज्ञापनञ्चेति
सुधीभिर्भाव्यं

(थ) तत् इति । पृथ्वाणां अवचये चयने व्यग्री आसक्ती हकी यस्याः सा । करुण्येन
शोकेन शोकास्तु सीताया पञ्चषटीदर्शनेन रामस्मरणादिति बोध्यं औत्सुक्येन उत्कण्ठया
च सह तत्तयोक्तं । आकर्णयन्ती प्रमादशब्दमिति शेषः ।

सीता । अहमे, जानामि पित्रसखी मे वासन्दी वाहरदि । (द)

पुनर्नेपथ्ये ।

Handwritten initials

सीतादेव्याः स्वकरकलितैः शल्लकीपल्लवाग्रै-

रये लोलः करिकरभको यः पुरा पोषितोऽभूत् ।

Handwritten signature

(द) । अहो । जानामि प्रियसखी मे वासन्ती व्याहरति ।

(द) सीतेति । जानामि बुध्ने । व्याहरति भाषते । पूर्वपरिचितस्वरग्रवणा-
दिति भावः ।

सीतेति । पुरा वनवासकाले अग्रे समीपे लोलः पल्लवग्रहाय चञ्चलः यः करि-
करभक्तः हस्तिशायकः सीतादेव्याः स्वकरकलितैः निजहस्तसञ्चितं न तु अन्येन केनचि-
दानाद्यितैरिति भावः । एतेन करिशायकः प्रति श्रुतिशयो व्यज्यते । शल्लकीना-
लताविशेषाणां पल्लवाय तद्वच्चैरित्यत्र पोषितो वक्षितोऽभूत् । अयं दृश्यमानः स
करिकरभक्तः वध्वा साई स्वकीयभार्यया सह पयसि जले विहरन् स्त्रीडन् अन्येन
केनचित् उद्धामेन सदसत्तेन हिरदपतिना हस्तियूथपेन वेगात् सन्निपत्य कुतोऽपि स्थाना-
दागत्य अभियुक्तः आक्रान्तः । सततं सीतादेव्याः पुत्रस्वरूपस्य करिशायकस्य विनाश-
सम्भावनायाः प्रमाद एवेति भावः ।

अथ शल्लपत्रेति करिकरेति व्यञ्जनसधस्य सकृत्साम्यात् कैकानुप्राप्तिः ।
ननु “करभ, करिशायक” इत्यमरकोपात् करभगच्छेनेव करिशायकाभिधानात् पुनः करि-
गच्छेोपादानेन अधिकपदत्वदोष इति चेन्न—

“धनुज्यादिषु शब्देषु शब्दास्तु धनुरादयः ।

आहृत्त्वादिविधाय न दोषः पुनरुक्तता ।”

इति कारिकायाः “निरूपपदो मानागच्छः पुण्यसजनेवाभिधत्त इति स्थितावपि

सीता । किं तस्य ? । (ध)

पुनर्नेपथ्ये ।

वध्वा सार्धं पयसि विहरन् सोयमन्येन वेगा- (१)

दुहामेन द्विरदपतिना सन्निपत्याभियुक्तः ॥ ६ ॥

सीता । 'ससम्भ्रमं' कतिचित् पदानि गत्वा अज्जउत्त ! परिव्राहि
परित्ताहि मम तं पुत्तअं । विचिन्त्य । (२) हद्दी हद्दी ताइं ज्वे
चिरपरिचिताइं अक्खराइं पञ्चवटीदंसणेण मं मन्दभाइणीं
अणुं रुन्धन्ति । हा अज्जउत्त । इति मूर्च्छति । (न)

(ध) । किं तस्य ? ।

(न) । आर्य्यपुत्र । परिव्रायस्व परिव्रायस्व मम तं पुत्रकं ।

हा धिक् हा धिक् तान्येव चिरपरिचितानि अक्षराणि पञ्चवटीदर्शनेन सा मन्दभागिनौ-
मनुरुन्धन्ति । हा आर्य्यपुत्र । ।

‘पुष्पमाला विभाति ते’ अत्र पुष्पशब्द उत्कृष्टपुष्पबुद्धौ” इति साहित्यदर्पणोक्तदिशा
अत्रापि करिषब्दे नोत्कृष्टकरिशावकबोधनात्त दोषः ।

करभक इत्यनुकम्पाया कः ।

मन्दाक्रान्तावत्त ॥ ६ ॥

(न) सीतेति । ससम्भ्रमं सत्वरं । चिरपरिचितानिदीर्घकालोच्चारणेन अभ्यस्तानि
अक्षराणि ‘आर्य्यपुत्र’ इत्येते वर्णाः । अनुरुन्धन्ति अनुसरन्ति मम सुखात् प्रसरन्तीत्यर्थः
उद्बोधकपञ्चवटीदर्शनेन स एवायं वनवासकाल इति भ्रमात् तदनुपस्थितावपि आर्य्यपुत्र
इत्येते वर्णाः स्वयमेव मम सुखान्निर्गच्छन्तीति भावः ।

(१) दर्पादिति पाठान्तरं । (२) स्मृतिमभिनीय सर्वैकव्यमिति पाठभेदः ।

विश्य तमसा । वत्से । समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

नपथ्ये । विमानराज ! अत्रैव स्थीयताम् । (प)

सीता । समाश्वस्य 'ससाधुसोत्कम्पो'ऽहाम् । अह्महे ! जलभरिटेमेह-

त्यण्डि गम्भीरमंसला कुदोणु एसा भारदो निग्धोसभरन्तकस्य
विवरं मंपि मन्दभाङ्गणी भक्ति उस्सावेदि ? । (फ)

तम । सञ्चितासम् । अयि वत्से ! (व)

किमव्यक्तोऽसि निन्दे (१) कुतस्तोऽपि त्वमीदृशी । (२)

(फ) । अहो । जलभृतमिव सनितगम्भीरमंसला कुतो नु एषा भारती निर्घोष-
भियसाणकर्णविवरं मामपि मन्दभागिनीं भटिति उच्छ्वासयति ? ।

(प) नेपथ्य इति । विमानराज इति पुष्यकविमानस्य संबोधन । रामोक्तिरिय ।

(फ) सीतेति । साश्वसेन भयेन उत्कम्प्य शरीरचाञ्चल्य, उल्लास हर्षाच्छ्वास
ताभ्यां सहति तयोक्तं । स्वरग्रभणेन रामोऽयं नवेति सशये स चेतदागत्य पुनरपि कि
कुर्यादितिः भये नोत्कम्प्य, असाधारणपतिव्रताया, पतिदर्शने च उच्छ्वास इति बोध्य ।
जलेन भृतस्य परिपूर्णस्य मेघस्य क्षमितमिष गर्जितमिष गम्भीरा मन्द्रा, मासला बलवती
बलवता जनेनोच्चारितैव प्रतीयमानेत्यर्थ एषा भारती वाणी कुतो जनाद्गुप्तपत्रा सतीत्यर्थ,
निर्घोषिण गन्धेन भियमाणे कर्णविवरे यस्या म्मा तयोक्ता । भटिति द्रुत । उच्छ्वासयति
सञ्जीवयति । मृतप्रायां मा आनन्देन उत्फुल्लयतीत्यर्थ ।

तमेति । चिरानुभूनेऽपि स्वरे सशय इति विषयेन चितं, आगनेऽपि रामे
परस्परसाक्षात्कारो न भवेदिति दृ खेन चास्य ताभ्यां सहतिसञ्चितास्य ।

किमिति । सुनयिद्वोमेघस्य अन्यक्ते कुतस्तोऽपि निन्दे गर्जिते सति मधुरीव त्व
अव्यक्ते अपरिस्पृष्टे कस्यायमित्यस्पृष्टे इत्यर्थे कुतस्तो कस्मादभिहितदेशदागते कक्षाद्वे-
शदाद्य गन्द आगत इति देशविशेषज्ञाने सत्यपि तत गत्वा जननिष्पणसम्भावना स्यादत

(१) अपरिस्फुटमिक्षाणे इति पाठभेद । (२) कुतस्तो प्रीतिरौदृशीति पाठान्तर ।

स्तनयित्ना मयूरोव चकितोत्कण्ठिता(१)स्थिता ? ॥ ७ ॥

सीता । भगवदि ! किं भणसि अपरिपुङ्गुत्ति । मए उण
सरसंजोएण पच्चभिजाणिदं, अज्जउत्तो ज्जेव वाहरदि । (भ)
तम । अयते, तपस्रतः किल शूद्रस्र दण्डधारणार्थमैच्चाको
राजा जनस्थानमागत इति । (म)

(भ) भगवति । किं भणसि अपरिस्फुटेति । मया पुन स्वरसयोगिन प्रत्यभि-
ज्ञातं, आर्य्यपुत्र एव व्याहरति ।

तु सापि न स्यादिति भावः निनदे 'विमानराज । अतैव स्थीयतता'मितिमात्रे शब्दे
सति किं कस्मात् चकिता चञ्चला उत्कण्ठिता उत्सुका च सती स्थितासि ।

अत्र प्रकृतकारणाभावेऽपि चकितत्वोत्कण्ठितत्वहृत्पकार्थोत्पत्तविभाषनाऽलङ्कार
पूर्णापमया सङ्गीर्य्यते । तथा मयूरी अस्ति, त्वन्तु असि इति प्रथममध्यमपुरुषभेदात्
“लतेष राजसे तन्वी”ति साहित्यदर्पणोदाहृतवत् उपमागतभग्नप्रक्रमत्वदोषः, स च
“निनदे कथमव्यक्ते” इति पाठेन समाधेयः ।

“अभ मेघो वारिवाह. स्तनयित्नुर्वलाहक” इत्यमरः ।

कुतोभवतीति कुतस्तत्र. “आख्याताच्च तमादय” इति त्यप्रत्ययः ।

पथ्यावक्तुं वृत्त ॥ ७ ॥

(भ) सीतेति । भगवति । तमसे । । अव्यक्त इति तमसोक्तवाक्यस्य अर्थमादाय
सीतायाः प्रश्नः अपरिस्फुट इति । स्वरसयोगिन कर्णे स्वरसम्बन्धेन प्रत्यभिज्ञात अनु-
भूतस्य पुनरनुभवः कृत “अनुभूतस्य पुनरनुभव प्रत्यभिज्ञे”ति नैयायिका । व्याहरति
भाषते ।

(म) तमेति । शूद्रस्य शम्बूकस्य, दण्डधारणार्थं दण्डकारणार्थं ऐच्चाक इच्चाकु-
वंशोत्पन्नः, राजा राम । इति शब्दस्य अयत इत्यनेनान्वयः ।

(१) चकितोत्कण्ठितमिति कापि पाठः ।

सीता । दिष्टिआ अपरिहोणराअधम्मो क्वुसो राआ । (य)

पथे । यत्र द्रुमा अपि सृगा अपि बन्धवो मे

यानि प्रियामहचरश्चिरमध्यवात्सम् ।

एतानि तानि बहुनिर्भरकन्दराणि

गोदावरीपरिमरस्य गिरिस्तटानि ॥ ८ ॥

सीता । दृष्ट्वा । हा कथं पहादचन्द्रमण्डलावण्डरपरिक्राम-

(य) दिष्ट्या अपरिहनीनराजधम्म स राजा ।

(र) । हा कथं प्रभातचन्द्रमण्डलापाण्डुरपरिचामदुर्वलिन आकारिण अथ सीम्यगभीरानुभाषमातप्रत्यभिज्ञात आर्यपुत्र एव, तन्मा धारय ।

(य) सीता । स राजा राम, दिष्ट्या भागीन न परिहनीन परित्यक्त, । राजधम्म राजकर्त्तव्य येन स ।

यवेति । यत्र वेपु तटेषु द्रुमा अपि वृक्षा अपि, सृगा अपि पशवोऽपि मे मम बन्धव आसन्निति शेष । छायादानशरीरकन्दयनादिना समुपकारित्वादितिभात्र । प्रियामहचर सीतया सहित चिर बहुकाल यानि तटानि अध्यवात्स आश्रित्य वाम कृतवान्, एतानि दृश्यमानानि बहुवो निर्भरा जनप्रवाहा कन्दरा गुहाय तेषु तानि तथोक्तानि, गोदावर्या नद्या परिमर पथेन्तस्थित सीमावर्त्तति यावन् तस्य गिरि, पर्वतस्य तानि तटानि समीपभूमयो वर्त्तन्त इत्यर्थे ।

अथ सुनि तत्पुत्रीकुमारादिषु का कथा, इ ना अपि सृगा अपि मम बन्धव आसन्नित्यर्थापतनादयोपचिरलङ्कार ।

“पशवोऽपि सृगा” । “पर्यन्तभू परिमर” इतिचामर ।

यानीति “अन्ध्याडोवस” इत्यधिकरणस्य कर्मत्व ।

वसन्ततिलकावत्तम् ॥ ८ ॥

(र) सीतेति । हा कथमित्वे कस्यर्थ्यं महाविपादसंघर्षे । प्रभातचन्द्रमण्डल आपा ण्डुर श्वेतच्छाय, दुर्बलो बलहीन इव परिलक्षमाणस्तेन आकारिण आकृत्य -सन्धव-

दुब्बलेण आआरेण अअं (१) सोअगभीराणुभावमेत्तपच्चभि-
आणिदो अऊउत्तो ज्जेव, ता मं धारेहि (२) ।

इति तमसामाश्लिष्य मूर्च्छति । (२)

तम । धारयन्ती । वत्से ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

नेपथ्ये । अनेन पञ्चवटीदर्शनेन

अन्तर्लीनस्य दुःखाग्रो रद्योद्दामं ज्वलिष्यतः ।

उत्पीड इव धूमस्य मोहः प्रागावृणोति माम् ॥ ८ ॥

उपलक्षित इत्यर्थः । अयं दृश्यमानो जनः सौम्यं शान्त गभीरं स्थिरं यदनुभावमात्रं
केवलप्रभावस्तेन प्रत्यभिज्ञातः पुनरनुभूत आर्यपुत्रो राम एव आकृतिवैषम्यात् सोऽयं
नवेति संशय एव स्यात् किन्तु पूर्वानुभूतप्रभावदर्शनात् सोऽयमिति निश्चय इतिभावः ।
तत्तस्मात् रामस्य तादृक् कष्टकरावस्थादर्शनेन मूर्च्छया पतनेन आघातसम्भवादित्यर्थः ।
धारय अबलम्बस्व । आयुर्वेदोक्तात् नूतनोऽयं मूर्च्छाप्रकारः, यत् पतनात् प्राक्
रोगी धारयितुं मापदिशतीत्याहुः तं ।

“अनुभावः प्रभावे”ऽपीत्यमरः ।

अन्तरिति । अन्तःकरणे लीमस्य कालिनापचयात् अल्पमात्रावशेषेण गुप्त-
भावेन स्थितस्य, अद्य अनेन पञ्चवटीदर्शनेन उद्दामं अत्यन्तं ज्वलिष्यतः सन्दीपिष्यमानस्य
बाहुल्यं प्राप्यत्यर्थः । उद्दामेधकप्राप्त्या उद्दोषनीयस्य बाहुल्यावश्यभावादितिभावः । दुःख-
मग्निरिव तस्य, धूमस्य उत्पीडोराशिरिव मोहः मां प्राक् सम्पूर्णविकासात् पूर्वं
आवृणोति आच्छादयति । यथा बह्निजनितोधूमो बह्नेः पूर्णविकासात् पूर्वं तत् स्थान-
माच्छादयति, तथा दुःखजनितो मोहः दुःखस्य पूर्णविकासात् पूर्वं मामावृणोतीति
सरलार्थः ।

अत्र पूर्वाद्धे लुप्तोपमा, धराद्धे च साधारणोपमा इत्युभयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

(१) अअं सो गभीरानुभावः इति पाठान्तरं । अअं निश्चसोअगभीरानुभाव
इत्यपि पाठः । (२) ता धारेदु मं पिअसहो इति पाठभेदः ।

तृतीयोऽङ्कः ।

हा प्रिये ! जानकि ! । (ल)

तम ! भगवत ! इदं तदाशङ्कितं गुरुजनेनापि । (व)

सीता ! समाश्रय ! हा कथं एदं । (श)

पुनर्नेपथ्ये ! हा देवि ! दण्डकारण्यवासप्रियसखि ! विदेह-
राजपुत्रि ! इति मूर्च्छंति । (ष)

सीता । हृद्दी हृद्दी, मं मन्दभाङ्गिणं उद्दिसिञ्च आमीलन्तणेत
शीलुप्पली मुच्छिदो ज्जैव, हा हा कथं धरणीवट्टे णिरुत्साहं

(श) । हा कथमेतत् ।

(स) हाधिक् हाधिक्, मां मन्दभाङ्गिणीमुद्दिश्य आमीलन्ते वनीलोत्पली
मूर्च्छित एव, हा हा कथं धरणीवट्टे निरुत्साहनि सखि द्विपथ्येत्, भगवति ।
तमसे । परिव्रायस्व परिव्रायस्व जीवथ आर्य्यपुत्रम् ।

नच जूनियत् इति साधकसङ्घात् दुःखार्थरिति निरङ्गं केवल रूपकमिति वाच्य
धूमस्वीत्पीड इव मोह इत्यापमानुसारिण दुःखार्थरित्यापमाया एकीचित्यादिति
सुधाभिर्विभावनीयं ॥ ८ ॥

(ल) इति । कुवासीति वाक्यशेष ।

(व) तमेति । गुरुजनेन भगवन्तुलोपासुद्रागङ्गादिनेत्यर्थे । आशङ्कितं तदिदं
रामस्य मूर्च्छापतनादिक, उपस्थितमिति शेष ।

(श) पुनरिति । दण्डकारण्यवासे तत् समय इत्यर्थे. प्रियसखि । सहायभावेन
मानोपकारकरणादिति भाव ।

(स) सीतेति । आमीलती मुद्दिसे मेये वीलोत्पली इव यस्य स तयोक्तः ।
निरुत्साहेन कसपि विषयं प्रति उत्पन्नाभावेन नि.सखे भवत्ये यथा स्यात्तथा धरणीवट्टे
भूतले विषयस्य पतित । परिव्रायस्व मामिति शेषः । जीवथ सचैतन्यं कुरु ।
आर्य्यपुत्रश्रीभगेनैव मम परिव्रायं भवेदिति भावः ।

विप्लवहृद्यो ; भञ्जवदि ! तमसे ! परिच्छाहि परिच्छाहि
जीवावेहि अज्जउत्तं । इति पादयोः पतति । (स)

तम । त्वमेव ननु कल्याणि ! सञ्जीवय जगत्पतिम् ।

प्रियस्पर्शी हि पाणिस्ते तत्रैव नियता भव * ॥ १० ॥

सीता । जं भोदु तं भोदु, जथा भञ्जवदी भणादि । (ह)

इति ससम्भ्रमं निष्क्रान्ता ।

ततः प्रविशति भूमौ निपतित. सास्रया सीतया स्पृश्यमानः साह्लादीच्छासी
रामभद्रः । (क)

(ह) यद्भवतु तद्भवतु, यथा भगवती भणति ।

“उत्साहोऽध्ववसायः स्या”दित्यमरः ।

निर्मत्तिकमित्यादिवत् निरुत्साहमिति अभावार्थेऽव्ययीभावः ।

त्वमिति । ननु कल्याणि । हे शुभे । त्वमेव जगत्पतिं पृथिवीपालं रामं
सञ्जीवय ससन्नं कुरु । तवैव करणौयमेतत् नलन्य इत्यवशव्यर्थः । हि यस्मात्
ते तव पाणिः करतलं, प्रियः प्रीतिकरः स्पर्शी यस्य सः । सुतरा रामस्य चैतन्यसम्पादनं
तव यथा सुकरं नान्यस्य तथेति भावः । अत एव तत्रैव पाणिना स्पर्श एव नियता
व्यापृता भव ।

अत्र चतुर्थपादार्थं प्रति तृतीयपादगतवाक्यार्थस्य हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्य-
लिङ्गमलङ्कारं ॥ १० ॥

(ह) सीतिति । यद्भवतु तद्भवतु, अनुमत्यभावेऽपि हस्तस्पर्शकरणे क्रुद्धः सन्तुष्टो
वा भवतु इत्यर्थः । ईदृशसमये तत्र विवेचनीयमिति भावः । यथा भगवती तमसा
भणति ब्रवीति, तथा करोमि पाणिना स्पृशामीत्यर्थः । ससम्भ्रमं सत्वरं ।

(क) तत इति । सास्रया रामस्य मूर्च्छितावस्थादर्शनेन स्वदम्भुसहितया ।
आह्लादेन हर्षेण, उच्छ्वासेन चैतन्येन च सहेति साह्लादीच्छासः ।

* । नियतो भवः । १ । तत्रैष निरतो जनः । २ । इति पाठान्तरद्वयं ।

सीता । किञ्चित् सहर्षमान्दगतं । जाणामि, पुणोवि पञ्चागदं विय
जीविदं तेत्तोअणाहस्स (१) । (ख)

राम. । हन्त भोः । किमेतत् । (ग)

प्रश्चरोतनं नु हरिचन्दनपल्लवानां

निष्पीडितेन्दुकरकन्दलजो नु सेकः ।

(ख) जानामि, पुनरपि प्रत्यागतमिव ओषित विलोकनाद्यस्य ।

(ख) सीतेति । विलोकनाद्यस्य जगदीश्वरस्य रामस्य जीवित चैतन्य पुनरपि
प्रत्यागतमिव इत्यहं जाणामि हृद्ये, आसप्रश्नासाद्दिर्गनादिति भावः । लक्ष्मीरूपा
सीता नारायणावतारत्वेन रामस्य जगदीश्वरत्वं जानात्येव, तस्य तु आत्मगतत्वं न कथने
अन्यैरज्ञेयत्वात् न मानुषवद्व्यवहारज्ञानि । ननु कथमनयोर्मानुषवद्व्यवहार इति सत्यं
जगति स्त्रीपुरुषाणां चरित्रशिष्टादानाय जगदीश्वरीजगदीश्वरयोः सीतारामयोर्मानुष-
भावेन व्यवहारं सजातीयशिष्टायां शीघ्रफलकत्वात् । इदं कविना अध्यात्मरामायणा-
वलम्बनेनोक्तं । वाञ्छीकिमते तु राम आदर्शचरितो मानव एवेत्यनुसन्धेयः ।

(ग) राम इति । हन्त भोरिति हर्षविषयसूचकमेकमव्ययम् । किमेतदित्यस्य
श्लोकान्वयः ।

प्रश्चरोतनमिति । एतत् स्पर्शनं किं हरिचन्दनपल्लवानां चन्दनवृक्षविशेष-
किसलयानां प्रश्चरोतनं रसो निर्ध्यास इति यावत् नु वितर्कयामीत्यर्थं तद्वत् शैत्यातिशय-
करत्वादिति भावः सर्वथाप्येव नुगन्धोवितर्के । पल्लवपदं शैत्यातिशयद्योतनार्थं ।
निष्पीडिता मर्द्दिता इन्दुकरकन्दला चन्द्रकिरणवाङ्मुरा यथै स तयोक्तोमर्द्दितचन्द्रकर-
दुरादुत्पद्यो रस इत्यर्थं तस्मात् जायत इति इन्दुकरकन्दलज आमर्द्दितचन्द्रकरादुर-
निर्ध्यासजनित इत्यर्थः, सेको नु तथा आतमयो, नितान्तसन्तप्तयोर्जीवनमनसो प्राणचित्तयो,
परितर्षणं शीतलकारित्वात् प्रीतिकरं, सञ्जीवयतीति सञ्जीवनी या ओषधि फलपार्कन

(१) तेत्तोक्थ इति पाठान्तरं ।

आतप्तजीवनमनःपरितर्पणो मे (१)

सञ्जीवनौषधिरसो नु हृदि प्रसिक्तः ॥ ११ ॥

स्पर्शः पुरा परिचितो नियतं स एष

सञ्जीवनञ्च मनसः परिमोहनञ्च ।

मृतवृत्तादिः तस्या रसो निर्यासो मे मम हृदि प्रसिक्तो नु । एतेषामन्यतमाभावे कथम-
कस्मान्मम चैतन्योत्पत्तिरिति भावः ।

अत्र स्पर्शं प्रथमोतनादीनां सशयात् तत्र च निश्चयाभावात् शुद्धसन्देहालङ्कारः ।
परश्लोकी 'स्पर्शः पुरा परिचितो नियतं स एष' इत्युक्त्वा तत्स्पर्शस्याप्यनुभवादुभयकोटिक-
ज्ञानरूपं संशयो रामस्य जात इत्यनुसन्धेयं ।

इन्दुकरकन्दलनिष्पीडनासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धीक्या अतिशयोक्तिश्च अनयोरङ्गाङ्गि-
भावेन सङ्करः ।

“तैलपर्णिक गोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रिया ।” “ओषध्यः फलपाकान्ता” इतिचामरः ।

वसन्ततिलकाहत्तं ॥ ११ ॥

स्पर्श इति । पुरा सीतया सहैकत्रावस्थानकाले परिचितः ईदृ कृत्या विदितः
सञ्जीवन उत्साहवर्द्धक इत्यर्थः मनसो हृदयस्य परिमोहनः आनन्दवाहुल्येन अवशता-
जनकश्च नियतं निश्चितं एष अनुभूयमानः स स्पर्शः । यः स्पर्शः सन्तापजा वियोग-
वेदनाजनिता भूच्छां प्रतिहृत्य विनाश्य सपदि तत्क्षणात् आनन्दनेन आनन्दजननेन पुनः
जडता मनसस्तदेकानुभवपरायणत्वात् विषयान्तरानभिज्ञतां आतनोति करोति ।

अत्र जडताकारणासम्बन्धेऽपि तत् सम्बन्धीक्या अतिशयोक्तिरलङ्कारः । यच्छब्दस्य
परत्र पाठेन विधेयाविमर्शदोषः, स च परार्द्धं प्रथमं तत्र सृतीयपादं पठित्वा
निरसनीयः ।

“सद्यः सपदि तत्क्षणात् ।” “जडोऽन्न” इतिचामरः ।

(१) आतप्तजीविततरोः । जीवितपुनः परितर्पणोऽयं इति पाठभेदी ।

सन्तापजां सपदि यः प्रतिहृत्य मूर्च्छा-
मानन्दनेन जडतां पुनरातनोति ॥ १२ ॥

सीता । ससाध्वसोत्कम्पमपच्यत् । ॥ एत्तिअं क ज्जेव दाणिं मे
वहुदरं । (घ)

राम । उपविश्य । न खलु वत्सलया सीतादेव्या अमुप-
पन्नोऽस्मि ? । (ङ)

सीता । हद्दी हद्दी, किं त्ति मं अज्जउत्तो मग्गिस्सदि ? । (च)

(घ) एतावदेव इदानीं मे बहुतर ।

(च) हाधिक् हात्रिक्, किमिति आर्थपुत्रो मा नागिष्यति ? ।

वसन्ततिलकाहत्त ॥ १२ ॥

(घ) सीतेति । साध्वस अनुमत्यभावेऽपि समीपागमनेन रामस्य क्रोधभवः, उत्कम्पं स्पष्टेन सप्तोद्रेकात् देहवाञ्छया ताभ्या सहेति तत् तथोक्तं । इदानीं निर्वासन-
काले एतावदेव मम स्पर्शस्य मुखजनकस्त्रीकारपर्यन्तमेव बहुतर अतिरिं अत्यन्ता-
दरत्वेन सन्तव्यमित्यर्थं प्रेमालापसहवासादिप्रकृतसुखानामेकान्तासम्भवादिति भावः ।

(ङ) राम इति । वत्सलया स्नेहशालिन्या । अमुपपन्न-प्राप्तं स्पृष्ट इतियावत् ।
अत्र काकुत्स्त्रेण प्रयो द्योत्यते, तथाच नखलु अमुपपन्नोऽस्मि किं, अपितु अमुपपन्न
एव, कथमन्यथा तादृशलौकिकसुखस्पर्श इति भावः ।

(च) सीतेति । हाधिगित्येकं शोकसूचकमन्ययं तस्य दैव्ये हिवचनं । यच्चाह-
मनुष्यमेव सहचारिणी आस, स ममेदानीमन्विषयाय प्रवृत्त इति महशोककारणमेत-
दिति भावः । नागिष्यति अन्विषण करिष्यति । रामस्य सुखभङ्गिणीरचाञ्जल्यादि-
दर्शनात् सीताया अयं सग्यः ।

ससाध्वसकरुणमिति पाठान्तरं । भयशोकसहितमिति तदर्थं ।

भवतु, पश्यामि । (छ)

सीता । भवद्वि ! तमसे ! असुररत्न, जइ दाव मं क्वि-
स्सदि, तदो अणव्भणुस्सादसन्निधाणेण अहिअं पि मम सचाराओ
कुविस्सदि । (ज)

तम । अयि वत्से ! भागीरथीवरप्रभावाद्देवतानामप्यदृश्या
संवृत्तासि । (झ)

(ज) भगवति । तमसे । अपसराम्, यदि तावन्मा प्रेक्षिष्यते, तदा अनस्थनुज्ञात-
सन्निधानेन अधिकमपि मम मुहुराजः कोपिष्यति ।

(छ) राम इति । भवतु, सीतया अमुपपत्तिरनमुपपत्तिर्वा भवतु इत्यर्थः ।
पश्यामि समन्तादवलोकनेन तन्निरूपयामीत्यर्थः । पश्यामीत्यत परं 'इति समन्तादव-
लोकयति' इदं किञ्चित् कविवाक्यं मन्तव्यं अत्र तथा पूर्वपरवर्तिंसीतावाक्याभ्यां
सहासामञ्जस्यं स्यादिति विवेच्यं ।

(ज) सीतेति । अपसराम् अस्मात् स्थानादन्वत् गच्छाम् वयमिति शेष
"वास्मदश्चे"ति बहुवचनं । अनस्थनुज्ञातं अनुमत्तं समीपमागच्छत्यनुमत्यभाव-
विशिष्टमिति यावत् यत् सन्निधानं निकटवर्तित्वेन । सा प्रति नितान्नावज्ञा विना
नर्वासनं न स्यात् सुतरा अवज्ञया निर्वासिताया मम आर्यपुत्रानुमतिमन्तरेण समीप-
गमनं कोपकारणमेवेति भावः ।

(झ) तमेति । भागीरथीवरप्रभावात् गङ्गाया वरजाहात्म्यात् । वनदेवतानामपि
अदृश्या त्वमसि, किं पुनर्मानुषस्य रामस्येति वाक्यशेषः, सुतरा तव अपसरणप्रयोजन
नास्तीति भावः ।

सीता । आं अत्रि एदं । (ज)

राम । ह्ये प्रिये ! जानकि । ननु प्रिये जानकि । । (ट)

सीता । समन्युगदगदं । अञ्जउत्त । असरिसं क्वु एदं
वअणं इमस्स वुत्तन्तस्स । सासम् । अहवा किं त्ति वञ्जमडं
जन्मन्तरेसु वि पुणो असम्भाविददुल्लहदंसणं नं ज्जेव मन्द-
भाङ्गीं उद्दिंसिअ वच्छलस्स एवं वादिणो अञ्जउत्तस्स उवरी
निरणुक्कोसा भविस्सं ? अहं एदस्स हिअअं आणामि मम
एसोत्ति । (ठ)

(ज) आं, अत्रि इदं ।

(ठ) आशेषुव । असदृशं खलु एतत् वचनं अस्य वृत्तान्तस्य । अथवा
किमिति वत्सुमयी जन्मान्तरेषु अपि पुन असम्भावितदुर्लभदर्शना मामेव मन्दभागिनीं
उद्दिश्य वत्सलस्य एषवादिन आशेषुवस्य उपरि निरनुज्ञाया भविष्यामि ? अहमेतस्य
हृदय जानामि मम एव इति ।

(ज) । आमिति पूर्ववत्सुमयार्थमयम् । इदं भागोर्घीवरप्रभावान्मम अदृश्यत्वं
अस्तीति स्वीकार , अतो नापसरासीति भाव ।

(ट) राम इति । अनन्यविशेषयोजनाय पुनर्ननु प्रिये जानकीतुम्हा ।

“प्रत्यावधारणाऽनुज्ञाऽनुनयामन्वये ननु” इत्यमर ।

(ठ) सीतेति । मन्युना शोकेन गदगदं अस्फुटं, अस्य स्वरूपेणोच्चारणं तेन
सहेति समन्युगदद्वयं आरेति क्रियाविशेषणमेतत् । इदं वचनं ‘प्रिये जानकी’तिर्न एवाञ्जक-
प्रोत्तिकरं वचनं अस्य वृत्तान्तस्य अकारणनिर्वासनरूपनिर्द्वयव्यवहारस्यैत्यर्थं असदृशं
अयोग्यं, निर्वासिता प्रति ‘रे पापीयमि’ इति निन्दासूचकमस्वीधनस्यैव युज्यते, ननु
प्रिये इति मन्वीधनं व्यवहारानुष्णोक्तं रियं नष्टान्मना धम्मेत्वात्, अन्वया “वचस्तन्मन-

रामः । सर्वतो विलोक्य सनिर्वेदम् । हा ! न काचिदत्र ! । (ड)

सीता । भञ्जवदि ! तमसे ! निष्कारणपरिच्चाइणोवि एदस्म

(ढ) भगवति । तमसे । निष्कारणपरित्यागिनोपि एतस्य एतेन एवविधेन दर्शनेन कीदृशो मे हृदयानुबन्ध इति न जानामि न जानामि ।

स्यन्वत् कर्मण्यन्वदुरात्मना”मिति न्यायेन दुरात्मतापत्तेरिति भावः । प्रजाविरागसम्भाव-
यैव मम निर्वासनं कृतं न तु चरितदोषाग्रङ्गयेति कथमन्यथा इदानीमीदृगन्यवहार इति
विवेकोदयात् पचान्तरमाह अथवेति । वज्रमयीं नितान्तकठिना कथमन्यथा आर्य्यपुत्र-
स्येद्दृगवस्थादर्शनेनापि मे न हृदयं विदीर्येत इति भावः जन्मान्तरेष्वपि पुनः असम्भा-
वितं अनिश्चितं दुर्लभञ्च दर्शनं यस्याः ता, अस्मिन्, जन्मनि निर्वासनेन गङ्गाया वर-
प्रभावेन च मम अदर्शनं जातं जन्मान्तरेष्वपि दर्शनं भवेदिति को निश्चित्य वक्तुं
शक्नुयादिति भावः । वत्सलस्य मा प्रति स्नेहशालिनः । एषवादिनः, ह्यप्रिये इत्यादि
स्नेहोक्तिकारिणः । निरनुक्रोशा निर्दया किमिति भविष्यामि कथमपि नेत्यर्थः । एतस्य
आर्य्यपुत्रस्य हृदयं मनोगतं भावमित्यर्थः । एष आर्य्यपुत्रः मम हृदयं जानातीत्यर्थः ।
आवासुभावेव उभयोर्मनोभावं जानीवः सुतरां आवयोः कोपि कमपि प्रति विदेषी न
भवेदिति निश्चय एवास्ति, तथापि यदनेन दुर्ग्रवहारः कृतः, तत्तु दैववशादिति भावः ।
भागीरथीवरप्रभावात् यथा कश्चिदपि सीताया दर्शनं न प्राप्तः, तथा स्वभावोच्चारितवाक्य-
मपि कश्चिन्न श्रुतवानिति मन्तव्यं तेन रामस्यैतन्निकटोऽपि स्वाभाविकवाक्योच्चारणे
तच्छ्रवणेन रामस्य न सीतापरिचय इति बोध्यं ।

(ड) राम इति । सर्वतः सर्वासु दिक्षु । निर्वेदेन आत्मावमाननया सहेति
सनिर्वेदं । सीताया अदर्शनेऽपि तददृशेन विलापसम्बोधनादिकरणात् निर्णयानर्हताया
आत्मनोऽवमाननेति बोध्यं । तथाच साहित्यदर्पणं—

“तत्तुज्ञानापदौर्ष्यादिर्निर्वेदः स्वावमानना ।”

अत्र स्थाने काचित् कापि व्यक्तिर्न नास्तीत्यर्थः । सुतरा कृतं सीतेति भावः ।

(ढ) सीतेति । एतस्य आर्य्यपुत्रस्य रामस्य । एवविधेन दर्शनेन शोककातर-

एदिणा एव विधिण दं सणेण कीदिसो मे हिअत्राणु वन्धोत्ति ण
आणामि ण आणामि । (ढ)

तम । जानामि वत्से ! जानामि । (ण)

तटस्थं नैराश्यादपि च कलुषं विप्रियवशा-

द्वियोगे दीर्घेऽस्मिन् भटिति घटनोत्तमितिव ।

प्रसन्नं सौजन्यादपि तु करुणैर्गाढकरुणं

द्रवीभूतं प्रेम्णा तव हृदयमस्मिन् क्षण इव ॥ १३ ॥

त्वदर्शनेनेत्यर्थः । हृदयानुबन्ध मनसोऽवस्था । इति न जानामि निर्णेतु न शक्ती-
भोत्यर्थः । तामवस्थामनुपदमेव तमेसा विवर्णोति । न जानामीत्यस्मादैन्ये द्विर्वचन ।

(ण) तमेति । जानामि तव हृदयावस्थामिति शेषः । अवधारणे द्विर्वचनं
जानाम्येवेत्यर्थः ।

किमिव जानासीत्याह तटस्थमिति । तव हृदय मनः, नैराश्यात् पुनः सयोग-
सम्भाषनाया अभावात् तटस्थमुदासीन सयोगोपायकरणादो नित्युत्थमित्यर्थः, अपि
च तथा विप्रियवशात्-प्रियस्य विरुद्धा- विप्रिय दुर्व्रतहारः, तद्वशात् अकारणपरित्याग-
घनितविधेर्पनिबन्धनादित्यर्थः कलुषं क्रोधेनाविल पूर्वमासीदित्यर्थः तथा अस्मिन् दीर्घे
अनन्तकालव्यापिनि वियोगे विच्छेदमध्य अस्मिन् क्षणे समये भटिति अकषात् घटनया
सेल्लेन उक्तमितिव स्वल्पमात्र आयश्वग्रगादितिकर्त्तव्यताज्ञानयन्मिवित्यर्थः तथा
सौजन्यात् प्रेमप्रकाशकसख्योपनादिना साधुत्वप्रकाशात् प्रसन्नं सन्नुट, अपि तु तथा
करुणैर् विनायादिना शोकप्रकाशे गाढं तोत्र शोको यस्मिन् तादृश, रामस्य शोकात्सल-
दर्शनात् तवापि तीव्रशोकात्तर मन इत्यर्थः, तथा प्रेम्णा प्रचुरमण्यप्रकाशेनेत्यर्थः द्रवी-
भूतमितिव आनन्दम गलितमितिव ।

अत्र भावाभिमानि वाच्य क्रियोत्प्रेक्षादयः, तथा नैराश्यादिकारणेन सह तटस्थ-
त्वादिकार्यस्य वर्धनात् ईतुनामालङ्कारस्य अमयीरङ्गाङ्गिभावेन सदृशः । तथा च चन्द्रालोके

रामः । देवि ! ।

प्रसाद इव मूर्त्तस्ते स्पर्शः स्नेहार्द्रशीतलः ।

अद्याप्यानन्दयति (१) मां त्वं पुनः क्वासि नन्दिनि ! ॥१३

सीता । एदे दे अगाधदंसिदसिणेहसम्भारा आनन्दणिस्मन्दिणो

सुदा मए अज्जउत्तस्स उल्लावा, जाणं पञ्चएण णिक्कारणपरिच्चाअ
सल्लिदोवि वहुमदो मे जन्मलाहो । (त)

(त) एते ते अगाधदर्शितस्नेहसम्भारा आनन्दनिष्यन्दिन. श्रुता मया आर्थपुत्रस्य
उल्लापाः, येषां-प्रत्ययेन निष्कारणपरित्यागशक्तितोऽपि बहुमतो मे जन्मलाभः ।

“हेतोर्हेतुमता साईं वर्णनं हेतुरुच्यते ।”

उत्तम्भितमिति “उदःस्थाम्भो”रिति स्तम्भेः सलोपः ।

शिखरिणीवृत्तं ॥ १३ ॥

प्रसाद इति । स्नेहेन प्रेम्णा आर्द्रं स्मितं अत एव शीतलं ते तव स्पर्शं, सूत्रा
मूर्त्तिमान् प्रसाद इव अनग्रह इव अद्यापि स्पर्शक्षणे का कथा स्पर्शध्वंसक्षणेऽपि सा
आनन्दयति सुखीकरोति, पुनः किन्तु हे नन्दिनि । आनन्दकारिणि । त्वं क्व कुवासि ? ।
त्वमेतावत्केव मम प्रियतमा, यत्तत्र स्पर्शासहावेऽपि तत्स्मरणादेव आनन्दमनु-
भवामीति भावः ।

अत्र भावाभिसानिनी वाच्या गुणोत्प्रेक्षा, तथा शीतलत्वं प्रति स्नेहार्द्रत्वपदार्थो हेतु-
रिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं, तथा स्पर्शहृत्पाधारभावेऽपि आनन्दजननक्रियाहृत्पददाघेय
सङ्गावात् विशेषश्च अलङ्कारः, एतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः ॥ १४ ॥

(त) सीतेति । अगाधं अनन्तं यथास्यात्तथा दर्शितं स्नेहसम्भार. प्रणयाति-
शयो वै स्नेहोक्ताः, आनन्दनिष्यन्दिन. सुखस्वाविणं सुखवर्द्धका इत्यर्थः उल्लापा उच्चै
विलापाः । येषां उल्लापानां प्रत्ययेन विश्वासेन, सदेव एते उल्लापा. श्रुतिमुखकरा

(१) अद्याप्ये वार्द्धयति इति पाठान्तरः ।

रामः । अथवा कुतः प्रियतमा, नूनं मङ्गल्याभ्यासपाटवीपा-
दान (१) एष रामस्य भ्रमः । (घ)

नेपथ्य । प्रसादः प्रसादः । सीतादेव्या स्वकरकलितैर्ग्लिर्हं पठाने । (द)

राम । सकरुणौत्सुक्य । किं तस्य ? ।

पुनर्नेपथ्ये । बध्वा सार्द्धमित्तरासं पठाने ।

सीता । को दाणिं णिउज्जिस्सदि । (घ)

(घ) क इदानीं नियोजयते ।

भविष्यन्तीति विश्वासेनेत्यर्थं निष्कारणपरिव्याग एव गल्य शङ्क, तस्मात्तमस्येति स तद्योक्तं जन्मलाभ महमत श्लाघ्यतया मन्यत इत्यर्थः । एते आर्येपुत्रस्य उल्लासा ईदृशो मे प्रिया, यदेषा निकटे अकारणपरिव्यागदृग् एव तुच्छ मन्यत इति भावः ।

(घ) राम इति । महारण्य निर्वासनेन मृताया सीताया अवागमनसम्भावना नास्तौवेति शिवेकीदृशादाह अथवेति । सङ्कल्प 'सीता अवाप्ति एवञ्च प्रवीति' इत्यादि-मनोवृत्ति, तस्य अभ्यासेन पौन पुन्येन यत् पाटव नेपुण्य, 'सीता अवाप्ति एवञ्च प्रवीती' इत्यादिधारणाया सर्वदाकरणपटुत्वमित्यर्थं तदेव उपादानं कारणं यस्यास्य तेषां । धर्मो भान्तिरिति नूनं नियय । सर्वदैव सीतायाश्चिन्तया प्रायेण सर्वदैवता पश्यामीति चमो जायत इति सरलाय ।

(द) नेपथ्य इति । प्रसादशब्दस्यार्थं पूर्वमेव निरूपितं । पठयते वासन्तो-तिशेषः । एव परतापि बोधः ।

(घ) सीतेति । इदानीं महायज्ञस्यावस्थानमग्रे, कोजनं नियोजयते मत्पुत्रक करिकरभक्तसाहाय्याय प्रेष्यते नयेति शेषः । तस्य साहाय्यार्थं कमपि प्रेरयितुं न शक्नोमि महादुःखमतदिति भावः ।

(१) पाटवीनृपाद् इति पाठभेदः ।

* । अहिउज्जिस्सदि इति पाठान्तरं । अभिशोचत इति तदनुवादः ।

रामः । कासौ दुरात्मा, यः प्रियायाः पुत्रकं वधूद्वितीय-
मभिभवति । इत्युत्तिष्ठति । (न)

प्रविश्य सम्भ्रान्ता वासन्ती । कथं देवो रघुनन्दनः । (प)

सीता । कहं पि असही मे वासन्ती । (फ)

वास । जयति जयति देवः !

रामः । निहृष्य । कथं देव्याः प्रियसखी वासन्ती । (व)

वास । देव ! त्वर्थ्यतां त्वर्थ्यतां, इतो जटायुगिरिशिखरस्य
दक्षिणेन सीतातीर्थेन गोदावरीभवतीर्थं सम्भावयतु देव्याः
पुत्रकं देवः । (भ)

(फ) कथं प्रियसखी मे वासन्ती ।

(न) राम इति । क्व वर्त्तत इति शेषः । वधूर्भार्या काचित् हस्तिनी, द्वितीया
द्वयोः संख्ययोः पूरणी सहचारिणीति यावत् यस्मिन् तं वध्वा सह विहरन्तमित्यर्थः
अभिभवति आक्रामति । तमहं गत्वा व्यापादयामीति भावः । उत्तिष्ठति साहाय्य
करणाय गन्तुमित्यर्थः ।

अत्र "द्वितीया सहधर्मिणी" त्यमरकोषात् वधूद्वितीवित्येकार्थकशब्दद्वयमाशङ्क्य
आपातत' पुनरुक्तत्वप्रतीतिः परञ्च द्वितीयशब्दनिश्चयेन तस्य द्वित्वसंख्यापूरणार्थत्वावगमात्
पुनरुक्तवदाभासोऽलङ्कारः ।

(प) प्रविश्येति । सम्भ्रान्ता आक्रान्तसीतापुत्रक-करिकरमस्य रचकाप्राप्त्या
अस्थिरचित्ता । कथमिति निर्णयाद्यर्थ्यसूचकमव्ययम् ।

(भ) वासिति । त्वर्थ्यता त्वरा क्रियता सत्वरं गम्यतामित्यर्थः । सम्भ्रमे द्विवचनम् ।
सत्वरं गत्वा मया किं कर्त्तव्यमीत्याह इत इति । इत, स्थानात् । जटायुगिरिशिखरं
जटायुना अधुप्रषितपूर्वं पर्वतशृङ्गमित्यर्थः तस्य दक्षिणेन दक्षिणदिग्बर्त्तिना सीतायास्तीर्थं
जलावतारो घट्ट इति यावत्तेन, येन घट्टेन सीता जलादिमानेतु' गोदावरी' गतवती

सीता । हा ताद । जटाओ । सुखं तुए विणा जणट्ठाणं । (म)

राम । अहह ! हृदयमर्भच्छिदः खल्वमी कथोदघाताः । (य)

वास । इत इतो देवः । (र)

सीता । भञ्जवटि ! सञ्जञ्जं एव वणदेवदावि मं ण
पेक्खटि ? । (ल)

राम । अयि वत्से । सर्वदेवताभ्यः प्रकृष्टमैश्वर्यं भागीरथी-
देव्याः, तत् किमाशङ्कसे । (व)

(म) हा तात । जटाओ । अन्य त्वया विना जन्मस्थान ।

(ल) भगवति । सत्यकमेव वनदेवतापि मां न भेदते ? ।

तेन घट्टेनेत्यर्थः । अश्वतीर्थं प्रविश्य । देव्या पुत्रक सीतायाः कृतकपुत्र त करि-
शाकं सभावयतु साहाय्यकरणेन प्रीणयतु, देवो राजा भवान् ।

“जटायुष जटायुषा” इति हिरूपकोषः । “तीर्थं जलावतारे योनी च” त्यजय ।

(म) सीतेति । अश्वरामिवत्वेन जटायुष तात इति सीतया सम्बोधनं कृत ।
अन्य शून्यमिष ।

(य) राम इति । कथानां जटायुगिरिशिखर-सीतातीर्थ-गोदावरी-देवीपुत्रक-
पदानां उदघाता उच्चारणानि, हृदयमर्भच्छिद तप्तपूर्ववृत्तान्तस्मारकत्वेन शोकोदध-
ममनात् हृदयविदारका इत्यर्थः ।

(र) वासेति । देवो भवान्, इत, इत अस्मादस्मात् म्यानात् आगच्छत्विति शेषः ।

(ल) सीतेति । समीपवर्ती रामः, समागता वनदेवता वासन्ती च कथमप्या-
लापाकरणात् आत्मानं न पश्यतीति प्रत्यक्षोक्त्य आश्रयान्विता सीता तमसां पृच्छति
भयवतीति । सत्यकमिति स्वार्थे कः ।

(व) तमेति । भागीरथीदेव्या गङ्गाया ऐश्वर्यं अस्मिन्नादिशक्तिः सर्वदेवताभ्यः
प्रकृष्टं प्रयत्नं, तत् तस्यात् किं कथं आशङ्कसे अन्यो द्रव्यातीव्याशङ्कां करोपीत्यर्थः ।

सीता । तदी अणुसरह्ण । इति परिक्रामतः । (श)
 रामः । (परिक्रम्य) भगवति ! गोदावरि ! नमस्ते ।
 वास । निरुप्य । देव ! देव ! मोदस्व विजयिना वध द्वितीयेन
 देव्याः पुत्रकेण । (ष)

रामः । विजयतामायुषान् ।

सीता । अह्णहे ! ईदिशो एसो संबुत्तो । (स)

(श) ततोनुसरावः ।

(स) अहो । ईदृश एष संवृत्तः ।

उत्कृष्टैश्वर्यशालिन्या गङ्गाया वरप्रभावेण निकृष्टैश्वर्यशालिनी वनदेवता त्वा द्रष्टुं न
 शक्नुयादिति त्वं यथेच्छं विचरितुमर्हसीति भावः ।

ऐश्वर्यञ्च “अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा ।

ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता ।”

“अणिमा अनुभावः, यतः शिलामपि प्रविशति । लघिमा लघुभावः यतः सूर्य-
 मरीचीनालम्बा सूर्यलोकं याति । महिमा महतो भावः यतो महान् भवति । प्राप्ति-
 रङ्गुल्यग्रेण स्पृशति चन्द्र । प्राकाम्यमिच्छानभिघातः यतो भूमासुन्मज्जति निमज्जति
 ययोदके । वशित्वं भूतभौतिकं वशीभवत्यवश्यं । ईशित्वं भूतभौतिकानां प्रभव
 ब्राह्मव्ययानामीष्टे । यत्र कामावसायित्वं सत्यसङ्कल्पता, यथास्य सङ्कल्पो भवति भूतेषु
 तथैव भूतानि भवन्ति ।” इति साख्यतत्त्वकौमुद्यां वाचस्पतिसिन्ध्याः । तत्र कामावसायि-
 तारूपैश्वर्येण वरप्रदानादिकमिति बोध्यं ।

(श) सीतेति । ततस्तस्मात् निःसंशयादृश्यत्वात् अनुसरावः पश्चात् गच्छावः,
 आवा आर्यपुत्रवासन्तागविति शेषः । परिक्रामतः सीतातमस इति शेषः ।

(ष) वासेति । निरुप्य निश्चयेनावलोक्य । देव, देवेति हर्षेदिदृक्क्तिः । मोदस्व
 आनन्दितो भव । सीतायाः कृतकपुत्रेण करिशावकेन उद्दामदन्तिपराजयकरणादिति भावः ।

(स) सीतेति । अहो आश्चर्यं । एष कृतकपुत्रो मे करिशावकः, ईदृशः महा-
 बलः सम्बृत्तः जातः, अतीवसुखकारणमेतदिति भावः ।

राम । देवि । दिष्ट्या वर्द्धसे । (ह) ✓

येनोद्गच्छद्विसकिसलयस्निग्धदन्ताङ्गु रिंग

crisp व्याकृष्टस्ते सुतनु । लवलीपल्लवः कर्णपूरात् (१) ।

prudent सोऽयं पुत्रस्तव मदमुचां वारणानां विजेता

यत् कल्याणं वयसि तरुणे भाजनं तस्य जातः ॥१५॥

(ह) राम इति । दिष्ट्या भाग्येन वर्द्धसे इति प्राप्तासि सम्पदयुक्तासौत्वर्थः ।

अप्रत्यक्षामपि सीतामुद्दिश्य रामस्योक्तिरियं ।

इति प्रति हेतुमाह येनेति । शोभना सुन्दरी तनूर्ध्वस्वा' तत्सम्बोधन । उद्गच्छन्ती उत्तिष्ठन्ती विसकिसलयवत् नृणालापभागवत् स्निग्धी कोमली दन्ताङ्गुरी यस्य तेन तथोक्तेन येन करिशावकेन ते तव कर्णपूरात् कर्णालङ्कारात् 'कर्णाभरणमध्यादित्यर्थं लवल्या हृष्विशेषस्य (लोयाडि, लोयाइल इति प्रसिद्धस्य) पल्लव व्याकृष्ट' शुण्डया आकृष्य नीत । श्रेष्ठीयकीमलशरीरस्वभाव आसीदिति भावः । अयं दृश्यमान, स तव पुत्र, करिशावकः मदमुचा दानजनश्राविणा महावलवतामिति भावः, वारणाना इतिना विजेता जात इति शेषः । अतएव तरुणे वयसि यौवने काले यत् कल्याण महावलवत्त्वेन शत्रुनिराकरणात् महान्न स्यात् प्राणिनामिति शेषः तस्य कल्याणस्य भाजनं पातं जातं महावलवान् भूत इत्यर्थः ।

अथ प्रथमचरणे सुतोपमा, तथा चतुर्थचरणाय प्रति तृतीयचरणवाक्यार्थो हेतुरिति वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गस्य अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

सुतनु इति "स्त्रिया मूर्त्तिमाननुत्तनु" इत्यमरोक्तदीर्घान्ततृणशब्दस्य सम्बन्धी इत्यर्थः । ✓

"उद्देश्यविधेययोरुद्देश्यचनत्वमाप्त्यातस्ये"ति काशिकाप्रामाण्यात् जात इत्यत्र पुंस्तं ।

आप्त्यातस्य प्रधानक्रियाया इति तदर्थः ।

मन्टाकान्ता हस्तं ॥ १५ ॥

(१) कर्णमूलादिति पाठान्तरं ।

सीता । अविउत्तो दाणिं अन्नं दीहाउ इमाए सोम्मदं
सणाए होदु । (छ)

रामः । सखि ! वासन्ति ! पश्य पश्य, कान्तानुवृत्तिचातुर्थ्य-
मप्यनुशिक्षितं वत्सेन । (क)

लीलोत्खातमृणालकारण्डकवलच्छेदेषु सम्पादिताः*
पुष्पप्रत् पुष्करवासितस्य (१) पयसो गण्डूषसंक्रान्तयः ।

(छ) अविद्युक्त इदानीमयं दीर्घायुरनया सौम्यदर्शनया भवतु ।

(छ) सीतेति । अयं दीर्घायुः दीर्घकालजीवी मम पुत्रक, अनया दृश्यमानया
सौम्यदर्शनया प्रियदर्शनया स्वभार्यया करिण्येत्यर्थः अविद्युक्तः अविच्छिन्न, चिरमेकत्वा-
वस्थित इति यावत् । दम्पत्योर्विरहजन्य परस्परदुःखं जगति सर्वदुःखेभ्योदारुणमिति
स्वयमनिशमनुभवन्ती सीता, तत् दुःखं यथा पुत्रस्य पयोस्तयोः करिकरिण्योर्न स्यात् तथाऽ-
भिसन्धाय आशीर्वादान्तरमहात्वा चिरसयोगाशीर्वादं कृतवतीति बोध्यं ।

(क) राम इति । कान्ताया भार्याया अनुवृत्तौ अननये सन्तोषोपयोगीति तात्पर्यं
यत् चातुर्थ्यं नैपुण्यं तत् वत्सेन करिशावकेन अनुशिक्षितं शिचया लब्ध । एनेन
सीताया अभावेन तदनुवृत्तिकरणासामर्थ्यात् रामस्य मनसि दारुणं दुःखमिति व्यज्यते ।

पश्य पश्येति विस्मये द्विवचनं ।

कथमेतज् ज्ञायत इत्याह लीलेति । यत् यस्मात् स्नेहात् प्रणयवशात् लीलया
अवहेलया अनायासेनेति यावत् उत्खाता उत्पाटिता ये मृणालकारणाः मृणालसन्धाः
तेषां कवलच्छेदेषु यासार्थखण्डेषु करिणीमुखवर्तिष्वित्यर्थः, पुष्पप्रतिः प्रस्फुटितैः, पुष्करैः पद्मैः
तेषां वासितस्य सुगन्धोक्तस्य पयसो जलस्य गण्डूपाणा मुखपूरणानां संक्रान्तयः संस्कारा-
सम्पादिताः कृताः करिणीमुखवर्तिषु मृणालकवलेषु निजमुखपूरितं जलं वेगेन विचित्र-
मित्यर्थः । तथा श्रीकरिणा जलत्रिदुशालिना करेण गुण्डादण्डेन सेकः करिण्या गावी-

* सम्पादिता इति पाठान्तरं । (१) पुष्पत्पुष्कर इति पाठभेदः ।

सेकः शौकरिणा करेण विहितः काम-विरामे पुन-
र्यत्सोहादनरालनालनलिनीपत्रः पत्रं धृतम् ॥ १६ ॥

सीता । भगवदि । तमसे । अत्रं दाव ईदिसो जादो, दे उण
ण आणामि कुसलवा एत्तिकेण कालेण कीदिमा विअ
होन्ति । (ख)

(ख) भगवति । तमसे । अत्र तावदोदृष्टो जात, ती पुन न जानामि कुशलवी
एतावता कालिन कीदृशविव भवत ।

परि सेचन काम पर्याप्त यथास्यात्तथा विहितं च त, पुन तत परमित्यर्थ, विरामे
सेकावसाने अनराल अवकास सरल नाल यत् तादृश यत् नलिनीपत्रं पत्रपत्र
तदेव आतपत्रं ह्यत धृतं गुण्डादङ्गेन करिण्या सा परित गृहीतमित्यर्थ, । एभिर्व्यापारैः
कान्तानुवृत्तिचातुर्येणिका सुव्यक्तैवेति भाव ।

अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कार, तथा नलिनीपत्रात्पत्रात्तेति निरङ्ग वेवलं रूपकञ्चेत्यनयो-
रङ्गाङ्गिभावेन सङ्गर, तथा क्वेकानुप्रासवचानुप्रासयत्र सृष्टि । “मधु विरेक, कुसुमैक-
पाने” इत्यादिवदत्र तिथेर्गजातिगतत्वात् शङ्काररसात् ।

“काण्ड मन्थे तरुमन्थे वाणावसरयोःपी”ति सेटिनी । “गन्तूप. । सुखप्रण”
मिति शब्दकल्पद्रुम । “शौकरोऽनुकण. स्मृत.” “काम प्रकाम पर्याप्त निकामिष्ट
यधेप्सित” । “अरान कुटिल वक्र” मिति चास्य ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ॥ १६ ॥

(ख) सीतिति । अत्र कृतकपत्रं करिणावक, उदृष्टो यौवनोचितं वृद्धिवलवान् ।
कीदृशविव यौवनोचितवृद्धिवलगालिनी तदृशगलिना च इति न जानामीत्यर्थ, ।

अत्र न जानामीति वाक्यस्य ‘ती पुन’ रित्वाट्टिवाक्यान्तरे प्रवेगदपि सीताया
सोदृष्टं व्याकुलीभूतत्वात् “दिडमातङ्गचट्टे” त्यादिमाहित्यदर्पणोदाहृतवत् न
गर्भितलदीप ।

तम । यादृशोऽयं तादृशौ तावपि । (ग)

सीता । ईदिसी अहं मन्दभाङ्गी, जाए ए केवलं शिरस्तरं
अञ्जउत्तविरहो पुत्तविरहोवि । (घ)

तम । भवितव्यतेयसौदृशी । (ङ)

सीता । किंवा मए प्रसूदाए, जेण तादिसंपि मम पुत्तकाणं
ईसिविरलकोमलधवलदसणुज्जलकपोलं अणुवद्ध सुद्ध काअलि-
विहसिदं णिवद्धकाअसिहण्डअं अमलमुहपुण्डरीअञ्जुअलं
ए परिचुम्बिदं अञ्जउत्तेण । (च)

(घ) ईदृशी अहं मन्दभाङ्गी, यस्याः केवलं निरन्तरमार्थ्यपुत्रविरह
पुत्रविरहोऽपि ।

(च) किंवा मया प्रसूतया, येन तादृशमपि मम पुत्रकयो ईषद्विरलकोमल-
धवलदशनोज्ज्वलकपोलं अनुवद्धसुग्धकाकाम्प्रीविहसितं निवद्धकाकशिखण्डकमसलमुख-
पुण्डरीकयुगलं न परिचुम्बितमार्थ्यपुत्रेण ।

(ग) तमेति । अयं करिशावकः । यादृशो यौवनोचितशरीरपुष्टिवलशाली जात
तावपि कुशलवौ तादृशौ शरीरपुष्टिवलशालिनौ जातावित्यर्थः । कालेन वृद्धिवलयो
समानन्यायादिति भावः ।

(घ) सीतेति । विरहो वियोगः । पतिपुत्रयोर्वहुकालविरहादेव अहं मन्द-
भाङ्गीति भावः ।

(ङ) तमेति । इयं त्वया अनुभूयमाना ईदृशी पतिपुत्रयोर्विरहकारिणी
भवितव्यता भाग्यः । दुरदृष्टेनैव तवायं पतिपुत्राभ्यां विरहः कृतः, न तु केनचिन्मनुष्येणेति
न शोचनीय इति भावः ।

“भवितव्यता । भाग्यं” मिति शब्दकल्पद्रुमः ।

(च) सीतेति । प्रसूतया प्रसवकारिण्या कर्त्तरि क्तः । मम पुत्रयोः प्रसवो निष्फल

तम । असु देवताप्रसादात् । (छ)

सीता । भञ्जवदि । तमसे । एदिणा अपञ्चसंसुमरणीण
उस्ससिद्वपग्हुदत्थणी ताणं अ पिदुणी ससिधाणीण खणमेत्तं
संसारिणीं ह्मि संवुत्ता । (ज)

(ज) भगवति । तमसे । एतेन अपत्यसंसारणेन उच्छसितप्रसूतस्त्री,
तथोय पितु सन्निधानेन जणमात्र संसारिणीं अस्मि सहसा । १

इत्यर्थः । येन हेतुना, ईपद्विरला नातिमश्रिष्टा. कोनला मृदला नवीमत्वादनति-
कठिना इत्यर्थे धशला ये तवणो ये दशना दन्ता र्त्तं तत्प्रभाभिरित्यर्थे. उज्ज्वली चिकुर्णा
कपोली गण्डी यस्य तत्तथोक्तं, तथा अनुवद्वे अनुसृते क्लाने इत्यर्थे काकली-कम्पदसपुर
शब्दः विहसित सपुरहास्यश्च ते येन तत तथोक्तं, तथा निवद्वी धर्ती काकणित्त्वसुकी
काकपथी (जुल्पी इति प्रसिद्धा) येन तत् तथोक्तं, अकलसुखपुण्डरीकयो निष्कल-
सुखपश्योर्युगल इय आर्यपुत्रेण पत्या रामेण न परिचुम्बित । पतुय स्त्री हेन लालना-
दिना च सन्तानप्रसव सफल इवानुभयते, नम पुत्रयोस्तु तदभावात् प्रसेवी निष्कल
इव प्रतिभातोति भाव ।”

“रदना दशना दन्ता ।” “काकलीतु कर्ले सूक्ष्मे ध्वनौतु सपुरास्फुटि” इति
चामर । “गिखण्डक । (पु) काकपत्त । जुल्पी इति भाषा ।” इति शब्द-
कल्पद्रुम ।

(छ) तमेति । देवताना प्रसादादन्यद्भात, असु रामेण तव पुत्रयोर्जुखपञ्चद्वय
चुम्बित भवतु इत्याशीयाद ।

(ज) सीमेति । एतेन उदासीतनेन, अपत्ययो पुत्रयो संसारणेन विन्तया
उच्छसितौ उग्धागमेन स्त्रीता प्रसूता दृग्ध स्ववर्ती स्त्रीया यस्या सा तथोक्ता, तथोर-
पत्ययो पितृराथेपुत्रस्य रामस्य । जणमात्र एतत्समयमात्र संसारिणी गृहस्था ।
पतिपथीपत्वाया दशानुभव एतन्नात्मस्थान नि गार्हस्या तद्वय से प्रायेण जातमिति
सा । सीताया गभीरविषादात्तर्षे क्लिप्ति ।

तम । किमत्रोच्यते, प्रसवः खलु प्रकर्षपर्यन्तः स्नेहस्य ;
परञ्चैतदन्योन्यसंश्लेषणं पित्रोः । (भ्र)

अन्तःकरणतत्त्वस्य दम्पत्योः स्नेहसंश्रयात् ।

“न पतति वंशो येन जातेन तदपत्य”मिति कलापटीकाया दुर्गे ।

(भ्र) तमेति । सीतया ‘अपत्यसंस्मरणेन’त्यनेन पुत्रस्नेहस्य द्योतनात् तत्
समर्थयितुमाह किमिति । अत्र अपत्यस्नेहविषये किमुच्यते मयेति शेषः, किं वक्तव्य-
नास्तीत्यर्थः । प्रसवः अपत्यं खलु निश्चितं स्नेहस्य वात्सल्यस्य, य प्रकर्ष उत्कर्ष
आधिक्यमिति यावत् तस्य पर्यन्तः शेषसीमा, पुत्रस्नेहोर्दधिकः स्नेहो जगति नास्तीत्यर्थः ।
एतन्मतस्य सर्वबादिसिद्धत्वात् एतत् समर्थनाय किमपि वक्तव्यं नास्तीति भावः । परञ्च
अन्यच्च ब्रवीमीत्यर्थः, किन्तदित्याह, एतत् एष प्रसवः पित्रोः मातापित्रोः अन्योन्यं
संश्लिष्यते परस्परं स्नेहेन योज्यत इत्यन्योन्यसंश्लेषणं अपत्यं स्नेहवत्त्वेन पित्रोर्गाढ-
योजकमित्यर्थः ।

उक्तार्थमेव विशेषेणाह अन्तरिति । दम्पत्योः पतिपत्नीः अन्तःकरणतत्त्वस्य मनः-
प्रदायस्य स्नेहसंश्रयात् परस्परं प्रति परस्परप्रणयसम्बन्धात् अपत्यमिति सन्तानरूपः
अयमेकः अद्वितीयः सर्वोत्तम आनन्दयन्त्रि सुखमययन्त्रिः वध्यते विधावेति शेषः ।
दम्पत्योरनपत्यदशाया उभयोर्मन उभयत्रैव तिष्ठति, अपत्ये जाते तु तस्य रचनाविचणादि
सकलतत्त्वावधानाय समानमेव तस्मिन्नपत्ये स्थितं सत् मौलितं भवति, तदपत्यञ्च सर्वदैवा-
नन्दजरनमिति यथा पृथक्स्थानस्थ किमपि बस्तुद्वयं एकाव सयोज्य केनचित् सूत्रेण
वध्यते तथा मातापित्रोर्मनः सन्तानेन सयोज्य वध्यत इति वा सरलायं ।

अत्र अपत्ये आनन्दयन्त्रित्वारोपस्य प्रकृतस्नेहोत्कर्षप्रतिपादनोपयोगितया तुल्याधि-
करणः परिणामालोकारः ।

दम्पत्योर्दुश्चरितत्वादिना, परस्परस्नेहसम्बन्धाभावे जातमप्यपत्यं तयोर्मनःसयोजकं
न भवतीति प्रदर्शनाय ‘स्नेहसंश्रया’दित्याह ।

आनन्दग्रन्थिरेकोऽयमपत्यमिति वध्यते ॥१७॥

वाच । इतोऽपि देवः पश्यतु । (ज)

अतरुणमदताण्डवोत्सवान्ते

स्वयमचिरोद्गत सुग्धलीलवर्हः (१) ॥ १७ ॥

परञ्चेत्यादि गद्यस्य मतत्पदं पद्यस्थानेकपदं अयपदञ्च “य आधार स्तदधिकरण”-
मितिवत् प्रकृत्यमानलिङ्ग ।

जायाच पतियेति इन्द्रे ... शृषोदरादित्वात्, जायाशब्दस्य - दमादेशः । अपत्यमितीत्यत्र
इतिशब्द “दशरथ इतुदाहृत” इत्यादियत् स्वरूपाविर्भावक ।

“अन्त,करण ।...मन”इति शब्दकल्पद्रुमः । किन्तु अस्य कार्यभेदात् वैविध्यमाह
सांग्व्यकारिका—

“अन्त,करणं त्रिविधं दशधा याज्ञं तयस्य विषयाग्व्यम् ।

साम्प्रतकालं वाद्यं तिकालमाभ्यन्तरं करणं ॥”

“अन्त,करणं त्रिविधं बुद्धिरहङ्कारोमन इति शरीराभ्यन्तरवृत्तित्वादनन्तकरणं”
मिति सांग्व्यतत्तुकीसुदी । वेदान्तिनस्तु चातुर्विध्यमाह, यथा—

“मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरं ।

रुग्णयोनिशयो गर्वं स्मरणं विषया अमी” । इति वेदान्तकारिका ।

“तत्तुं । वस्तु” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

तमसाया अपि प्रभावातिशयादभिप्रेतजनं विना अन्यो वाक्यं न शृणोतीति
बोध्यं ॥ १७ ॥

(ज) वासेति । देवीरामः । इतोऽपि अस्यामपि दिशि ।

अतरुणेति । स्वप्रसाम्पन्नैव नतु कस्यचित् चेष्टयेत्यर्थं अचिरोद्गत श्रीयनारम्भात्
नवोत्पन्न सुग्ध सुन्दरं लीलं चञ्चलघ वरुहं पुच्छं यस्य स तथोक्तं, तथा उत्पन्ना
शिक्षा चूडा यस्य स उच्छिरखं, अत एव मणिसुं कुटं यस्य स, मणिमयमुकुटधारीव

(१) अतुद्विवसमवर्जयत् प्रिया ते यमचिरनिर्गतसुग्धलीलवर्हं । इति पाटान्तरः ।

मणिमुकुट इवोच्छिखः कदम्बे

नदति स एष वधूसखः शिखण्डी ॥१८॥

सीता । सकौतुकास्रम । एसो सी, एसो सी । (ट)

रामः । वत्स ! मोदस्व, वयमद्य वर्त्तामहे । (ठ)

सीता । एवं भोदु । (ड)

(ट) एष स. एष सः ।

(ड) एवं भवतु ।

अथवा उच्छिख उद्धतप्रभापटलः मणिमुकुट मणिमय किरोट इव प्रतीयमान शिखण्डी मयूरः इत्यर्थे. वध्वा भार्याया सखा सहचरः, एष दृश्यमानः, स सीतया पोषितपूर्वः अतरुणमटेन अनल्पप्रहर्षेण यस्ताण्डवीत्सव वृत्तोत्सवः तस्य अन्ते अवसाने नदति शब्दायति । मधूसखभावीयं वर्णितः ।

अत्र वाच्या भावाभिमानिनी उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः द्वितीयार्थे तुपमालङ्कारः । तथा तरुणशब्दस्य युवकी रूढत्वादवतु रूढिप्रयोजनाभावेऽपि लक्षणाया अल्पार्थप्रतिपादनात् नियार्थत्वदोषः, स च 'सुवहूले'ति पाठेन समाश्रयः ।

“ताण्डव' नटन' नाद्य” । “पिच्छवर्हे नपुंसके” । इति चामरः । “शिखण्डी मयूर” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

पुष्पिताम्नाहत् “अयुजि नयुगरेफतोयकारो युजि च न जी जरगाद्य पुष्पिताया” इति लक्षणात् ॥ १८ ॥

(ट) सीतेति । एष दृश्यमानः, स मया पोषितपूर्वोमयूरः । हर्षे द्विर्वचनं ।

(ठ) राम इति । मोदस्व आमोदं कुरु । केनेत्याह व्यमिति । वर्त्तामहे विद्यमाना स्मः । स्निग्धजनसन्निधानसमय एव आमोदप्रकाशस्य प्रकृतोऽवसर इति भावः ।

(ड) सीतेति । एवं मयूरस्वामोदप्रकाश इत्यर्थे ।

राम ।

भ्रमिषु कृतपुटान्तर्मण्डलावृत्ति चक्षुः

प्रचलितचतुरभ्र ताण्डवैर्मण्डयन्तग्रा ।

Handwritten scribble

करकिसलयताले सुग्धया नर्त्तमानं

सुतमिव मनसा त्वां वत्सलेन स्मरामि ॥१८॥

हन्त ! तिर्यञ्चोऽपि परिचयमनुरुध्यन्ते । (ढ)

कतिपयकुसुमोद्गमः कदम्बः

प्रियतमया परिवर्द्धितो य आसीत्

भ्रमिविति । भ्रमिषु धर्माणेषु चक्राकारिण मयस्स भ्रमणेषु सत्स्वित्यर्थं कृता पुटयोः
 नेवावरणचर्मणी रन्तर्मध्ये मन्डनावृत्ति वृत्तलाकारेण भ्रमणं येन तत् तथोक्तं चक्षुः
 स्वकीय (सीताया) नेत्रं प्रचलिते चक्षुषे चतुरे इङ्गितादिकरणनिपुणे ये भ्रुवो तयो
 स्ताण्डवै गृतेषु कम्पनैरिति यावत् मन्डयन्तग्रा भ्रूयन्तग्रा परिभ्रमणसमये मयूने यस्या
 यस्यादिशि ग्राति तस्या तस्यादिशि जयन-पातश्रुत्वात्त्यर्थे सुग्धया सुन्दर्या सीतया करी
 पाणी किसलये पल्लवे इव तयोस्ताले नृत्यगीतयोरशत्रिणीपव्यवच्छेदमवकै उभयपाणितल-
 सवेगसघपेजणितगर्दैरित्यर्थं सुतं पुत्रमिव नर्त्तमानं कागितनृत्य त्वा वत्सलेन
 स्नेहवता मनसा अहं स्मरामि । सीताया कृतकपुत्रत्वं समापि पुत्र इति वात्सल्येन
 तव तन्नृत्यस्मरणमिदानीं मम-जायत इति भावः ।

अतः लुप्तोपमोपमयोरद्वाङ्गिभावेन सद्गुर । राघवागन्दनहापावमते स्मरणान्
 स्मरामिऽपि ।

मालिनीहृद्य ॥ १८ ॥

(ढ) हन्तेति । हन्त इष्ये । तिर्यञ्चोपि मनुष्येतरप्राणिनोऽपि परिचयं विज्ञेयेण
 ज्ञान अनुरुध्यन्तेऽनुरुध्य वृत्तन्त इत्यर्थं । मयरोज्य पक्षिजातिरपि सन् यदस्माक
 पूर्वपरिचयानुसारेण इदानीमपि व्यवहरति तन्महद्वैवायर्थमिति भावः ।

सीता । निष्पद्य साक्षम् । सुष्टु पञ्चभिर्आणिदं अञ्जुत्तेण । (ण)

रामः । स्मरति गिरिसयूर एष देव्याः

स्वजन इवात्र एतः प्रमोदमेति ॥ २० ॥

वास । अत्र तावदासनपरिग्रहं करोतु देवः । (त)

एतत्तदेव कदलीवनमध्यवर्त्ति

कान्तासखस्य शयनीयशिलातलं ते ।

(ण) सुष्टु प्रत्यभिज्ञातमार्यपुत्रेण ।

परिचयानुसारेण व्यवहारस्य हेत्वन्तरमाह कतिपयेति । प्रियतमया सीतया कतिपयानां कियता कुसुमाना उद्गता उत्पत्तिर्यस्मिन् स तयोक्तः नातिचुद्र इत्यर्थः यः कदम्बः तदाख्यवृक्षः परिवर्द्धितः आवालयजलसेचन-सूलपरिष्कारकरणादिना वृद्धिं प्रापित आसीत् । एष दृश्यमान देव्या गिरिसयूरः सीतायाः कृतकपुत्रः पार्वत्यसयूरः स्मरति तं कदम्बमिति शेषः । कथं स्मरतीति ज्ञायत इत्याह यतो यस्माद्धेतोः अत्र कदम्बवृक्षे स्वजने वाम्बवे इव प्रमोदमेति आनन्दमनुभवति । एकया सीतया एतौ मयूरकदम्बवृक्षौ परिपालितौ, सुतरामेतौ परस्परं स्मृतराविव तदानीमास्ता, अत एवेदानीमपि एष मयूरः तत्परिचयवशेन अस्मिन् कदम्बवृक्षे वसन्नानन्दमनुभवतीति कथमन्यथा इदानीमपि एष मयूरः स्थानान्तरमपहाय वाङ्मय्येनास्मिन् कदम्बवृक्षे वसतीति भावः ।

अतोपमाऽलङ्कारः ।

पुष्पिताश्रावत्तम् ॥ २० ॥

(ण) सीतेति । निरूप्य स एवायं कदम्ब इति दृष्टिपानेन निश्चित्य । तत्कालीनसुखस्मरणेन शोकोदयात् साक्षसित्युक्तं । सुष्टु सम्यक्, प्रत्यभिज्ञातं स एवायमिति कृत्वा निश्चितमित्यर्थः । स एवायं कदम्ब इति सत्यमेवेति भावः ।

(त) वासेति । तावत्पदमकारणे, अत्रैवेत्यर्थः । देवो भवान् रामः ।

अत्र स्थिता तृणमदाहृशो यदेभ्यः

सीता, ततो हरिणकैर्न विमुच्यते स्म ॥ २१ ॥

रामः । इदं तावदशक्यमेव द्रष्टुम् । इत्यनातो गदमुपविशति । (घ)

सीता । सहि । वासन्दि । किं तु ए किदं अज्जउत्तस्स मम
अ एदं दंसअन्तीए । हद्दी ! हद्दी । मी एव्व अज्जउत्तो,
तं ज्जेव पञ्चवटीवणं, सा ज्जेव वासन्दो, ते ज्जेव विविह-

(द) सखि । वासन्ति । किं त्वया कृतं आयुष्यस्य मम च एतद्दर्शयन्त्या । हाधिक् ।
हा धिक् । स एवायुष्यस्य, तदेव पञ्चवटीवनं, सैव वासन्तो, ते एव विविधविस्रम्भ-

एतदिति । कदलीवनमध्यवर्ति, एतत् दृश्यमानं तदेव पूर्वव्यवहृतमेव कान्ता-
सखस्य प्रियासहचारिण सीतया सहितस्येत्यर्थं ते तव शयनीयशिलातलं शय्याभूत् ।
पाप्राण विद्यत इति शेषः । यत् यस्मात् सीता अत्र शिलातले स्थिता सती एभ्यो
हरिणकैभ्यः बहुशो बहुवारं तृणं भक्षणाय घासमदात् अर्पितवती, तत यस्मात्
कारणात् हरिणकैर्न विमुच्यते स्म एतत् शिलातलं न परित्यक्तं, अद्यापि तादृशतृणला-
भनोभेनावै च वसन्तीति भावः ।

“सखा । सहाय” इति शब्दकम्पद्रुनः ।

कान्तायाः सखेति कान्तासख, “राजद्रुहन् सखी”ति राजादित्वाद् । शिनेऽस्मि-
न्निति शयनीयं “कृत्ययुटोऽन्यवापी”त्यधिकरणे युट् । हरिणकैरित्यनुकम्पाया कप्रत्ययः ।
वसन्तलिनकारुच ॥ २१ ॥

(घ) राम इति । तावद्वाक्यालद्वारे । इदं शिलातलं द्रष्टुं अशक्यमेव मयेति
शेषः, अस्य शिलातलस्य सीतया सह तत्कालकृतसकलश्ववहाराणां आरकत्वेन दारुण-
शोककारणत्वादिति भावः । अन्यत अन्यस्मिन् स्थाने ।

(द) सीतेति । किं त्वया कृतं का अवस्था कृता, एतत् शिलातलं दर्शयन्त्या
त्वया आयुषोर्भहायोकांस्त्वमेव कृतमित्यर्थः, अत्र कृततत्तद्वापारम्भरणादिति भावः ।

विस्मन्मसाक्खिणो गोदावरीकाण्णुद्देशात्ते ज्जेव जादण्णिव्विसेसा
मिअपक्खिपादवा, सा ज्जेव चाहं, मम उण मन्दभाङ्गणीए
दोसन्तंवि सव्वं ज्जेव एदं णत्थि, ता ईदिसो जीअलोअस्स
परिवत्तो । (द)

वास । सखि ! सीते ! कथं न पश्यसि रामस्यावस्थाम् । (ध)

कुवलयदलस्निग्धै रङ्गैर्ददौ नयनोत्सवं

सततमपि ते स्वेच्छादृश्यो नव नवमेव यः ।

साक्षिणो गोदावरोकाननोद्देशाः, तएव जातुनिर्विशेषाः स्रगपक्षिपादपाः, सैव चाह मम पुन-
रन्दभागिन्या दृश्यमानमपि सर्वमेववैतत् नास्ति, तदीदृशो जीवलोकस्य परिवर्त्तः ।

विविधविस्मन्मसाक्षिण नानाप्रकारविस्मन्मयनविहारादिव्यापाराणा दृष्टार गोदावरी-
काननोद्देशाः गोदावरीनदीतीरस्थवनप्रदेशाः, जातनिर्विशेषा पुवतुल्या स्रगपक्षिपादपा
पशुपक्षिवृक्षाः । दृश्यमानमपि चक्षुषः प्रत्यक्षीभूतमपि, एतत् सर्वं पञ्चवटीवनादिक
नास्ति न विद्यत इव इति प्रतीयत इत्यर्थः । एतत् सर्वं पञ्चवटीवनादिकं पूर्ववत् अधुना
मुखजनकत्वाभावात् नम पक्षे सदपि असत्कल्पमेवेति भावः । इति शोचन्ती सीता
स्वयमेवास्मान् सान्वयति तदिति । तत्तस्मात् दत्तप्रमोदानामपि आर्य्यपुत्रदर्शनादीना-
मिदानो मुखजनकत्वाभावादित्यर्थः । ईदृशोसत्सदृशः जीवलोकस्य प्राणिजगतः परिवर्त्त
कालक्रमेण सुखिनो दुःखं दुःखिनश्च सुखमित्येवरूपेण विपर्यास इत्यर्थः । इति
निश्चीयते मयेति शेषः । अतो नानुतापः कर्त्तव्य इति भावः ।

अत्र सुखसाधनीभूताना पञ्चवटीवनादीनामिदानो सुखानुत्पादनात् एतन्नास्तीत्यन्ते
गद्यांशे विशेषोक्तिरलङ्कारः, तथा नास्तीत्यत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा, तथा तदीदृश इत्यत्र
सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थात्तरन्चासयः ।

(ध) वासिति । सीतोद्देशेन वासन्त्या उक्तिरियं ननु ता प्रत्यक्षीकृत्येति बोध्यं

भानीरयीवरप्रभावात् सीताया अदृश्यत्वात् वाक्याश्रयणाच्च कुतमेव । यद्वि रामावस्थां
दृष्टवती तदा अदृश्यमेवागत्य परिसान्त्वयेरिति सखीव्याद्युक्ताप्रतिप्रायः ।

विकलकरणः पाण्डुच्छायः(१) शुचा परिदुर्बलः

कथमपि स इत्युन्नेतव्यस्तथापि दृशां प्रियः ॥ २२ ॥

श्रीता । पेक् खामि सहि ! पेक् खामि । (न)

तम । पुत्रि । पश्यन्ती प्रियं भूयाः । (प)

(न) प्रेचे सखि । प्रेचे ।

रानावस्थां विव्रणोति कुवलयेति । सततमपि सर्वदापि ते तव स्वच्छया स्वकीय-
दर्शनाकाङ्क्षामात्रेण दृश्यो दर्शनयोग्य, नतु कदाचित् केनचित् कार्यव्यपदेशेन
दृश्य इत्यर्थे यो रामः कुवलयेदलभिर्गर्भं, उत्पलपतवत्चिह्नणे अङ्गे हस्तायवयवे
नव नवमेव अननुभूतपूर्वमेव । नतु द्रव्यान्तरवत् सर्वदैकरूप नयनोत्सव नैतयो-
रानन्द ददी जनयानासित्यर्थः । स राम इदानीं शुचा तव त्रियोगशीकेन विकलकरण
दुर्बलेन्द्रिय, पाण्डुच्छाय श्रेतप्रायकान्ति, तथा परिदुर्बल नितान्तदलहीनदृष्टः
कथमपि मद्भाकष्टेनेत्यर्थे सोऽयं राम इतुर्ग्रेतव्य अनुमातव्य अनुमानविषय जात
इति शेष, तथापि शोकाशंसादिविगिष्टोऽपि दृशां चक्षुषां प्रिय, प्रीतिकर । राम
एतादृङ्चक्षुरसूर्ति र्यत् विवर्णकृशदृष्टोऽपि द्रष्टुर्नयनमाप्याययति इति भावः ।

अत्र नयनव्यप्रकारदर्शनरूपकारणाभावेऽपि नयनघोतसपरूपकार्योत्पत्तेर्विभावनाऽ-
लङ्कार, लुप्तीपमाचैत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गर ।

“कृष्ण पुष्पावतुलनहिमि”ति छन्दोमञ्जरीसमुदाहृतवदत्तापि कथमपि स इतुर्ग्रे-
तव्य इत्येव न यतिभङ्गदोषः ।

‘करण साधकतमं क्षेत्रनावे न्तियेष्वपो’ त्यमर ।

हरिणी वृक्षम् ॥ २२ ॥

(न) सानेति । प्रचे प्रेच इत्यवधारणे द्विवचन प्रेक्ष एवेत्यर्थः । दृष्ट्वापि
किं कर्तव्यं मयेति भावः ।

(प) तमेति । पुत्रि । तनये । कन्यास्वरूपे । इति यावत् । प्रिय

(१) पाण्डु, सोय इति पाठभेदः ।

सीता । हा देव । एसो मए विणा अहं वि एदेण विणा
त्ति सिक्खिणेवि केण सम्भाविदं आसी । ता मुहुत्तत्रं वि
जन्मान्तरादो विअ अणुलब्धदं सणा ब्रह्मसलिलन्तरेसु पेक्खामि
दाव वच्छलं अज्जउत्तं । इति पश्यति । (फ)

तम । सस्नेहासं परिष्वज्य ।

विलुलितमतिपूरैर्वाष्पमानन्दशोक-
प्रभवमवसृजन्तीं तृणयोत्तानदीर्घा ।

(फ) हा देव ! एष मया विना अहमपि एतेन विनेति स्वप्नेऽपि केन
सम्भावितमासीत् । तत् मुहूर्त्तकमपि जन्मान्तरादिव अणुलब्धदर्शना-वाष्पसलिलान्तरेषु
प्रेचे तावत् वत्सलमार्थ्यपुत्रम् ।

पतिराम मिति यावत् । पश्यन्ती मृथा, पुनरपि समागमेन विरमेव पतिं
पश्येत्याशीर्वादः ।

(फ) सीतेति । एष आर्य्यपुत्री मया विना तिष्ठेत्, अहमपि एतेन आर्य्यपुत्रेण
विना तिष्ठामीत्यर्थः इति केन जनेन स्वप्नेऽपि सम्भावितं चिन्तितमासीत् अपितु केनापि
नेत्यर्थः, आवयोर्विरहः सर्वथैवासम्भव आसीदिति भावः । तच्चस्मात् विरहेण चिरदर्शनाभावा-
दित्यर्थः, मुहूर्त्तकमपि अत्यल्पकालमपि बहुसमयं यावत् दर्शनासम्भवादित्यपेक्ष्यः,
जन्मान्तरादिव अन्यस्मात् जन्मन इव अणुलब्धं प्राप्तं दर्शनं रामदर्शनं यथा सा अहं
वाष्पसलिलान्तरेषु अश्रुजलस्य पतनोद्गमयोरवकाशेषु । वत्सलं सा प्रतिस्नेहशालिनः ।
इदानीमार्थ्यपुत्रदर्शनमावस्येव महामुखकरत्वादिति भावः ।

विलुलितेति । तत्कालीनमिलनजनित आनन्दः दीर्घकालविरहजनितश्च शोकः
तौ प्रभवौ हेतू यस्य तं तथोक्तं अतिपूरैः अतिस्थूलधाराभिः विलुलितं विगलितं वाष्प
अश्रुजलं अवसृजन्तीं परित्यजन्तीं, तृणया अत्यन्तदर्शनेच्छया उत्तानां स्कीता दीर्घा च
सा, तथा स्नेहनिष्पन्दिनी प्रेमवर्षिणी प्रणयातिशयव्यञ्जिकेति यावत् धवला कञ्जलेपा-

स्रपयति हृदयेशं स्नेहनिष्यन्दिनी ते
धवलवहलमुग्धा दुग्धकुलेष्वव दृष्टिः ॥ २३ ॥

वाच । ददतु तरवः पुष्पै रघ्रं फलैश्च मधुश्रुतः
स्फुटितकमलामोदप्रायाः प्रवान्तु वनानिलाः ।

भावेन नितान्तनिर्मलत्वेन च येतकान्ति अतएव वहलमुग्धा स्थिग्मनीहारा अचुरा-
सुन्दरीति यावत् अतएव दुग्धकुल्या कृविमा दुग्धनटीव प्रकाशमाना ते तव दृष्टि
चक्षु हृदयेश प्राणनाय राम स्रपयति अभिषिञ्चति, निर्णिमेया अविरतमेव सर्वाङ्ग
पश्यतीत्यर्थ ।

अत्र कार्येण दृष्टी, पुरुषस्य मूढान कारयन्त्या कस्याचित् स्त्रिया व्यवहारसमानोपात्
सन्नामोक्तिरलङ्कार, तथा दुग्धकुल्ये वेत्यत्र उपमा, सादृश्यन्तु उभयो येतामि, पदार्थ-
हेतुक काव्यलिङ्गश्च एतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्गः । तथा म्रुप मूहेति मुग्धा दूग्धेति च
व्यञ्जनसंघस्य सकृत् साम्यात् केकानुप्रासश्च तेन सङ्गः ससृष्टि ।

“वहलम् । दृष्टे वि” शब्दकल्पद्रुम । “कुल्यात्पा कृविमा सरिटि”त्यमर ।

प्रभवत्यस्यादिति प्रभव' अपादाने अन् ।

मान्दिनी वृक्षम् ॥ २३ ॥

ददत्विति । मधुश्रुत मधु श्रुतीति चरन्तीति मधुश्रुत मधुसाविण तर्ग्वो
वृक्षा पुष्पै फलैश्च अर्घ्यं ददतु रामायेति शेष । स्फुटिताना विकसिताना कमलाना
पद्माना आमोदप्राय मुग्धवाङ्मन्य शेषु ते तथोक्ता वनानिला वनकायव प्रदान्तु
प्रवक्षन्तु रामशरीरसेवनायेत्यर्थ । रतये सुरताय उतकण्ठा श्रीतुमक्य शेषा ते, तदानी
पक्षिणासतोमस्वरमाधुष्ये स्यादिति बोध्यं शकुन्तलय पक्षिण अविरल अनवरत कल्प
मधुरास्फुट यथास्वाप्तया कण्ठानु शब्दापन्ता श्रुतिसुखजननायेत्यर्थ । कथमयमादेश
इत्याह यतोऽयं देवो राम स्वयं आत्मना ननु प्रतिनिधिनेत्यर्थं पुनर्दि'तीयकार इदं
वनमागत । एतन् सर्वं रामस्य सम्मानार्थ्येनाद्यंमिति भावः ।

कालमविरलं रतुप्रत्कण्ठाः क्णन्तु शकुन्तयः

पुनरिदमयं देवो रामः स्वयं वनमागतः ॥ २४ ॥

रामः । एहि मखि । वासन्ति । नन्वितः स्थीयताम् । (व)

वास । उपविश्य सास्रम् । महाराज । अपि कुशलं कुस्मार-
लक्ष्मणस्य ? । (भ)

रामः । अश्रुतिमभिनीय । (म)

अत्र अर्घ्यदानादीन् प्रति चतुर्थचरणगतवाक्यार्थरामागमनस्य हेतुत्वात् वाक्यार्थहेतुक
वाक्यलिङ्गमलङ्कारः । यथा कश्चित् राजा स्वकीयराजधान्यामन्यस्मिन् राजनि समागते तत्
सम्मानाभ्यर्थनार्थं अर्घ्यादिपूजाद्रव्यचामरव्यजनवातवैतालिकस्तुतिपाठानादिशति, तद्वद्विय-
मपि वनाधिदेवता वासन्ती स्वाधिकृतवने समुपस्थितस्य रामस्य सम्मानाभ्यर्थनार्थं अर्घ्य-
दानाद्यत्कृन्, व्यजनाय वनानिलान्, श्रुतिमुखाय च विहङ्गानादिदिशेति वस्तु व्यज्यत
इति शब्दशक्तिसूत्रो वस्तुध्वनिः ।

“आमोदः सोऽतिनिर्हारी” । “प्रायोभून्नप्रन्तगमने” । “ध्वनौ तु मधुरास्फुटे
कालः” । “शकुन्ति पन्नि शकुनि शकुन्त शकुनद्विजा” इति चामरः ।

हरिणी वृत्तम् ॥ २४ ॥

(व) राम इति । अनुनये ननुशब्द । इतः अस्मिन् स्थाने । अङ्गुनीनिर्दृश-
पुरःसरियसुक्तिः ।

(भ) वासेति । अपिशब्दः प्रश्ने । रामस्य दृश्यमानत्वात् सीतायाय निर्वासन-
श्रवणेन सरणनिश्चयात् परिचिताना सीतारामलक्ष्मणाना मध्ये केशलभनुपस्थितस्य
लक्ष्मणस्यैव कुशलप्रश्न कृत इति बोध्य ।

(म) राम इति । अश्रुति उक्तवासन्तीवाक्यप्रवृत्त्याभावः प्रगाढचिन्ता-
भिनयेनेत्वर्थः ।

करेति । सैधिली सीता करकमलेन पाणिपद्मेन वितीर्णं, दत्तं अश्रुनीवारशय्ये
जङ्गनीवारधाय (तीनिधान्य इति हिन्दीभाषा उडीधान्य इति वङ्गभाषा) गान्ठर्णे

करकमलवितीर्णै रन्वुनीवारण्यै -

स्तरुशकुनिकुरङ्गान् सै थिली यानपुष्यत् ।

भवति मम विवारस्तेषु दृष्टेषु कोऽपि

द्रव इव हृदयस्य प्रस्तुरोद्देद्योग्यः ॥ २५ ॥

वास । राहाराज । ननु पृच्छामि, अपि कुशलं कुमार-
लक्ष्मणस्य ? । (य)

राम । स्वगतम् । अथ महाराजेति निष्प्रणयसामन्तगणपदं,
सौमित्रिभात्रे च वाष्पस्खलिताक्षरः कुशलप्रश्नः, तथा सन्धे

यान् तरुशकुनिकुरङ्गान् दक्षपक्षिद्विषणान् जले प्रचान्, नीवारै पक्षिण, दानलणै
रिषणानित्यथ थपुपत् पानितवती । तेषु तरुशकुनिकुरङ्गेषु दृष्टेषु मयेत्यर्थे मतम्
प्रश्नस्य पाशणस्य उद्दे द्विद्वारेणोद्ये सम्यक् दत्त इव वज्रादिदेव इव मम हृदयस्य
ननुष, कोपि भ्रुमिर्द्वेचनोऽपि विकार शोकाजनितप्रकृतिर्भवति । सीतया परिष्पापितान्
तरुविषदङ्कुरङ्गान् कसणे दृष्ट्वा सीतागेकातुरगे राम, तस्याश्चित्त्वा वासन्तीवाक्यं न
श्रुतवानिति वाच्य ।

इव यथासंख्योपमानद्वयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गर ।

“दणधानि नीवारग ।” “इव दालदण”मिति चामर ।

“द्रव । वेग” इति शब्दकल्पद्रुम ।

सालिनोऽतम् ॥ २५ ॥

(य) दास्येति । पूर्वसुक्त वाक्यं रामेण न श्रुतमित्यादौ च ‘ननु पृच्छामी’तु-
धारणेन राम सावधानीकृत्य पुनः पच्छति श्रयोति ।

(र) राम इति । अतः अथ प्रति विद्वाद्भक्तवामागमसंवाच्य । सनानाजिति
नगराज्यातुपुत्राक निष्पन्नं सुहावकं प्रानल्पपदं सर्वोपनन्द । महानाजिति
सावत्स्यप्रथोक्तयुक्तं सतिष्णव्यादितुं प्रणयान्मसन्मसिसपत्नीतनाभावान् प्रणयभात्र

विदितसीतावृत्तान्तो यमिति । प्रकाशम् आं, कुशलं कुमारस्य
इति रोदिति । (र)

वास । अयि देव । किमिति दारुणोदारुणः खल्वसि ? । (ल)

सीता । सहि । वासन्दि । किंतुमं सि एवं वादिणी,

पिअरुहो क्वु सव्वस्स अज्जउत्तो, विसेसदो मम पिअसहोए । (व)

वास । त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं

त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्ग ।

(व) सखि । वासन्ति । किं त्वमसि एव वादिनी, प्रियार्हं खलु सर्व-
स्यार्थ्यपुत्रः, विशेषतो मम प्रियसख्या ।

इति भावः । सौमित्रिमात्रे केवललक्षणं केवललक्षणविषय इत्यर्थः । वाप्येण वाप्यावरुद्ध
करुतयेत्यर्थः । खलितानि अस्यष्टोच्चरितानि अचराणि वर्णा यस्मिन् स तथोक्त
कुशलप्रश्नः मङ्गलजिज्ञासा ।

तथा तेन हेतुना, इयं वासन्ती, विदितोऽवगत सीताया वृत्तान्तो निर्वासनेन मरणं
यथा सा इति नन्ये निश्चिनोमि । प्राणवत्प्रियसख्याः सीताया निर्वासनेन अतीव-
विरुद्धाचरणात् सीतावटितोऽनया सह मम प्रणयो नष्टः, सुतरा निष्प्रणयमामन्त्रणपदं,
सीताग्रामरणनिश्चयेन शोकानुरतया केवललक्षणविषये वाप्यखलिताचरकुशल
प्रश्नकरणमित्यवगम्यते तेन च विदितसीतावृत्तान्ता वासन्तीति निश्चयः, अन्वथा
सीताया अपि कुशलं पृच्छेदिति भावः । आमिति स्त्रीकारार्थमव्यय । आमिति
संस्कृताव्ययशब्दस्य 'ह्यं' इति वङ्गभाषाप्रसिद्धं प्रकृतानुरूपं शब्दः ।

(ल) वासेति । दारुणोदारुण अतिभयङ्करः अतिशयार्थे द्विवचनं ।

(व) सीतेति । एवं वादिनीः आर्थ्यपुत्रं प्रति रुचभाषिणी किं कथमसि,
नैतदुचितमिति भावः । कथमित्याह प्रियार्हं. प्रियवाक्येनालापयोग्यं । मम प्रिय-
सख्याः विशेषतः प्रियार्हं इत्यर्थः । तेन नैव ब्रूहीति भावः ।

तृतीयोऽङ्कः ।

Her check of ... १७७

इत्यादिभिः प्रियशतै रनुरुध्य सुग्धां

इति सूक्तं तामिव, शान्तमथवा किमिहोत्तरण ॥२६॥

रामस्यातिदारुणत्वं प्रति हेतुमाह त्वमिति । त्वं मे मम जीवित जीवनमसि तद्वत् प्रियतमत्वादिति भावः, तथा त्वं मे द्वितीयं हृदयं असि ममालोच्यसर्वविषयाणां संवावगमादिति भावः, तथा त्वं मे नयनयोयचक्षुषो कौमुदी ज्योत्स्ना असि तद्वदानन्द जनकत्वादिति भावः, तथा त्वं मे अङ्गे वचःप्रभृत्यवयवे अमृतं सुधा असि तद्वत् सिग्धत्वस्य स्पर्शसुखस्य च जनकत्वादिति भावः । इत्यादिभि एव भूतैरेव प्रियशतैः प्रियाणां प्रियवचनानां नतु प्रियाचरणानामिति भावः, शतैर्वाहुर्व्यं सुग्धा सरलवृद्धि-गालिनो सा यद्वितीक्ष्यवृद्धिशालिनप्रभविष्यत् तदा तां प्रति ईदृशं दुर्वचनहारं कर्तुं कदापि न भवानशक्यत्, येन सा प्राक् तदवगम्य प्रतिकारोपायमवगम्येति भावः । अनुरुध्य सक्तोऽथ तामिव निवान्तविश्वासकारिणीं त्वदेकैतानचित्तमित्यर्थः न तु विरुद्धा-चरणेन विप्रियामितोऽवगम्यर्थः, निर्वोसितवानिति शेषः । ईदृशनिर्द्वयहृदयस्य अस्य कार्य-युक्तायुक्तत्वप्रदर्शनेन दयोत्पादनाभिप्रायः “पापाणि नास्ति कर्तुं” इति न्यायेन निष्फल एवेति विवेच्याह अथवेति । अथवा किम्वा शान्त विरत मम वाक्यमत्रं व ममात्तं भवत्वित्यर्थः । कथमित्याह किमिति । इह तव सन्निधाने उत्तरण एतत् परवर्तिना वाक्येन किं फलं अपितु किमपि नास्तीत्यर्थः अतीतघटनाया पुनर्निवर्तना-मभवात् सीतानिर्वासनकार्यस्य युक्तायुक्तत्वप्रदर्शनवाक्यमिदानीं निष्फलमेवेति भावः ।

अथ “मुखं तव कुरङ्गाक्षि । सरोजमिति नान्यथा” इत्यादिवत् समासाभावेऽपि त्वं जावितमित्यत, त्वं कौमुदीनयनयोरित्यत, अमृतं त्वमङ्गं इत्यत च निरङ्गं केवलप्रकृतय, तथा “मुखं द्वितीययन्त्र” इत्यादिवत् त्वमसि मे हृदयं द्वितीयमित्यत एकस्य द्वितीयहृदयासम्बन्धेऽपि तत् सम्बन्धीकृतसम्बन्धे सम्बन्धपातिशयोक्तिः, तथा तामिव इत्यतः परवर्तिनी वक्तुमिष्टस्य “निर्वोसितयानितिवाक्या शस्य रामनिर्द्वयत्वप्रतिपत्तये निर्दिधाभासादावेपालद्वारं अथापसिथेत्वेतेषां परस्परमद्भाक्किभावेन सदङ्गः । किन्तु चारुतरतरुण्याः काणत्वादि कथिहोप इव प्रचुरानन्दारभावादिभिरलङ्घिताया अस्या कविताया पुनः पुनस्तु पदोपादानात् अनवीकृतत्वदोषः सद्व्ययानामुद्देशः जरयति, म च

रामः । स्थाने खलु वाक्यनिवृत्तिर्मोहश्च । सखि ! समा-
श्वसिहि समाश्वसिहि । (श)

वास । समाश्वस्य । तत्किमिदमकार्यमनुष्ठितं देवेन ? । (ष)

सीता । सहि ! वासन्दि ! विरम विरम । (स)

रामः । लोको न सृष्ट्यतीति । (ह)

वास । तत् कस्य हेतोः । (च)

(स) सखि । वासन्ति । विरम विरम ।

त्वं जीवितं भवसि त्वा हृदयं द्वितीयं

व्योत्स्रा च मे नयनयोरमृतं तथाऽङ्ग ।

इति पाठेन समाधेयः । एतत् पाठे वाशब्दः समुच्चये ।

वसन्ततिलकावृत्तं ॥ २६ ॥

(श) राम इति । वाक्यनिवृत्तिः वासन्त्या वाक्यरोधः, मोहो मूर्च्छा च स्थाने
खलु युज्यत एवेत्यर्थः दारुणशाकीदयादिति भावः ।

“युक्ते हे साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः ।

(ष) वासेति । तत्किमित्येकमव्ययं प्रश्नबोधकं । अकार्यं अप्रशस्तकार्यं
सीतानिर्वासनरूपं निन्दितकार्यमित्यर्थः । अनुष्ठितं कृतं ।

(स) सीतेति । विरम कठोरवाक्यकथनादितिशेषः । अवधारणे द्विवचनं ।

(ह) राम इति । लोको राज्यवासी जनः न सृष्ट्यति सीताया गृहावस्थानं
न सहते प्रजाभिर्न सीताया गृहावस्थानमभिप्रेतं इति हेतोस्तस्या निर्वासनरूप-
मकार्यमनुष्ठितमित्यर्थः । एतेन प्रजावर्गं प्रति रामस्य महान् विरागो व्यज्यते ।

(च) वासेति । तत् अमर्षणं, कस्य हेतोः, केन हेतुना सीताया गृहावस्थानं
प्रजावर्गस्यानभिप्रेतमित्यर्थः । षष्ठी हेतुप्रयोगे ।

राम । स एव जानाति किमपि । (क)

तम । उचितस्तदुपालम्भः । (ख)

वास । अयि कठोर ! यशः किल ते प्रियं

किमयशो ननु घोरमतःपरम् ।

Infirmary

(क) राम इति । स एव लोक एव प्रजावर्गे एवेत्यर्थं किमपि सीताया गृह्णावस्थान प्रत्यसहिष्णुताया अनिर्वचनीयकारणमित्यर्थः । येन कारणेन सीताया गृह्णावस्थानं प्रजानामनभिप्रेतं तत्कारणं मया अन्यैर्वा बुद्धिसद्भिर्जनैर्न ज्ञायते सुतरां तत् तुच्छं कारणमिति भावः ।

(ख) तमेति । तस्य लोकस्य उपालम्भः दुर्वाक्यं 'दुर्जना यूयं' सुतरां परस्मैपतिव्रताया दीपमाविष्कुरुथेति कटुवाक्यमित्यर्थं उचितं न्याय्यं आसीदिति श्रेयः । ननु दुर्जनानामकारणाकिञ्चित्करनिन्दावाटेन सीताया निर्वासनसुचितमभूदिति भावः ।

“उपालम्भः । दुर्वाक्य”मिति शब्दकल्पद्रुमः ।

अथीति । अयि कठोर । निदंयद्दृश्यं । ते तव यशः किल यश एव लोककृत-
गुणानुवाद् एवेत्यर्थं प्रियं प्रीतिकरं, न तु पौष्यवर्गपरिपालनादिकं कथमन्यथा
प्रधानपौष्यां प्रियभार्या निर्वासितवानिति भावः । नन्वित्यनुनये । अतः प्रियतम-
भार्याया अकारणनिर्वासनोत्पन्नादयशसः परं प्रधानं घोरं भयङ्करं अयं निन्दा
किं अस्ति, अपि तु किमपि नेत्यर्थः । नन्वयशसः कारणं किमित्याह हे नाथ । हे
वसुधाधिप । अरिण्या दृशी चक्षुषी इव दृशी यस्या तस्याश्चलनलोचनाया सीताया
विपिने वने किमभवत् का दृशा अभवत्, ततः विपये कथं मन्यसे किं चिन्तयसि
त्व चिन्तया किमवधारितवानित्यर्थः, तत् कथय ब्रूहि । वत खेटे । असहायाया
सीताया निर्वासनेन मरणमेव निश्चितं जगति सर्वं एव त्वा निन्दित्यन्तीति भावः ।

अतः यशोऽयशसोर्विक्रमयोः सघटनया विपमानद्वारं, तथा हरिणीदृश इति
लुपेपमाक्षेपनयोर्नरपेक्षेण स्थिते ससृष्टिः ।

किमभवद्विपिने हरिणीदृशः 70000

Alas

कथय नाथ ! कथं वत मन्यसे ॥ २७ ॥

सीता ।

तुमं ज्जिव सहि ! वासन्दि ! दारुणा कठोरा अ,

जा एब्बं विलपन्ती प्रदीवेसि । (ग)

तम ।

प्रणय एवेदं व्याहरति शोकञ्च । (घ)

रामः ।

सखि ! किमत्र मन्तव्यम् । (ङ)

यत्

तस्तैकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टे-

Handwritten

स्तस्याः परिस्फुरितगर्भभरालसायाः ।

(ग) तमेव सखि । वासन्ति । दारुणा कठोरा च, या एव विलपन्ती प्रदीपयसि ।

अयं इति अमुरशब्दादिवत् विरोधार्थे नञ् । तथाचोक्तं—

“तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्र तदल्पता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः । षट् प्रकीर्तिताः ।”

द्रुतविलम्बितं वृत्तं “द्रुतविलम्बितमाह नभो भरौ” इति लक्षणात् ॥ २७ ।

(ग) सीतेति । प्रदीपयसि आर्य्यपुत्रस्य मम च शोकाग्निमिति शेषः । दारुणा शोकोद्दीपनेन दुःखजनकत्वात्, कठोरा शोकातुरत्वदर्शनेनापि निर्दयत्वादिति भावः ।

(घ) तमेति । प्रणयः त्वा प्रति वासन्त्या स्नेहः, शोकः मरणनिश्चयजनितत्वद्विषयिका अतीतस्मृतिः इदं रामं प्रति निन्दावाक्यं व्याहरति ब्रवीति, न तु स्वारसिकेच्छया वासन्ती ब्रवीतीत्येवशब्दार्थः । एकान्तप्रणयिनो जनस्य महाविपत्तिदर्शनेन शोकबङ्गिना जनः अवाच्यमपि वदति, अत एवात्र वासन्त्या दोषो नास्तीति भावः ।

अत्र प्रणयाशङ्कयो व्याहारासम्बन्धेऽपि तत् सम्बन्धोक्ते रतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

(ङ) राम इति । अत्र सीताया अवस्थाविषये किं मन्तव्यं किं चिन्तनीयमस्ति अपितु किमपि नेत्यर्थः । सर्वमेव मया निर्धारितमिति भावः ।

ज्योत्स्नामयी च मृदुबालमृणालकन्या (१)

क्रव्याद्भिरङ्गलतिका नियतं विलुप्ता ॥ २८ ॥

नीता । अञ्जलन्त । धरासि एमा धरासि । (च)

(च) आर्यपुत्र । धिये एषा धिये ।

किं निर्देशितमित्याह तर्कैकेति । तस्मी भीत एकहायन, एकवत्सगवयस्तु य कुरङ्गो हरिण मस्येव विलोले विशेषचञ्चले दृष्टी चक्षुषी यस्या सा तथोक्ता तस्या । हरिणस्य स्वभावचञ्चलमपि चञ्च वान्यकानि कुतश्चित् भयोत्पत्ती अतिचञ्चल भवति तद्युल्यमतिचञ्चलं सीतायाश्चक्षुरिति त्योतनार्थं वनपटं हायनपदञ्च प्रयुक्त । परिष्कृतस्य पूर्णतया सर्वद्वेष स्पन्दितस्य गर्भस्य भर्ग्य भारिण अलसाया नन्यगया प्रायेण चलितुमशक्ताया इत्यर्थं तस्या सीताया ज्योत्स्नामयी कौमुदीव चेतसुरस्पर्शा, मृदु कौमल यत् बालमृणाल नवोत्पन्नमृणालं तत्कन्या तद्युल्यकौमल्येण अङ्गलतिकेव लक्षणा सा अङ्गलतिका क्रव्याद्भि मासभोजिभि व्याघ्रादिहिंस्रजन्तुभि नियत नियत विलुप्ता भवणेन नष्टा । इति मया निर्देशितमिति भावः ।

अत्र चतसृणां ज्योत्समानामङ्गाङ्गिभावेन मङ्गरालङ्कार, तथा मृदुबालमृणालमित्यत्र 'मृ' इत्यस्य मज्जत् साम्यात् वक्षानुप्रासश्च । तथा मृदुबालमृणालकन्या इत्यत्र, पर पठित्तु सुचितस्य चकारस्य प्राक् पाठात् अक्षरताद्रीप, स च 'मृदुबालमृणालवध' इति पात्रेण समाधिश्च ।

"क्रव्यात् । नासाग्निनि वि" इति शब्दकल्पद्रुमः ।

वसन्ततिलकावत्तम् ॥ २८ ॥

(च) सीतेति । एषा अपि सीता, धिये अवतिष्ठे, इयमहमवस्थिता, न स्तनेति भावः । राम शोककातरमवलोकमानाया श्रियशोष्कृतित्याकुलभावापन्नाया सीताया उक्तिरियं ।

(१) मृदुसुग्ध इति पाठान्तरः ।

राम । हा प्रिये ! जानकि ! कासि ? । (छ)

सीता । हही । हही । अज्जउत्तोवि प्पमुत्त कण्ठ'
रोद्धि (१) । (ज)

तम । वत्से । साम्प्रतिकमेवैतत्, कर्त्तव्यानि दुःखितैर्दुःख-
निर्वापणानि । यतः (झ)

पूरोत्पीड' तडागस्य परीवाहः प्रतिक्रिया ।

(ज) हाधिक् । हा धिक् । आर्य्यपुत्रोऽपि प्रसुक्तकण्ठ' रोदिति ।

(छ) राम इति । कासि कुत्र गतासीत्यर्थः । उच्चैःस्वर' रोदनमिदं ।

(ज) सीतेति । प्रसुक्त अनिरुद्धः यथाप्रसार' निर्गत इत्यर्थे कण्ठो ध्वनिर्यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा प्रसुक्तकण्ठ' उच्चैःस्वरमित्यर्थः । तरलस्वभावे जने का कथा, नितान्तगाम्भीर्यधैर्यसम्पन्नोऽपि आर्य्यपुत्रो यत् प्रसुक्तकण्ठ' रोदिति, तदस्य भीषण' शोकवेगो जात इत्यत्र न संशय इति भावः ।”

“कण्ठः । ध्वनि”रिति शब्दकल्पद्रुमः ।

(झ) तमेति । एतत् प्रसुक्तकण्ठ' रोदनं साम्प्रतिकमेव युक्तमेव रामस्येति शेषः । कथमित्याह, दुःखितै' जनैर्दुःखानि निर्वाप्यन्ते विनाशयन्ते एभिरिति दुःख-निर्वापणानि दुःखविनाशोपाया इत्यर्थः, कर्त्तव्यानि अवश्यं विधेयानि । रोदनञ्च शोक-दुःखलाघवोपाय इति भावः । रोदनस्य शोकदुःखलाघवकारणत्वं दृष्टान्तेन दृढीकृत्य समर्थयति यत इति । यतो यस्माद्देतो ।

“युक्ते हि साम्प्रतं स्थाने” । इत्यमरः ।

पूरोत्पीड इति । तडागस्य जलाशयविशेषस्य पूरणे वृष्टिबद्धितजलसमूहेन उत्पीडे सति अत्यन्तपीडाया तीरभङ्गादिना महानिष्टसम्भावनाया सत्यामित्यर्थः परीवाहः प्रणालीखननादिना जलनिःसारणं प्रतिक्रिया प्रतीकार तीरभङ्गाद्यनिष्ट-

(१) रुस्वी इति पाठभेदः ।

शोकचोभे च हृदयं प्रलापैरेव धार्यते ॥ २६ ॥

विशेषतो रामभद्रस्य बहुतरप्रकारकष्टो जीवलोकः । (ज)

इदं विश्वं पाल्यं विधिवदभियुक्तेन मनसा

प्रियाशोको जीव' कुसुममिव घर्मः क्लमयति (१) ।

निवारणोपाय इत्यर्थः । शोकचोभे सति शोकेन उद्देलितावस्थाया सत्या प्रलापैरेव नानाविधानर्थक्रोक्षिपूर्वकरोदनैरेवेत्यर्थं नत्वन्यैरुपायैरित्येवमशब्दाद्यं हृदयं मन धार्यते रक्षते स्थिरीक्रियत इत्यर्थं । यथा जलाशयस्य जलहृदो सत्यां तन्निःसारणेन तस्य रक्षा, तथा शोकचोभे सति रोदनेन वाप्यनिःसरणात् मनस स्थिरता इत्यर्थं । तस्मात् सीताशोकार्त्तस्य रामस्य प्रसुक्तकण्ठ रोदन युक्तमवेतिभावः ।

अतएव प्रतिबिम्बनादव दृष्टान्तात्प्रकारः । कृपादीनां जलहृदावपि घृष्टत्वेन तादृशगुरुतरानिष्टसम्भावनाऽभावात् अरञ्जलाशयस्यैव तडागादे तीरभङ्गेन गुरुतरानिष्टसम्भावना स्यात् तन्निवारणाद्यंमेव परीवाह इति दर्शयितुं तडागपदमुपात्तं तेन न अविशेषे विशेषान्वयोप इति दिक् ।

तडागमाह नन्यवर्द्धमानधृत वशिष्ठवचन —

“चतुर्दिक्षु पञ्चत्वारिंशद्भक्तान्मनताया सप्तसहितयद्भक्तान्मनत्वेन तडाग ” ॥ २६ ॥

(ज) विशेषत इति । बहुतरप्रकार विविधं कष्ट यत्र स, जीवलोक ससार । ततोपि रामस्य प्रसुक्तकण्ठ रोदनमुचितमिति भावः ।

रामसम्बन्धं जीवलोकस्य बहुतरप्रकारकष्टत्व प्रतिपादयति इदमिति । अभियुक्तेन मनसा सततसमाधानेन चेतसा अन्यथा नाना विग्रहान्नास्यादिति भाव इदं विश्वं जगत् विधिवत् यथाविधानं शास्त्रविधानानुसारिणेति यावत् पाल्यं रक्षणीयम् । इदं राजपरिषदमेक कष्टमिति भावः । तथा घर्मं अतप कुसुममिव प्रियाशोकः सीताविरहशोकं जीव' जीवनं क्लमयति अस्मादवति । इदं ततोऽपि महत् कष्टमिति भावः । ननु क्षिणापेन तच्छोकलाघवं क्रियतामित्याह स्वयमिति ।

(१) स्वपक्षतीति पाठान्तरं ।

स्वयं कृत्वा त्यागं विलपनविनोदोऽप्यसुलभ-
स्तदद्याप्यच्छासो ननु लाभो हि रुदितम् ॥ ३० ॥

रामः । कष्टं भोः । कष्टम् । (ट)

रुदति हृदयं गाढोद्देशे द्विधा ननु भिद्यते

बहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।

स्वयमात्मनव त्यागं सीताया निर्वासनं कृत्वा रामेण विलपनेन विलापेन विनोद, शोकाप-
नोदनं सीताशोकलाघवकरणमिति यावत् असुलभः आयासलभ्यः कष्टसाध्य इत्यर्थः ।
त्यागस्य स्वकृतिसाध्यत्वेन यद्वि त्यागं नाकरिष्यत् तर्हि शोक एव नाभविष्यत्, अथ त्याग,
कृतः, इदानीं तदर्थविलापः निजापरिणामदर्शित्वप्रकाशेन लोकसमाजे परिहासायैव
स्यादिति । इदं तु ततोपि महत्कष्टमिति भावः । निर्जनस्थाने तु विलापः सम्भवत्येव
इति ज्ञापनाय 'न भावे'दित्यनुक्त्वा असुलभ इत्युक्तं । तत्तस्मादन्यत्र शोकप्रकाशा-
वसरोभावादित्यर्थः । अथ अस्मिन् समये अस्माकं समीप इत्यर्थः, उच्छ्वास-भ्रमेऽप्येव
शोकप्रकाशरूपमित्यर्थः रुदितं रोदनं लाभो हि लाभ एव भवति रामस्येति शेषः ।
अपिशब्दः सम्भावनायां इत्यहं सम्भावयामोत्यर्थः । नन्विति सीता सन्बोधने ।
उपहासमयेन लोकसमाजे विलापासम्भवादेव कृतो विलापो रामेण लाभ इव विवेच्यत
इति सम्भावयामीति भावः ।

अत्र कष्टकार्यं प्रति बहुकारणानामुक्तत्वात् समुच्चयालङ्कारः, तथा द्वितीयचरणं
उपमा, तथा चतुर्थचरणे रोदने आरोग्यमाणस्य लाभत्वस्य प्रकृतशोकापनोदनोपयोगितया
परिणामश्रुत्येतेषामङ्गाऽङ्गिभावेन सङ्करः । असुलभ इत्यत्र प्रधानस्य नजर्थस्य समासे
गुणीभावात् विधेयाविमर्शदोषः, स तु 'विलपनविनोदोऽपि नहि मे' इति पाठेन समाधेयः ।

“धर्मः । आतप” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

शिखरिणी वृत्तम् ॥ ३० ॥

(ट) राम इति । कष्टं दुःखं अतिशये द्विरुक्तिः । महत्कष्टमिदानीमनु-
भवामोत्यर्थः । भोरिति वासन्तीसम्बोधने ।

ज्वलयति तन्नू'मन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्

प्रहरति विधि र्भ्र्भ्रच्छेदी न क्लन्तति जीवितम् ॥ ३१ ॥

तदेव महत्कृष्ट प्रतिपादयति दलतीति । गाढो दृढश्चिरस्थायीति यावत् उद्देशे सोताविच्छेददुःखं हृदय दलति आमर्दयति, तु किन्तु द्विधा न भिद्यते विदार्थ्येने द्विखण्डीक्रियते इति यावत् न विनाशयत इत्यर्थः तेनोद्देशेनेति शेषः । यदि हृदय विदीर्णमभविष्यत् तदा नेदृश दृखमभविष्यदिति भावः । विवाल शोकविह्वल कायो देह मोह मूर्च्छा वहति भजते काचित्कमचैतन्य भजत इत्यर्थः, किन्तु चेतना चैतन्य न मुञ्चति चिराय न परित्यजतीत्यर्थः । तथात्वेऽपि ईदृशदृखानुभवो न स्यादिति भावः । तथा अन्तर्दाह अन्त कारणशोकसन्ताप तन्नू' शरीर ज्वलयति-सन्तापयति किन्तु भस्मसात् भस्मने सम्पाद्यमाना भस्मीभूतानित्यर्थः न करोति । तथा सत्यपि शोकाग्नेरुपशमो भवेदिति भावः । तथा नर्भ्रच्छेदी हृदयविदागी विधि-व प्रहरति ताडयति, किन्तु जीवितं जीवनं न क्लन्तति न क्लिनन्ति न विनाशयतीत्यर्थः । एवमपि दृखनिवारणं स्यादिति भावः । सर्वविधमुखलेशहनीनस्य नानाविधदारुणदुःखशोकनिपीडितस्य ममेदानौ मरणमेव सर्वथा श्रेय इति सर्वत्र भावः ।

अत्र हृदयामर्दनरूपकारणे सत्यपि द्विधाभेदरूपफलाभावात्, मूर्च्छाप्रतिरूपहेती विद्यमानेऽपि चेतन्यत्यागरूपकार्याभावात्, देहज्वलनकारणे वर्धमानेऽपि भस्मरूपतत्-फलाभावात्, प्रहाररूपकारणे सत्यपि जीवनविनाशरूपफलाभावाच्च चत्वारो विशेषोक्तान्-ङ्काराः, तेषाञ्च परस्परनैरपेक्षस्थिते ससृष्टिः । बहुतरकर्त्तृवाच्यप्रत्ययान्तक्रियामर्थे एकस्य भिद्यत इति कर्मवाच्यप्रत्ययान्तक्रियाया निर्देशात् प्रक्रमभङ्गदोषः, सच 'करोति नतु द्विधा' इति पाठेन समाधेयः । तुशब्दानुषङ्गात् न न्यूनपदत्वदोष इति भावः ।

“उद्देशो विरहजन्यदुःख”मिति रसमञ्जरी । “विकलः । विह्वलः” इति शब्दकल्पद्रुमः । “स्त्रिया मुर्च्छिन्मनुस्तरु” । “विधिर्विधाने दैविक” इति चासरः ।

सीता । एवमिदम् । (ठ)

रामः । हे भवन्तः । पौरजानपदाः ।। (ड)

न किल भवतां स्थानं देव्या गृहेऽभिमतं तत-
स्तृणमिव वने शून्ये त्यक्ता नन्वाप्यनुशोचिता ।

(ठ) एवमिदम् ।

हरिणी वृत्तम् ॥ ३१ ॥

(ठ) सीतेति । इदं दलतीत्यादिना त्वयोक्तं एवं सत्यमित्यर्थः । अहमपि त्वयोक्ता सर्वामवस्थामनुभवन्ती सर्वमेव सत्यतया विश्वसिमीति भावः ।

(ड) राम इति । उल्लुण्ठनविरागसूचनाय प्रजावर्गं प्रति भवच्छब्दप्रयोगः ।

न किलेति । देव्याः सीताया गृहे स्थानमवस्थिति भवता न अभिमतं भवद्भि-
र्नाभिप्रेतं आसीदिति शेषः । अन्यथा परमपतिव्रतायाश्चरितदोषं कथमपि भवन्ती
नाविस्कृतवन्त इति भावः । किलेत्यनुनये । ततस्तस्मात् सीताया गृहेऽवस्थानस्य
युष्माकमनभिमतत्वात् सा सीता तृणमिव तुच्छशुष्कघासादिरिव शून्ये सहायरहिते

वने त्यक्ता निर्वासिता, न वा अनुशोचितापि तदर्थं अनुतापोऽपि न कृतः भवेति शेषः ।

सीतार्थमनुतापकरणेऽपि चेदहं भवता विरागभाजन भवामीति शङ्कयेति भावः ।

इदानीन्तु चिरपरिचिताः वनवासकाली सीतया सहानुभूता स्तेते भावाः पदार्थाः तरु-

विहङ्गकुरङ्गादयः सा परिद्रव्यन्ति सीतास्मृतिजनकतया व्याकुलीकुर्वन्ति, अतएव

अशरणैः रक्तकशून्यैः सान्त्वनाकरपदार्थरहितैरस्माभिरिति शेषः इदं रुद्यते इदं रोदनं

क्रियते, अद्यापि अस्मिन्नपि समये एवं अनेन प्रकारेण मम रोदनवाधाया अकारणे

नेत्यर्थः प्रसिद्धत प्रसन्ना भवत युयुसिति शेषः । सीतापरिव्यागानन्तर मम तदनु-

तापापनोदनाय तदानीं युष्माभिर्न कोपि सान्त्वप्रयोगः कृतः, तद्वयथा तथा भवतु,

किन्तु इदानीं तच्छोकलाघवाय किञ्चित् रुद्यते तत्र 'अत्र किं करोषि राजधानी-

मागत्य राज्यं परिपालये'त्यादिना विघ्नं न कुरुतेति भावः ।

चिरपरिचिता स्ते ते भावाः परिद्रवयन्ति मां
इदमशरणै रद्याप्येवं प्रसीदत रुद्यते ॥ ३२ ॥

तम । अतिगम्भीरमापूरणं (१) शोकसागरस्य । (ढ)

वास । देव । अतिक्रान्ते धैर्यमवलम्ब्यताम् । (ण)

अत्रापि सीताव्यागरूपे कारणे सत्यपि अनुतापरूपतत्कार्याभावात् विशेषोक्ति-
रलङ्कार तृणमिवेत्यापमया सङ्कीर्ण । अशरणे रुद्यत इति वाक्यमधेय 'अद्याप्येव
प्रसीदते'तिवाक्यान्तरप्रवेशेऽपि चमत्कारातिशयद्योतनात् "दिङ्मातङ्गपटे"त्यादिवत्
न गर्भितत्वदोष "गर्भितत्व गुण क्वापी"तिसाहित्यदर्पणोक्तेः । नवा "सुधैव
धवलशुद्ध" इति साहित्यदर्पणोदाहृतवत् "ह सीव धवलशुद्ध सुरासीवामल नभ"
इति काव्यादर्शोक्तवच्च तृणमिवत्यक्तैत्यत्र उपमागतप्रक्रममङ्ग दोष, उपमानोपमेययोर्वि-
शेषणस्यैव लिङ्गवचनवैषम्ये तद्दोषाङ्गीकारात्, किन्तु केवल्युपमानोपमेययोर्लिङ्गवचन-
वैषम्ये दोषाभावा एव । तदुक्त काव्यप्रकाशे ।

“लिङ्गसख्याविभेदेऽपि उपमानोपमेयता ।

विभक्तिः पुनरेकैव उपमानोपमेययो ॥”

उपमेयप्राधान्यात् त्यक्तैत्यत्र स्त्रीत्व । इदमिति रुद्यत इति क्रियाया विशेषण ।

“भावः । पदार्थः” । इति शब्दकल्पद्रुम ।

हरिणी वृत्तम् ॥ ३२ ॥

(ढ) तमेति । शोक एव सागरस्तस्य, अतिगम्भीरं अत्यन्तगम्भीर आपूरण
पूर्णता रामस्य विशेष । उक्तवचनसमूहेन तथैवाभिव्यक्तैरितिभावः । अत्र निरङ्गं
केवलरूपकमलङ्कारः ।

(ण) वासिति । अतिक्रान्ते अतीते सीतानिवासनादिविषये धैर्यमवलम्ब्यता

(१) अवगूरणमिति क्वचित् पाठः ।

रामः । सखि । किमुच्यते धैर्यमिति । (त)

देव्या शून्यस्य जगतो द्वादशः परिवत्सरः ।

प्रनष्टमिव नामापि (१) न च रामो न जीवति ॥ ३३ ॥

But he is, not because he exists

अनुतापमकृत्वैतिवेषः । अतीतविषयस्यानुतापेन पुनरावर्तनाभावात् केवलं तत्करणेन कष्टमेशेतिभावः ।

(त) राम इति । धैर्यमिति धैर्यमवलम्ब्यतामिति वचनं, किं कथमुच्यते त्वयेति शेषः । मया हि धैर्यावलम्बनस्य पराकाष्ठा प्रदर्शितेति भावः ।

तदेवोपपादयति देव्या इति । देव्या सीतया शून्यस्य रहितस्य जगतो भुवनस्य अत्र द्वादशः द्वादशानां पूरणः परिवत्सरः वत्सरो वर्तत इति शेषः । यदा सीता निर्वासिता सती मृता, तद्वधि अत्र पर्यन्तं द्वादश-वत्सरा गता इत्यर्थः । अतएव नामापि रूपचरितादिस्मरणस्य का कथा सीतेति नामापि प्रनष्टमिव बिलुप्तमिव, सुदुर्घकालातिक्रमवशात् विस्मृत्या केनापि तस्या इदानीं नामापि नोच्चार्यत इतिभावः । च अथ च रामो न जीवति, इति न, अपि तु जीवत्येव । सुतरा दारुणसीताशोकेन मरणावश्यभावेऽपि यन्मम जीवनधारणं तदेव धैर्यस्य परा काष्ठेति भावः ।

अत्र जीवनधारणरूपकार्यद्वारेण प्रस्तुतं प्रतीयमानं धैर्यरूपकारणसमिहितमिति पर्यायोक्तमलङ्कारं क्रियोत्प्रेचया सङ्गीर्यते । तथाच साहित्यदर्पणं “पर्यायोक्तं यदा भङ्गा गत्यमेवाभिधीयते ।”

अत्र परिवत्सगपदेन

“शक्राब्दात् पञ्चभिः शेषात् समाद्यादीषु वत्सराः ।

संपरीदानुपूर्वाश्च तथोदापूर्वकामताः ॥”

इति मलमासतत्पृष्ठतविष्णुधर्मोत्तरवचनोक्तं वत्सरविशेषो न ग्राह्यः, तथाच वत्सराधिक्यात् रामाद्येण सह विरोधः स्यात्, सुतरा वत्सरमात्रपर्यायो ग्राह्यः, तथाच जटाधरः “परिवत्सरो वत्सरः” ॥ ३३ ॥

(१) लुप्तं सीतेति नामापि इति पाठान्तरं ।

सोता । मोहिदक्षि अज्जउत्तस्स एदेहिं वअणेहिं । (थ)

तम । एवं वत्से । (द)

नैताः प्रियतमा वाचः, स्नेहार्द्राः शोकदारुणाः ।

एतास्ता मधुनोधाराश्च्योतन्ति सविषास्तयि ॥३४॥

हो लो जे, १८२ १८०३

(थ) मोहितास्मि आर्थ्यपुवस्य एतैर्वचनैः ।

(थ) सीतेति । आत्मानं प्रत्यनुरागबाहुल्यप्रकाशादानन्देन, आर्थ्यपुवस्य दारुणशोकश्रवणात् दुःखेन च मोहितास्मीति भावः ।

(द) तमेति । एवं त्वया यदुक्तं तत् सत्यमिति स्वीकरोमीत्यर्थः ।

सीताया मोहितास्मीतिवाक्यं समर्थयितुमाह नैता इति । एता रामोक्ता वाचो वाक्यानि प्रियतमा न, तवातीवप्रीतिप्रदा न भवन्तीत्यर्थः । कुत इत्याह स्नेहार्द्रा इत्यादि । यतः स्नेहेन आर्द्राः प्रेमप्रकाशकत्वात् सरसा, शोकदारुणा शोकप्रकाशकत्वात् अतीव-रूचा इत्यर्थः तां पूर्वोक्ता रामस्य एता वाचः सविषा गरलसयुक्ता, मधुनो-पुष्परसस्य धाराः स्वभा-त्वयि श्योतन्ति पतन्ति । सुतरां तवानन्देन दुःखेन च उभयथापि मोही युज्यत एवेति भावः ।

अत्र वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं, तथा स्नेहार्द्रा अपि शोकदारुणा इति विरोधा-भासः, तथा वस्तुतस्तदानीं सीताया सविषमधुधाराणां पतनाभावात् तत्पतनसम्बन्धो-सम्भवन् 'यथा सविषा मधुधारा पतित्वा जनं मोहयन्ति तथा एता स्नेहार्द्राः शोक-दारुणा वाच सीता मोहयन्तीति विस्वप्रतिविस्वभाव बोधयतीति असम्भवद्वस्तुसम्बन्धा निदर्शनाऽलङ्कारश्च । एषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

एता रामोक्ता वाचः प्रेमप्रकाशकतया सीताया साधारणप्रियास्तु भवन्त्येव, किन्तु शोकदारुणतया बहूनां शोप्रकाशरहितप्रियवाचा मध्ये न प्रकटा इति बोधयितुं नैता प्रिया इत्यनुक्ता नैता प्रियतमा इत्युक्तमिति सुचीर्भिर्भाव्यः ।

रामः । अयि वासन्ति ! मया खलु (ध)

यथा तिरश्चीनमलातशल्यं

प्रतुग्रसमन्तः सविषश्च दंशः ।

तथैव तीव्रो हृदि शोकशङ्कुः

र्मर्माणि क्लन्तन्नपि किं न सोढः ? ॥ ३५ ॥

(ध) राम इति । खल्वितिवाक्यालङ्कारे । मयेति शोकस्थसोढ इति क्रियायाः कर्तृपदं ।

यथेति । यथा अन्तर्मध्ये हृदय इत्यर्थः तिरश्चीनं तिर्यग्भूतं प्रतुग्रसं विद्धं अलातशल्यं ज्वलितमङ्गाररूपं शल्यं यथा च विषेण सहसविषो दंशः सर्पचतं । सविषपदं विषधरसर्पचतपरिग्रहार्थं । तथैव हृदि, वचसि तीव्रो गाढः शोकएव शङ्कुः शल्यं स शोकशङ्कुः र्मर्माणि मध्यदेशान् क्लन्तन्नपि स्पर्शमात्रे का कथा क्लिन्दन्नपि किं न सोढः सद्यः क्लतः ? अपि तु सोढ एवेत्यर्थः । इतोऽधिकं किमस्ति धैर्यमिति भावः ।

अत्र श्रौती उपमा, तथा क्लन्तन्निति क्लिन्दनस्य रूपकसाधकत्वात् उपमायाश्च वाचकत्वात् निरङ्गं केवलरूपकं अर्थापत्तिश्च, एषामङ्गारिभावेन सङ्गरः ।

“अङ्गारोऽलातमुल्लुङ्क” । “वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना” इति चाभरः ।

“अन्तः । (व्य) मध्यमं ।” “दंशः । (पुं) सर्पचत”मिति च शब्दकल्पद्रुमः ।

तिरश्चीनमिति “विभाषाऽच्चेरदिक् स्त्रिया”मिति तिर्यक्शब्दादञ्चत्यन्तात् प्रतिपादिकात् स्वार्थे खप्रत्ययः । ‘तेरुक्’ इति तिरश्चीनशब्दस्य बहुभाषा ।

अत्रेन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजाति वृत्तं ॥ ३५ ॥

सीता । एव स्त्रि मन्दभाङ्गी पुणोवि आआसआरिणी
अज्जउत्तस्स । (न) ✓

राम । एवमतिनिष्कम्पस्तम्भितान्तःकरणस्यापि मे संस्तुत-
वहुतरप्रियदर्शनादुद्दामोऽयमावेगः (१) तथाहि (प)

२/ लोलोलोल्लोलेति कर्णोच्चम्भणस्तम्भनार्थं
यो यो यत्रः कथमपि मया धीयते तं तमन्तः ।

(न) एवमस्त्रि मन्दभाङ्गी पुनरप्यायासकारिणी आर्यपुत्रस्य ।

(न) सीतेति । मन्दभाङ्गी दुर्भगा अह पुनरपि पुन.पुनरपीत्यर्थ एव एवभूता
आर्यपुत्रस्य आयासकारिणी क्लेशदायिनी । महिषयकशोकादहमेव तस्य हेतुरिति
धिङ्नामिति भाव ।

(प) राम इति । एवमनेन प्रकारेण अतिनिष्कम्पं नितान्तनिश्चल यथा
स्यात् तथा स्तम्भितं शोकवेगनिरोधेन स्थिरीकृतं अन्तःकरण येन तस्यापि यत्रैव-
धैर्यमवलम्बितवनेऽपीत्यर्थ मे मम अयमावेग शोकचोभ संस्तुताना परिचिताना
बहुतराणा प्रियाणा तरुविहङ्गकुण्डलादीना दर्शनात् उद्दाम महान् जात इति शेषः ।
उद्दोषकदर्शनात् उद्दोष्यस्याधिक्यं स्वाभाविकमिति भाव ।

“सस्तव स्यात् परिचय” इत्यमरः । “उद्दाम । महानि”ति शब्दकल्पद्रुमः ।

लोलोल्लोलेति । लोलान् चञ्चलादपि लोल अतिचञ्चलमित्यर्थं तद् यथा तथा चुभितस्य
उद्देलितस्य करुणस्य शोकस्य यत् उच्चम्भणं प्रकाशं, तस्य स्तम्भणार्थं अवरोधाय मया
कथमपि अतिकष्टेनेत्यर्थं, यो यो यत्र आधीयते क्रियते, कोऽपि अनिर्वचनीय, चेतो-
विकारः चित्तस्यास्थिरता अप्रतिहतरय, केनाप्यनिवारितवेग, तोयस्य जलस्य ओघ प्रवाह-
सेकत बालुकामय सेतु आलमिव तं तं यत्र भित्त्वा भित्त्वा पुन. पुनर्भक्त्या वलात्

(१) अयायमावेग इत्यपि पाठः ।

भित्त्वा भित्त्वा प्रसरति वलात् कोऽपि चेतोविकार

स्तोयस्येवाप्रतिहतस्यः सैकतं सेतुमोघः ॥ ३६ ॥

सीता । एदिणा अज्जउत्तस्स दुब्बारदारुणारम्भेण दुक्ख
संक्खोहेण प्पफुरिदणिअदुक्खं विअ आकम्पिटं मे हिअअं ।

वास । खगतं । कष्टम्, अभ्यापन्नोदेवस्तदन्यतः क्षिपामि
तावत् । प्रवाशम् । चिरपरिचितानामितेषां जनस्थानभागानाम-
वलीकनेनात्मानमानन्दयतु देवः (१) ॥ (व)

(फ) एतेनार्थपुत्रस्य दुर्वारदारुणारम्भेण दुःखसंचोभेण प्रस्फुरितनिजदुःखमिवा-
कम्पितं मे हृदयं ।

प्रसङ्ग वेगेनेत्यर्थः अन्तर्मनसि प्रसरति विस्रुतोभवति । अतएव मम व्याकुलभावो
नासङ्गत इतिभावः ।

अत्र श्रीती उपमाऽलङ्कारः । तथा प्रथमचरणे ओजःप्रकायकवर्णानामत स्थितस्य
करुणरसस्य प्रतिकूलत्वात् प्रतिकूलवर्णत्वदोषः, स च 'उद्वेगान्तं प्रविततमहाशोकवेग
निरोद्धु'मितिपाठेन समाधेयः ।

“सेतुराली स्त्रिया पुमा”नित्यमरः ।

मन्दक्रान्ताऽक्षतं ॥ ३६ ॥

(फ) सीतेति । एतेन प्रत्यक्षीक्रियमाणेन । दुर्वारोऽनवरोब्धः अतएव दारुण
आरम्भः प्राथमिकसम्बन्धो यस्य तेन, दुःखसंचोभेण दुःखोद्वेगनेन प्रस्फुरितं प्रकाशितं
निजं स्वकीयं दुःखं यस्मिन् तत् तथोक्तं मे मम हृदयं आकम्पितमिव । एकविरह-
स्येवोभयोः शोककारणत्वादिति भावः ।

अत्र भावाभिमानिनी बाध्या क्रियोत्प्रेचाऽलङ्कारः ।

(व) वासेति । कष्टम् हा दुःखमित्यर्थः । देवो रामः अभि सर्वतोभावेन

(१) चिरपरिचितानेतान् जनस्थानभागानवलीकयतु देव इति पाठान्तरं ।

राम । एवमस्तु । इत्युत्थाय परिक्रामति ।†

सीता । सन्दीवणाञ्जो ज्वे दुःखस्य प्रियसखीविनोदणोवात्रा
त्ति मखेदि । (भ)

वास । देव ! देव ! । (म)

अस्मिन्नेव लतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्तेक्षणः
सा हंसैः कृतकौतुका चिरमभूद्गोदावरीरोधसि (१) ।

(भ) सन्दीपना एव दुःखस्य प्रियसखीविनोदनोपाया इति मन्यते ।

आपन्न दारुणशोकैर्न-निवृत्तदुःखपीडनात् विपद्ग्रस्त, तत्तस्मात्, अन्यत अन्यस्या
दिशि, क्षिपामि परिचालयामि, रामस्य मनश्चक्षुषी चेति शेष । तावद्वाक्यालङ्कारे ।
जनस्थानभागाना जनस्थानस्याश्विशेषाणा । आत्मानं मन ।

“आपन्न आपत्प्राप्त. स्या”दित्यमर ।

“आत्मा । मन”इति शब्दकल्पद्रुम ।

† राम इति । एवमस्तु त्वया यदुक्तं तथैव करोमीत्यर्थं । परिक्रामति इतस्तत्
पादक्षेपं करोति ।

(भ) सीतेति । प्रियसख्या वासन्त्या विनोदनोपाया आनन्दोत्पादनकारणानि
जनस्थानस्य अश्विशेषदर्शनादीनीत्यर्थं, दुःखस्य आर्थ्यपुत्रस्य मम च दारुणशोककष्टस्य
सन्दीपना एव उद्बोधका एव जनका एवेत्यर्थं भविष्यन्तीति शेष । इति मन्यते मयेत्यर्थं
तत्कालीनसकलघटनास्मारकत्वादिति भावः ।

अत्र विनोदनोपायेभ्यस्तद्विरुद्ध-दुःखोत्पत्तेर्विषमालङ्कारः ।

(म) वासेति । देव देवेति विस्मये द्विरुक्तिः ।

१ । सैकते इति पाठभेदः ।

आयान्त्या परिदुर्मनायितमिव त्वां वीक्ष्य वद्धस्तया

कातर्यादरविन्दकुङ्कुमनिभो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः ॥२७॥

सीता । दारुणासि सखि ! वासन्दि ! दारुणासि, जा एदेहिं

हिअममगूढसल्लसरिसेहिं पुणो पुणो मं मन्दभाङ्गीं अज्ज-
उत्तं वि दूणावेसि । (य)

(य) दारुणासि सखि । वासन्ति । दारुणासि, या एतैर्हृदयमर्मगूढशल्य-
सदृशैः पुनः पुनश्चा मन्दभागिनी आर्य्यपुत्रमपि दावयसि ।

अस्मिन्निति । अस्मिन् अद्भुत्या निर्दिष्टे सम्मुखवर्तिनि । स्वयोगव्यवस्थापने एव
शब्दः । लतागृहे निकुञ्जे स्थित इति शेषः त्वं तस्याः सीतायाः जलाद्यानेतुं गोदावरी
गताया इत्यर्थः मार्गे आगमनपथे दत्ते ईक्षणे चक्षुषी येन स तथोक्तः अभव, आसी,
सम्भवसमयादतिरिक्तविलम्बेन तदागमनप्रतीक्षया तदागमनपथं दृष्टवानासीरित्यर्थः । सा
किन्तु सीता हंसैः कृतं कौतुकं जलबिहारादिना कौतूहलं यस्याः तादृशी सती गोदा-
वर्था नद्या रोधसि तीरे चिरं श्रभूत् स्थितेति शेषः । हंसाना विविधक्रीडादर्शनकौतु-
कात् विलम्बितवतीत्यर्थः आयान्त्या गोदावरीतीरादागच्छन्त्या तथा सीतया त्वा परिदुर्मना
यितमिव विलम्बकरणात् तच्चिन्तया सर्वतोभावेन दुःस्थितचित्तमिव वीक्ष्य दृष्ट्वा कातर्यात्
त्वत्कोपसम्भावनाजनितभयेन विह्वलत्वात् अपराधं स्वीकृत्येति भावः अरविन्दकुङ्कुमनिभं
पद्मकलिकातुल्यं अतएव मुग्धः सुन्दरः प्रणामाय स्वावनतभावज्ञापनाय अञ्जलिः
पाणिद्वयसयोगः वद्धः विहितः । कृतापराधपरिमार्जनायेति भावः ।

अत्र अर्थी उपमाऽलङ्कारः परिदुर्मनायितमिवेति क्रियोत्प्रेक्षया सङ्गीर्यते ।

“दुर्मना विमना अन्तर्मना” इत्यमरः ।

अदुर्मना दुर्मना द्रवाचरित इतिदुर्मनायितः आचारार्थे आयिः मनसः सलोपश्च ।

- शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ॥ २७ ॥

सीतेति । हृदयमर्मणि वक्षोमध्ये गूढं गुप्तभावेन निखातं यत शल्यं

राम । चण्डि ! जानकि ! इतस्ततो दृश्यस इव न चानु-
कम्पसे । (रि)

हा हा देवि । स्फुटति हृदयं, स्रंसते (१) देहवन्धः

शून्यं मन्ये जगदविरतज्वालमन्तर्ज्वलामि ।
सीदन्नन्धे तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा

विष्वङ्गोहः स्थगयति, कथं मन्दभाग्यः करोमि ॥३८॥

इति मूर्च्छति ।

शङ्कुस्तसदृशैः एतै तत्तत्स्थानप्रदर्शनै तत्तदघटनास्मृतिकारकवचनेत्यर्थः । अपि-
शब्द समुच्चये आर्थपुत्रञ्चैत्यर्थ । दावयसि मन्तापयसि । टु टु उपतापे इत्यस्य
एत्यन्ते प्रयोग । सन्तापकारिणी दारुणैवेति भाव ।

(र) राम इति । चण्डि । अत्यन्तकुपिते । अनश्रुतसीताचिन्तावशात् सीतया
सह पूर्वानुभूततत्तद्दृश्यदर्शनाच्च “इतस्ततो दृश्यस इव” इति रामस्य भान्ति, ननु वान्तव
किञ्चिदपि सीताया दर्शनं जात भागीरथीवरप्रभावात् सर्वैरेव तस्या अदृश्यत्वादिति बोध्य ।
किन्त्वर्थे चकार । किन्तु नानुकम्पसे न दयसे साक्षाद्गता सती आलापसम्भाषणादिना
मा प्रति दया न करोषीत्यर्थ । साक्षाद्गता सती त्व यदालापादिकं न करोषि, तव
मत्कृतनिर्वासनात् तव कोप एव कारणमिति भावः ।

“चण्डस्तुत्यन्तकोपन” इत्यमर ।

हाहेति । हा हा देवि । सीते । हृदय वच स्फुटति विदीर्यते, देहवन्ध शरीरस्य
सन्धिवन्धनं स्रंसते खडलति, जगत् भुवनं शून्यं पदार्थरहितं अथच अविरता अविद्यान्ता
ज्वालासन्तापो-यस्मिन् तत् तयोक्तं मन्ये अनुभवामि, तथा अन्त मध्ये ज्वालामि अन्तर-
दग्धं भवतीत्यर्थः शोकाग्निनेतिभावः । विधुरः शोकसन्तापेन दुरवस्थ अन्तरात्मा

सीता । हद्दी हद्दी पुणोवि प्रमूढो अज्जउत्तो । (ल)

वाच । देव ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

सीता । हा अज्जउत्त । मं मन्दभाइणीं उद्दिस्सिअ सअल
जीअलोअ मङ्गलाधारस्स दे जन्मलाहस्स वारं वारं संसद्द
जीविददारुणो दसापरिणामोत्ति, हा हदस्सि । (व) इति सूच्छंति ।

(ल) हा धिक् हाधिक् । पुनरपि प्रमूढ आर्य्यपुत्रः ।

(व) हा आर्य्यपुत्र । मा मन्दभागिनीमुद्दिश्य सकलजीवलोकमङ्गलाधारस्य ते
जन्मलाभस्य वारं वारं संशयितजीवितदारुणो दशापरिणाम इति, हा हतास्मि ।

जीवः सोढन् अवसन्नः सन् अन्धे अन्धङ्गरणे गाढ इत्यर्थः तमसि अन्धकारे मज्जतीव
लीयत इव, तथा मोहः अज्ञानं विष्वक् समन्तात् सकलपदार्थानित्यर्थः स्थगयति आहणोति
मोहावरणात् किमपि मे न ज्ञानविषयी भवतीत्यर्थः । अतएव मन्दभाग्योऽहं कथं किं
करोमि, एकान्तासामर्थ्यात् कमपि प्रतिकारं कर्तुं न शक्नोमीति भावः ।

अत्र दारुणदुःखरूपकार्यं प्रति बहूना कारणानामुक्तत्वात् समुच्चयोऽलङ्कारः, तथा
मन्दभाग्यः किं करोमीति वाक्यार्थं प्रति पूर्ववर्चिवाक्यार्थानां हेतुत्वात् कान्यलिङ्गं,
तथा ज्वालाया दुःखविशेषत्वात् मन्ये पदप्रयोगाच्च भावाभिमानिनी वाच्या गुणोत्प्रेक्षा च
एषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

“विधुरन्तु प्रविशे षे ।” “सर्वतो विष्वगित्यपी”ति चामरः ।

स्फुटविकसन इति विकाशार्थोऽपि स्फुटधातुरत्र धातूनामनेकार्थत्वात् विदारणार्थो
मन्तव्यः ।

मन्टाक्रान्ता वृत्तम् ॥ ३८ ॥

(ल) सीतेति । प्रमूढः सूच्छंमुपगतः ।

(व) सीतेति सकलजीवलोकमङ्गलाधारस्य सततहितचेष्टनात् निखिलप्राणिना
शुभकरस्य त्यर्थः जन्मलाभस्य लब्धजन्मनः सतः जन्मावधीत्यर्थः वारं वारं पुनः पुनः

तम । वत्से । समाश्वसिहि समाश्वसिहि, पुनस्त्वत्पाणि-
स्पर्श एव सञ्जीवनोपायो(१) रामभद्रस्य । (श)

वास । कथमद्यापि नोच्छसिति, हा प्रियसखि ! सीते ।
क्वासि, सम्भावयात्मनो जीवितेश्वरम् । (ष)

सीता । ससम्भ्रममुपसृत्य हृदि ललाटे च स्पृशति । (स)

वास । दिष्ट्या प्रत्यापन्नचेतनो रामभद्रः । (ह)

सशयित तिष्ठति याति वैति सन्देहमापन्नं जीवितं जीवनं यस्मात् स तथोक्त, अतएव
दारुण, तयोः कर्मधारयः, दशापरिणामः अवस्थापरिवर्तनं इति हेतोः हताम्बि,
विश्वनाशिन प्रतिविश्वनाशवत् दैवेन प्राणेश्वरनाशात् नाशितास्मीत्यर्थः ।

घटयोः संयोग इत्यत्र सयुक्ता धटाविति प्रतीतिवत् जन्मलाभस्येत्यत्र लक्षजन्मन
इति प्रतीति "क्लृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति न्यायात् ।

(श) तमेति । सञ्जीवनोपायः चैतन्यसम्पादनोपायः ।

(ष) वासेति । अद्यापि अस्मिन्नपि क्षणे कथं न उच्छसिति न चैतन्यमापद्यति ।
सवासोक्तिरियं । आत्मनः स्वस्या जीवितेश्वर प्राणनाथ रामं सम्भावय चेतय ।

(स) सीतेति । रामात् पूर्वं समाश्वस्यति बोध्यं । ससम्भ्रम सत्वर स्पृशति
रामस्येति शेषः ।

(ह) वासेति । दिष्ट्या भाग्येन, प्रत्यापन्ना प्रतुष्टपस्थिता चेतना मज्जा यस्य
स । विशेषचेष्टा विनापि यत् रामस्य चैतन्यमुपस्थितं तवास्माकं भाग्यसेव
हितुरिति भावः ।

राम ।

आलिम्पन्नभृतमयैरिवप्रलेपै-

रन्तर्वा वह्निरपि वा शरीरधातून् ।

संस्पर्शः पुनरपि जीवयन्नकस्मा-

दानन्दादपरविधं तनोति मोहम् ॥३८॥

आनन्दनिमीलिता एव एषः । सखि ! वासन्ति । दिष्ट्या वर्द्धसे । (च)

राम । देव ! कथमिव ? ।

राम । सखि ! किमन्यत्, पुनःप्राप्ता जानकी । (क)

आलिम्पन्निति । संस्पर्शः कश्चिदनिर्ज्वलनीय इति भावः । भृतमयै पोशुपतुल्ये । प्रलेपैः स्नेहैः अन्तर्वा मध्यवर्तिनय शरीरधातून् अस्थिमज्जादीन् वह्निरपिवा वह्निर्वर्तिनय शरीरधातून् रक्तमांसादीन् आलिम्पन्निव सम्यगनितान् कर्त्तव्यं जीवयन् सजा प्रापयन् आनन्दात् भवोत्पादनात् अकस्मात् तत्तृणात् पुनरपि अपरविधं अन्यप्रकारं मोहं अज्ञानं तनोति करोति ।

अत्र अपरविधमोहकारणासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्ते रतिशयोक्तिः, आलिम्पन्निवेति क्रियात्प्रेक्षया सङ्कीर्णते ।

वागञ्जः अपिवागञ्जस्य समुच्चये ।

मत्तशरीरधातयः । यथा सुश्रुतः "रसासृङ्मासमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः ।"

प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ३८ ॥

आनन्देति । आनन्देन निमीलिता एव सुद्वितनयन एव न तु वासन्त्या समा-
नापार्थं उन्मीलितनयन इत्येवगञ्जार्थं । अत्यन्तसुखानुभवसमये नयनमुद्रणं प्रायेण
स्वाभाविकमिति द्रष्टव्यं । दिष्ट्या भाग्येन । कस्यचित् मङ्गलविशेषस्य प्राप्ती 'दिष्ट्या
वर्द्धसे' इत्याक्तिः प्रायेण नाटककादौ दृश्यते ।

(क) राम इति । किमन्यत् अन्यत् किं ब्रवीमीत्यर्थः ।

वास । अयि देव ! क्व सा ? ।

रामः । स्पर्शसुखमभिनीय । पश्य, नन्वियं पुरत एव । (ख)

वास । अयि देव । किमिति मर्मच्छेददारुणैरेभिः प्रलापैः

प्रियसखीदुःखदग्धामपि पुनर्मन्दभागिनीं मां दृष्टिः । (ग)

सीता । ओसरिदुमिच्छामि, एसो उण चिरसम्भाव सोस्स-

मीअलेण अज्जउत्तप्फंसेण दीहदारुणं वि सन्दावं भत्ति-

हरन्तेण(१) वज्जलेवोवण्णो विअ सिहन्तणीसहविवज्जत्थो-

वेवदि अवसो विअ मे हत्थो । (घ)

(घ) अपसर्त्तुमिच्छामि, एष पुनश्चिरसङ्गावसौम्यशीतलीनार्थ्यपुत्रस्पर्शेन दीर्घदारुण-
मपि सन्ताप भटिति हरता वज्जुलीपोपनद्ध इव खिद्यन्नि सहविपर्यस्तो वेपते अवश इव
मे हस्तः ।

(ख) राम इति । नन्विति वासन्तीसम्बोधने । इय प्राप्ता जानकी पुरत
एव अगत एव, न तु दूरे इत्येवशब्दार्थः । वर्त्तत इति शेषः ।

(ग) वासिति । मर्मच्छेदेन हृदयान्तस्तलाघानेन दारुणैः, एभिः पुनः प्राप्ता
जानकी'त्यादिभिः प्रलापैः बास्तविकसीताभावादनर्थकवचनैः प्रियसख्या सीताया दुःखेन
विरहकष्टेन दग्धामपि सन्तप्तामपि मन्दभागिनीं मा किमिति कथं पुनर्दृष्टिः ।
वस्तुतः सीता नास्तीव तथापि सा पुरतो वर्त्तत इति अत्रणात् तद्विरहदुःखं द्विगुणीभूया-
भिवर्द्धत इति भावः ।

(घ) सीतेति । अपसर्त्तुं दूरं गन्तुं । चिरसङ्गावेन चिरानुरागेण सौम्य
मुन्दरः शीतलश्च तेन । दीर्घः बहुकालीयः अतएव दारुणस्तः । भटिति शीघ्र
स्पर्शक्षण एवेत्यर्थः हरता नाशयता । वज्जुलीपेन वज्रवत् कठिनलीपेन उपनद्ध वज्र

रामः । सखि ! कुतः प्रलापाः । (ड)

गृहीतो यः पूर्वं परिणयविधौ कङ्कणधर-
च्चिरं स्वेच्छास्पर्शैरमृतशिशिरैर्यः परिचितः ।

सीता । अज्जउत्त ! सो ज्जेव दाणिं सि तुमं । (च)

रामः । स एवायं तस्यास्तुहिनकरकौपम्यसुभगो-
मयालब्धः पाणिर्ललितलवलीकन्दलनिभः ॥४०॥

(च) आर्थपुत्र । स एवंदानीमसि त्वं ।

इव दृढसंयुक्त - इवेत्यर्थः कथमन्यथा उत्तोलयितुं न शक्यत इति भावः । खिद्यन्-
सात्त्विकभावोद्रेकात् घर्माक्तः सन् निःसहं अचमं यथा स्यात्तथा विपर्यस्तः समगातो-
परिपतितः अतएव अवशइव जड इव मे मम हस्तः विपते कम्पते । स्वर्गतिवदुक्तिग्निय ।

(ड) राम इति । कुतः कथाङ्घेतोः प्रलापाः 'पुनः प्राप्ता जानकी'त्यादि
वाक्यानि अनर्थकानि भवेयुः अपितु कुतोऽपि नेत्यर्थः । सत्यमेव पुनः प्राप्ता जानकी
ति भावः ।

सम्यगनुभवप्रमाणेन तत्सत्यत्वं प्रतिपादयति गृहीत इति । पूर्वं पूर्वकाले परि-
णयविधौ विवाहकरणकाले कङ्कणं विवाहकालधारणीयमृतं धरतीति कङ्कणधरः य
पाणिः रामश्च गृहीतः धृतः, मया रामेण मया सीतया चेतिशेषः । विवाहकाले वरिण
वध्वाः पाणिग्रहणस्य शान्तीयत्वादिति भावः । तत्र रामेण सीतायाः पाणिरेव गृहीतः,
सीतया रामस्य पाणी गृहीतेऽपि रामग्रहणं जातं अवयवेऽप्यवयविनो हितिलस्वीकारा-
दिति न श्लेषसङ्गः । तथा यः पाणिः रामश्च अमृतशिशिरैः पीयूषतुल्यशीतलैः स्वेच्छया
निजिच्छामात्रेणैव नतु केनचिदपरकारणेनेत्यर्थः ये स्पर्शास्तैः चिर परिचितः सीतायाः
पाणिरयं आर्थपुत्रस्याथमित्येवमकारेण विशेषणावगतः ।

(च) सीतेति । उक्तश्लोकाङ्गेन निजपाणि-रामचन्द्रयोरुभयोरेवावगमात्तत्र
रामरूपमर्थमादाय सीता स्वगतवद्भूवीति आर्थपुत्रेति । इदानीं इदानीमपीत्यर्थः त्व

इति गृह्णाति । (छ)

सीता । हृद्दी हृद्दी ! अज्जउत्तप्फंसमोहिदाए प्पमादो क्व्
मे संवुत्तो । (ज)

(ज) हा धिक् । हा धिक् । आर्य्यपुत्रस्पर्शमोहिताया, प्रमाद खलु मे
सम्बृत्त ।

स एवासि तिष्ठसि, त्वयि न किञ्चिद्वैषम्यं लक्ष्यत इत्यर्थः । पूर्वं यथा मां प्रति तवा-
लीकिकदयानुरागादय आसन् इदानीमपि तथैव विद्यन्ते, मम तु दुरदृष्टवशादेव नाना-
विधा दुरवस्था जानेति भावः ।

रामस्तु पूर्वाङ्गेन स्वाभिप्रेतं सीतापाणिऋषभैर्वाग्मादाय स्ववाक्यमुपसहरति स
एवायमिति । मया तुहिनाना हिमानां करकाणां वर्षोपलानाञ्च यदीपस्यं अतिशीतल-
त्वेन सादृश्यं तेन सुभग सुन्दर सुस्पृश्य इत्यर्थं, तथा ललितं कोमलं यत् लवण्या
वचविशीपस्य (नोयाडि इति लीयाल इति च प्रसिद्धस्य) कन्दलं नवाङ्गुरं तन्निभस्तत्तुल्य
शीतल इत्यर्थं, अथ स एव तस्याः सीताया पाणिं करं लब्धो गृह्णीत । नञ्व्या
पूर्ववदनुभूयमानत्वात् नास्तत्र संशय इति भावः ।

अत्र पूर्वाङ्गे स्वाभाविकैकार्थकशब्दैः सीतापाणि-रामरूपानेकार्थाभिधानात् अथ-
स्यैपालङ्कारं तिस्रोऽनुपपन्नाश्च, एतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः ।

“कङ्कण । हस्तसूत्रं ।” “कन्दल । नवाङ्गुर” इति च शब्दकल्पद्रुमः । “तुषार
स्तुहिनं हिमं” । “वर्षोपलस्तु करका” इति चामरः ।

पूर्वमिति “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” इति द्वितीया ।

“गृह्णामि ते सीमगत्वाय हस्त”मित्यादिमन्त्रलिङ्गात् वरस्य दध्वा पाणिग्रहणं कर्त्तव्य-
तयाऽभिहितं ।

शिखरिणी हृत्तम् ॥ ४० ॥

(छ) इतीति । गृह्णाति रामः सीताया हस्तमिति शेषः ।

(ज) सीतेति । आर्य्यपुत्रस्य स्पर्शेन मोहिताया कर्त्तव्याकर्त्तव्यज्ञानगत्याया

रामः । सखि ! वासन्ति ! आनन्दनिमीलितेन्द्रियः साध्वसेन
परवानस्मि, तत्त्वं तावदेनां धारय । (ऋ)

वास । कष्टम्, उन्माद एव । (ज)

सीता । ससम्भ्रममाक्षिप्यापसर्पति । (ट)

राम । हा धिक् प्रमादः, हा धिक् प्रमादः । (ठ)

करपल्लवः स तस्याः सहस्रैव जडाज्जडः परिभ्रष्टः ।

सात्त्विकभावोर्द्रेकेण सत्त्वाया इत्यर्थः, प्रमादः अनवधानता सवृत्तः जातः । असावधान-
तयैवाहं हस्त नापसारितवती, कथमन्यथा आर्थ्यपुत्री धर्तुं शक्नूयादिति भावः ।

अत्र प्रमादं प्रति मोहितत्वं हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

(ऋ) राम इति । आनन्देन निमीलितानि मुद्रितानि स्वस्वकार्यकरणे असमर्थ-
नीति यावत् इन्द्रियाणि हस्तपदादीनि यस्य सः, अतएव साध्वसेन हस्तमाकृष्य सीता-
चेदपसरतीतिभयेन परवान् पराधीनोऽस्मि हस्तेन गाढं धारयितुं चक्षुषा वा सम्यङ्-
निर्दृष्टुं न स्वयं न शक्नोमीत्यर्थः । तत्तस्मात् । एनामर्थं शिथिलभावेन धृता
सीता धारय ।

(ज) वासेति । उन्माद एव रामस्य मतिभ्रंश एव जातः, एतदेव कष्टं सीता-
शोकादपि गुरुतरं दुःखमित्यर्थः । कथमन्यथा अविद्यमानायामपि सीताया तत्
प्रत्यक्षमिवायं करोतीति भावः ।

(ट) सीतेति । ससम्भ्रम सत्वरं, आक्षिप्य रामधृतं स्वकरमाकृष्य अपसर्पति
दूरमिति शेषः ।

(ठ) राम इति । प्रमादोऽनवधानता ममेत्यर्थः ।

कार्यप्रदर्शनेन कारणीभूतं प्रमादं समर्थयति करेति । सर्वत्रैव सात्त्विक-
भावोदयादिति हेतुर्वोध्यः । जडः अज्ञः उत्तोलयितुमशक्यप्राय इत्यर्थः प्रकम्पी
कम्पमानः खिद्यन् घर्भ्नाक्तः तस्याः सीतायाः स गृहीतपूर्वः करपल्लवः, जडादलसात्

परिकम्पिणः प्रकम्प्यो करान्मम खिद्यतः खिद्यन् ॥४१॥

सीता । हद्दी हद्दी । अज्जवि अणवत्थिदत्थिमिदमूढघूसन्तण-
अणो ण पज्जवत्थावेदि अत्ताणञ्चं । (ड)

(ड) हा धिक्, हा धिक् । अद्यापि अनवस्थितस्तिमितमूढघूर्णत्रयनो न
पर्यवस्थापयत्यात्मानम् । *Conscious*

गाढ धारयितुमसमर्थादित्यर्थं परिकम्पिणः कम्पमानात् खिद्यत घर्माक्तात् मम कारात्
सहस्रैव तत्तृणादेव मम गाढधारणाभिप्रायोत्पत्तिचरण एवेत्यर्थं परिस्रष्ट खलित ।
यदि सावधानतयाऽहं गाढ धारयितुमशक्यं तदा न तस्या कर परिभ्रष्टोऽभवित्यतः,
सुतरा मम प्रसाद एव जात इति भावः ।

अत्र परिभ्रष्टं प्रति जडत्व परिकम्पित्व खिद्यत्तञ्च हेतुरिति पदार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गमलङ्कार करपल्लव इति लुप्तोपमया सङ्कीर्णं । परस्परस्पर्शेन सीतारामयो
रुभयोरपि, सात्त्विकभावो जात इति वस्तुना वस्तुध्वनिः । तथाच साहित्यदर्पण —

“स्तम्भ स्वेदोऽथ रोमाञ्च स्वरभङ्गोऽथ विषयः ।

● वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मता ॥”

मात्रासम्बलितेयमार्याजातिः, तथाचोक्तं श्रुतवोधे—

“यस्या पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्ये”ति ॥ ४१ ॥

(ड) सीतेति । अनवस्थिते सहसा हस्तपरिभ्रष्टेन व्याकुलतया अस्थिरे,
स्तिमिते अनुभूतस्पर्शसुखस्मरणेन निश्चले कस्यचित् वस्तुन स्मरणकाले नयनं
निश्चलं भवतीति स्वभावः, मूढे कस्यां दिशि सीता द्रष्टव्येति निश्चयाभावात् अप्रतिभे,
घूर्णन्ती सीताया निरूपनार्थं इतस्ततो भ्रमतीच नयने यस्य स तथोक्तः । अद्यापि
अस्मिन्नपि समये आत्मानं हृदयं न पर्यवस्थापयति न प्रकृतिस्थं कर्तुं शक्नोती-

बम । सन्नेह हास कौतुकं निर्वर्ण्य । (ढ)

सखेदरोमाञ्चितकम्पिताङ्गी जाता प्रियस्पर्शमुखेन वत्सा ।

मरुन्नवाभःप्रविधूतसिक्ता कदम्बयष्टिः स्फुटकोरकोव ॥४२॥

सीता । स्वगतम् । अह्लहे ! अवसेण एदेण अत्ताणएण लज्जा-

विदह्नि भअवदीए तमसाए, किंत्ति किल एसामणिस्सट्ठि,

एसो दे परिच्चाओ एसो अ हिअआसज्जोत्ति । (ण)

100-1-10, 1/1/10, 2-26-

(ण) अहो । अवशेन एतेनात्मना लज्जाप्रिताप्ति भगवत्या तमसया, किमिति किलैषा मंस्यते एष ते परित्यागः एष च हृदयासङ्ग इति ।

will be accepted

त्यर्थः आर्य्यपुत्र इति शेषः । अकस्मान्प्रलम्बस्य सहसैव पुनः प्रणाशात् महा-सम्भ्रमेणेति भावः ।

(ढ) तमेति । तमसायाः सीता प्रति कन्यावद्भवहारात् खेहः, सीता स्वयमेव स्पृष्ट-वती पुनः स्वयमेवापसृतेति हासः प्रष्टुमिच्छाभवति किन्तु कार्य्यतो न पारयतीतिकौतुक ।

सखेदिति । वत्सा सीता प्रियस्य दयितस्य रोमभद्रस्य स्पर्शमुखेन हेतुना सखेदानि घर्माक्तानि, रोमाञ्चितानि पुलकितानि, कम्पितानि च अङ्गानि हस्तपदाद्य-वयवा यस्याः सा तथोक्ता सती मरुता वायुना नवाभसा नूतनवृष्टिजलेन च यद्यत्कम-रिताकम्पिता सिक्ता आर्द्रोक्ता च सा तथोक्ता, तथा स्फुटाः विकसिताः कोरका कलिका यस्याः सा स्फुटकोरका कदम्बयष्टिरिव कदम्बदण्ड इव दण्डायमानकदम्बरच-डवेत्यर्थः जाता सम्भूता ।

अत्रोपमाऽलङ्कारः 'मरुन्नवाभः प्रविधूतसिक्ते'ति यद्युसुख्यालङ्कारिण सङ्गीर्य्यते ।

रोमाञ्चा एषा सञ्जाता इति रोमाञ्चितानि तारकादित्वादित् ।

इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजातिर्हृत्तं ॥ ४२ ॥

(ण) सीतेति । अवशेन जडेन कार्याकार्य्यज्ञानहीनेनेति यावत् एतेन

रामः । सर्वतोऽवलोक्य । कथं नास्त्रेव, नन्वकरुणे । वैदेहि । । (त)

सीता । सञ्च' अत्ररुणस्त्रि, जा एवंविधं' तुमं पेक्वन्ती एं
धरामि ज्जेव जीविदम् । (थ)

(थ) सत्यमकरुणास्त्रि, या एव विध त्वा प्रेचमाणा ननु धराम्येव जीवितं ।

मदीयेन आत्मना मनसा द्वारेण भगवत्या तमसया लज्जापितास्त्रि सलज्जीकृतास्त्रि । मनो यदि न मामार्थ्यपुत्र प्रष्टु न प्रेषयिष्यत् तदा नाह तमप्राच्यमिति स्पर्शकृतलज्जा प्रति मन एव हेतुरिति भाव । एष ते परित्याग' एष च हृदयस्य आसङ्ग आसक्ति राम' प्रत्यनुराग इति यावत् । परित्यक्ताया परित्यागकर्त्तार प्रति महामानकरण-स्यैवौचित्यात् इदानीमनुरागवशात् तव रामस्य समीपगमनेन तत्क्षणात् पुन प्रत्यावर्त्त-नेन च उभयोरपि चणभङ्गुरत्वेन तुच्छत्वात् परित्यागहृदयासङ्गयो किमपि भूय नास्तीति भाव । इति एतत् एषा तमसा किमिति किं मस्यते मनसा करिष्यति । इत्यहं' शङ्के इति भाव ।

लज्जापितेति ग्यन्तलज्जधातोराप् तत कर्मणि क्त । आत्मनेति करणे तृतीया । तमस्येति तु प्रयोजककर्त्तरि तृतीया ।

(त) राम इति । सर्वत समन्तत' सर्वासु दिक्षित्यर्थः । कथमिति सम्भावना मन्थय । नास्त्रेव अस्मिन् स्थाने सीतेति शेषः । नन्वित्यनुनयसम्बोधने । अकरुणे । निर्दये । वक्ष्यमाणक्तासीत्यननान्वयात् दाक्यसमाप्ति ।

(थ) सीतेति । या अह । एवविधं' दारुणमहाशोकविह्वलमित्यर्थः' त्वा प्रेचमाणा पश्यन्ती जीवितं' जीवन धरामि विभक्तिं, ननु त्यजामीत्येव शब्दार्थः । दयितस्य पतुरेवविधशोकार्त्तवदर्शनेन पत्र्या हृदयविदारणस्यैवौचित्यादिति भाव । अत्रापि नन्वित्यनुनये ।

रामः । कासि, देवि ! प्रसीद, न मामिव विधं परित्यक्तुमर्हसि ! (द)

सीता । अइ अज्जउत्त ! विवरीदं विअ एदं । (ध)

वास । देव ! प्रसीद प्रसीद, खेनैव लोकोत्तरेण धैर्येण संस्तम्भयातिभूमिगतविप्रलम्भमात्मानं, कुतोऽत्र मे प्रियसखी सीता । (न)

(ध) अग्रि आर्य्यपुत्र । विपरीतमिवेदं ।

(द) राम इति । एवं विधं दारुणमहाशोकविह्वलं । पतिव्रताया पत्न्या शोकात्तस्य अशरणस्य पतुः परित्यागस्यानीचित्यादिति भावः ।

(ध) सीतेति । इदं 'न मामिव विधं परित्यक्तुमर्हसी'ति त्वयोक्तं वचनं विपरीतमिव घटनाक्रमेण विप्रतिषिद्धमिव, तथा च त्वमेव पूर्णगर्भतया नितान्तकातरामेकाकिनीं मा परित्यक्तवान्, नतु तद्वदह त्वा कदापि परित्यक्तवती, सुतरामिदं तव वचनं विपरीतवत् (उल्टामत) प्रतिभातीति भावः । इदं विपरीतमेव इतुक्तौ कर्कशभाषित्वं स्यात् तच्च परमपतिव्रताया सीताया नितान्तमनुचितं, सुतरामिवशब्द-प्रयोगेण कविना सीताया विनयो रचित इति भाव्यम् ।

(न) वासेति । खेनैव स्वकीयेनैव नतु परोपदेशजनितेनेत्येवशब्दार्थं, लोकोत्तरेण सर्वलोकातिगेन धैर्येण अतिभूमिगतं, चरमसीमा गतः विप्रलम्भः विच्छेद सीता-विरहजनितशोक इत्यर्थः यव त तथोक्तं आत्मानं स्वहृदयं संस्तम्भय प्रकृतिस्थं कुरु । आत्मना धैर्यावलम्बनं विना न खलु परोपदेशेन शोकोद्विग्नमनसः स्थिरता सम्भवतीति भावः ।

“विप्रलम्भो विप्रयोग” इत्यमरः । “अतिभूमिः । आधिक्य”मितिशब्दकल्पद्रुमः । प्रसीद प्रसीदिति दैन्ये द्विरुक्तिः । आत्मस्तम्भनेनैव मा प्रति प्रसन्नता स्यादिति भावः ।

राम । व्यक्तं नास्ति, कथमन्यथा वासन्त्यपि तां न पश्येत्,
अपि खलु स्वप्न एष स्यात्, नचास्मि प्रसुप्तः कुतो वा रामस्य
स्वप्नः, सर्वथा स एवैष भगवानेकवारपरिकल्पनानिर्मितो (१)
विप्रलम्भः पुनःपुनरनुवध्नाति । (प) *Common ory, ...*
सीता । मए ज्जेव दारुणए विप्यलङ्घो अज्जउत्तो । (फ)

(फ) मयेव दारुणया विप्रलम्भ आर्य्यपुत्र । *Cherub*

(प) राम इति । नास्ति सीता न विद्यत इति व्यक्तं स्पष्ट । अन्यथा सीताया
विद्यमानत्वे वासन्त्यापि प्रभाववती वनदेवतापिकथ ता सीता न पश्येत् द्रष्टुं न शक्नुयात् ।
सुतरामत्र सीता नास्तीवेति भाव । एष सीतानुभव स्वप्न स्यात् भवेत् । अपिशब्द
सम्भावनाया खलु वाक्यालङ्कारे । इति सम्भावयामीत्यर्थ । स्वयमेव स्वप्न निरस्यति
नचेति । नच अहं प्रसुप्तो निद्रितोऽस्मि, अतएव रामस्य कुत स्वप्नः, अपितु कथमपि
नेत्यर्थः । निद्रितावस्थाया विषयानुभवस्यैव स्वप्नत्वात् निद्राऽभावेन स्वप्नस्याप्यभाव
इति भाव तथाच साहित्यदर्पणं ।

“स्वप्नोनिद्रासुपेतस्य विषयानुभवस्तु य ।”

स्वयमेव निश्चिनोति सर्वथेति । स पुर्वानुभूत एव न पुनर्नूतन इत्येवमन्वयार्थः ।
भगवान्-अघटनीयघटनासामथरात् माहात्मावान्, अनेकवारपरिकल्पनया बहुवारचिन्तया
निर्मितं कृतं विप्रलम्भं वञ्चना इयं सीतेति भ्रमबुद्धिजनिता प्रतारणेति यावत् पुन पुन
वार वार मा अनुवध्नाति अनुसरति, इयं सीतेति भ्रमबुद्ध्या बहुवार पूर्व प्रवञ्चित
आसं इदानीमपि तथैव प्रवञ्चितोऽस्मीत्यर्थः । वस्तुतः सीता नास्तीव, किन्तु इयं
सीतेति ज्ञानं पूर्ववच्चान्तिरेवेति भावः ।

“विप्रलम्भः । वञ्चना” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

(फ) सीतेति । दारुणया निर्दयत्वाङ्गीषणया मयैव नत्वन्येन केनचित्प्रभमादि-

(१) परिकल्पितनिर्मितः । परिकल्पितनिर्माता इतिपाठान्तरद्वयं ।

वाच । देव । पश्य पश्य । (व)

1924

पौलस्त्यस्य जटायुषा विघटितः कार्णायसोऽय रथः ।
पश्येति पुरतः पिशाचवदनाः कङ्कालशेषाः खराः ।
खड्गच्छिन्न जटायुपक्षतिरितः सीतां ज्वलन्तीं वहन्
अन्तर्व्याकुलविद्युदम्बुद इव द्यामभ्युदस्थादरिः ॥४३॥

नित्यं प्रायेणैव विप्रलब्धः प्रतारित । यतोऽत विद्यमानाऽप्यहं नाश्यासयामौति
भावः ।

(व) वासेति । पश्य पश्येति विद्यये द्विरुक्तिः ।

पौलस्त्यस्येति । जटायुषा जटायुना विघटितः भयः अथं पुलस्त्यस्यापत्यं पौव
इति पौलस्त्यो रावणस्तस्य कृष्ण न अथसा कालवर्णेन लीहेन कृत इति कार्णायसः रथो
विद्यत इति शेषः । पुरतः अस्माकमग्रतः एते दृश्यमानाः पिशाचवदनां येषां ते पिशाचव-
दना. नानाविधविकृतसुखा इत्यर्थः. कङ्कालशेषाः कार्णव नासादीना लोपात् अस्थिमात्राव-
शिष्टा. खराः रावणरथवाहका आकाशचारिणी अश्वतरा विद्यन्ते इति शेषः तत् पश्य ।
तथा खड्गेन असिना छिन्ने जटायो. पक्षती पक्षमूलद्वयं येन स तथोक्तः अरि. तव शत्रु
रावण. ज्वलन्ती क्रोधेन उत्तेजिता लावण्यकान्तिद्वारा समुज्ज्वला वा सीता वहन् धारयन्
अन्तर्मध्ये व्याकुला विचलिता विद्युत् तडित् यस्य स तथोक्तः अम्बुदो मेघ इव इत
अद्भुत्या निर्दिश्यमानादस्मात् स्थानात् या आकाश अभ्युदस्थात् उत्थितवान् ।

अवीपमाऽलङ्कारः । अमुत्रपूर्वस्थाधातुरुन्नतिरूपार्थवाचकतया ऊर्ध्वगमनार्थस्वावा-
चक इत्यवाचकत्वदोषः, किन्तु 'अन्तर्व्याकुलविद्युदम्बुदनिभ शत्रुर्नभमुत्थित' इति पाठेन
निर्दोषः ।

सन्नप्राप्तिवेशधारी रावणः सीतामपहृत्य रथेनाकाशपथे गन्तुमारिभे, दशरथसखी
जटायुरुदवलीक्य युद्धेन रावणस्य रथं वभञ्ज शरीरञ्च क्षतविचित्रश्चकार, तदा रावणो
मायायुद्धेन तस्य पक्षद्वयं छित्वा सीतां जहारिति रामायणी वार्ता । ब्रह्मणश्चतुर्थ-

सीता । सभयम् । अज्जउत्त ! तादो वावादीअदि अहच्च
अवहरिआमि, परिच्चाहि परिच्चाहि । (भ)

राम । संवेगमुत्थाय । आः पाप ! तातप्राणसीताऽपहारिन् !
क्व यासि ? । (म)

वास । अयि देव ! राक्षसकुलप्रलयधूमकेतो । अद्यापि ते
मन्युविषयः ? । (य)

(भ) आर्यपुत्र । तातो व्यापाद्यते अहच्च अपक्रिये, परिवायस्व परिवायस्व ।

मानसपुत्रस्य पुलस्तकस्य पुत्रो विश्वाम्बा, तस्य पुत्रो रावण इति रामायण-
मनुसन्धेय ।

अत्रैकस्मिन्नेव श्लोके कविना सान्त्विकारान्तजटायुशब्दौ दर्शितौ । तथाच
द्विरुपकोष “जटायुश्च जटायुषा” । “द्यो दिवौ द्वे स्त्रियावभ”मित्यादि । “स्त्री पचती
पचमूल”मिति चामरः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्त ॥ ४३ ॥

(भ) सीतेति । तात—पितृकल्पस्य—अशुरस्य—दशरथस्य मित्रत्वेन तत्स्थान-
पातित्वात्—पिता—जटायुरित्यर्थः—व्यापाद्यते हन्यते रावणेनेति शेष । परिवायस्वेति
सम्भ्रमे द्विरुक्ति । सा जटायुश्च रक्षेत्यर्थः ।

(म) राम इति । आ इति कीपसूचकमव्यय । पाप । क्लीन परप्राण-
परभार्यापहरणात् पापयुक्त । तातस्य जटायोः प्राणान् सीताश्चापहरतीति स तथोक्त
ग्रहादित्वात् णिन् । तत्सम्बोधनं ।

“आस्तु स्यात् कीपपीडयो”रित्यमर । पापादिशब्दानां पापयुक्तादौ निरुद्धा अजहत्
स्वाथा लक्षणेति नैयायिका । उपादानलक्षणेति आलङ्कारिका, तन्मतमनुसृत्यामरसि-
होऽप्याहस्य “विषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादिचे”ति ।

(य) वासेति । राक्षसकुलस्य रावणादिराक्षससमूहस्य प्रलये विनाशे धूम-
केतु अशुभसूचकोनक्षत्रविशेषः तत् सम्बोधनं । यथा धूमकेतुद्वये लोकानाम-

सीता । अहो ! उन्मत्तिञ्च ह्यि सम्मुत्ता । (र)

गनः । अन्वर्थ एवायमधुना प्रलापो वर्त्तते । (ल)

(र) अहो ! उन्मत्तिकाश्चि सम्मुत्ता ।

मङ्गलसूचनं स्यात् तथा रामजन्यन्यपि सति राक्षसकुलस्थानङ्गलसूचनमासीदित्यध्यात्म-
रामायणे द्रष्टव्यं । अद्यापि सकलराक्षसानानभावसमयेऽपि ते तव राक्षसवंशध्वंस-
कर्तुरित्यर्थ, मन्यविषयः क्रोधविषयः ? अपितु कथमपि नेत्यर्थ इति काकुत्स्त्रेण
व्यन्यते ।

अथ निरङ्गं केवलरूपकमलद्वारः ।

“कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपिच’ ति मेदिनी । “अग्न त्पातो धूमकेतु”
इत्यमरः । “धूमः केतुरस्य । उत्पातः सधुसतार”ति रघुनाथः ।

धूमकेतोरुदयः प्रायेण लोकानानमङ्गलसूचकः । तथाचाह वराहसंहिताटीकाया
भट्टोत्पलः ।

“अचिरस्थितोऽतिहृष्ट स्तूकानितः सिग्धमूर्त्तिरुदगुदितः ।

ङ्गस्रतनु’ प्रसन्नः केतुर्लोकस्याभावाय न शुभो विपरीतो

विशेषतः शक्रचापसङ्घाश’ । द्विविचतुथूलो वा दक्षिणसस्थश्च चतुराकरः ।”

(र) सीतेति । उन्मत्तिका दारुणशोकभयावेगात् उन्मादरोगग्रस्ता । कथ-
मन्यथा अतीतघटनाना वर्त्तमानवत्प्रतीत्या आर्थ्यपुत्रं । तातो व्यापाद्यत इत्यादि प्रलप-
सीति भावः । उन्मादमाह भावप्रकाशे

“धीन्भिन्नम’ सत्त्वपरिप्लवश्च पर्याकुलादृष्टिरधीरता च ।

अवद्ववाक्त्वं हृदयञ्च शून्यं सामान्यसुन्मादगदस्य लिङ्गम् ॥”

(ल) राम इति । अयं ‘आः पाप !’ इत्यादि पूर्वोक्तो मम वाक्यविन्यासः
अन्वर्थो यथार्थ एव पूर्वमासीदिति शेषः नतु प्रलाप इति एव शब्दार्थः । तदानीं जटायु-
प्राणसीतापहरणादिघटनाना वास्तविकत्वादिति भावः । किन्तु अधुना प्रलापो वर्त्तते

उपायानां भावादविरतविनोदव्यतिकरै- (१)

विमर्द्दवीराणा जगति जनितात्यङ्गुतरसः ।

वियोगो सुग्धाक्षराः स खलु रिपुघातावधिरभूत्

कथं तूष्णीं सद्यो निरवधिरिदानीन्तु विरहः (२) ॥४४॥

तदेव वचन निरर्थक भवतीत्यर्थः । जटायुप्राणसीताहरणयो रवास्तविकत्वात् दारुणशोकाविगेन उन्मत्तत्वाच्चैति भावः ।

जात्वा तर्हि कथं प्रलापं करोषीत्यत आह उपायानामिति । उपायानां सीतोद्धारसाधनानां सन्धिविग्रहादीनां भावात् वियनानत्वात् अविरतं 'अविश्रान्तं' विनोदानां मनःस्फूर्तिकराणां सीतोद्धारणाय तदन्वेषणसेतुवन्धनसन्ध्यादिव्यापाराणामित्यर्थः व्यतिकरपरस्परमेलनं येषु तेषु तेषु वीराणां लक्षणहनसदादिशराणां विमर्द्दं, युद्धादिव्यापारैर्जगति भुवने जनितं उत्पादितं अत्यङ्गुतरसं नहानङ्गुतनामा रसो येन स तथोक्तं वियोगो विच्छेदं रिपूणां राक्षणादिशत्रूणां घातो बध एव अवधि शेषसीता यस्य स तादृशः अभूत् रावणादिवधानन्तरमेव सीतया सममवश्यमेलनसम्भवादिति भावः । तु किन्तु इदानीन्दिदानीन्तनं, एतत्कालवर्तीत्यर्थः विरहः सीताविच्छेदनिरवधिः असीत्, अनन्तकालस्थायीत्यर्थः कृतत्वेन कदाचिदपि पुनर्मेलनासम्भवादिति भावः । अतएव कथं केन प्रकारेण तूष्णीं पूर्ववदुपायाभावात् नौनभावेन सद्यः सादं शक्यं स्यात् अपितु कथमपि नेत्यर्थः । परीक्षाहन्यायेन दारुणशोकदृखं रोदनप्रलापादिभिरेव सोढुं शक्यते, नतु पुटपाकन्यायेन सौगन्धभावेन भयङ्करसन्तापादतएवमप्रलापं करोमीति भावः ।

अत्रोपमानभूतात् पूर्वविरहादुपभेदस्य दानीन्तनविरहस्याधिक्यवर्णनात् व्यतिस्का-
लङ्कारः, वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमर्थापत्तिय एषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तथा वियोगशब्दे सत्यपि पुनर्विरहपदोपादानात् दर्पणोदाहृतं "जञ्जुर्विस"मित्यादिवत् पुन-

(१) विनोदव्यतिकर इति क्वापि पाठः ।

(२) अथ त्वप्रतिषिद्धः । इति, पाठभेदः ।

सोता। निरवधिरिति हा हृदास्मि मन्दभाङ्गी । (व)
इति रोदिति ।

रामः । हा कष्टम् । (श)

व्यर्थं यत्र कपीन्द्रसख्यमपि मे, वीर्यं हरीणां वृथा,
प्रज्ञा जाम्बवतोऽपि, यत्र न गतिः पुत्रस्य वायोरपि ।

(व) निरवधिरिति हा हृदास्मि मन्दभाङ्गी ।

रुक्तादादोषः तद्वत् सर्वनामशब्देन परामर्शे तु निर्दोष एव, तथाच “कथं तूष्णीं सच्चो
निरवधिरिदानी पुनरसा”विति ।

साहित्यदर्पणे “अद्भुतो विस्मयस्थायिभाव”इत्याद्युक्तोऽद्भुतरसो ज्ञेयः ।

शिखरिणी वृत्तं ॥ ४४ ॥

(व) सीतेति । निरवधिः इदानीन्तनो वियोगः असीमो भवेदित्यर्थः, इत्यत
मन्दभाङ्गी दुर्भाग्यवती अहं हृदास्मि, देवेन विनष्टवत् कृतापि पुनर्विनाशितास्मीत्यर्थः ।
आर्यपुत्रस्यैव सुखे इदानीन्तनविरहस्य निरवधित्वश्रवणेन पुनर्मेलाशया अपि अस-
त्वात् जीवत्या मम सर्वप्रकारसुखस्यासम्भवादिति भावः ।

(श) राम इति । कष्टम् । अप्रतिविधेयत्वादिदानीन्तनदुःखमसञ्जामिति भावः ।

अप्रतिविधेयत्वं^३ समर्थयति व्यर्थमिति । यत्र यस्मिन् स्थाने मे मम कपीन्द्रेण
सुग्रीवेण सख्यं मैत्री व्यर्थं लोकान्तरे सैन्यप्रेरणादिसाहाय्यकरणासम्भवान्निष्फलं ।
तत्कालीनविरहे तु लङ्काया सैन्यप्रेरणादिवद्भुतरसाहाय्यकरणात् सफलं जातमिति
भावः । यत्र च हरीणा मम सहायीभूतवानराणा वीर्यं बलं वृथा लोकान्तरे युद्ध-
करणासम्भवान्निरर्थकं तत्काले तु भीषणसंग्रामकरणात् सार्थकमेवासीदिति भावः ।
यत्र च जाम्बवतोऽपि जाम्बवन्नामकमङ्गुकाधिपस्यापि प्रज्ञा तीक्ष्णबुद्धिः इथेत्यन्वयः ।
लोकान्तरे बुद्ध्या किमपि साधयितुमशक्यत्वात्, तत्काले तु नानाविधमन्त्रणाकौशलेन

मार्गं यत्र न विश्वकर्म्मतनयः कर्तुं नलोऽपि क्षमः .

सौमित्रे रपि पविष्णामविषये तत्र प्रिये ! कासि भोः । (१)॥४५॥

Beyond our range

अतीवसफला जातेति भाव । यत्र स्थाने वायो. पुत्रस्यापि महाबुद्धिवलशालिनो हन-
मतोऽपि न गति लोकान्तरे जीवतो जनस्य गन्तुमसामर्थ्यात् अन्वेषणाय गन्तु-
न सम्भवतीत्यर्थ । तदानीन्तु सीतान्वेषणाय लङ्काया हनूमतो गमनमासीदेवेति भाव ।

यत्र स्थाने विश्वकर्म्मण स्तनयो नलोऽपि नलनामा वानरोऽपि-मार्गं सेतुवन्धनादिना
पन्थानं कर्तुं न क्षमं तत्स्थानस्याज्ञातत्वात् न समर्थ । तदानीन्तु लङ्काया गमनाय
सेतुनिर्माणेन पन्थानमकार्षीदेवेति भाव । भो प्रिये । सीते । सुमिवाया अपत्यं पुमान्
तस्यापि तदानीं शरजालेन सर्ववीरविमर्द्दकस्य महावीरस्य लक्ष्मणस्यापि इदानीं पविष्णा
वाणाना अविषये अगोचरे अदृश्यत्वेन पतनायोग्य इत्यर्थं तत्र तादृशे क्व कस्मिन् स्थाने
असि वर्त्तसे तन्निरूपयितुमपि न शक्नोमीत्यर्थ । अतएव इदानीन्तुन सीतावियोगदुःखस्य
अप्रतिविधेयत्वमिति भाव ।

अत्र वर्त्तमानसीताधिष्ठानस्थानस्य अनिरूपणीयत्व प्रति वह्ना कारणासुक्तत्वात्
समुच्चयोऽलङ्कार, तेन च तदानीन्तुनवियोगादिदानीन्तुनवियोगो निरवधि' सुदुःसहयेति
व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यत इत्यलङ्कारिणालङ्कारध्वनि । तथा सौमित्रे रपि पविष्णानित्यव
तरूपव्यञ्जनसमूहस्य सकृदनेकधासाम्यात् क्लेकानुप्रासथेत्यनयो सृष्टि । तथा पूर्व-
पूर्ववाक्यवत् "सौमित्रे रपि पविष्णामविषये" इतिवाक्यस्यापि यच्छब्दनिर्दिश्यमानत्वं
कवेरभिमतं तत्तु सप्तम्यन्तत्वात्नीपपद्यत इति अभवन्मतसम्बन्धदोष, स च 'सौमित्रेरपि
पविष्णा न विषयो यत् कासि तत्र प्रिये !' इति पाठेन समाधेय ।

अज्ञानानामवानरौर्गर्भे वायोर्गौरसेन जातो हनुमान्, तथा ऋतध्वजमुनिष्ठापान्
वानररूपिनो विश्वकर्म्मण औरसेन घृताचीनामाप्सरौर्गर्भे जातो नल इति रामायणे
वामनपुराणे च दृष्टव्य ।

सीता । बहु मणाविदह्नि तं पूर्वविरहं । (ष)

राम । मखि ! वासन्ति ! सहृदामिदानीं दुःखायैव रामस्य दर्शनं, तदिदं कियच्चिरं त्वां रोदयिष्यति, तदनुजानीहि मां गमनाय । (स)

सीता । मोहेनं तमसासवलम्बा ॥ भगवदि ! तमसे । गच्छदि ज्जेव अज्जउत्तो । (ह)

राम । वत्से ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि, नन्वावामप्यायु-

(ष) बहु नानितामि तं पूर्वविरहं ।

(ह) भगवति । तमसे । गच्छनेत्रार्थ्यपुत्र ।

“शुकादि-कपि-भेकेषु हरिर्ना कपिन् विपु” । “पत्नी रोप इषुर्दयो”रिति चानरः ।

शार्ङ्गलक्ष्मीडित वृत्तं ॥ ४५ ॥

(ष) सीतेति । “निरवधिरिदानीन्तु विरह”इत्यादिना आर्थ्यपुत्रवाक्येन तं पूर्वविरहं रावणापहरणजनितं विधेयं बहुमानितामि श्लाघ्यतया स्वीकारितामि । तदानीं रावणवधानन्तरमेव मेलनात् इदानीन्तु मेलनाशया अप्यभावादिति भावः ।

(स) रामइति । दुःखायैव दुःखजननायैव रामस्य दर्शनं साक्षात्कार । दुःखितस्य दर्शने सहृदयानां दुःखोत्पत्तेः स्वाभाविकत्वादिति भावः । तच्चत्मा रामदर्शनस्य दुःखजनकत्वात् इदं रामदर्शनं कर्तुं कियच्चिरं कियन्तं बहुकालं ।

(ह) सीतेति । गच्छत्येव नतु पुन चणकालमपि तिष्ठतीत्येवशब्दार्थः । सीताया हताश्रासतया उक्तिरियं ।

(क) तमेति । अनुनये ननुशब्दः । आयुर्जीवनकालः, आदुःसतो दीर्घायुः शालिनो अतिशयार्थं मनुष्यं । वर्षवर्द्धनमङ्गलानि, जन्मतिथिकर्त्तव्यमार्कण्डेयपूजादि मङ्गलसाधनकर्माणि सम्पादयितुं निर्वाहयितुं भागीरथीपदान्तिकमेव गङ्गाचरण-

आतोः कुशलवयोर्वर्षवर्द्धनमङ्गलानि (१) सम्पादयितुं भागीरथी-
पदान्तिकमेव गच्छावः । (क)

सोता । भञ्जवदि । प्रसोद, खणमेत्तं वि दाव दुल्लहं जणं
पेक्खामि । (ख)

राम । अस्ति चेदानोमश्वमेधाय सहधर्मचारिणी मे । (ग)

(ख) भगवति । प्रसोद, क्षणमात्रमपि तावत् दुर्लभं जनं प्रच्छे ।

समीपमेव । गङ्गाया पूज्यत्वातिशयात् भक्तिविशेषेण पदशब्दप्रयोगः । रामप्रस्थानेन
नवीकृतमपि विरहदुःखं वत्सयोः कुशलवयोर्दर्शनेन विस्मर्त्तुं शक्नोति, अथवा
इतोऽधिकमतुलमानन्दमेवानुभवितुं शक्नोतीति भावः ।

तिथितत्त्वे—“विभुजं जटिलं सौम्यं सुवह्वं चिरजीविनम् ।

मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत् प्रयतस्तथा ।

ततो दीर्घायुषं व्यासं रामं द्रौणिं कृपं वलिम् ।

प्रह्लादञ्च हनूमन्तं विभीषणमथाञ्जयेत् ॥”

“वर्षवर्द्धिर्जन्मदिन”मिति ज्ञात् ।

(ख) सीतेति । प्रसोदं गङ्गासमीपगमनाय क्षणकालं विलम्ब्य मां प्रत्यनुग्रहं
कुरु । कथं विलम्बं कर्त्तव्यं इत्याह क्षणमात्रमिति । दुःखेनायासेन बहुदिवताराधना-
दिना लभ्यत इति दुर्लभं । आर्य्यपुत्रस्य दर्शनलाभो बहुपुण्यजनितो बहुपुण्यजनकश्चेति
भावः । अनुरागवाहुल्यात् अधिकदर्शनेच्छया सीताया इयमुक्तिः ।

(ग) राम इति । रामः सीतावियोगदुःखितमात्मानमात्मनैव—सीत्स्वयति
अस्तिचेति । किञ्चेति चार्थः । अश्वमेधाय अश्वमेधयज्ञकरणाय सहधर्मचारिणी
पत्नीस्थानपातिनीत्यर्थः ।

(१) वर्षवर्द्धिर्जन्मदिन इति पाठान्तरं ।

सीता । साक्षेपं स्वगतं । अज्जउत्त ! का सा ? । (घ)

रामः । हिरण्मयी सीतायाः प्रतिक्रतिः (२) । (ङ)

सीता । सोच्छ्वासं साक्षम् । अज्जउत्त । दाणिं सि तुमं, अस्मए उक्खाणिदं दाणिं मे परिच्चाअलज्जाअल्लं अज्जउत्तेण । (च)

(घ) आर्य्यपुत्र ! का सा ? ।

(च) आर्य्यपुत्र । इदानीमपि त्वम्, अहो । उत्खातमिदानीं मे परित्याग-
लज्जाशक्त्यमार्य्यपुत्रेण ।

(घ) सीतेति । साक्षेपेण रामवाक्याकर्षणेन सहेति साक्षेपं शङ्कया रामस्य वाक्यसमाप्तिमनपेक्षेत्यर्थः । सा तव सहवर्त्मचारिणीत्यर्थः । अस्तिचेत्यादि रामवाक्य-
श्रवणेन 'तर्हि किमार्य्यपुत्रेण पुन. परिणीता काचिदिति शङ्काकुलचित्ताया सीताया उक्तिरियं । सापद्व्यभयं हि स्त्रीणा मरणकालेऽपि तिष्ठतीति लोकसिद्ध ।

(ङ) राम इति । हिरण्मयी सुवर्णमयी, प्रतिक्रति. प्रतिसूक्तिः ।

“प्रतिक्रतिरर्चां पुंसि प्रतिनिधि”रित्यमरः ।

“सुख्यालाम्ने प्रतिनिधि शास्त्रार्थ”इति स्मार्त्तां । तथाच कात्यायन —

“यथोक्तवस्तुसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालय. ।”

अतएव मुख्यायाः 'सीताया अलाभेन अश्वमेधे तदीयप्रतिक्रति प्रतिनिधिरिति बोध्यम् ।

(च) सीतेति । उच्छ्वासेन मानसोक्तासेन यद्वा निश्वासेन सहेति सोच्छ्वास । अस्मै एव आनन्दाश्रुणा सहेति साक्षम् । उभयमपि आहृत्यध्याहर्तव्यक्रियाया विशेषण । त्वं खलु नितान्तसूक्ष्मदर्शितया लोकाना यथायथभावग्राही अनुरूपमानापमानकारी चेतिप्रसिद्धः, तव पूर्वं पतिव्रता मा चरित्वदोषारोपेण परित्यक्तवानिति तदुभयमपि मम

(२) सीताप्रतिक्रतिः इति पाठभेदः ।

गम । तत्रापि तावद्वाष्पदिग्धं चक्षुर्विनोदयामि । (छ)
सीता । धन्या सा जा अज्जउत्तेण बहु मणाअदि, जाअ
अज्जउत्तं विणोदअन्ती आसाणिवन्धणं जादा जीअलोअस्स । (ज)

(क) धन्या सा, या आर्य्यपुत्रेण बहु मन्थने, या च आर्य्यपुत्र विनोदयन्ती
आशानिवन्धन जाता जीवलोकस्य ।

भाग्यदोषात् तत्र क्षुण्णमिव जात, इदानीन्तु अश्वमेधानुष्ठानाय समैव प्रतिमूर्त्तैराययात्
यथायथभावग्राहित्व अनुरूपमानकारित्वञ्चेतुप्रभयमपि सम्यगेव रक्षितमिति भाव । अस्मए
इति शौरसेन्या भाषाया विस्मयहर्षसूचकमकव्यय सङ्कनेतु तदुभयसूचकोकाव्ययाभावाद्-
ह्योशब्देनानुवाद कृत । इदानीं सीताप्रतिकृत्यवलम्बनसमये, परित्यागिन, चरिविदो-
षारोपात् निर्वासनेन या लज्जा सैव शक्य शङ्क, तत् उत्स्रात उत्तोलित । दृष्टतया
मुख्यस्य अग्राह्यत्वे तत्प्रतिनिधेरपि गान्धत्वासम्भव स्तेन अश्वमेधानुष्ठानाय पवित्रत्वात्
सत्प्रतिमूर्त्तिग्रहणेन ममापि पवित्रत्व स्थिरीकृतमिति भाव ।

(छ) राम इति । तत्रापि, वास्तविकसीताया अलाभेन गत्यन्तराभावात्
हिरण्यया तत्प्रतिकृतावपि वाष्पदिग्ध अश्रुस्कीत चक्षुर्विनोदयामि आनन्दयामि हिरण्ययी
सीताप्रतिकृति पश्यन्नानन्दमनुभवामीत्यर्थ । अत्र “अक्षिञ्चेदानीमश्वमेधाय सहधर्म-
चारिणी मे हिरण्ययी सीताया प्रतिकृति”रित्येक वाक्यम् “तत्रापि तावद्वाष्पदिग्ध,
चक्षुर्विनोदयामी’ति द्वितीय, तदुभयमपि रामेण क्रमेणैवोच्चार्यते, किन्तु मध्ये मध्ये
यथास्थान यथासङ्गतञ्च सीतावाक्यसन्निवेशवशात् चसत्कारातिशय पुष्पाति, तथा
भागौरधीवग्रभावात् सीतावाक्य रामो न शृणोति अथच तादृक्सन्निवेशवशात् सीता-
गमयोरय परस्परगलाप इव प्रतिभातीति महाकविना निवृद्धमिदं स्थानमतीवमनोहर-
मिति भाव्य ।

(ज) सीतेति । सा हिरण्ययी सीताया प्रतिकृति धन्या पुण्यवती । या
हिरण्ययी सीताया प्रतिकृति आर्य्यपुत्रेण बहु मन्थते समाद्रियते यज्ञे सहधर्मचारिणी-
करणादिति भाव । विनोदयन्ती आनन्दयन्ती सती जीवलोकस्य प्राणिजगत आश-

तम । सखितस्नेहासं परिष्वज्य । अयि वत्सु ! एवमात्मा
स्तूयते । (भ्र)

सीता । सलज्जमधोमुखी स्वगतं । परिहसिदह्नि भञ्जवदीए
तमसाए । (ज)

वास । महानयं व्यतिकारोऽस्माकं प्रसादः । गमनं प्रति
पुनर्यथा कार्यहानिर्न भवति तथास्ताम् (१) । (ट)

(ज) परिहसितास्मि भगवत्या तमसया ।

निवन्धनं रामस्य गृहावस्थितौ या आशा तस्यां रक्षणहेतुर्जाता । भार्यावियोगदुःखिन
रामस्य वानप्रस्थावलम्बनसम्भूतैव लोकानामाधिक्येन जाता, किन्तु सम्प्रति यज्ञे सह-
धर्मचरणाय हिरण्मयीं सीताप्रतिक्रति कृत्वा तामेव सत्पणनयन पश्यन्नाश्चसितीति सैव
रामस्य महान् सान्त्वनीपायः, सुतरामधुना गृहे तिष्ठन् राज्यं पालयिष्यतीति सा
हिरण्मयीसीताप्रतिक्रतिरेव लोकानामाशास्थापनहेतुरिति भावः ।

निवध्यतेऽनेनेति निवन्धनं कारणं तस्य विधेयत्वेऽपि उद्देश्यविधेययोरुद्देश्यवचन-
त्वमाख्यातस्ये' ति वचनात् जातेत्यस्य स्त्रीत्व । तत्र आख्यातस्य प्रधानक्रियाया इत्यर्थ ।

(भ्र) । तमेति । धन्येत्यादि सीतावाक्यश्रवणजातकौतुकात् स्मितमीषडास्यं,
सीताया, कन्यास्थानपातित्वात् स्नेहः, हन्त । स्वयं तादृगादरयोग्येय सीता अधुना
प्रतिक्रत्याटनमावादानन्तीति शोकादस्र तै, सह । परिष्वज्य आलिंग्य । एव अनया
स्वकीयप्रतिमूर्तिप्रशंसया आत्मा स्वा स्तूयते प्रशंस्यते । प्रतिविम्बप्रशंसया विम्बप्रशंसा सुतरा
सिद्धेति प्रकारान्तरेण आत्मप्रशंसा क्रियते इति भावः ।

(ज) सीतेति । आत्मप्रशंसा लज्जाकारणमेवेति सलज्जनिवृत्तं । परि-
हसिता उपहसितास्मि । कथमन्यथा आत्मा स्तूयते इत्युच्येतेति भावः ।

(ट) वासेति । तमसासीतयोर्वाक्याश्रवणात् 'अस्मिचेदानी'मित्यादिराम-

(१) तथास्तु इति पाठान्तरं ।

सीता । पङ्क्तिं उला दाणिं मे वासन्दी संवृत्ता । (ठ)

तम । वत्से । एहि, गच्छावः । (ड)

सीता । सकष्टम् । एवं करेह्य । (ढ)

तम । कथं वा गम्यते, यस्यास्तव -- (ण)

प्रतुप्तस्येव दयिते तृणादीर्घस्य चक्षुषः ।

मर्म्मच्छेदपरैर्यत्नै राकर्षो न समाप्यते ॥ ४६ ॥

(ठ) प्रतिकूला इदानीं मे वासन्दी संवृत्ता ।

(ड) एव कुर्व्व ।

वाक्यस्य च तादृशकरणीयोत्तराभावात् 'तदनुजानीहि मा गमनाय इत्यस्य उत्तरमाह महानित्यादि । अयं व्यतिकार सम्मेलन अस्माकं सम्बन्धे महान् प्रसाद अनुग्रह, त्वं यत् स्वयमागत्य त्रस्माभिः सह मिलित- तर्देवास्मान् प्रति महान्तमनुग्रह कृतवानित्यर्थः, पुनः, किन्तु गमनं प्रति निजराजधानीगमनविषये, यथा येन प्रकारेण कृतेनेत्यर्थं कायहानि कर्त्तव्यं व्यक्तं न भवति, तथा न प्रकार आस्ता भवतु । गन्तुमिच्छा चेद्वर्त्तते तदा गन्तुमर्हसि तदास्माकं न कापि बाधाऽस्तीति भावः ।

(ठ) सीतेति । प्रतिकूला विरोधिनी । आर्यपुत्रप्रस्थानानुमतिदानेन अधिक-कालं यावदायुषपुत्रदर्शने विघ्नकरणादिति भावः । एतेन रामदर्शने सीताया अतीव बलवतीच्छा व्यज्यत इति वस्तुना वस्तुध्वनिः ।

(ड) तमेति । गच्छाव आवा भागीरथीपट्टान्तिकमिति शेषः ।

(ढ) सीतेति । एव भागीरथीपट्टसमीपगमनमित्यर्थः । इदानीमेव आर्यपुत्र-प्रतिष्ठत इति तदन्यकारणीयाभावादिति भावः । दारुणदुःखेन सीताया उक्तिरियं ।

(ण) तमेति । कथं केन प्रकारेण, गम्यते त्वयेति शेषः । इदानीं तव गमनमतोवदुःखं करमिति भावः । तत्कारणमाह यस्यास्तवेति ।

सीता । रामोऽसौ पूब्वपुस्सजणिददंसणाणं अज्जउत्तचरण
कमलाणं । (त) इति सूच्छंति ।

तम । वत्से । समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

(त) नमोनम' पूर्वपुण्यजनितदर्शनानामार्थ्यपुत्रचरणकमलाना ।

प्रतुप्रतस्येति । दयिते प्रिये रामभद्रदेह इत्यर्थः प्रतुप्रतस्येव रोपितस्यैव वद्धमूलस्ये-
वेत्यर्थः, तथा तृणया बलवद्दर्शनाकाङ्क्षया दीर्घस्य विशालीभूतस्य यस्यास्तव चक्षुषः मर्मच्छे-
दपरैः हृदयविदारकैरित्यर्थः यत्रैः आकर्षणप्रवृत्तिभिः आकर्ष. रामदर्शनादाकर्षणं न
समाप्यते न विरस्यते, अद्यापि गमनप्रयत्नैश्चक्षुराकृष्यते चक्षुस्तु दर्शनं विहाय
न प्रतिनिवर्त्तितुमिच्छतीत्यर्थः । बलवद्दर्शनाकाङ्क्षया विशालीभूतं तव चक्षुः रामभद्रदेहे
वद्धमूलमिव जातं सुतरा एतावता कालेनापि तस्याकर्षणं न सम्पूर्णं तदाकर्षणे च क्रिय-
माणे तव हृदयं विदीर्यत इवेति सरलार्थः । एतावता कालेनापि दर्शनेन तव
चक्षुषः स्मृतिं न जातेत्यधुनापि सस्पृहं दर्शनं वर्त्तत इत्यतो गमनं तव महादुःख
करमिति भावः ।

अत्र वाच्या भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ।

पथ्यावत्तु वृत्तं ॥ ४६ ॥

(त) सीतेति । पूर्वैः पूर्वकृतैः पुण्यैर्जनितं दर्शनं साक्षात्कारो येषां तेषां
तथोक्तानां । चरणानि कमलानि पद्मानीव तेषां । अत्र “चतुर्थार्थे षष्ठी”ति सूत्रेण न
सःशब्दयोगे प्रसज्यमानचतुर्थार्थे षष्ठी । अनुवादे मूलानुरूपशब्दप्रयोगस्यैषौचित्यात् तत्रापि
षष्ठेऽत्र प्रयुक्ता । गुरुत्वात् बहुवचनं । लुप्तोपमाऽलङ्कारः असाधारणपूर्वकतपुण्येनैव
एतद्दर्शनं जातमिति भक्तप्रतिशयेन नमस्कृत्य तादृशपरपुण्याभावस्यैव विशेषसम्भवादस्मिन्
जन्मनि पन दर्शनमसम्भव मेवेति मन्यमाना सीता शोकाविगात् सूच्छंतीति बोध्यं ।

सीता । समाश्रय । किञ्चिच्चिरं वा मेहनतरेण पूष्णिमाचन्द्रस्य
दंसणं । (थ)

तम । अहो ! संविधानकम् । (द)

एकोरसः करुण एव निमित्तभेदा-

ङ्गिन्नः पृथक् पृथगिवाश्रयते विवर्त्तान् ।

(थ) कियच्चिर वा मेघान्तरेण पूर्णिमाचन्द्रस्य दर्शन ।

(थ) सीतेति । समाश्रयस्य चैतन्य लब्धेत्यर्थः, ब्रवीतीति शेष । अहो । नाटका-
दाविव लोकेऽपि यदि मूर्च्छारोगस्य समाश्रयसिद्धीति प्रयोग एव तत्तृचणात् प्रतिकारकारी
भवेत् तदा महीयासमायासमसख्यधनव्ययज्ञानङ्गीकृत्य यावज्जनोमूर्च्छति तावदेव समा-
श्रयसिद्धीति ब्रूयात्, सपदि रोगी चैतन्य लभेत, प्रचुरतरश्चमत्कारश्च द्रष्टृणामुत्पद्येत ।
कथं समार्यपुत्रचरणकमलदर्शनं चिरमेव न स्यादिति पक्षं मनसि कृत्वा पक्षान्तर
भाषया व्यनक्ति कियदिति ।

मेघान्तरेण मेघान्तर्धानेन मेघस्थापसरनेति यावत् पूर्णिमाचन्द्रस्य दर्शनं कियच्चिर
कियन्तं बहुकालं व्याप्य सम्भवेत् अपितु बहुकालं व्याप्य न भवेदित्यर्थः । पुनरपि
मेघाच्छाटनादिति भावः ।

अत्र समादप्रस्तुतात् बहुकालपूर्णिमाचन्द्रदर्शनासम्भवात् समस्य अप्रस्तुतस्य
बहुकालार्थपुत्रचरणकमलदर्शनासम्भवस्य प्रतीति रप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कार अर्थापत्त्या
सङ्कीर्णः ।

“अन्तरमवकाशाश्रधि परिधानान्तर्धि भेद तादर्थ्य” इत्याद्यमरः ।

(द) तमेति । अहो आश्चर्यं-संविधानक-सृष्टिः, -विधातुः सृष्टिरसख्यप्रकार-
त्वात् अतीवविचित्रा इत्यर्थः ।

सम्यग् विधान संविधानक, अज्ञाने कप्रत्ययः ।

आवर्त्त-बुद्ध-तरङ्गमयान् विकारा-

नम्भो यथा, सलिलमेव तु तत् समग्रम् (१) ॥ ४७ ॥

सृष्टिर्विधानेषां एक इति । एष एव कर्मणो नमः सीताविप्रयुक्ती रामस्य शोक इत्यर्थः भित्तिकनेदात् स्वरणव्यप्यात् प्रान्दस्यनोभूतायाः सीतायाः व्यवहारपार्श्वकाटि-
न्यर्थः भित्त, नन् एवम् एवम् क्रियाणां मिश्रमिश्रपरिणामान् ज्ञाययत इव वाक्त्रविकपचे
तु न एक एव कर्मणो नम इति । यथा अग्नौ जलं आवर्त्तोजलधमि, (घौला) बुद्धो
अभ्यस्तोः, (बुद्धुणि) तरङ्गः सन्निः (द्रैउ) तन्मयान् तत्स्वरूपान् विकारान् परि-
णामान् आवर्त्तयति, न किञ्च तस्य आपर्णादिकं समय समस्तं यन्तु सलिलमेव तत्
प्रत्ययम् । यथा एकमेव जल, केनचित् पदार्थेन देगरोधे सति आवर्त्तपपरिणामं
अभ्यन्तरे जायतेति सति बुद्धदाकारता, प्रहतो वायोराधानेन तरङ्गता भजति तथा
रामस्य सीताविप्रयुक्त एक एव शोक, सीताया व्यवधाने विषादरूपेण, सूक्ष्मानन्तरस्येण
रूपरूपेण, स्मृतिरूपेण, स्मरणरूपेण, धृतिरूपेण च परिणमते इति चरन्त्यर्थः । सूत्रा
विधात् सृष्टिर्गतीवविचिहति भावः । सीतारामयोरवस्था विनोक्त्य तमसायाः स्वगतव-
दान्मोचनेयं ।

अथ रीती उपनाडनदान, वाशक्तिश्रीत्प्रेचया सद्दीर्घते । अब, करुणोरम
इतुतापपि न नस्य स्वशब्दोक्तिदोष, तादृशोक्तिं विना अभिप्रेतार्थस्य बोधयितुमश-
क्यत्वात्, शोक इतुतापपि न निम्नारः “स्यायिसञ्चारिणोरपि” इत्यनेन स्यायिभावस्य
स्वशब्दोक्तिदोषप्रसङ्गात् । अनुभावसुखेन कथने तु अभिप्रेतार्थानोधनादिति सुधीभि-
र्विभायनीय । किन्तु अग्नौ यथा इत्यलेन प्रकृत्य सलिलमेव इतुयुक्ते, “एवमुक्तो मन्वि-
सुखं रावणः प्रत्यभापत” इतिदर्पणोदाहृतयत् प्रकृतमभङ्गदोषः, अपि च, पुनः सलिल-
शब्दोपादानात् पुनरुक्ततादोषय, तेन ‘अग्नौयथा, सकलमेव तु तत्तदेवेति पाठेन तदोप-
रथं निरसनीयं ।

करुणरसलक्षणादिकमनुसन्धेयं, वसन्ततिलकावृत्तमिति संक्षेपः ॥ ४७ ॥

(१) हि तत् समस्तं इति पाठान्तरं ।

राम । अयि विमानराज । इत इतः । (ध)

इति सर्वे उत्तिष्ठन्ति । (न)

तमसावासस्यौ सीतागर्मा प्रति । (प)

अवनिरमरसिन्धुः सार्द्धमस्मद्विधाभिः

स च कुलपतिराद्यच्छन्दसां यः प्रयोक्ता ।

स च मुनिरनुयातारुन्धतीको वशिष्ठ-

स्त्वयि (१) वितरतु भद्रं भूयसे मङ्गलाय ॥ ४८ ॥

इति निष्क्रान्ता सर्वे ।

५

(ध) राम इति । सकलव्योमयानाना मध्ये पुष्पकस्य प्राधान्यात् विमानराज इत्युक्तं । इत इत अस्मिन्नस्मिन् पथि त्वया गन्तव्यमिति शेष वीसाया द्विरुक्ति । गन्तव्यदेशं प्रति गमनवेगसुत्पादयितु रामेण पुष्पकस्य आगेहीच्छानुसूपगामित्वेन सचेतनपदार्थतुल्यत्वात् सचेतन प्रतीव त प्रति आदेश कृत इति प्रत्येतव्यं ।

अत्र जिज्ञास्यते, प्राचीनार्यविज्ञाननैपुण्यमत्रजानाना इदानीन्तना केचन सभ्यम्भन्याः भारतीयविज्ञानोन्नतिप्रमाणीभूत पुराणादिबचन प्रचिन्न मन्वमोना ये पाश्चात्यविज्ञान-गौरवगवैष गर्जन्ति, हन्त । ते किमिदमपि रामवाक्य प्रचिन्नं मन्वन्ते ? ।

(न) इतीति । उत्तिष्ठन्ति स्वस्वगन्तव्यस्थानगमनायेत्यर्थं ।

(प) तमसेति । तमसा सीता प्रति, वासन्ती राम प्रतीति यथासंख्येनान्वय ।

अवनिरिति । अवनि पृथिवी, अमरसिन्धु गङ्गा, अस्मद्विधाभि अस्मादृशीभि किञ्चिन्माहात्मावतीभिरिति भाव टेषताभि सार्द्धं सह विद्यमानेति शेष, तथा य आद्य प्रथमः छन्दसा वेदोक्तातिरिक्तछन्दसा प्रयोक्ता अवतारयिता, स कुलपति दशसहस्र-मुनीना अन्नदानेन परिपालनपूर्वकमध्यापयिता मुनिर्वाञ्छीकि, तथा अनुयाता धर्मा-

(१) तत्र इति पाठभेद ।

इति छायानाम तृतीयोऽङ्कः । (फ)

चरणाय अनुगता अरुन्धती यस्य स तथोक्तः, स मुनिर्वशिष्ठश्च भूयसे प्रचुराय मङ्गलाय जगतः शुभाय त्वयि सीताया रामे च भद्रं कल्याणं वितरतु ददातु । राज्ञो मङ्गले सति तदधीनं जगतो मङ्गलमप्यवश्यमेव भवतीति भावः ।

अत्र एकया वितरत्वितिक्रियया वह्नामप्रस्तुतानामवन्यादीना कर्तृतया सम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽलङ्कारः ।

“स्त्राऽवनिर्मेदिनी मही”त्यमरः । अमराणा देवाना सिन्धुर्नदी सा सुरसरिद-
गङ्गत्यर्थः । “सिन्धुर्नद्या महानदे” इति धरणिः ।

कुलपति माहुः साम्प्रदायिकाः “मुनीना दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् ।

अध्यापयति विप्रर्षिः स वै कुलपतिः स्मृतः ॥”

आदी भव आद्यः अपिच ग्रहणात् ‘नावस्तार्थ्य’ इत्यादिना आदिशब्दादयः ।

मालिनी वृत्तं ॥ ४८ ॥

(फ) इतीति । छायाया इव रामेणास्य ष्टमभिलक्ष्यमाणायाः सीताया घटना-
बलीनिवन्धनादस्याऽस्य छायेति-नाम हतं-भवभूतिनेति-बोध्यं । तत्र छायानाम
छायेत्यनेन प्रकाश्यः, नाम्ना छायेत्यर्थः ।

“नाम प्राकाश्य सम्भाव्य क्रीडोपगमकुत्सने” इत्यमरः ।

अभिज्ञानशकुन्तले चतुर्थाङ्क इवास्मिन् उत्तररामचरितेऽपि तृतीयाङ्कोऽयमतीवचमत्-
कारीति समुद्रघोषयन्ति काव्यरसिकाः ।

इति श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशविरचिताया मुत्तररामचरित-

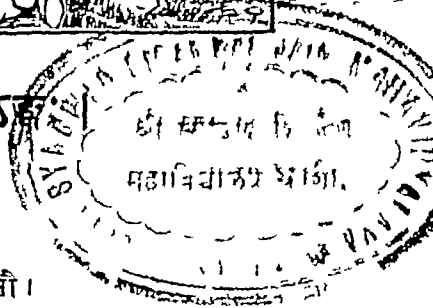
टीकाया सर्वार्थबोधिनीसमाख्याया तृतीयाङ्क-

विवरणं समाप्तं ॥ ० ॥

अथ चतुर्थोऽङ्कः

— : ० : —

ततः प्रविशतस्तपसौ ।

एकः । सौधातके । दृश्यतामद्य भूयिष्ठसन्निधापितातिथि-
जनस्य समधिकारम्भरमणीयता भगवतो वाल्मीकिराश्रमपदस्य ।
तथाहि, (क)

नीवारौदनमण्डमुष्णमधुरं सद्यःप्रसूताप्रिया-
पीतादभ्यधिकं (१) तपोवनमृगः पर्याप्तमाचामति ।

(क) एक इति । भूयिष्ठं यथास्यात्तथा बाहुल्येनेत्यर्थः सन्निधापिता निमन्-
णादिना समुपस्थापिता आनीता इति यावत् अतिथिजना आगन्तुकलीका यस्मिन्
तस्य तथोक्तस्य, आश्रमपदस्य विशेषणमेतत् । आश्रम एव पदं स्थानं तस्य, समधि-
केन प्रचुरतरेण आरम्भेण आतिथ्यसम्पादनाद्यमायोजनेन रमणीयता सौन्दर्यं दृश्यता ।
केचित् द्रव्याण्यासादयन्ति, केचित् पचन्ति, केचिदागतानभ्यर्थायितुमितस्ततो धावन्ति
इत्यादिना महती हुलहुल्लिका वर्तत इत्यर्थः । समधिकारम्भं समर्थयति तथाहीति ।

“पदं व्यवसिति त्राण स्थान लक्षणाद्भिः वस्तुष्वि”त्यमरः ।

सुधातुरपस्य पुमानिति सौधातकि “सुधातुरकड्च” इति सुधातुशब्दाटकड्-
चकारादिञ् ।

नीवारौदनेति । तपोवनमृग आश्रमहरिण सुतरामेव प्रचुरलोकमध्येऽपि

(१) अत्यधिकमितिपाठान्तरं । अत्यधिकमिति क्वचित् पाठः ।

गन्धेन स्फुरता मनागनुसृतो भक्तस्य सर्पिष्मतः

कर्कन्धूफलमिश्रशाकपचनामोदः परिस्तीर्यते ॥ १ ॥

सौधा । आअद् अणज्माअकारणं सविसेसभूद् अज्ज जिस्स

कूच्चाणं । (ख) (१)

(ख) आगतमनध्यायकारणं सविशेषभूतमद्य जीर्णकूर्चानाम् ।

निर्भयप्रचार इति व्यज्यते । सद्यः अचिरं प्रसूता सन्तानं प्रसूतवती, अत एव नितरापिपासात्ता इति भावः, तथा प्रियया निजभार्यया पीतात् आपिपासानिहत्ते निपीतादित्यर्थः अभ्यधिकं अतिरिच्यमानं अवशिष्टमिति यावत् उष्णं मधुरञ्च सुखाद् च नीवारौदनस्य दृणधान्यान्नस्य मण्डं पर्याप्तं यथेष्ट यथास्यात्तथा आचामति पिवति । एतेन बहून्नोकभोजनाय प्रचुरान्नपाकान्मण्डस्यापि प्राचुर्यं व्यज्यते । सर्पिष्मत घृताक्तस्य भक्तस्य अन्नस्य स्फुरता प्रसरता गन्धेन सौरभेण मनाक् अल्पं यथास्यात्तथा अनुसृतः अनुगत सयुक्त इत्यर्थः कर्कन्धूपलैः वदरीफलैः मिश्राः युक्ता ये शाका वासूकादयः तेषां पचनात् पाकादुत्थित इत्यर्थः आमोदः गन्धः परिस्तीर्यते सर्वतो व्याप्तो भवतीत्यर्थः । अतएव समधिकारम्भ इति प्रत्येतव्यमिति भावः ।

अत्र मृगौमृगकर्तृकपर्याप्तमण्डपानेन नानासौरभप्रकाशेन च कार्येण कारणभूत, पाकादिसमधिकारम्भः प्रतीयत इति पर्यायीक्तमलङ्कारः ।

“दृणधान्यानि नीवारा” इत्यमरः (उड्डीधान इति वङ्गभाषा, तिनी इति हिन्दी भाषा) । (मण्ड—माडं फेन इति भाषा) । “कामं प्रकामं पर्याप्तं ।” “किञ्चिदीषन्मनागल्पे ।” “मिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्री स दीदिविः ।” “कर्कन्धूवदरी कीली” इति चामरः । सर्पिष्मद्भक्तं (पोलाउ इति प्रसिद्धं) ।

सद्यः प्रसूताचासौ प्रियाचेति सद्यःप्रसूताप्रिया “पु वन्नप्रियादौ” इति क्तमदी-श्वरसूत्रान्न पुं वङ्गाव । कलापमतेऽपि प्रियाशब्दस्य पूरण्याद्यन्तर्गतत्वान्न पुं वङ्गाव ।

शार्दूलविक्रीडितं वृषं ॥ १ ॥

(ख) सौधेति । प्रथमतापसेन सौधातक इति सम्बोध्य नाम्ना परिचारितत्वान्

(१) साअद् अणोअपिआराणां जिस्सकूच्चाणं अज्जमाअकारणमिति पाठान्तरं ।

प्रथमः । विहस्य । अपूर्वः कोऽपि ते बहुमानहेतुर्गुरुषु
सौधातके ! । (ग)

सौधा । भो भाण्डाअण । किंणामधेओ एसो महन्तस्स त्यविर-
सत्यस्स धुरन्धरो अज्ज अदिधो आअदो ? (घ) (१)

(घ) भो भाण्डायन । किनामधेय एष महतः स्थविरसार्धस्य धुरन्धरोऽयं
अतिधिरागतः ।

द्वितीय इत्यनुक्त्वा सौधातकीतिनाम्ना निर्देशं कुर्वन् “एकदेशेन समुदायो गम्यत”
इति न्यायात् सौधेतिमात्रं कविरुक्तवान् । अयं जीर्णकूर्चानां पक्कश्मश्रूणां अति-
वृद्धानामित्यर्थः । आगत आगमनं सविशेषभूतं नितान्तमित्यर्थं अनध्यायकारण
पाठनिवृत्तिहेतुं जातमिति शेषः । यस्य कस्यचिदतिथेरागमने कश्चित् कस्मि-
श्चिद्वसरे यत्किमपि अध्येतुमर्हति किन्त्वयं वृद्धानामागमनात्तिषा तच्चावधानार्थं
सर्वदैव व्यग्रतया सर्वस्यैव सर्वथैवाध्यायो न भवेदिति ज्ञापनाय सविशेषमित्युक्तं ।
वृद्धानामित्यनभिधाय जीर्णकूर्चानामित्युक्ते सोपहासियसुक्तिरिति प्रतीयते ।

“कूर्चं मस्त्री भुवोर्मध्ये कठिनश्मश्रुकैतवे” इति मेदिनी ।

आगतमिति भावे क्तः ।

(ग) प्रथम इति । सौधातके । गुरुषु माननीयेषु अभ्यागतेषु ते तव
बहुमानस्य आदरस्य हेतुः । कारणं “आअद” इत्यादि पूर्ववचनमित्यर्थं कोऽपि अनि-
र्वचनीयः अपूर्वः अद्भुतः । माननीयानामसमक्षे किञ्चित् विशिष्टशब्देन सम्मानप्रदर्शन-
मेव समादरकारणं स्यात्, तव तु जीर्णकूर्चाणामित्यनेन परिहासः, सुतरां न सङ्गच्छत
इति भावः । अभ्यागतस्य गुरुत्वमाह अङ्गिराः—

“गुरुरग्निर्हिजातीना वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।

पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्ववाभ्यागतो गुरुः ॥”

(घ) सौधेति । महती विशालस्य बहुस्थानव्यापकस्येत्यर्थं स्थविरसार्धस्य

(१) ‘स्थविरसत्यस्य’ इत्यत्र ‘इत्थि आसत्यस्य’ इति पाठान्तरम् ।

भाण्डायनः । धिक् प्रहसनम् । नन्वयमृष्यशृङ्गाश्रमादरुन्धती-
पुरस्कृतान् महाराजदशरथस्य दारानधिष्ठाय भगवान् वशिष्ठः
प्राप्तस्तत् किमेव प्रलपसि । (ङ)

सौधा । हुं वसिष्ठो । (च)

भाण्डा । अथकिम् । (क)

सौधा । मए उण जाणिदं, वग्घो वा विओ वा एसोत्ति । (ज)

(च) हुं वशिष्ठः ।

(क) मया पूनर्जातं, व्याघ्रो वा वृको वा एष इति ।

वृद्धवर्गस्य धुरन्धरः भारवाही श्रेष्ठ इत्यर्थः, किंनामधेयः किंनामकः । अत्र श्रेष्ठ
इत्येवमनुक्त्वा धुरन्धर इत्युक्तेरुपहासप्रतीतिः धुरन्धरशब्दस्य भारवाहिनि यौगिकत्वात्
वृद्धत्वेन दुर्बले च तदसम्भवादिति बोध्यं ।

(ङ) भाण्डेति । सौधातकिना 'भो भाण्डाअण' इति सम्बोधनेन नाम्नः परि-
चारितत्वात् पूर्ववत् 'एकः' 'प्रथम' इत्यनुक्त्वा भाण्डायन इत्युक्तं । प्रहसनं उपहासं
धिक् निन्दामीत्यर्थः । कथमित्याह नन्वित्यादि । नन्विति सम्बोधने । अरुन्धती
पुरस्कृता अयवर्तिनी येषा तान्, दारान् भार्याः, अधिष्ठाय आश्रित्य नेता भूत्वित्यर्थः ।
प्राप्त उपस्थितः । तच्चस्मात्, किं कथं, एवम् अनेन प्रकारेण प्रलपसि उपहास-
सूचकं वाक्यं वदसीत्यर्थः । सर्वमान्यस्य वशिष्ठस्य उपहासकरणं तवातीवानुचित
मतएव निन्दामीति भावः ।

(च) सौधेति । हुमिति प्रश्नसूचकमव्ययं । वशिष्ठः किमित्यर्थः । "हु-
स्यात् प्रश्नवितर्कयो" रित्यजयः ।

(क) भाण्डेति । अथकिमित्येकं सम्प्रतिज्ञापनार्थमव्ययं । 'हो' इतिवद्गभाषा
'औरक्या' इति हिन्दीभाषा ।

(ज) सौधेति । पुनः किन्तु, ज्ञातं मतं । एष आगतः । वक्' कुर्'रा-
कार व्वाप्रविशेषः । 'किन्दुयावाघ' इति 'घोघ' इतिच वद्गभाषा, 'हुण्डार' इति

भाष्ठा । आः किमुक्तं भवति ? । (भ)

सीधा । तेन परावडिदेण ज्जेव सा वराइआ कल्लाणिआ मडमडाइदा । (ज) (१)

भाष्ठा । समांसोमधुपर्क इत्याम्नायं बहुमन्यमानाः श्रोत्रिया-

(ज) तेन परापतितेनैव सा वराकिका कल्याणिका मडमडायिता ।

हिन्दीभाषा । पक्षपिङ्गलवर्णकेश-श्मश्रुवहुतररोमाहतसर्वशरीरत्वं प्रथम संशयस्य कारण । किन्तु आकारवैषम्येन मनुष्यत्वनित्ययेऽपि व्याघ्रहक सशयप्रकाशात् सोपहासीक्तिरिय । “कीकस्त्रीहामृगोहक” इत्यमर ।

(भ) भान्तेति । आ इति कोपसूचकमन्यय । उक्त त्वयेति शेषः । ब्रह्मर्षि विशिष्ट प्रति नैतादृश वाच्यमिति भावः ।

(ज) सीधेति । सशयस्य द्वितीय कारण निर्दिशति तेनेत्यादि । यस्मात् परापतितेनैव उपस्थितेनैव नतु किञ्चिद्विलम्बे ल्येवशब्दार्थः । वराकिका क्षुद्रत्वेन आत्मरचणासामर्थ्यात् शोच्या, कल्याणिका कल्याणिकेति कृतनामधेया मडमडायिता मडमड इति शब्देन चर्चिता । सुतग व्याघ्रादिवत् रोमादाहतदेहत्वात् सहसैव वत्सतरीभचणाच्च व्याघ्रहकतया सशयो मेनासङ्गत इति भावः ।

“वराकः । शोचनीय” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

अस्थिचर्चणेन यः शब्द उत्पद्यते तस्यानुकरणं ‘मडमड’ इति शब्दः, तस्मात् “अव्यक्तानुकरण” इत्यादिना डाच्प्रत्ययान्तात् “डाच् लोहित्यादिभ्यश्च” इत्यादि, तत कर्मणि क्तः ।

(ट) भाष्तेति । गृहमेधिनो गृहस्थाः, मासेन सह इति समासः, मधुपर्कं पूजोपचारविशेषः प्रदेश इति शेषः, इति इत्यानुपूर्वीक आम्नाय वेदं वेदवाक्यनित्यये

(१) जेण परावडिदेण ज्जेव सा वराइ कविला कल्लाणी मडमडाइदा इति या ठान्तरः ।

याभ्यागताय वत्सतरीं महोच्चं वा महाजं वा निर्वपन्ति गृह-
मेधिनः, तं हि धर्मसूत्रकाराः समामनन्ति । (ट)(१)

बहुमन्यमानाः महाप्रमाणत्वेन समाद्रियमाणाः सन्तः श्रोत्रियाय श्वेदविद्यादिसम्पन्नाय
ब्राह्मणाय अर्थागताय अतिथये सते वत्सतरीं अत्यल्पवयस्का गोवत्सा, वा अथवा,
महोच्चं महावृषभं, वा किम्बा, महाजं महान्तं छागं निर्वपन्ति ददति । ननु
“समासो मधुपर्क” इति श्रुत्या देवायैव समासो मधुपर्को दातव्य इत्युच्यते तत्कथं
श्रोत्रियाय स दीयत इत्याह तंहीति । हि यन्मात् धर्मसूत्रकाराः धर्मशास्त्राणां स्मृति-
शास्त्राणां प्रणेताः सन्त्यादयः, तं श्रोत्रियाभ्यागतसम्प्रदानकं वत्सतया महोच्चस्य
महाजस्य वा निर्वपं समामनन्ति ब्रुवन्ति । सुतरा “समासो मधुपर्क” इति
श्रुते तदनुवादरूपस्मृतिदर्शनात् पितृदेवताऽतिथिसम्प्रदानकसमासमधुपर्कदानपरत्वमेव-
बोध्यं, अतएव वशिष्ठेन मधुपर्कसम्पृक्तमासं भक्तितमिति दोषाभावात् कथमुपहास
इति भावः ।

मधुपर्क उक्त. कालिकापुराणे—

“दधि सर्पि जलं चौद्रं सितैताभिस्तु पञ्चभिः ।

ग्रीच्यते मधुपर्कस्तु सर्वदेवौघतुष्टये ॥”

श्रोत्रियमाह देवलः—“एकां शाखा सकल्या वा षड्भिरङ्गैरधीत्य वा ।

षट्कर्म्मनिरतो विप्र श्रोत्रियो नाम धर्मवित् ॥”

आतिथ्ये पशुहिंसामाह स्मृति. “पितृदेवतातिथिपूजाया पशुं हिंस्यात् ।”

मनुश्च— “मधुपर्के च यज्ञे च पितृदेवतकर्म्मणि ।

अत्रैव च पशुं हिंस्यात् नान्यथेत्यब्रवीन्मनु ॥”

तत्रापि गोमासदानमाह वशिष्ठः “अथापि ब्राह्मणाय राजन्याय वा श्रियागताय
वत्सतरी वा महोच्चं वा महाजं वा पचेदेवमस्यातिथ्यं कुर्वन्ति ।”

कलियुगे तु मधुपर्के पशुहिंसा निषिद्धा, तथाच उद्वाहृतचूष्टत बहन्नारदीयपुराण—

(१) इति हि धर्मसूत्रकारा इति पाठान्तरं ।

सौधा । भो णिगिहीदोसि । (ठ)

भान्डा । कथमिव । (ड)

सौधा । जेण आअदेसु वसिद्धमिस्सेसु वच्छदरी विससिदा, ^{He}
अज्ज एव्व पञ्चागदस्स राएसिणो जणअस्स भअवदा वम्मोएणवि
दहिमहुहि' एव्व णिव्वत्तिदो महुवक्को, वच्छदरी उण विस-
ज्जिदा । (ढ)

(ठ) भो । निगृहीतोऽसि ।

(ड) येन आगतेषु वशिष्ठमिश्रेषु वत्सतरी विशसिता, अथैव प्रत्यागतस्य राजपे
र्जनकस्य भगवता वान्मीकिनाऽपि दधिमधुभिरेव निर्वर्त्तितो मधुपर्कः, वत्सतरी
पुनर्विस्मृष्टा ।

“देवरेण सुतोत्पत्ति मधुपर्कं पशोर्वधः ।

मासादनं तथा आद्धे वानप्रस्थायमस्तथा ।

* * * *

इमान् धर्मान् कलियुगे बर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ।”

“मासादनं गोमहिषादे”रिति स्मार्त्तं, सुतरा तद्गच्छणमपि निषिद्धं । आन्नायते
अभ्यस्यते धर्षी यस्यात् स आन्नाय “इडभ्याश्चे”तिघञ् । गृहेदारिर्मधन्ते सङ्गच्छन्त
इति गृहमेधिनः गृहस्थाः ।

“श्रुतिः स्त्री वेद आन्नाय” इत्यमरः । “गृहमेधी । गृहस्थ” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

(ठ) सौधेति । निगृहीतोऽसि पराजितोऽसि मयेति शेषः ।

(ड) भान्डेति । कथमिव ‘केमन धारा’ इति वङ्गभाषा ।

(ढ) सौधेति । आत्मना वाक्यविचारे सामन्यत उक्तभाष्ययनपराजय विज्ञेयस्य
समर्थयति येनेति । येन हेतुना । वशिष्ठमिश्रेषु ब्रह्मर्षिभ्येऽप्ये वशिष्ठेषु । विशसिता
व्यापादिता मधुपर्कार्थमिति शेषः । किन्तु अथैव नतु दिनान्तरे इत्येवशब्दार्थः,

भाष्ये । अनिद्वत्तमांसानामिव कल्पसृष्टयो मन्यन्ते, निद्वत्त
मांससु तत्रभवान् जनकः । (ण)

दिनान्तरे विस्मरणसम्भावना स्यात् किन्तु नात्र तथेति भावः । प्रत्यागतस्य उपस्थितस्य ।
वाल्मीकिनापि अनभिन्नजने सम्यक्शास्त्रार्थावधारणाभावात् वैषम्यमपि घटेत्, किन्तु
अभान्तचित्तेन सम्यग्देविदा वाल्मीकिनाऽपीति अपिशब्दार्थः । निर्बर्त्तित, निष्पादित ।
पुनः किन्तु, विस्मृष्टा मधुपर्कात् परित्यक्ता । “समाप्तो मधुपर्क” इति श्रुत्यनुसारेण
यदि मधुपर्को वशिष्ठाय बत्सतरी दत्ता भवेत् तदा जनकायापि सा दत्ता स्यात्, किन्तु
स्वयं वाल्मीकिनैव तद्दानात् सा श्रुतिर्नातिथिविषयेति त्वं मया पराजितोऽस्मीति भावः ।
उत्तरपदे मिश्रशब्दस्य अष्टार्थत्वं शब्दकल्पद्रुमे द्रष्टव्यं ।

विशसितेति “शसु हिसाया”मित्यस्य प्रयोगः । जनकस्येति सम्बन्धमात्रे षष्ठी ।
दधिमधुभिरिति बहुवचनेन घृतसंग्रहः । तथा च सयुक्तस्य तत्रितयस्यापि मधुपर्क-
त्वमाह तन्वसारघृतं वचनः ।

“आज्यं दधिमधुमिश्रं मधुपर्कं मृदुर्वुधाः ।”

(ण) भाष्येति । न निद्वत्तं मांसं मासभोजनं येषां तेषां अनिद्वत्तमांसानां
मांसभोजिना जनानामित्यर्थः सम्बन्धे एव कल्पः—मधुपर्कं—मांसं देवेभ्यो विधि, मन्यन्ते
“समाप्तो मधुपर्क” इति श्रुतिं श्रुत्यन्तरेण मासाभोजिभ्यो मासदाननिषेधात् मासभोजि-
सम्प्रदानपरतयैवावधारयन्तीत्यर्थः । तु किन्तु तत्रभवान् पूज्यः जनकः निद्वत्त-
मांसः मासभोजनं परित्यक्तवानित्यर्थः । अतएव मासभोजिने वशिष्ठाय मधुपर्कं
मांसं दत्तं, निरामिषाशिने जनकाय तु केवलाज्यदधिमधुभिरिव मधुपर्कं दत्त इति न
“समाप्तो मधुपर्क” इति श्रुतेरतिथिभिन्नपरत्व नवा वशिष्ठजनकाभ्यां मासदानादानयो
स्तव काचिदप्यापत्तिरस्तीति नाहं त्वया शास्त्रविचारे पराजितोऽस्मीति भावः ।

भोजनाय मधुपर्कादौ दत्तस्य मांसस्याभोजने मनुना दोषाभिधानात् वशिष्ठेन मधुपर्कं
दत्तं मांसं भुक्तं । तथाच मनुः—

सीधा । किंणिमित्तम् ? । (त)

भाष्या । स तदैव सीतादेव्यास्तादृशं दैवदुर्विपाकमुपश्रुत्य
वैखानसः संवृत्तः, तथास्य कतिपये संवत्सराश्चन्द्रद्वीपतपोवने
तपस्तप्यमानस्य । (थ)

(त) किं निमित्त ?

“नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मासं नाप्ति मानव ।

स प्रेत्य पश्यतां याति सम्भवानेकविंशतिम् ॥

न मासभक्षणे दोषो न मये न च मैथुने ।

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥”

जनकस्तु वैखानसनिधिमवान् इति निरामिषाशी । तथा च यमः—

“भक्षयेत् प्रोचितं मासं सकृद्ब्राह्मणकाम्यया ।

दैवे नियुक्तं श्राद्धं वा नियमे च विवर्जयेत् ॥”

(त) सौधेति । किं निमित्तं जनको निवृत्तमास इत्यर्थः । किं निमित्तं मिति
निवृत्तक्रियाविशेषणम् ।

(थ) भाष्येति । स जनकः, तदैव निर्वासनाच्चवहितपरकाल एव, तादृशं
श्रुतिदारुणमित्यर्थः । दैवस्य श्रुष्टस्य दुर्विपाकं दृष्टपरिणामं वने निर्वासन-
मित्यर्थः, उपश्रुत्य लोकपरम्परया आकर्ण्य वैखानसं वानप्रस्थः, चन्द्रद्वीपतपोवने
चन्द्रद्वीपाख्यस्य कस्यचित् स्थानस्य कस्मिंश्चिदाश्रमे तथा वैखानसरूपेण तपस्तप्य-
मानस्य तपस्या कुर्वतः, असौ जनकस्य कतिपये संवत्सराः कियन्तो वत्सराः
अतीता इति शेषः ।

दैवसाहचर्याज्जबल्य “तत्र दैवमभिव्यक्तं पीरुषं पीर्वदेहिकं ।” पूर्वजन्मकृतं पापं
पुण्यं वा इह जन्मनि अभिव्यक्तं फलजननोन्मुखीभूतं सत् दैवमिति कथ्यत इत्यर्थः ।

“वानप्रस्थो वैखानसोऽग्रहः” इति त्रिकाण्डशेषः ।

सौधा । तदो किञ्चित् आअदो ? । (द)

भाण्डा । चिरन्तनप्रियसुहृदं प्राचितसं द्रष्टुम् । (ध)

सौधा । अवि अज्ज सम्बन्धिणीहिं समं संबुत्तं से दंसणं
णवत्ति ? । (न)

भाण्डा । सम्प्रतेऽपि भगवता वशिष्ठेन देव्याः कौशल्यायाः
सकाशं भगवत्यरुन्धती प्रहिता, यत्स्वयमुपेत्य वैदेहो द्रष्टव्य
इति वक्तुम् । (प)

(द) ततः किमित्यागतः ? ।

(न) अपि अद्य सम्बन्धिनीभिः समं संबुत्तमस्य दर्शनं न वेति ? ।

तत्र वानप्रस्थो द्विविधः, पचमानकोऽपचमानकश्च, तत्र जनकः अपचमानकः
मासादिवर्जनात् । तथाचैकादशीतत्पृष्ठत बौधायनवचनं—

“वनस्थानाममासवृत्तीना”मित्यादि ।

(द) सौधेति । किं कस्माद्धेतोः, ततस्तस्मात् चन्द्रद्वीपतपोवनादित्यर्थः ।

(ध) भाण्डेति । चिरन्तनं बहुकालीनं, प्रियसुहृत् प्रियसखः तं प्राचितसं
वान्मीकि । चिरं भव इति चिरन्तनः “सायं चिर”मित्यादिना तनट् ।

(न) सौधेति । अपिशब्दः प्रश्ने । सम्बन्धिनीभिः वैवाहिकीभिः, कौशल्या-
दिभिः समं सह अस्य जनकस्य, दर्शनं साक्षात्कारं ।

(प) भाण्डेति । स्वयं आत्मना, नतु केनचित् प्रतिनिधिनेत्यर्थं तथात्वे
यत्रसमादरशोकानां लाघवप्रतीतिः, स्यादिति भावः । उपेत्य गत्वा वैदेहः, विदेह-
देशाधिपतिर्जनकः, द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्यः, इति वक्तुं सम्प्रत्येव नतु पूर्वंमित्यर्थः ।
प्रहिता प्रेरिता । अतएव इदानीमपि जनकस्य कौशल्यादिभिः सह साक्षात्कारो
न जातः, किन्तु सम्भवत इतः परं भविष्यतीति भावः ।

सौधा । जधा एदे स्थविरा परस्परमिलिदा, तधा अह्मे वि
वटुकैहिं समं मिलिअ अणज्जाअमहुसवं खेलन्ता सम्भावेह्म ।
इति परिक्रामतः । (फ)

भाण्डा । तदयं ब्रह्मवादी पुराणराजर्षिर्जनकः प्राचेतस-
वशिष्ठावुपास्य सम्प्रत्याश्रमवह्निवृक्षमूलमधितिष्ठति, य एषः ।(व)
हृदि नित्यानुषक्तेन सीताशोकेन तप्यते ।

(फ) यथा एते स्थविरा परस्परमिलिता, तथा वयमपि वटुकै सम मिलित्वा
अनध्यायमहोत्सवं खेलन्त. सम्भावयाम. ।

(फ) स्थविरा वृद्धा जनकवशिष्ठादयः । वटुकै. अपरापरवालके । अनध्याये
पाठनिषेधदिवसे चिरमनुष्ठितो यो महोत्सव महानन्दकारव्यापार त, खेलन्त
खिला कुर्वन्त सम्भावयाम सम्मानयाम, अस्मिन्ननध्यायदिवसे चिरानुष्ठितखेलारूपं
महोत्सवं कुर्म इत्यर्थः । छात्रा हि अनध्यायदिवसागमे ब्रह्मानन्दमनुभवन्ति ।
परिक्रामत, सौधातकिभाण्डायनीं गन्तुं पादविचेपं कुरुत इत्यर्थः ।

“बालको मानवो बाल. किशोरो वटुरित्यपि” इति शब्दरत्नावली ।

वटुक इति अल्पार्थे कप्रत्ययः ।

(व) भण्डेति । सचासी अयञ्चेति तदयं सोऽयमित्यर्थः । ब्रह्मवादी वेदवक्ता,
पुराण प्राचीन, राजा- सन् ऋषि राजषि । प्राचेतसवशिष्ठीं वाष्ठीकिवशिष्ठीं
उपास्य साचात्कारालापादिना सन्तोष्यत्यर्थः । य एष इत्यस्य शोकस्थतप्यत इत्यने-
नान्वयः । “वेदस्तु तपोब्रह्म”त्यमरः ।

हृत्तमूलमिति “आधारोऽधिशीडासस्था धीर्व्य” इत्यनेन अधिकारणस्य कर्मत्वः ।

हृदीति । अन्तरभ्यन्तरे प्रसृत परिव्याप्त दहनो वह्निर्यस्य स तथोक्त, अत एव
ज्वलन् दीप्यमानो वनस्पति. शमीहृत् इव य एष जनक, हृदि चित्ते नित्यानुषक्तेन

* अन्तःप्रसृतदहनो † ज्वलन्निव वनस्पतिः ॥ २ ॥

इति निष्क्रान्ती । (भ)

विष्कम्भकः । ॥ ० ॥ (म)

चिरावस्थितेन सततमनुभूयमानेनेत्यर्थः सीतायाः शोकेन निर्वासनदुःखेनेत्यर्थः
तप्यते सन्तापमनुभवति ।

अत्र श्रौतुप्रपमाऽलङ्कारः । तथा साधारणवनस्पतीनां मध्यन्तरे वङ्गिसम्भवो नास्तिप्रव
किन्तु वनस्पतिविशेषस्य शमीरूपस्यैव, तेन विशेषे वक्तव्ये साधारणस्योक्तत्वात् विशेषे
अविशेषाख्यदोषः, स च “ज्वलन्निव शमीद्रुम” इति पाठेन समाधेयः ।

पथ्यावक्तुं वृत्त ॥ २ ॥

(भ) इतीति । निष्क्रान्ती, सौघातकिभाण्डायनी रङ्गालयादिति शेषः ।

(म) विष्केति । विष्कम्भकलक्षणादिकमुक्तं । मध्यमपात्राभ्यां सौघातकि-
भान्दायनाभ्यामपिल्लुमाराभ्याः प्रयोजितत्वात् अथ - शुद्धो विष्कम्भकः । तथाच
साहित्यदर्पण —

“मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः । शुद्धः स्यात् ।”

अत्र “स तदैव सीतादेव्यास्तादृशं दैवदुर्विपाकमुपश्रुत्य वैखानमः सहच”
इत्यादिना “नन्वयमृष्यशृङ्गाग्रमा” इत्यादिना च वृत्तकथाशाना निदर्शनं, तथा “सम्पृत्यैव
भगवता वशिष्ठेन” इत्यादिना वर्तिष्यमाणकथाशानाच्च निदर्शनं बोध्यं ।

* अन्तःप्रदीप्तदहन इति पाठान्तरं ।

† ज्वलन्निवेति पाठभेदः ।

तत प्रविशति जनक ।

जन । अपतेत्र यत्तादृग्दुरितमभवत्तेन महता
विषक्तस्त्रीत्रेण व्रणितहृदयेन व्यथयता ।
पटुर्धारावाही नव इव चिरेणापि हि न मे
निकृन्तन् मर्माणि क्रकच इव मन्युर्विरमति ॥ ३ ॥

अपत्य इति । अपत्ये सन्तानरूपाया सीताया तादृक् अतिदारुण यत् दुरित
पाप पूर्वपापजनितनिर्वासनदुःखमित्यर्थं अभवत्, महता विशालेन, तीत्रेण तीक्ष्णेन,
व्रणितं चतं हृदयं वचो यस्मात् तेन, व्यथयता पीडयता तेन दुरितेन सीताया
निर्वासनदुःखेनेत्यर्थं विषक्त हृदये गाढं निहितं, पटुः विदारणसमर्थं धारया अवि-
च्छिन्नप्रवाहेण निशितागभागेन च वहति प्रचरतीति धारावाही सर्वदाऽवस्थित,
शितधारय्येत्यर्थं, तथा चिरेणापि कालेन बहुकालेनातीतेनापीत्यर्थं नव इव प्रतिदिन
नूतन इव मे मम मनुः सीताशोकं, क्रकच इव करपदमिव (करात इति यस्य
वङ्गभाषा) मर्माणि हृदयसन्धिस्थानानि निकृन्तन् हिन्दन् विदारयन्नित्यर्थं नहि
नैव विरमति निर्वाणं गच्छति । सर्वस्यापि पदार्थस्य कालेन लोपसम्भवेऽपि सीता
शोकोऽयं इदानीमपि प्रतिदिनं नूतन इव सन् मा दहतीति भावः ।

अत्र पूर्णोपमाऽलङ्कारः, तथा नव इवेति भावाभिमानिनी वाच्या गुणोत्प्रेक्षा च,
इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः । हिंशब्द एवार्थे तस्य च नञा अन्यथ, तेन न
निर्गन्धकता दोषः । नञसमभिव्याहाराच्च न अक्रमतादोषोऽपि ।

“क्रकचोऽस्त्री करपत्त ।” “मनुर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि” इति चामरः ।

व्रणं सञ्जातोऽस्येति व्रणितं तारकादित्वादितच् । चिरेणेत्यव्ययं ततोऽपवर्गाथं
जाताया स्मृतीयाया “अव्ययार्चं” तिलोपः ।

शिशुरिणी वृत्तम् ॥ ३ ॥

कष्टम्, एव' नाम जरसा दुःखेन च दुरासदेन भूयः पराक-
सान्तपनप्रभृतिभि स्तपोभिरात्तरसधातुरनुपयुज्यमानो (१)
नाद्यापि मे दग्धदेहः पतति । अन्धतामिस्राह्यसूर्या नाम ते
लोकास्तेभ्यः प्रतिविधीयन्ते य आत्मघातिन इतेप्रवमृषयो
मन्यन्ते । अनेकसंवत्सरातिक्रमेऽपि च प्रतिक्षणपरिभावना
स्पष्टनिर्भासः (२) प्रत्यग्र इव दारुणो न मे दुःखसंवेगः

(य) कष्टमित्यादि । कष्ट' अहो दुःखमित्यर्थः, कष्टमित्प्रचार्थं निश्चसित-
मिति बोध्य' । दारुण' दुःखमिदमिति भावः । एव नाम एवमूतेन सुस्पष्टनेत्यर्थः,
जरसा वार्द्धकेन, दुरासदेन दुःसहेन दुःखेन च सीताशोकजनितेनेत्यर्थं, भूय
पुनरपि पराको द्वादशाहोपवाससाध्यो ब्रतविशेषः सान्तपन' द्वाहसाध्यो ब्रतविशेषः,
पराकसान्तपने प्रभृती आदी येषा तैः, तपोभि वैधक्ष्णेशे नानाविधब्रतोपवासादिभि-
रित्यर्थः आत्ता गृहीता. शोषिता इत्यर्थः रसधातवः देहस्था' द्रवपदार्था रसा-
मासादयश्च धातवो यस्य स तथोक्त, अनुपयुज्यमान. अनुपयुक्त' चीणदुर्वल-
त्वात् सर्वस्मिन्नेव राज्यशासनपरिभ्रमणादिव्यापारे असमर्थ इत्यर्थः । दग्धो दग्ध-
वदसारः देहो न पतति न नश्यति । अविगतमेव दारुणदुःखमनुभवतो ममेदानी
मरणमेव श्रेय इति भाव' ।

ननु तर्हि आत्महृत्यैव क्रियतामित्याह अन्धेत्यादि । हि यस्मात् ये जना आत्मघातिनो
भवन्तीति शेषः, तेभ्यो जनेभ्यः, अन्ध अन्धङ्करणं तामिस्रं अन्धकारसमूहो येष
ते, असूर्याः सूर्यालोकशून्याः सर्वप्रकारालोकरहिता इत्यर्थः, नाम असूर्या इति नाम्ना
प्रकाशिता इत्यर्थः, ते प्रसिद्धाः, लोका. स्थानानि, प्रतिविधीयन्ते निर्दिश्यन्ते
विधातेति शेष' । सुतरामात्महृत्यापि कर्तुं न शक्यत इति भावः ।

(१) अनवष्टम्भ इति पाठान्तर ।

(२) प्रतिक्षणपरिभावनया स्पष्टनिर्भास इति पाठभेद ।

प्रशाम्यति । अयि मातर्देवयजनसम्भवे देवि सीते ! ईदृशस्ते
निर्माणाभागः परिणतः, येन लज्जया स्वच्छन्दमाक्रन्दितुमपि
न शक्यते । हा हा पुत्रि ! (य)

अहो किञ्चित् प्रतीच्यता, कालेन सर्वसैत्रव क्षयात् तवापि शोकचयो
भविष्यतीत्याह अनेकेत्यादि । प्रतिक्षणं परिभावनया सीता चिन्तया स्पष्ट व्रक्त
निर्भास, प्रकाशो यस्य स तथोक्त, प्रत्यय इव नूतन इव प्रतीयमान इत्यर्थः ।
प्रशाम्यति नश्यति । अतः कालेनापि अस्य शोकस्य क्षयाशा सुदूरपराहृतैवेति भावः ।

ईदृश एवम्प्रकार, कुत्सितापवादेन निर्वासनादरण्ये एकाकिन्या' शोचनीय-
मरणान्वित इत्यर्थः, ते तव निर्माणाभाग सृष्टेरश जीवनशेषभाग इतितात्पर्यम् । येन
तादृशदुष्परिणामेन हेतुना । स्वच्छन्द इच्छानुरूप, आक्रन्दितुं रोदितु । चरित-
दोषापवादेन निर्वासिताया निमित्त गोदने तत्सहानुभूतिप्रकाशिन दुश्चरित्वाप्रश्रय-
दानप्रकाशात् महती निन्दा स्यादिति भावः ।

“गुणे रागे द्वे रस” इत्यमरः । “धातु, स्याद्रसरक्तादा”वित्यजयः ।

“प्रत्ययोऽभिनवी नवा” । “अभिप्रायच्छन्द आशय” इति घासरः ।

तमिस्त्राणामिदं वन्दमिति तामिस्र अत्रकारसमूह “तस्येदं” मित्यण् । तेभ्य
इति तादर्थ्ये चतुर्थी ।

पराक्वत्रतमाह मनु “यतात्मनोऽप्रसक्तस्य द्वादशाहमभोजन ।

पराको नामकच्छोऽय सर्वपापापनोदन ।”

सान्तपनमाह याज्ञवल्कर “कुशोदकञ्च गोचीर दधि सूत्र शकृदृष्टत ।

प्राश्यापरैऽङ्गुपवसेत् कृच्छ्रं सान्तपनं चरन् ॥”

“बै धक्षेत्ररूप” इति प्रायश्चित्ततत्त्वादी आर्त्ताभिप्रायः ।

आत्मघातिना गाढान्धकारावतामूर्त्यनामकनरकप्राप्तिरुक्ता वाजसनेयसंहितायाम् ।

अनियतरुदितस्मितं, विराजत्-
 कतिपयकोमलदन्तकुङ्कुलाग्रम् ।
 वदनकमलकं शिशोः स्मरामि
 खलदसमञ्जसमञ्जु- (१) जल्पितं ते ॥ ४ ॥

“असूया नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः ।

तास्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये केचात्महृनो जनाः ॥”

अनियतेति । अनियते अनिर्दिष्टे रुदितस्मिते क्रन्दनहास्ये यस्मिन् तत् तथोक्तं हेतुं विनैव इदानी मेव रुदत् इदानी मेव च हसदित्यर्थः, तथा विराजन्ति शोभमानानि कतिपयकोमलदन्ताः कियत्सख्यकसुकुमारदर्शना कुङ्कुलाग्राणि सुकुलाग्रभागा इव यस्मिन् तत् तथोक्तं, तथा खलत् सम्पूर्णोच्चारणसामर्थ्याभाववशात् असम्पूर्णोच्चारणं असमञ्जसं असम्बद्धं अनुत्पन्नयथायथवाक्यज्ञानत्वात् “मया गच्छसि, त्वं पिबामि” इत्येवं कर्तृक्रियादीनां वाकरणानुसारियोग्यसमावेशरहितमित्यर्थः, तथापि मञ्जुमुश्यावत्वात् मनोहरं जल्पितं भाषितं वाक्यमिति यावत् यस्मिन् तत् तथोक्तं, शिशोः, दन्तजननं सप्तमे मासीति श्रुते सप्तममासादिशैशवावस्थायां स्थिताया इत्यर्थः ते तव वदनं कमलमिव तत् वदनकमलकं पद्मवत् सुन्दरं सुखं स्मरामि, विनष्टेष्टवस्तुनः स्मरणमेव शोक इति शोकलक्षणात् सीतास्मरणात्मकशोकेनाभिभूतोऽस्मीत्यर्थः ।

अत्र यथावद्वर्णनात् स्वभावोक्तिरलङ्कारः, तथा रुदितस्मितादीनां मुख एव सम्भवेन उपमासाधकसङ्गात्, रूपकस्य च वाधकत्वात् लुप्तोपमाद्वयमित्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः । प्रथमपादे तकारस्यासङ्गतपाठात् वृत्तानुप्रासः, असमञ्जसमञ्जुत्वकैकानुप्रासश्चेति संसृष्टिः ।

भगवति वसुन्धरे । सत्यमतिदृढासि । (२)

त्वं वङ्गिर्मुनयो वशिष्ठगृहिणी गङ्गा च यस्या विदु-

र्माहात्म्यं यदि वा रघोः कुलगुरुर्देवः स्वयं भास्करः ।

विद्या वागिव यामसूत भवती, शुद्धिं गतायाः पुर- (१)

स्तस्यास्त्वं दुहितुस्तथा विशसनं किं दारुणेऽमृष्यथाः ? ॥५॥

“समञ्जस सनाप्यात्मभ्रान्तोचितयोरपी”त्यजय ।

रुदित-वित-जल्पितपदानि भावे कप्रत्ययान्तानि । कमलकमिल्यन्पार्थकप्रत्यय ।

पुष्पिताया इत्त । अस्थानुरूप श्लोकी यथा शाकुन्तले

“आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहामे रव्यक्तवर्णरमणीयवच प्रवृत्तीन् ।

अङ्गाग्रप्रणयिनस्तनयान् वहन्तो धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति” ॥ ४ ॥

(२) भगवतोति । सत्यं नियत अतिदृढा अतिकठिनहृदया ।

अतिदृढत्व प्रतिपादयति त्वमिति । त्व मह्यप्रभाववती भवती, वङ्गि अन्तर्ध्यामी अग्निर्देव, मुनयः तपस्याप्रभावेण सर्वज्ञा, वशिष्ठवाञ्छीकिप्रभृतय ऋषयः, वशिष्ठगृहिणी महापतिव्रतात्मना सर्वज्ञा अरुन्वती, स्वतीमहामाहात्म्यावती गङ्गाच, यदिया तथा, रघोः कुलगुरु वसुन्धरादिपुरुष, देवः महामाहात्म्याशालीत्यर्थ, स्वयं साक्षादित्यर्थ भास्कर सूर्यश्च यस्या सीताया माहात्म्यं चरित्रोत्कर्षं पातिव्रत्यमित्यर्थं विदुः जानन्ति । तथा वाक् उपनिषद्वाणी विद्यामिव ब्रह्मज्ञानमिव, भवती त्वं, या सीता, असूत प्रवृत्तवती, पुर अथत स्वसमीपे इत्यर्थं तव सर्वव्यापित्वेन लङ्कायामपि स्थितत्वाटिति भावः शुद्धिं निर्दोषत्व गताया प्राप्ताया अग्निपरीक्षया सर्वथा निर्दोषत्वेन निर्णीताया इत्यर्थं तस्या दृष्टितु तनयाया सीताया, तथा तादृक् दारुणं शोचनीयञ्चेत्यर्थं विशसनं हिंसा चरित्रदोषापवादेन महारण्ये निर्वासनात् विनाशनमित्यर्थं, हिं दारुणे । निष्ठुरः । त्वं किं केन प्रकारेण अमृष्यथा सोढवती । दुश्चिन्ताया परिश्रमिणं विनाशनं शास्त्रानु-सारेण समुचितत्वान् सर्वदेव सह्यते, किन्तु स्वयंविदितशुद्धचिन्ताया अग्निपरीक्षादिभिर्य

(१) तद्वत्तु या देवतमिति पाठान्तरं ।

नेपथ्ये । इत इतो भगवतीमहादेव्यौ । (ल)

जनक । दृष्ट्वा । अये । गृष्टिनोपदिश्यमानमार्गा भगवत्य-
रुन्धतो । उल्याय । कां पुनर्महादेवीत्याह ? । निरुष्य । हा
कथं महाराजदशरथस्य धर्मपत्नी (१) प्रियसखी मे कौशल्या,
क एवं प्रत्येति सैवेयमिति । (व)

... ..

निर्दोषत्वेन प्रमितायाः विशेषत स्वतनयायाः यत्तादृशं दारुणपरिणाम त्व सोढू शक्तासि,
अतएवातिदृढै वासीति भावः ।

अत्र एकया विदुरितिक्रियया बहूना कर्तृतासम्बन्धेनान्वयात् तुल्ययोगिताऽऽङ्गार-
श्रीती उपमाच, अनयोर्मिथोनैरप्रेक्ष्य स्थितेः संसृष्टि तथा त्वमित्येक युष्मत्कर्तृपद
अन्यानि च नामकर्तृपदानि इत्युभयोरैकक्रियासम्बन्धे तत्र “युगपद्वचने पर पुरुषाणा-
मित्यनेन मध्यमपुरुषप्राप्तौ विदुरिति प्रथमपुरुषविभक्तिप्रयोगात् चुप्रतरुस्कागतादोषः,
स तु ‘गङ्गाच यस्या विदु’रित्यत्र ‘यस्याविदस्वर्नदी इति पाठेन समाधेयः । तत् पाठे तु
विदु इति मध्यमपुरुषवहुवचने निपातः, स्वर्णदी गङ्गा, चकाचतुल्यार्थकयदिवा शब्देन
समुच्चयात् न न्यूनपदतादोषोऽपीति सुधीभिर्विभावनाय ।

“वस्तुस्वरूपावधारण विद्यामाहु”रिति वेदान्तभाष्ये भगवच्छङ्कराचार्या ।

“ब्रह्मैव वस्तु”ति वेदान्तसारः ।

शादूर्लविक्रीडित वृत्तं ॥ ५ ॥

(ल) नेपथ्य इति । इत इतः अस्मिन्नस्मिन् पथि, भगवतीमहादेव्यौ आगच्छ-
तामिति शेष । कञ्चुकिना उक्तिरियं ।

(व) जनेति । अये इति विषादसूचकमन्वय शब्दकल्पद्रुमे द्रष्टव्य । गृष्टिना
तदाख्येन कञ्चुकिना उपदिश्यमान निर्दिश्यमानो मार्ग पत्न्या यस्या सा । निरुष्य
विशेषणावलीक्य । इयं दृश्यमाना सैव पूर्वदृष्टा कौशल्याैव इत्येव को जन प्रत्येति

आसीदियं दशरथस्य गृहे यथा श्रीः

श्रीरेव वा किमुपमानपदेन मूषा ।

कष्टंवतान्यद्विव दैववशेन जाता ।

दुःखात्मकं किमपि भूतमहो विपाकः ॥६॥

विश्वसिति, अपितु कोऽपि नेत्यर्थ । नानाविधद्वारुणशोकेन जरसा च अतीवविकृता-
कृतित्वादिति भाव ।

धर्मस्य पत्नी धर्मपत्नी अश्रुघासादिवत् षष्ठीसमास' ।

आसीदिति । इयं दृश्यमाना कौशल्या दशरथस्य गृहे श्री राजलक्ष्मीर्यथा तथा
आसौत, राजलक्ष्मीवत् असाधारणकान्तिपरमसमादरादिविशिष्टा आसीदित्यर्थ । वा
अथवा उपमानपदेन सादृश्यवाचकतया भेदबोधकेन यथाशब्देनेत्यर्थ किं किं
प्रयोजनं अपितु किमपि नेत्यर्थ । कश्चित्पुत्रोऽपि, यथा कौशल्या सा श्रीरेव राजलक्ष्मीरेव
आसीदित्यर्थ । सुतरां अनया साह राजलक्ष्म्या अभेदात् भेदे प्रसक्त्या उपमाया
नास्त्रयकाश इति भाव । वत खेदे । कष्टं दुःखं । दैववशेन द्रष्टव्यवशेन
दुःखमात्मा स्वभावो यस्य तत् दुःखात्मकं दुःखस्वरूपमित्यर्थ किमपि अनिर्चनीय
मित्यर्थ अन्यत् लोकविलक्षणं भूतं कोपि जन्तुरिव जाता अहो विपाक आयुष्ये
परिणाम इत्यर्थ । यस्मादियमविकलराजलक्ष्मीरुपापीदानीमतीवविकृताकृति परिचितु-
मप्यशक्या जाता, ततएव जीवानां परिणामो विषयकार एवेति भाव ।

अत्र प्रथमचरणे श्रीती उपमा, द्वितीयचरणे भेदे अभेदाध्यवसायमूला अतिशयोक्ति,
द्वितीयाङ्गे च भावाभिमानिनी वाचा द्रव्योत्प्रचा, इत्येतेषां परस्परनैरपेक्षस्थिते
संश्लेषे ।

“आत्मायत्नो धृतिर्वृद्धि स्वभावो ब्रह्मवर्ष” इत्यमरः । “भूतं आर्दीपिशाचार्दी
जन्तां क्षौवे विषचिने” इत्यादि मेदिनी ।

तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वसुपमानत्वमिति लक्षणादुपमानोपमेययोर्भेद
आवश्यकः । विधेयप्राधान्येऽपि “उद्देश्यविधेययोर्दृष्टेः श्लेषचनत्वमाख्यातस्य” इति
काशिकाप्रामाण्यात् जातेत्यस्य स्तौत्व । तत्र आख्यतास्य प्रधानक्रियाया इत्यर्थः ।

अयमपरः पापो(१) दशाविपर्यासः । (श)

य एव मे जनः पूर्वमासीन्मूर्त्तो महोत्सवः ।

क्षते चारमिवासह्यं जातं तस्यैव दर्शनम् ॥७॥

ततः प्रविशति अरुन्धती कौशल्या कञ्चुकीच ।

अरु । ननु ब्रवीमि, द्रष्टव्यः स्वयमुपेत्य वैदेह इत्येष वः

वमन्तिलका वृत्तं ॥ ६ ॥

(श) अयमिति । अय उपस्थित कौशल्यासाक्षात्काररूपा, अपर, अन्य, पापं, पापजनितं दशाविपर्यासः - अवस्थापरिवृत्तिं । जातो ममेतिशेषः । सीतया सह चिरविच्छेदे सति एका चिरशोकार्त्तरूपा दशापरिवृत्तिरासीत्, इयञ्च द्वितीया कौशल्याया सह साक्षात्कारे सति सीतागुणानुवाद-परस्परार्त्तनादादिरूपा महादुःखजनिका पापजनिता जाता पापं विना दुःखासम्भवादिति भावः ।

दशाविपर्यासं व्यनक्ति यएवेति । यएत्र कौशल्यालक्षणे जनः पूर्वं सीताविवाहानन्तरदशरथजीवनसमये मे मम मूर्त्तो मूर्त्तिमान् महोत्सवः परमासोदकारणमासीत्, सीतायाविवाहात्परं दशरथजीवितकाले या दृष्ट्वा महान्तमानन्दमनुभूतवानस्मीत्यर्थः, इदानीं तस्यैव जनस्य दर्शनं साक्षात्कारं क्षते देहस्य किन्नस्थाने विदीर्णव्रणादीं वा चारञ्चारसंयोगः लवणादिचारवस्तुसंयोग इव असह्यं सोढुमशक्यं जातं सह्यं सकलशोकोद्दीपकत्वादिति भावः ।

या पूर्वं सुखकारणमासीत् इदानीं सैव दुःखकारणमिति दशाविपर्यास इति च भावः ।

अत्र प्रथमाहं इवशब्दाद्यभावेन प्रतीयमाना भावाभिमानिनी महोत्सवरूपक्रियोत्प्रेक्षा, द्वितीयाहं च श्रौत्युपमा, इत्युभयोर्नैरपेक्षास्थितेः ससृष्टिः ।

(ष) अरु इति । नन्विति कौशल्यासस्त्रीधने, स्वयमात्मना उपेत्य समीपे

(१) अयमपरप्राय इति, अयमपरः प्राय इति च पाठान्तरं ।

कुलगुरोरादेशः, अत एवाहं प्रेषिता, ततः कोऽयं पटे पटे
महानध्यवसायः ।† (ष)

कञ्चु । देवि ! संस्तभयात्मानम्, अनुरुध्यस्व भगवतो वशिष्ठ-
स्यादेशमिति विज्ञापयामि । (स)

कौश । ईदृशे काले मिथिलाधिवो दृष्ट्वोत्ति समञ्जैव
सब्बाइ दुक्खाइ समुम्भवन्ति । ग्ण सक्कणोमि उव्वत्तमाण
मूलवन्धणं ‡ हिअअं अवत्थाविदुं । (ह)

(ह) ईदृशे काले मिथिलाधिपो द्रष्टव्य इति सममेव सर्वाणि दुःखाणि समुद्भवन्ति ।
न शक्नोमि उद्धर्त्तमानमूलवन्धनं हृदयमवस्थापयितुम् ।

गत्वा वैदेहं विदेहदेशाधिपतिर्जनक । वो युष्माकं कुलगुरोवशिष्ठस्य । अत एव
त्वया स्वयमुपेत्य द्रष्टव्यत्वादेव, अहं प्रेषिता प्रेरिता युष्मत्कुलगुरुणेति शेषः । एका
किन्यास्तव गमनस्यासम्भवात् अनीचिल्याच्च त्वत्सहचारिणीकरणाय अहं प्रेषितेति
भावः । ततस्तस्मात् गुरोरादेशस्यावश्यपालनोद्यत्वादित्यथ पटे पटे प्रतिपदक्षेप
कोऽयं किहेतुक इत्यर्थः, महानध्यवसाय अतोवाधस्थानोद्यमः, एकैकपदं गर्त्तव तत
तवोपवेशनादिना अवस्थितिप्रयत्नं कथमित्यर्थः । त्वञ्चेत् गत्वा वैदेहं न द्रक्ष्यसि, तदा
स कुलगुरुर्विरक्तो भविष्यतीति भावः ।

ननु त्रवीमीत्यनेन 'द्रष्टव्य' इत्यादिवाक्यं पूर्वमपि द्विभिरुक्तमिति प्रतीयते ।

(स) कञ्चु इति । आत्मानं हृदयं संस्तभय स्थिरीकुरु । अनुरुध्यस्व
अनुसर प्रतिपालयेत्यर्थः ।

(ह) कौशेति । ईदृशे काले स्ववैधस्य-सौताचिरविच्छेदाभ्यां टारुणीकृत-
समये । सममेव समानमेव युगपदेवेत्यर्थं सर्वाणि दुःखानि स्ववैधस्यसौतानिवांसन-
रामादिविधोगजनितानि कष्टानि समुद्भवन्ति चित्ते आविर्भवन्ति । अतएव उद्धर्त्तमानं

अरु ।

अत्र कः सन्देहः । (च)

सन्तानवाहीन्यपि मानुषाणां

दुःखानि सद्वन्धुवियोगजानि ।

दृष्टे जने प्रियसि दुःसहानि

स्रोतःसहस्रैरिव संप्लवन्ते ॥ ८ ॥

*... and stream**How*

उत्तिष्ठत् वैसैर्दुःखैरुच्छिन्नप्रायमित्यर्थं 'मूलवन्धनं' यथास्थानस्थितिकारकप्रकृतवन्धनं यस्य तत् तथोक्तं 'हृदयं अवस्थापयितुं स्थिरोकर्तुं न शक्नोमि । अत एव नितान्ताकुलतथा तत्र तत्र स्थातुं मे महान् अव्यवसाय इति भावः ।

“सम सर्वसमानयो”रित्यमरः । सममिति उद्भवन्तिक्रियाविशेषणं ।

(च) अरु इति । अत्र जनकदर्शनेन सर्व दुःखाविर्भावविषये ।

तत्र सन्देहाभावं समर्थयति सन्तानेति । 'मानुषाणां सन्तानेन धारया वहन्तीति सन्तानवाहीनि निरवच्छिन्नानीत्यर्थं सतामुत्कृष्टानां वन्धूनां अतीवक्षेहास्पदानां पुत्रकन्यादीनां वियोगात् विच्छेदात् जायन्ते इति सद्वन्धुवियोगजानि दुःखानि, प्रियसि जने प्रियतमे अन्यस्मिन् वन्धुं दृष्टे सति दुःसहानि असह्यानि सन्ति स्रोतःसहस्रैरिव अस्रस्य प्रवाहैरिव संप्लवन्ते उच्छलन्ति । अतः सत्या यदुक्तं सममेवेत्यादि तत्सत्यमेवेति भावः ।

अत्र भावाभिमानिनी वाच्या क्रियोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः, तेन च चन्द्रोदये समुद्रजलानी-
वैल्युपमा व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारश्चनि । तथा समुच्चयप्रयोजनाभावेऽपि अपि-
शब्दप्रयोगादधिकपदत्वदोषः, स च 'सन्तानवाहीनि मनुद्भवानां'मितिपाठेन समाधेयः ।

दृष्टवन्धुविच्छेदे दुःखमेव न भवतीति सत्पदमुपात्तं ।

कुमारसम्भवे एतदनुसृष्टीतिर्यथा “स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवीप-
जायत”इति ।

इन्द्रवज्रा इक्षम् ॥ ८ ॥

कौश । कहं वच्छाए बहुए एवं गदे तस्स राएसिणो मुहं
दंशह्म । (क)

अरु । एष वः श्लाघ्यसम्बन्धी जनकानां कुलोद्बहः ।

याज्ञवल्क्यो मुनिर्यस्मै ब्रह्मपारायणं जगौ ॥ ८ ॥

कौश । एसो सो महाराअस्स हिअआणन्दो वच्छाए बहुए
पिदा राएसो, हद्दो हद्दो, सम्भाविदह्मि अणुवड्ढिमहुसवे
टिअसे, हा देब्ब । सव्वं एब्ब तं णत्थि । (ख)

(क) कथं वत्सया वध्वा एवंगते तस्य राजर्षेर्मुखं दर्शयाम ।

(ख) एष स महाराजस्य हृदयानन्दो वत्सया वध्वा पिता राजर्षिः, हा
धिक् हा धिक्, सम्भावितास्मि अनुपस्थितमहोत्सवे टिवसे, हा देव । सर्वमेव
तत् नास्मि ।

(क) कौशेति । वध्वा सीताया । एव गते एवमकारे दाकणे श्रवस्था-
परिवर्तने जाने सतीत्यर्थः । तस्य राजर्षेर्जनकस्य, सम्बन्धविवक्षया षष्ठी, तेन राज-
पिणेत्यर्थः । अकारणसीतापरित्यागकारिणो रामस्य मातृत्वसम्बन्धात् जनकेन मुख
दर्शयितुं समापि महदप्रतिभत्वं जायत इति भावः ।

एष इति । एष सम्मुखवती वो युष्माकं श्लाघ्य आदरणीय सम्बन्धी वैवाहिकः,
जनकानां जनकवशीयानां कुलोद्बहः कुलधुरन्धरो वर्तत इति शेषः । याज्ञवल्क्यो
मुनिर्यस्मै जनकाय पारायणं सकलं ब्रह्म वेदं जगौ गीतवान् । याज्ञवल्क्यो यं
राजानं समयं वेदमध्यापयामासेत्यर्थः ।

पारं समाप्तिं अयने गच्छति प्राप्नोतीति पारायणं नन्द्यादियुः । +

“वेदस्तत्त्वतपो ब्रह्म” “साकान्यासङ्गवचने पारायणं परायणो” इति चामरः ॥८॥

(ख) कौशेति । महाराजस्य दशरथस्य, हृदय आनन्दयतीति हृदयानन्दः ।
वध्वा सीतायाः । न उपस्थित महोत्सवे प्रचुरानन्दो यस्मिन् स तथोक्तस्त्वस्मिन्

जनकः । उपसृत्य । भगवत्यरुन्धति ! वैदेहः सीरध्वजोऽभिवा-

दयते । (ग)

Correspondence between the purific

यया पूतन्मन्यो निधिरपि पवित्रस्य महसः
पति स्ते पूर्वेषामपि खलु गुरुणां गुरुतमः ।

त्रिलोकीमङ्गल्यामवनितललोलेन शिरसा
जगद्वन्द्यां देवीमुषसमिव वन्दे भगवतीम् ॥ १० ॥

द्विंसे सम्भावितास्मि समादृतास्मि जनकभाजेन दर्शनदानादितिर्षष । दृ'खसमये
महोत्सवोपयुक्तजनदर्शनं प्रत्युत महादृ'खकरमेवेतिभाव । हा देव अदृष्ट । तत
महोत्सवप्रयोजक सर्वमेव वस्तित्यर्थः नास्मि । महाराज', सीता, तत्सन्तानयैनेन
सन्तोष, शोककातरा रामादयोऽपि दूरे वर्तन्ते अहमप्येवं दशमापन्ना, सुतरा
महोत्सवस्य किमपि नास्त्यर्थः ।

(ग) जनक इति । वैदेहः विदेहदेशीयः, सीरो'हर्लः ध्वजो'ध्वजदण्डे यस्य
नः, सीरध्वजनामेत्यर्थः, अभिवादयते प्रणमति, भवतीमिति शेष । "सीरोऽर्कहलयो
पु'सि" इति मेदिनी ।

अभिवादयतायाः कारणमाह ययेति । पूर्वेषां पूर्ववर्तिना गुरुणामपि जगच्छिच-
कतया सर्वपूज्यानामपि मरोच्यादिदेवर्षीणां मध्ये गुरुतम प्रधानतम. प्रकृष्टो
गुरुरित्यर्थः, तथा पवित्रस्य स्वत. पवित्रस्य त्यर्थ. महसो ब्रह्मतेजस निधिरपि आश्रयोऽपि
ते तव पतिर्भर्ता वशिष्ठः, यया त्वया पूतन्मन्य. आत्मानं पवित्रं मन्यते । अनितललोलेन
मूलवचञ्चलेन भूमिर्स्पर्शिनिति यावत् शिरसा मस्तकेन त्रिलोकीमङ्गल्यां त्रिभुवन-
कल्याणकारिणी जगद्वन्द्या सर्वपूज्या देवीमुषसमिव उषाकालाधिष्ठात्री देवतामिव-
भगवती भवती वन्दे प्रणमामि ।

अत्र षूषोपिमाऽलङ्कारः ।

"महस्तत्सवतेजसो." । "प्रयूषोऽस्मि ख कल्प्य सुषःप्रत्युषसी अपि" इति चास्य ।

अरु । परं ज्योतिस्ते प्रकाशताम्, अयं स त्वा पुनातु देवः
परोरजा, (१) य एष तपति । (घ)

पूतमात्मानं नन्यत इति पूतमन्य, "खश्चात्मने" इति मन्यते खश् "ऋम्भारु-
योर्म्भीऽन्त" इति सकारागम । तथाणा नोकाना समाहार इति विलीकी द्विगोर्नदा-
दित्वादीप्रत्यय ।

साक्षी भर्तार पुनातीत्याह अङ्गिरा —

"ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा भिवघ्नो वापि यो नर ।
त वै पुनाति सा नारी त्याङ्गिरसभाषितम् ।"

साध्वरा, पूज्यत्वमाह सत्स्यपुराण —

"तस्मात् साध्वर स्त्रिय पूज्या, सततं देवश्चानै, ।
तासा राज्ञा प्रसादेन धार्थ्येने च जगच्चयम् ॥

शिखरिणी वृत्तम् ॥ १० ॥

(घ) अरुइति । पर ज्योति सर्वप्रधान तेज, परब्रह्मेत्यर्थं ते तत्र
प्रकाशताम् परमात्मसाक्षात्कारस्तव भवत्वित्यर्थ । तदारजसो रजोगुणात् पर परवर्त्ता
एष सर्वलोकप्रत्यक्षगोचर य सप्तपति—तापदान करोति, अय स देव आदित्य त्वा
पुनातु पवित्रीकरोतु । इत्याशीर्षादइय । परोरजा इति "अपस्करादयथे"ति समुट्-
निपात ।

अत्र परज्योति, शब्देन परब्रह्मेवोच्यते । तथाच श्रुति, "एष सम्प्रसादोऽस्मा-
च्छरीरात् समुत्थाय पर ज्योतिरुपसम्पद्य स्वन रूपेणाभिनिष्पद्यते । अत्र वेदान्तरुत्तं
"ज्योतिर्दर्शना"दिति । तत्र शाङ्करभाष्यं "परमेव ब्रह्म जोति शब्द"मिति । (१ अ,
३पा, ४० सू)

य एष तपतीत्यनेनादित्योऽभिप्रेतः । तथाच छान्दोग्योपनिषत् "य एवासी तपति
तमुदगीथसुपासीत्, ।

(१) परोरजसामिति पाठान्तरं ।

जन । आर्य्य गृष्टे ! अपि कुशलमस्याः प्रजापालमातुः ? (ङ)
 कञ्चुकी । स्वगतं ।* निर्विशेषमतिनिष्ठुरमुपालब्धाः स्मः ।
 प्रकाशम् । राजर्षे ! अनेनैव मनुजना चिरपरित्यक्तरामभद्र-
 मुखचन्द्रदर्शनां नार्हसि त्वं दुःखयितुमतिदुःखितां देवीम् ।

अत्र रजःपदं तमसोऽप्युपलक्षणं तेन रजस्तमोभ्यामसृष्टं केवलसत्त्वमय इत्यर्थं सर्वप्रकाशकत्वात् । तथाच साख्यकारिका—

“सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमित्यादि ।

(ङ) जनेति । गृष्टिरिति कञ्चुकिनो नाम तत्सम्बोधनं गृष्ट इति ॥ अपिशब्द प्रश्ने । प्रजापालमातुः कौशल्यायाः कुशलं वर्त्तते किमित्यर्थः । यं खलु यथार्थत्वमयथार्थत्वं वा अपराधमनपराधं वा न्याय्यत्वमन्याय्यत्वं वा अविवेच्य कर्म कुरुते स सर्वैरेवावज्ञायते, तथाच रामचन्द्रः खल्वदूरदर्शिनीना साधारणप्रजानामयथार्थापवादेन निरपराधा सीतामन्याय्यभावेन केवलप्रजारञ्जनाय निर्वासितवानिति नितान्ततरल-स्वभावताप्रकाशादवज्ञेय इति भावः । एतेन रामं—कौशल्याञ्च प्रति जनकस्य महान् विरागो व्यज्यत इति वस्तुना वस्तुञ्चिनिः ।

(च) कञ्चुकीति । निर्नविद्यते विशेषो यस्मात् तन्निर्विशेषं निरतिशय अतिनिष्ठुरं नितान्तपुरुषञ्च यथा स्यात्तथा उपालब्धा तिरस्कृता स्म वयमिति शेषः ॥ नि सङ्कोचालापकारिणी कौशल्या प्रति—पूर्वमिव—प्रियमखिलं—अपि कुशलं ते’ इत्येव साक्षादपृष्ट्वा सम-समीपे वैवाहिकीति सम्बन्धबोधकपदाप्रयोगात् प्रजापालमातुर्गिति सोल्लुहलन पदप्रयोगाच्चेति भावः ।

अनेनैव सीतानिर्वासनजनितेनैव मनुना क्रोधेन चिरं परित्यक्तं रामभद्रस्य सुख-चन्द्रदर्शनं यथा ता तथोक्ता । अतिदुःखिता सीतानिर्वासनेनैव निरतिशयदुःख-शालिनीमित्यर्थः दुःखयितुं पुनः क्लिष्टा कर्तुं । देवी कौशल्या । सीतानिर्वासनेनैव भवानिव इयमपि रामं प्रति नितान्तकुपिता सती परमस्नेहवशादविरतदृष्टपूर्वमपि

रामभद्रस्यापि। द्वैवदुर्नियोगः कोऽपि, यत् किल समन्तात्-
प्रवृत्तवीभत्सकिंवदन्तीकाः पौरजानपदा नाग्निपरिशुद्धिमप्य-
ल्पकाः प्रतियन्ति, इत्यतो दारुणमनुष्ठितं । (च)

जन । आः । कोऽयमग्निर्नामास्मत्प्रसूतिपरिशोधने, कष्टम्,
एवं वादिना जनेन रामपरिभूता अपि वयं पुनः परिभूयामहे । (छ)

रामभद्रमुखचन्द्रनिदानो नावलीकयति परमदुःखिता च जानेति रामविज्ञेये भवत-
पक्षपातिनी, सुतरा देवी प्रति ईदृशवाक्यप्रयोगस्ते न युक्तिसङ्गत इति भावः ।

तर्हि राम एव तिरस्करणीय इत्याह रामभद्रस्यापीति । कोऽपि अनिर्वचनीय
द्वैवदुर्नियोग दुरदृष्टकृतप्रेरण, यत यस्मात् द्वैवदुर्नियोगादित्यर्थः । समन्तात् सर्वासु
दिक्षु प्रवृत्ता उपस्थिता, वीभत्सा निन्दिता किंवदन्त्य "नि सहाया सीता वतसरप्राय
यावत् सहाया स्थिता तथापि अवाधेन सा पुनर्गृहीता" इत्य अपवादा येभ्य स्ते तद्योक्ता,
अत एव अल्पका अनिश्चितहेतुकपरापवादकारित्वात् सुद्रागया पौरजानपदा, पुन-
वासिनो देशवासिनश्च जना अग्निपरिशुद्धिमपि अग्निपरोक्षया प्रमाणितनिर्दोषत्वमपि
न प्रतियन्ति न विश्वसन्ति, सीताया अग्निपरीक्षया प्रतिपादित निर्दोषत्व शृण्वन्तोऽपि
न विश्वसन्त केवल निन्दन्तोत्यर्थः । इति वाक्यसमाप्ता । अत कारणात् दारुण
निर्वासनरूप भयङ्करं कष्टम् अनुष्ठितं कृतं रामभद्रेणेति शेषः । अस्मिन् निर्वासने
रामस्य विरागो विज्ञेयो वा न कारणं किन्तु दुःखमेवेति निर्दोषो रामोऽपि न निन्दनीय
इति भावः ।

(छ) जनेति । आ इति कोपसूचकमन्वयः । अस्मत्प्रसूते मम तनयाया,
माताया परिशोधने पवित्रताकरणे अथ त्वया उच्यमान अग्निर्नाम अग्निरिति प्रसिद्धः
पदार्थः क, अपि तु कोऽपि नेत्यर्थः । पवित्रताविषये सीतातः अग्निर्न्यून एवेति भावः ।
एव 'अग्नी सीताया शुद्धि'रिति वाक्यं वदति य स एव वाटी तेन, जनेन कश्चुकि-

† रामभद्रेणापि समन्तात् प्रवृत्तवीभत्सकिंवदन्तीका...दारुणमनुष्ठितमिति
पाठान्तरः ।

अरु । निःश्वस्य । एवमेतत्, अग्निरिति वत्सां प्रति परिलघून्य-
ञ्चराणि, सीतेत्येव पर्याप्तम् । हा वत्से ! (ज)

शिशुर्वा शिष्या वा यदसि, मम तत्तिष्ठतु तथा
विशुद्धेरुत्कर्षं स्वयि तु मम भक्तिं द्रढयति ।
शिशुत्वं स्त्रैणं वा भवतु, ननु वन्द्यासि जगतो
गुणाः-पूजास्थानं, गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः ॥११॥

अमृतिना लोकेन, रामेण परिभूताः चरित्रदोषापवादेन सीताया निर्वासनात् तिरस्कृता अपि वयं पुनः परिभूयामहे तिरस्कृताः स्मः । दृष्टसम्पर्केण निर्दोषस्यापि दोषः स्यादिति रामेण चरित्रदोषापवादेन सीताया निर्वासनात् तस्या जनकतया अहमप्यवमानितः, परञ्च तस्याः अग्निशुद्धिं वदतां जनैः स दोषो दृढीकृत इति पुनरप्यवमानित इति भावः ।

“प्रसूतिः । दुहिते”ति शब्दकल्पद्रुमः ।

अरु इति । एतत् त्वयोक्त कौश्यामित्यादिवाक्यं, एवं सत्यमित्यर्थः । स्वयमपि तद्वाक्यस्य सत्यत्व प्रतिपादयति अग्निरिति । वत्सा प्रति सीताविषये अग्निरिति अचराणि “अग्नि”इत्यानुपूर्वीका वर्णाः परिलघूनि न्यूनानि । सीतया सह पवित्रतांश्च अग्नेस्तुलनाया क्रियमानाया पातिब्राह्मणधर्मेण सीतैव विशिष्यते इत्यर्थः । अत्राचर-
शब्दस्य तत्प्रतिपादार्थे लक्षणा । सीतेत्येव सीता इति नामैव, पर्याप्तं यथेष्टम् । सीताया एतावान् चरितोत्कर्षो जगत्या प्रथितः, यत् सीतानामोच्चारणमात्रेणैव सर्वेषां हृदये तस्या लोकोत्तरा पवित्रताविर्भवतीति तत्प्रतिपादने अग्निर्न समर्थ इति भावः ।

“कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामिष्टं यथेष्टित”मित्यमरः ।

शिशुरिति । हा वत्से । मम समीपे त्वं शिशुः वयोऽल्पत्वकशात् बालिका वा शिष्या पातिब्राह्मणधर्मापदेशादिना शिचणीया वा असि भवसि इति यत् तत् शिशुभवनं शिष्याभवनं वा शिशुत्वं शिष्यत्व इत्यर्थः तथा तेनैव प्रकारेण तिष्ठतु त्वया साईं मे ब्रह्म-
व्यवहारः शिशुभावेन शिष्याभावेन च भवतु इत्यर्थः, तु किन्तु विग्रहः पवित्रताया

कौश । अस्मो उन्मीलन्ति वेत्रणाओ । इति मुञ्चति । (भ)

जन । -हा कष्ट ! किमेतत् । (ज)

(भ) अहो उन्मीलन्ति वेदना ।

उतकर्ष उतकृष्टता त्वयि मम भक्ति प्रज्यत्वनानुराग द्रढयति दृढीकरोति' प्रथम-
संवालीकिकसौन्दर्यादिदर्शनात् देवाशज्ञानेन सामान्यतो भक्तिर्जाता इदानीन्तु चरितोत्-
कर्षस्ता दृढीकरोतीत्यर्थ । न केवल मम अपितु सर्वेषामेव त्वयि भक्तिर्जायते इत्याह
शिशुत्वमित्यादि । शिशुत्व अल्पवयस्कत्व स्त्रैण स्त्रैत्व वा भवतु तवेतिशेष तथापि
जगतो जगज्जनस्य वन्द्या ननु, भक्त्या पूजनोद्वैभ असि भवसि । ननु बालिका स्त्री कथ
सर्वेषा पूजनीया स्यादित्याह गुणा इत्यादि । गुणा धर्मपातित्रात्यसञ्चरित्वाद्य
पूजाया स्थान आम्पद प्रयोजको हेतुर्नित्यर्थ, गुणेषु तादृशगुणवत्सु जनेषु लिङ्ग
स्त्रीत्वपु स्नादिक न च पूजास्थान न वा वयो जीवनकालश्च अल्पवयस्तु प्रवयस्तु वेत्यर्थ,
पूजास्थान । सुतरा त्व पातित्रत्यादि गुणेनैव पूज्यासीति भाव ।

अत्र सामान्येन विशेषसमथनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कार तत्रा "नचनिङ्ग" नच वय" इ-
त्यनेन निङ्गवधसो पूजाकारणतानिगासात् शास्त्री परिमन्व्याच इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन
सङ्कर ।

यदिति तदिति च क्रियाविशेषण । दृढ करोतीति इति "रगञ्चकृतो सद्योर्व्य-
ञ्जनाद"रिति ऋकारस्य रत्व । स्त्रिया भाव इति स्त्रैण "स्त्रीषु स्या नगस्त्री" इति
नण्प्रत्यय । ननुगञ्चोऽवधारणे ।

चकारद्वय प्रत्येकप्राधान्यसूचनार्थ ।

शिशुरिणी वृत्त ॥ ११ ॥

(भ) कौशेति । वेदना शोकजनितदुःखव्यथा उन्मीलन्ति प्रादुर्भवन्ति नवी
भवन्तीत्यर्थ सौताया अशेषगुणानुवादश्रवणादिति भाव ।

(ज) जनेति । एतत् कौशल्याया मुञ्चापत्रत्व कि किम्प्रकार ।

(ए कि ? इति सङ्गभाषा) ।

अरु । राजर्षे ! किमन्यत् । (८)

स राजा तत्सौख्यं स च शिशुजन स्ते च दिवसाः

स्मृतावाविर्भूतं त्वयि सुहृदि दृष्टे तदखिलम् ।

विपाके घोरेऽस्मिन्नथ (१) खलु विमूढा तव सखी-

पुरन्ध्रीणां चित्तं कुसुमसुकुमारं हि भवति ॥ १२ ॥

(८) अरु इति । अन्यत् अन्यप्रकारं कि अपितु किमपि नान्यप्रकार-
मित्यर्थः । तथाच भूर्च्छिनेय नान्यप्रकारमापन्नेति भाव । (आर कि ? इति
वङ्गभाषा) ।

सकारणा तामेवाह स राजेति । सुहृदि प्रियसखे त्वयि दृष्टे सति स राजा
दशरथः, तत् सौख्यं तत्कालीनसुखसन्तानं, स च शिशुजन सीतारामचन्द्रादि,
ते दिवसाश्च अनुभूतपूर्वानि सुखकराणि दिनानि, तदेतत् अखिलं दशरथादिमम
स्मृतौ आविर्भूतं स्मृतिपथाद्दृढं । अथ अनन्तर अस्मिन् अनुभूयमाने घोरे विपाके
अवस्थाविपर्यये स्मृतावाविर्भूते सतीत्यथ तत्कालीनावस्थया सह इदानीन्तनावस्थया
पर्यालोचनयेत्यर्थः, तत्र सखी कौशल्या विमूढा भूर्च्छापत्न्या । ननुभयोरवस्थयोः स्मरण-
मात्रेण कथं भूर्च्छा स्यादित्याह पुरन्ध्रीणामित्यादि । हि यस्मात् पुरन्ध्रीणा पति-
पुत्रादिसतीना कुलस्त्रीणां चित्तं मनः, कुसुमसुकुमारं पुष्पवत कोमलं तत्र दृष्ट्वा
सहिष्णु इत्यर्थं भवति । अतएवोभयोरवस्थयोः स्मरणेनैव भूर्च्छितेति भावः ।

अत्रापि सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः, कुसुमसुकुमारमिति
लुप्तोपमया सङ्कीर्णः ।

सुखमेव सौख्यं स्वार्थे यण् । तदिति “नपुंसकानपुंसकयोर्णपुंसकमेकवचनम्”
इति नपुंसकत्वं एकवचनञ्च ।

“पुरन्ध्री । पतिपुत्रदृष्टिवादिमती” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

शिखरिणी वृत्तं ॥ १२ ॥

(१) ननु खलु इति पाठान्तरं ।

जन । हन्त हन्त ! (१) सर्वथा नृशंसोऽस्मि संवृत्तः (२) यश्चिरस्य दृष्टान् प्रियमुद्ददः प्रियान् दारान् न स्निग्धं पश्यामि । (३) स सम्बन्धी स्नाध्य', प्रियमुद्ददसौ, तच्च हृदयं स चानन्दः साक्षा, अपिच निखिलं जीवितफलम् । (३) शरीरं, जीवो वा, यदधिकमतो वा प्रियतमो महाराजः श्रीमान् किमिव मम नामीद्दशरथः ॥१३॥

(३) जनेति । हन्ति विपादसूचकमन्वय द्विर्वचनञ्च विपादे । नृशंसं निष्ठुर । चिरस्य दृष्टान् बहुपूर्वदृष्टानित्यर्थ, प्रियमुद्दद दशरथस्य, दारान् भार्या, स्निग्धं सखेह । यो वन्धुजन सवथा सखेह नावलीकयति स निष्ठुर एवेति भाव ।

स इत्यादि । स दशरथ स्नाध्य अतीवसद्गुणजातत्वात् प्रशस्य सम्बन्धी वेवाहिक, असी दशरथ प्रियमुद्दत् परमप्रणयाम्पद सखा, तच्च स च दशरथ हृदय हृदयरूप-प्रौतिभाजन स च दशरथ साक्षात् चाक्षप्रत्यक्षविषय मूर्तिसानित्यर्थ आनन्द आमोद, अपिच अन्यच्च दशरथ निखिल समस्त जीवितस्य सम प्राणधारणस्य फल सुखमेव सर्वेषा जीवनस्य सर्वदाभीष्टतया वास्तविक फल निरतिशयमनोनुकूलत्वात् तच्च दशरथ आसीदित्यर्थ तथा दशरथ शरीरं सुस्थित्वा कार्यसम्पादनात् अमुम्यत्वेच कार्यहाने मम गात्रस्वरूप तथा दशरथ जीव अतीवप्रियत्वात् तस जीवात्मा अहङ्कार-विशिष्ट चैतन्यमित्यर्थ वा अथवा अ एभ्यो हृदयादिभ्यो यत् वस्तु अधिक प्रियत्वेना-तिरिक्त जगत्यामस्तीति शेष तादृशोऽपि प्रियतम दशरथ आसीदिति सर्वत्रान्वय । अतएव श्रीमान् राजलक्ष्मीवान् महाराजो दशरथ मम किमिव नामीत् अपितु सर्वमेवासीदित्यर्थ । दशरथस्य मे जीवन मामीदिति भावः ।

(२) कष्टमिति पाठान्तर ।

(२) अन्यपुस्तके सहज इति पाठो नास्ति ।

(३) जीवितपद मिति पाठभेद ।

कष्टम्, इयमेव सा कौशल्या ।

यदस्याः पत्युर्वा रहसि परमं दूषितमभू-

दभूव' दम्पत्योः पृथग्गहमुपालभ्यविषयः ।

प्रसादे कोपे वा तदनु मदधीनो विधिरभू-

दल' वा तत् स्मृत्वा दहति यदवस्कन्द्य हृदयम् ॥१४॥

अत्र आनन्दस्य चाक्षुषप्रत्यक्षविषयत्वाम्बन्धेऽपि तत् सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः तथा दशरथे हृदयत्वजीवितफलत्वशरीरत्वजीवत्वानासारीपात निरङ्ग' मालारूपक तथा हृदयादिभ्योऽधिकप्रियवस्तुनोऽप्यम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरपरातिशयोक्ति' तथा चतुर्थचरण-गत वाक्यार्थं प्रति प्राथमिकचरणतयगतवाक्यार्थानां हेतुत्वात् काव्यलिङ्ग' अर्थापत्ति-श्रुति, एतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्गर ।

“य आघारस्तदधिकरण”मित्यादिशतु तच्चेति प्रकृत्यमानलिङ्गत्वेन हृदयविशेषणत्वात् नपु सक' । इवशब्दो वाक्यालङ्कारि ।

“साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययो”रित्यमरः ।

अहङ्कारविशिष्टपुरुषस्य जीवत्वमाह साख्यसूत्र ।

“विशिष्टस्य जीवत्वमन्वयव्यतिरेका”दिति । (सा ६ अ ६३ सू) “जीवत्व प्राणित्व तच्चाऽहङ्कारविशिष्टपुरुषस्य धर्म”इति तद्भाष्यञ्च ।

शिखरिणी वृत्तं ॥ १३ ॥

यदस्यादिति । अस्याः कौशल्यायाः, पत्युर्वा अस्या एव भर्तुर्दशरथस्य वा रहसि निर्जनस्थान यतपरम दूषित अत्यन्त दूषणं प्रणयकालह इति यावत् अभूत्, तदर्थमह दम्पत्योः उभयोरिव जायापत्योः पृथक् स्वतन्त्र यथा स्यात्तथा उपालभ्यस्य तिरस्कारस्य विषय पात' अभूत् । तत्र सखा मा प्रतीदृशमन्याय्यमाचरितवान् तथापि त्वमुदासोन इति कीदृशीलीकस्तु' यन्नैनं शिचयसि इत्यं कौशल्या मासुपालध्वषती, तथा तत्र सखी नितरामन्याय्यकारिणी इत्यवगच्छन्नपि उपेक्षमाणीभवानावयोः कालह कौतुकमिव मन्वने कि “ इत्थं दशरथोपि मासुपालध्ववानित्यये, तदनु तदनन्तरं प्रसादे उभयोर्मनीमालिन्यदूरीकरणे कोपे वा क्रोधोत्पादने वा मदधीनो समायत्तो विधि

अरु । हा कष्टम् । अतिचिरनिरुद्धनिश्वासनिष्ठुरं हृदय-
मस्याः । (ड)

जन । हा प्रियसखि । कमण्डलूदकेन सिञ्चति । (१) (ढ)

कञ्च । सुहृद्वि प्रकटय्य सुखप्रदः

प्रथममेकरसामनुकूलताम् ।

न्यवस्था अभूत् । दम्पती परस्पर प्रति प्रमादयितु कोपयितु वा अहमेव समर्थोऽभव-
मित्यथ । अतएवाहमुभयोरपि परमविश्वस्तवन्गुणसमिति भाव । वा अथवा
तत् समस्त ता घटनावल्लोमित्यर्थं स्मृत्वा अल तत्स्मरणेन नान्नि प्रयोजनमित्यर्थं यत्
घटनाहन्दं स्मृत सदिति शेष हृदयं अवस्कन्द्य आक्रम्य दहति शोकरूपेण परिणत सत्
मन्तापयति । पूर्वघटनावलीना स्मरणेन केवलं हृदय शोकागुरमेव भवति नतु खल्विदानी
किमपि अन्यत् फलमस्तीति निष्कर्ष ।

अव दम्पतीनिष्ठदृषणरूपकारणात् जनकस्योपालम्भरूपकार्योत्पत्तेः असङ्गति-
रलङ्कार ।

प्रथमं वाक्यं समुच्चये तथाच “वा स्याद्विकल्पोपमयो रीवायेच समुच्चये” इति विश्व ।
“विविक्त विजनच्छन्ननि गलाका स्तधारह” इत्यमरः ।

स्मृत्वा अन्नमिति “अलंखल्लो प्रतिषेधयो क्त्वावे”ति क्त्वाप्रत्यय ।

शिखरिणी वृत्त ॥ १४ ॥

(ड) अरु प्रति । अतिचिरं अतिवहुकाल निरुद्धैरभ्यन्तरावर्त्ते निश्वासे
निष्ठुरं कठोर कठोरत्वात् नियन्त्रमित्यर्थं । निश्वासाभावात् वच स्थल निस्पन्दमात्
इति निष्कर्ष ।

“कठोरं निष्ठुरं दृढ”मित्यमर ।

(ढ) जनेति । हा प्रियसखि । कीदृशीमवस्था गतासीति शेषः । सिञ्चति
कौशल्यामिति शेष ।

(१) कमण्डलुजलेनेति पाठान्तर ।

विधिरहो विशिनष्टि मनोरुजम् ॥ १५ ॥

कौश । संज्ञा लध्वा । हा वच्छे जानइ ! कहिं सि, सुमरामि
दे विआहलच्छीपरिगहेकमण्डणं पप्फुरन्त सुद्धहसिदमुद्धमुह-
पुण्डरीअं, आप्फुरन्तकीमुदचन्दचन्द्रिआसुन्दरेहिं अङ्गेहिं

(ण) हा वत्से । जानकि । कस्मिन्नसि, स्मरामि ते विवाहलक्ष्मीपरिगहैक-
मण्डणं प्रस्फुरच्छुद्धहसितसुग्धमुखपुन्दरीक, आस्फुरत्कौमुदचन्द्रचन्द्रिकामुन्दरै-

सुहृदिति । विधि विधाता सुहृत् सखिव प्रथमं आदौ वाक्यकालावधि रामवनवास-
पर्यन्तमित्यर्थः एकः अविमिश्रः दुःखेनासयुक्त इत्यर्थं रसः सुखाखादौ यस्या ता धारावा-
हिककेवलसुखशालिनीमित्यर्थः अनुकूलता आनुकूल्य प्रकटय्य प्रकाश्य सुखप्रदः सन् अहो
वत पुनः अकाण्डे अनवसरे वार्द्धकेन्तादृशदारुणं दुःखासृष्टिभूत्वेन अयोग्येकाल इत्यर्थः
विवर्त्तनेन परिवर्त्तनेन दारुणो भयङ्करः, रूपान्तरधारणेन नृशंस इत्यर्थं मनोरुज
चित्तपीडा-विशिनष्टि-विशेषेण करोति नानाविधदुर्घटनाकारणेन दारुणं दुःखमुत्पादय-
तीत्यर्थः ।

अव सुखप्रदविधे दुःखोत्पत्तेर्विधमांलङ्कारः सुहृदिवेति श्रौत्या उपमया सङ्गीर्यते ।

“अहो । विषादः” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

“काण्डोऽस्त्री दृष्टवाणार्ववर्गावसरवारिषु” इत्यमरः ।

द्रुतविलम्बितं वृत्तं “द्रुतविलम्बितमाह न भौ भरा” वितिलचणात् ॥ १५ ॥

(ण) कौशेति । संज्ञा चैतन्यं । विवाहलक्ष्म्याः विवाहकालीनशोभायाः
परिग्रहो धारणमेव एकं अद्वितीयं मण्डलं भूषणं यस्य तत्, कृत्विमालङ्काराभावेऽपि
तात्कालिकस्वाभाविकशोभयैव अतीवशोभितमित्यर्थः । प्रस्फुरता विकसता गङ्गेन
निर्मलेन हसितेन स्मितेन सुग्धं मनोहरं सुखं पुन्दरीकं पद्ममिव तत् तथोक्तं
स्मरामीत्यनेनान्वयः । आस्फुरन्ती सम्यक्प्रकाशमाना कौमुदस्य कार्तिकमासीयस्य

उल्लासेहि, जादे ! / पुणोवि उज्जोएहि उच्छङ्गं, सव्वदा
महाराजो भणत्ति, एसा रहुउलमहत्तराणं वहू, अल्लाणं
उण जणअसम्बन्धेण दुहिदिआ एव्व । (ण)

कञ्चु । यथाह देवी । (त)

पञ्चप्रसूतेरपि राज्ञ आसीत्

प्रियो विशेषेण सुवाहुशतः ।

वधूचतुष्केऽपि यथैव शान्ता

प्रिया तनूजास्य तथैव सीता ॥ १६ ॥

रङ्गीरुल्लासय, जाने । पुनरप्युद्द्योतयोत्सङ्गं, सर्वदा महाराजो भणति, एषा रघुकुल-
महत्तराणां वधू, अस्माकं पुनर्जनकसम्बन्धेन दुहिता एव ।

चन्द्रस्य चन्द्रिका व्योम्ना तद्वत्सुन्दरैश्चरैरयथै उल्लासय आनन्दय अस्मानिति शेष ।
जाते । कन्यातुल्ये । उत्सङ्गं क्रीड उद्द्योतय-प्रकाशय-उपवेशनेनेत्यर्थ । मत्त-
राजो दशरथ, भणति ब्रवीति स्म । किमित्याह एषा सीता रघुकुलस्य महत्तराणां
प्राचीनानां अस्मात्पितृपितामहादीनामित्यर्थं वधू स्नुषा, पुन किन्तु जनकसम्बन्धेन
जनकेन सह मित्वस्वरूपसम्बन्धेन दुहिता एव कन्यैव, जनकस्य यो यादृश सम्बन्धी
अस्माकमपि स तादृशः सम्बन्धी जनकस्य मम च अभिन्नहृदयत्वात्, अतएव जनकस्य
या कन्या सा ममापि कन्यैवेति भावः ।

अत्र सुखपुण्डरीकमित्यत्र चन्द्रिकासुन्दरैरित्यत्र च लुप्तोपमाऽलङ्कारः । तथा
चन्द्रिकेत्यनेनैव अभिप्रेतार्थनिर्वाहे पुनश्चन्द्रपटोपादानात् पुनरुक्ततादोषः, चन्द्रपद-
परित्यागेन स समाधेयः ।

भणतीति "प्रयोगतय"ति अतोते वर्धमाना ।

(त) कञ्चु इति । देवी कौशल्या, यथाह सत्यं ब्रवीति ।

यथार्थत्वं स्वयमपि प्रतिपादयति पञ्चेति । सुवाहो सुवाहुनामकराचसस्य शतु-
हन्ता रामः; प्रसूयते उत्पाद्यते या सा प्रसूतिरपत्यं, पञ्च प्रसूतय अपत्यानि यस्य तस्य,

जन । हा प्रियसख ! महाराज दशरथ ! एवमसि सर्वप्रकार-
हृदयङ्गमः कथं विस्मर्यसे । (थ)

कन्यायाः किल पूजयन्ति पितरो जामातुराप्तं जनं
सम्बन्धे विपरीतमेव तदभूदाराधनं ते मयि ।

त्वं कालेन तथाविधोऽप्यपहृतः सम्बन्धवीजन्तु तत्
घोरेऽस्मिन् मम जीवलोकनरके पापस्यधिग् जीवितम् ॥१७॥

रामाद्यञ्जलारः पुत्राः, शान्ता च एका कन्येति पञ्चापत्यशालिन इत्यर्थः राज्ञी दशरथस्य
विशेषेण अन्येभ्य आधिकेण प्रिय आसीत् । शान्ता तदाख्यातनजा कन्या यथैव प्रिया,
वधचतुष्केपि नृषाचतुष्टयेपि मध्यं सीता तथैव प्रिया आसीत् ।

अत्र आसौदित्येकक्रियया सुवाहुशत्रुसीतयोरन्वयात् तुल्ययोगिताऽलङ्कारः उपमया
सङ्गीर्यते ।

वत्त इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्मेलनादुपजातिः ॥ १६ ॥

(थ) जनेति । सर्वेण प्रकारेण हृदयङ्गमः हृद्यः प्रीतिभाजनमिति यावत् ।
अतीवप्रीतिभाजनरूपो जनः सर्वदैव मनसि वर्तत इति बहुकालात्ययेऽपि विस्मर्तुं न
शक्यत इति भावः ।

कन्याया इति । किलेति लोकवार्त्ताया । कन्याया पितर पितृपत्न इत्यर्थे
जामातुः कन्याभर्तुः आतं वन्मुत्वेन विश्वस्तं पित्रादिकमित्यर्थः जनं पूजयन्ति दानानु-
गत्यादिना सम्मानयन्ति, द्वयमेव साधारणी चिरन्तनी रीतिरिति किलशब्दस्यार्थः ।
किन्तु सम्बन्धे आवयोरस्मिन् वैवाहिकत्वसम्बन्धे तत् पूजनं विपरीतमेव समाज-
प्रचलितरीतिविरुद्धमेव अभूत् । तत्त्वैपरोत्यमेवाह आराधनं ते मयीति । ते तव
जामातृभितुः मयि कन्यापितरि आराधनं दानानुगत्यसान्त्वनादिना सम्मानन इत्येव
विपरीतमित्यर्थः । त्वं तथाविधोऽपि अशास्त्राद्या ता समाजरोतिमननुरन्धन् केशल-
सरजतौदार्यगुणेन वन्मुजनसम्मानकारकः कालेन समयेन अपहृत लोकान्तरं प्रापितः,

कौश । जादे जाणइ । किं करेमि, दद्ववज्जलेव घडिअवन्ध-
णिञ्चलं ज्जेव हट्टजीविदं मं मन्दभाइणीं ए परिच्चअइ । (द)

(द) जाते जानकि । कि करामि, दद्ववज्जलेपघटितवन्धनियलमेव हत-
जीवित मां मन्दभागिनी न परित्यजति ।

अपीति निन्दासूचकमन्त्र्यं भवादृशसत्पुरुषापहरण कालस्य नितान्तमनुचितमिति
भावः । तथा तत् सीतारूप सन्ध्ववीज आवयोर्वैवाहिकत्वसन्ध्वमूल च काले-
नापहतमित्यन्वयः । अतएव अभिन् घोरे अश्रीयकेशकारणत्वात् भयङ्करे जीवलोको
नरक इव जीवलोक एव नरको वा तस्मिन् पापस्य पापवत् पापं विना दुःखभोगो
न स्यादितिभावः मम जीवित जीवितावस्थया अवस्थानं धिक् निन्दामोत्यर्थः । इदानी
मम मरणमेव श्रेय इति भावः ।

अदोपमाहूपकयो सन्देहसङ्करालङ्कार उभयोरपि साधकवाधकप्रमाणाभावात्,
काव्यलिङ्गञ्च । तथा पूजयन्तीत्यभिधाय पुनराराधनमित्यभिधानात् प्रक्रमभङ्गः, तथा
सन्ध्ववीजमित्यत्र समुच्चयार्थकथकार आवश्यकः, किन्तु नोक्त इति न्यूनपदत्वञ्चेति
दोषद्वयः, आराधनमित्यत्र 'सम्पूजन' सन्ध्ववीजन्तु इत्यत्र च 'सन्ध्ववीजञ्चे'ति पाठे न
'समाधेयः ।

“वार्ता सम्मान्यशो किल” “आप्त प्रत्ययित स्त्रिषु” । “गर्हांसमुच्चय प्रत्यशङ्का-
सम्भावनास्वपी”ति चासरः ।

शर्दलविक्रीडितं वृत्त ॥ १७ ॥

(द) कौशेति । ज्ञाने । पुत्रिः । दृष्टेण दीर्घकालस्याधिना वज्जलेपेन
वज्जनिर्मितत्पेन घटितो विहितो यो वन्ध सयोग तेन नियल सुस्थिर गन्तुसमर्थ
मित्यर्थः, हतजीवितमेव दुर्भाग्यप्राणा एव कर्त्तुं मा मन्दभागिनीं न परित्यजति ।
अहन्तु जीवन त्यक्तुमिच्छाम्ये घ सीताभावे जीवनधारणस्य निष्फलत्वादिति भावः ।

अरु । आश्वसिहि राजपुत्रि ! वाष्पविश्रामोऽप्यन्तराले (१)
कर्त्तव्य एव, अन्यच्च किं न स्मरसि, यदवोचदृष्यशृङ्गाश्रमे
युष्माकं कुलगुरुः, तदुपजातमेव, (२) किन्तु कल्याणोदकं
भविष्यति । (ध)

कौश । भद्रवदि ! अतिक्रान्तो मनोरथो । (न) (३)

अरु । तत् किं मन्यसे राजपुत्रि । (४) सृषोद्यं तदिति,
नहोदं सुचत्रिये ! अन्यथा मन्तव्यं, भवितव्यमेव तेन । (प)

(न) भगवति । अतिक्रान्तो मनोरथः ।

(ध) अरु इति । अन्तराले अवसरे मध्ये मध्ये इत्यर्थे वाष्पविश्रामोऽपि
अश्रुविसर्जनविरामोऽपि । केवलमविरतं रोदनं न कर्त्तव्यमित्यर्थे तथात्वे चक्षुर्नाशाय-
निष्टसम्भावनासत्त्वादिति भावः । अन्यच्च वाष्पविसर्जनविरामकारणमित्यर्थः ब्रवीमीति-
शेषः । कुलगुरुः वशिष्ठः । उपजातमेव जातप्रायमेव नात्र सन्देह इत्येवञ्चार्थः ।
कल्याणमङ्गलं उदकं उत्तरफलं यस्य तत् कल्याणोदकं भविष्यति एतदवस्थान्तर-
नितिशेषः । ऋष्यशृङ्गाश्रमे तस्य यज्ञसम्पादनाय गतोभगवान् वशिष्ठः लोकपद्मपद्म-
श्रुतसीताविसर्जनन्यापारो भृशशोकाकुला कौशल्यामिदमाह स “भद्रे । समाश्रमिहि,
पुवपूर्णोत्सङ्गामिव जानकी पुनर्द्रक्षसि” इति वाक्यस्य सत्यताविश्वासवशादरुन्धत्वा-
सान्त्वनादोऽयमिति मन्तव्यं ।

“उदकं, फलमुत्तर”मित्यमरः ।

(न) कौशेति । मनोरथः अभिलाषः सीतापुत्रदर्शनाकाङ्क्षेतियावत् अतिक्रान्त
अतीतः चिराय नष्ट इत्यर्थः । नानाश्चापदसङ्कुलारण्ये निर्वासनेन सीताया एव
अभावादिति भावः ।

(प) अरु इति । तत्तदित्यर्थः, तत् कुलगुरोर्वचनं सृषोद्य मित्या वाक्य

(१) अन्तरे । (२) तत्तदित्युपजातमेव । (३) कुदो अदिक्रान्तमणो-
रहाए मह एद । (४) राजपुत्रि । इति पाठान्तराणि ।

आविर्भूतज्योतिषां ब्राह्मणानां

ये व्याहाराखेषु मा संशयो भूत् ।

भद्रा ह्येषां वाचि लक्ष्मीर्निष्कृता

नैते वाचं विप्रुतां व्याहरन्ति ॥ १८ ॥

नेपथ्ये कलकल । (फ)

इति किं मन्यसे ? हे सुचक्रिये । सत्त्वविश्रवणजाने । इदं गुरुवचनं अन्यथा मित्याभूतं नहि मन्तव्यं, तेन गुरुवचनेन भवितव्यमेव सत्येन भाव्यमेव । अवश्यमेव सपुत्रासौ सोता पुनः द्रव्यं मि यमत्कुचगुरुसदृशानां विकालज्ञानासृषीनां महासत्य-वादित्वादिति भावः ।

सृष्टा उद्यते मित्या उच्यते इति भ्रष्टोद्य “नान्विद क्वचि”ति क्वप् ।

तेषां महासत्यवादिनां प्रतिपादयति आविरिति । आविर्भूतं प्रकाशितं ज्योतिः ब्रह्माख्यं तेषां तेषां कृतब्रह्मसाक्षात्काराणामित्यर्थं ब्राह्मणानां ये व्याहारा उक्तयः तेषु संशयः वाक्यमिदं सत्यं मित्या वेति सन्देहो माभूत् न भवतु तवेतिशेषः । हि यस्मात् तेषां ब्राह्मणानां वाचि वाक्ये भद्रा कल्याणी निर्दोषित्वर्थं लक्ष्मी यथार्थता-सम्पत्तिं निष्कृता निश्रितलक्ष्मी । अन्यच्च एते ब्राह्मणाः विप्रुता अर्थविप्रवगानिनी मित्या-भूतामिति यावत् वाचं वाक्यं न व्याहरन्ति न वदन्ति ।

अत्र ब्राह्मणानां वाक्यं संशयकर्तव्यत्वाभावरूपकार्यस्य तदीयसत्यत्वरूपकारणेन समर्थनात् कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽथान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

“व्याहार उक्तिर्लपितः” । “सम्पत्तिं श्रेयं लक्ष्मी” इति चामरः ।

एतद्वृत्तीयचरणानुरूपं वाक्यं पाणिनिमहाभाष्येऽपि दृश्यते । यथा—

“भद्रेषां लक्ष्मीर्निष्कृताधि वाचि ।”

एकादशोत्तच्छ्रुतं विश्रुवचनञ्च “ब्राह्मणानां प्रसादेन दिवि तिष्ठन्ति देवता ।

ब्राह्मणाभिहितं वाक्यं न मित्या जायते क्वचित् ।”

शालिनी वृत्तः ॥ १८ ॥

(फ) नेपथ्य इति । नेपथ्ये वेश्वरचनास्थाने, कलकल, कौलाहल ।

सर्वे आकर्णयन्ति । (व) *1. 11-11-11*

जन । अद्य खलु शिष्टानध्याय इत्युद्धतं खेलतां वटूनां कल-
कलः । (भ)

कौश । सुलहसौख्यं दाव बालत्तणं होदि । निह्य । अम्महे !
एदाणं मज्जे को एसो रामभद्लच्छीपरिसोहिदेहिं
सावउम्मसुद्धललिदेहिं अङ्गेहिं अह्माणं वि लोअणाइं
सौदलावेदि । (म)

(म) सुलभसौख्यं तावत् बालत्वं भवति । अहो ! एतेषां मध्ये क एष राम-
भद्रलक्ष्मीपरिशोभितैः सावष्टम्भसुद्धललितैरङ्गैः अस्माकमपि लोचनानि शीतलयति ।

(व) सर्वे इति । आकर्णयन्ति उत्कर्णा, सन्त इति शेष ।

(भ) जनेति । कुतस्तोऽयं कलकल इति कौशल्यादीनामनुमितं नश्य
निराकर्तुमाह अयेति । शिष्टानां वंशपरम्परया वेदाध्यायिना अनध्याय अन्वयना-
ध्यापनाविरामः, इति हेतोः, उद्धत उल्लम्फन-द्रुतधावनादिरूपं यथा स्वात्तया खेलता
क्रीडा कुर्वता वटूनां ब्राह्मणकुमाराणां । अद्य वशिष्ठादीनामागमनेन अनध्यायो जात
इति पाठाभावात् निरुद्धगोत्फुल्लचित्ता ऋषिकुमारा, कोलाहलं कुर्वन्त उल्लम्फन-
द्रुतधावनादिरूपा खेला कुर्वन्तीत्यर्थः ।

जनसमागमादनध्यायमाह मनु "अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च ।"

शिष्टमाह वशिष्ठः—“पारस्पर्यागतो येषां वेदः सपरिहृहणः ।

ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेया श्रुतिप्रत्यचर्हेतव ॥”

(म) कौशेति । बालत्वं शैशवं, सुलभं सांसारिककार्यकलापचिन्ताऽभावात्
अनायासलभ्यं सौख्यं सुखं यत् तत् । शैशवमस्ये हि यत् कुतश्चिदेव कारणान्
सुखसुत्पद्यत इति मनःस्फूर्तिमन्त एते अनध्यायसुखमेव कलकलेन प्रकटयन्तीति
भावः । रामभद्रस्य या लक्ष्मीः शरीरशोभा तथा तत्सदृशशोभयेत्यर्थ इति निदर्शनाऽ-
लङ्कारः अष्टम्भेन सौष्ठवेन सह त्रिधमन्तानि सावष्टम्भानि सुघटितत्वान् अतीवप्रशमा-

अरु । अपवार्यं सहर्षोत्कण्ठं स्वगतम् । इदं नाम तद्भागीरथी-
निवेदितरहस्यं कर्णामृतं, नत्वेवं विद्वान् कतरोऽयमायुषतोः
कुशलवयोरिति । (य)

जन । कुवलयदलश्यामस्निग्धः (१) शिखण्डकमण्डनो-
वटुपरिषदं पुण्यश्रीकः श्रियेव सभाजयन् ।

नीत्वर्थं सुग्धानि सुन्दराणि, ललितानि मनोहरविन्यासभङ्गियुक्तानि च ते अङ्गं हस्त-
पदाद्यवयवै, अस्माकमपि सुसम्पर्काणां का कथा नि.सम्पर्काणामप्यस्माकमित्यर्थः ।
शीतलयति सुखशीतलानि करोति ।

“सौष्ठवं स्यादङ्गम्” इति हलायुध । ललितमाह उज्ज्वलनीलमणि —

“विन्यासभङ्गिरङ्गानां भूषिलासमनोहरा ।

सुकुमारा भवेद् यत्र ललितं तदुदीरित ॥”

(य) अरु इति । अपवार्यं सृष्ट्वाश्रयेण कौशल्यादीनां यवणयोग्यतामदत्त्वेत्यर्थः ।
तल्लक्षणमाह साहित्यदर्पणे “ तद्भवेद्रूपवारितः ।

रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते ॥”

भागीरथ्या गङ्गा निवेदितं चापित रहस्यं गुप्तविवरणं जन्मावस्थित्यादिकं
यस्य तत् तथोक्तं, कर्णशौरस्य तं पीयूषवदामोदजनक इदं तत् वचनं वचनाभिधेयं
कुशलवयो कथिदित्यर्थं वाच्यवाचकयोरभेदविवचयोपपत्तिं तु किन्तु आयुषतो
दीर्घजीविनो, कुशलवयोर्मध्ये अयं कतरं क इत्येवं न विद्मः जानीमः । भागीरथी-
कथितानुरूपप्राकृतिदर्शनात् कुशलवयोरिकोयमिति सामान्यतो निश्चेतुं शक्नोमि, किन्तु
कुशोऽयं किंवा लघोयमिति विशेषेण निश्चेतुं न शक्नोमि पूर्वमदर्शनादिति भावः ।
कर्णामृतमिति निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः ।

कुवलययेति । कुवलयस्य उत्पलस्य दलवत् पववत् श्यामं श्यामलं तथा स्निग्धं
ससृणुं स तथोक्तं, तथा शिखण्डकं काकपत्रं मण्डनं भूषणं यस्य सः, तथा पुण्या
पवित्रा श्री शोभा यस्य सः, तथा श्रिया दृश्योभया वटुपरिषदं ब्राह्मणकुमारवर्गं

(१) स्निग्धस्यास्य इति पाठान्तरः ।

पुनरिव शिशुभूतो(१) वत्सः स मे रघुनन्दनो-
भटिति कुरुते दृष्टः कोऽयं दृशोरमृताञ्जनम् ॥१८॥

कञ्चु । नूनं क्षत्रियब्रह्मचारी दारकोऽयमिति मन्ये ॥ (२)

जन । एवमेतत् । (२) तथाहि । (ल)

चूडाचुम्बितकङ्कपत्रमभितस्तूणीद्वयं पृष्ठतो

भस्मस्तोम(३) पवित्रलाञ्छनमुरो धत्ते त्वचं रौरवीम् ।

सभाजयन् अलङ्घ्यं त्रिविधं स्थित इति शेष, पुन शिशुभूतं शैशवमापन्नं स मे वत्सो रघुनन्दनो राम इव कोऽयं बालकः दृष्टः श्रवणोक्ति सन् भटिति द्रुत दर्शनमात्रं मेवैत्यर्थं दृशोश्चक्षुषो अमृताञ्जनं सुधाया स्रवणं कुरुते अमृतेन चक्षुषी लिम्पतीवैत्यर्थं ।

अत्र अमृताञ्जनं कुरुते इति भावाभिमानिनी प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षाद्वारः, सभाजयन्निवेति वाच्या, क्रियोत्प्रेक्षा तथा पुनः शिशुभूतो रघुनन्दन इवेति वाच्या द्रव्योत्प्रेक्षा, तथा कुवलयदलश्यामस्निग्ध इति लुप्तोपमा च इत्येतेषा परस्परनिरपेक्षस्थितेः ससृष्टिः । शिखण्डकमण्डन इत्यत्र क्लेकानुप्रासः ।

“अञ्जनं । स्रवणं” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

हरिणी वृत्तम् ॥ १८ ॥

(२) कञ्चु इति । अयं दृश्यमानो दारको बालकः, ब्रह्म चरतीति ब्रह्मचारी नवीपनीतो गुरुकुले निवसन् वेदमधीयान इत्यर्थः । क्षत्रिययासौ ब्रह्मचारी चेति स । नूनं निश्चितं भवेदिति शेषः, इति मनोः सम्भावयामि ।

(ल) जनेति । एतत्क्षत्रियब्रह्मचारीति यदुक्तं तदेव सत्यमित्यर्थः । स्वयमपि तत्समर्थयति तथाहीति ।

(१) भूत्वा इति पाठभेदः । (२) एवमेव इति भिन्न पाठः । (३) भस्मस्तोम इति क्वचित् पाठः ।

मौर्व्या मेखलया नियन्त्रितमधोवासश्च माञ्जिष्ठिकं
पाणौ कार्मुकम् च सूत्रलयं दण्डं तथा(१) पैपलम् ॥२०॥

चूडंति । अथ बालक, पृष्ठत अभित पृष्ठस्य उभयो पार्श्वयो चूडाभि
शिखाभि केशाग्रं रित्यर्थं चुम्बितानि स्पृष्टानि कङ्कपत्राणि कङ्कनामकपत्रिपत्रा सरल
शौभ्रगसन्तार्यं चाणमूलभागे दत्त्वा यस्य तत्तथोक्तं तूष्णीद्वयं तूष्णीरयुगलं, लम्बित-
केशायसस्पृष्टवाणान्विततूष्णीरद्वयमित्यर्थः । तथा भस्मना स्तोमेन पुञ्जेन पवित्रं लाञ्छन-
चिह्नं यत्र तादृशं, पवित्रहोमवाङ्मभस्मना चिह्नितमित्यर्थं उरो वक्षस्थलः । तथा रुरो-
र्मृगविशेषस्येय इति रौरवी ता त्वच चर्म, मृगचर्मरूपमुत्तरीयमित्यर्थः । सूत्राया-
दृणविशेषस्येयमिति मौर्वी तथा, सूत्रासूत्रनिर्मितयेत्यर्थं मेखलया काञ्चया कटि-
सूत्रं गेति यावत् नियन्त्रितं निबद्धं माञ्जिष्ठया सस्पृष्टमिति माञ्जिष्ठिकं माञ्जिष्ठानाम-
न्तारञ्जितमित्यर्थं अधोवास परिधेयवसनञ्च । तथा पाणौ करे कार्मुकं धनु
तथा अक्षसूत्रवलयं वलयमैकता सूत्रयथितजपमालामित्यर्थं, तथा पिपलस्य अश्वत्थस्य
अश्वत्थशाखाया इत्यर्थं, अथमिति पैपलं तं दण्डञ्च धत्ते विभक्तिं । वासपाणौ धनु,
दक्षिणमणिवन्धे जपमाला दक्षिणपाणौ च दण्डं धत्ते इत्यर्थः । एभिश्चिह्नैः चतस्र-
ब्रह्मचारौ अथमिति निर्णयित इति भावः ।

अत्र धत्ते इत्येकया क्रियया तूष्णीद्वयादीनां कर्मतयाऽभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽनङ्कारः ।
चतस्रब्रह्मचारिणो रौरवीत्तरीयादि धारणमाह मनु —

“कार्णं रौरववाप्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ।

वसौरन्नानुपूर्वेण शायनीमाविकानि च ॥

मौर्वी विवृत्तं सूत्रा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला ।

चतस्रस्य तु मौर्वीज्या वैश्वस्य शण्णतान्तवी ॥”

गीतम । “वैलपालाशी ब्राह्मणस्य दण्डौ, अश्वत्थपैलवी शेषे ।”

“समीपोभयत शौभ्रसाकल्याभिसुखेऽभित ।” “वोधिट्टु मयलदल पिपल
कुञ्जराशन । अश्वत्ये” इति चामरः ।

(१) दण्डोऽपर इति पाठान्तराणि ।

॥ भगवत्यरुन्धति ! किमुत्प्रेक्षसे कुतस्त्योयमिति । (व)

अरु । अद्यैव वयमप्यागताः । (१) (श)

जन । आर्य्यगृष्टे ! अतीव मे कौतुकं वर्त्तते, तद्भगवन्तं
वाल्मीकिमेव गत्वा पृच्छ, इमञ्च वालकं ब्रूहि, केऽप्येते
प्रवयसस्तां टिट्ठच्चव इति । (ष)

कच्च । यदाज्ञापयसि । (स) इति निष्क्रान्तः ।

“अचसूतं । जपमाला’ इति शब्दकल्पद्रुमः ।

अभित इति “पर्य्यभिभ्या सर्वोभयाभ्या”मिति तसिः । पृष्ठत इति—

“नसोभयाभिपरिसर्वै”गित्युत्पन्नाया द्वितीयाया “सर्वविभक्तिभ्यस्तमि”ति तस् ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ॥ २० ॥

(व) भगेति । अयं वालकः कुत आगत इति कुतस्त्य, इति अस्मिन् विषये

किमुत्प्रेक्षसे बुध्यसे किमनुमिनोष्ठीत्यर्थः । तद् ब्रूहीति भावः ।

कुतस्त्य इति “अन्ययात्तप्र”इति ल्यप्प्रत्ययः ।

(श) अरु इति । न केवलं भवन्तः, अपितु वयमप्यद्यैवागता इत्यर्थः ।

सुतरा भवत्समाना वयं पूर्वमदर्शनात् नैनं परिचिनुम इति भावः ।

वयमिति “वाष्मदशे”ति बहुवचनं । अहमितितदर्थः । नैनं परिचिनुम इत्युक्तौ
मिथोक्तिः स्वादित्यतः अद्येत्याद्युक्ता क्लृप्तं वृत्तान्तगोपनं कृतमिति बोध्यं ।

(ष) जनेति । केऽपि त्वया अपरिचिता इत्यर्थः, एते दृश्यमानाः, प्रकृतं प्रनु
वयो वेषा ते प्रवयसः स्थविराः । टिट्ठच्चव द्रष्टुमिच्छवः । इति ब्रूहीत्यर्थः ।

(स) कच्च इति । यदाज्ञापयसि तदेवानुतिष्ठामीत्यर्थः ।

(१) अद्यैव वयमागता इति विभिन्नः पाठः ।

कौश । किं भणथ, एव भणितो आगमिष्यति । (ह) ।

अरु । भिद्येत किं सदृक्तकीदृशस्य निर्माणस्य ? । (ज) (१)

कौश । निरूप्य । क्वहं सविण्म्रं णिसासिदगिद्धिवम्रणो
विसज्जित इसिदारआ इदो अहिमुहं पसरिदो ज्जेव सो
वच्छो । (क)

जन । चिर निर्वण्यं । भोः । किमप्येतत् । (ख)

सहिन्नासितस्मिन् विनय शिशुता मौग्ध्यमसृणो-
विदग्धैर्निर्ग्राह्यो(२) न पुनरविदग्धैरतिशयः ।

(ह) किं भणत, एव भणित आगमिष्यतीति ।

(क) कय सविनयं निगमितगृष्टिचचन विसर्जितकृषिदारक इत अभिमुख
प्रसृत एव स वतस ।

(ह) कौशेति । एव भणित कश्च किना जनकोपदिष्टप्रकारिणोक्त आगमिष्यति
किमित्यर्थ, इति विषये यूय किं भणथ इत्यर्थ ।

(ज) अरु इति । ईदृशस्य अद्भुतसौन्दर्यशालिन निर्माणस्य सृष्टे ।

“कृद्धिहितोभावो द्रव्यवत् प्रकाशत” इतिन्यायत् विधावा परमसुन्दरीकृत्य निर्मित-
स्येत्यर्थ, सदृक्त सञ्चरित किं भिद्येत विद्युज्येत, अपितु कथमपि नेत्यर्थ । “युवा-
कृति न्तस गुणा न्नमन्तो”ति न्यायात् सुन्दराकृतिमान् विनयात्र प्रचवेत इति भाव ।

(क) कौशेति । निरूप्य विशेषेणावलोक्य । निगमित श्रुत गृष्टेस्तदाख्यस्य
कश्चुकिन वचनं येन स । विसर्जिता त्यक्ता कृषीणा मुनीना दारका बालका येन
स, सुनिबालकवन्दान्नि सृत्य इत्यर्थ, इतोऽभिमुख अस्मान् प्रतीत्यर्थः प्रसृत. प्रस्थित. ।

विसर्जितकृषिदारक इति “कृत्यनित्यसमासेऽनुपसर्गममानस्य ऋस्ये”ति सन्धिप्रकृति ।

(ख) जनेति । भौरिति कौशल्यादीना सम्बोधने । एतत् वाणकरूप
वस्तु किमपि अनिर्वचनीयमाद्यथ्यमित्यर्थ ।

(१) भिद्येत वा इति पाठान्तर । (२) निग्राह्य इति पाठान्तर ।

मनो मे सम्मोदः(१) स्थिरमपि हरत्येव बलवान्

अयोधातुं यद्वत् परिलघुरयस्कान्तशकलः ॥ २१ ॥

प्रविश्य लवः । स्वगतम् ।

अज्ञातनामक्रमाभिजनान् पूज्यानपि
नः स्वतः कथमभिवादयिष्ये । विचिन्त्वा । अयं पुनरविरुद्धः

तदाश्चर्यं समर्थयति महिम्नामिति । एतस्मिन् शिशो विदग्धं निपुणै लोकाभिर्वा-
चनदत्तैरिति यावत् निर्याह्यं निश्चयं बोद्धुं शक्य इति यावत्, पुन किन्तु अविदग्धै-
रनिपुणैर्जनैः न निर्याह्य इत्यर्थं, तथा विनयो नमभाव, शिशुता बालकत्वं ताभ्या यत्
सौम्यं सरलता तेन मष्टुण कोमलं न होत्पादक इत्यर्थं, महिम्ना साहाय्याना दशा-
दालिष्यशौर्यशीर्षादिभ्यञ्जकमहापुरुषभावनामित्यर्थं अतिशय आधिक्य वर्तते इति
शेषः । अतएव परिलघुर्नितान्तच्छुद्रोऽपि अयस्कान्तस्य लौहाकर्षकपटार्थविधिपस्य
(चुम्बुक लाहा इति ख्यातस्य) शकल, खण्ड यद्वत् यथा अयोधातु लौह हरति
आहत्य नयति, तद्वत् बलवान् विशाल सम्मोद, एतद्बालकदृशनजनितानन्दं मे नम
स्थिरमपि योगाभ्यासेन नियममपि मन हरत्येव आकर्षयत्व । मादृशयोगिनोऽपि ननो-
हरणाऽनिर्वचनीय आश्चर्य एवाय बालक इति भाव ।

अत्र प्रथमपादे विनयशिशुतासौम्यरूपपाणा गुणाना यौगपत्यात् समुच्चय, द्वितीय-
पादे शब्दो परिसख्या, द्वितीयाद्धं च त्रौती उपमा, एतेषा परस्परनिर्गपेक्षमित्ये
ससृष्टिरलङ्कारः । तथा सौम्यं त्यत्र दुःखबलदोष, स च 'विनयशिशुभावार्जवसृष्ट'रिति-
चाठेन समाधेय ।

“मष्टुणः । ..अकर्कश ।” “विदग्ध । निपुण” इति च शब्दकल्पद्रुम ।

“भित्त शकल खण्डे वा” इत्यमर ।

शङ्खः पाण्डुर एवेत्यादिवत् हरत्येवेति एवमशब्दस्य स्वयोग-यत्रस्यापनार्थात् अनियमं
नियमाख्यदोष ।

शिखरिणी वृत्तं ॥ २१ ॥

(ग) प्रविश्येति । नोऽस्माकं पूज्यानपि हृदयदर्शनात् पूजनीयतया अभिवादन-

(१) सम्मोह इति विभिन्नः पाठः ।

प्रकार इति वृद्धेभ्यः श्रूयते । सविनयसुपस्य । एष वो लवस्य
शिरसा प्रणामपर्यायः । (ग)

असन्वतीजनकौ । कल्याणिन् । आयुष्मान् भूयाः । (घ)

कौश । जाद । चिर' जीव । (ङ) (१)

अरु । एहि वत्स । इति लवमुत्सङ्गे कृत्वा स्वगत । (२) दिष्ट्या
न केवलमुत्सङ्गश्चिरान्मनोरथो मे सम्पूर्णः । (च)

(ङ) जात । चिर जीव ।

योग्यानपि । नाम नामधेय, क्रम पौर्वापर्ये, अभिजन कुलस्य ते, अजाता अविदिता
नामक्रमाभिजना येना तान्, एतान् हृद्धानिथर्थे । स्वत स्वय कथमभिवाद्यिष्ये
प्रणमामि । एतेषा मध्ये क खल्वधिको गुरु, को वा ततोऽन्येन इति प्रणामविषये
गुरुत्वपौर्वापर्ये न जानामि, येन तदनुसारेणाभिवादनं स्यात् नया नाम जानामि,
येन शस्त्रैश्चान्तनामज्ञानेन ब्राह्मणचरित्रयनियथात् ततक्रमेण नमस्कार स्यात्, नवा
कुल जानामि, येन प्रधानकोनोऽन्यानुसारेणापि प्रणामं सम्भवेत्, आत्मबुद्धिनिश्चित-
क्रमानुसारेण नमस्कारे तु वैपरोक्षस्यापि सम्भवात् सूखंता प्रकाशने तद्वत् किं करोमीति
भावः । पुन किन्तु, अयं मनसा निश्चयमान प्रकार कस्य रीतिरिति यावत्,
अत्रिरुद्ध लोके शास्त्रे च अनिन्दनीय इत्यर्थः । वो युष्माक, प्रणामपर्यायः पर्यायेण
नमस्कारः पूज्यताक्रमेण अभिवादनमिति यावत् । नमस्काररीतयो मनुसंहितादौ
द्रष्टव्या ।

(घ) अरु इति । आयुष्मान् प्रशस्तायुर्दीर्घायुरित्यर्थः ।

(ङ) कौशिति । जात सन्तान पुत्रतुल्यित्यर्थः ।

(च) अरु इति । दिष्ट्या भाग्येन । उत्सङ्गं क्रोडं । मनोरथं मीतायाः
पुत्रं क्रोडं करिष्यामीत्यभिलाषः ।

(१) ताद । मे चिर जीव इति पाठभेदः । (२) उत्सङ्गे कृत्वा अपवार्थः ।
क्रोडे कृत्वा । उत्सङ्गे गृहीत्वा । इति त्रयं पाठभेदाः ।

कौश । जाट ! इदोवि ढाव एहि । उतनङ्गं कृत्वा । (१)
 अस्महे ! ए केवलं दृस्विअसन्तणीलुप्यलसामलुसदेण देह-
 वन्धेण कवल्लिदारविन्दकेसरकमाअकण्ठकलहंसणिणाद-
 दीहरदीहरेण सरिण अ रामभद्रमणुहरदि, णं कठिण (२)
 कमलगव्भपक्खलो सरोअप्फंभोवि तादिसो ज्जेव वञ्छुस्स ।

(५) जात । इतोऽपि तावदेहि । अहो । न केवलं दरविक्रमन्नोलोत्पल-
 श्यामलोन्नतेन देहवन्धेन कवल्लिताविन्दकेसरकपायकण्ठकलहंसनिनाष्टदीर्घदीर्घेण स्वरेण
 च रामभद्रमणुहरति, ननु कठिनकमलगर्भपञ्चालं शरीरम्यशोऽपि तादृश एव वत्सव्य ।

(६) कौशेति । इतोऽपि मम क्रोडेऽपि । केवलमस्या एव क्रोडे स्यातव्य-
 मिति नास्ति नियम, ममाप्युत्सङ्गे किञ्चिदेहीति भावार्थः । उत्सङ्गे कृत्वा क्रोडे
 स्थापयित्वा ।

दरं अल्पं विकसत् प्रस्फुटत् यत् नीलोत्पलं इन्दीवर तद्वत् श्यामलं, श्यामवर्णं,
 उन्नतः लम्बमानश्च तेन तथोक्तेन देहवन्धेन शरीरघटनेन अयं बालकः केवलं
 रामभद्रमणुहरति इति न, अपितु, कवल्लिता मुखमध्ये प्रवेशिता, ये अरविन्दकेशरा
 पञ्चकिञ्चल्का स्तैः कपायोमधुरः सुश्राव्य इति यावत् कण्ठ स्वरो यस्य स तथोक्तः, यः
 कलहंसः मधुरास्फुटध्वनिकारी राजहंस. तस्य गिनाट शब्द इव दीर्घदीर्घो दीर्घप्रकार.
 तेन उच्चैस्सरेणेत्यर्थः. स्वरेण कण्ठध्वनिना च रामभद्रं अनुहरति अनुकरोति ।

अत्र लुप्तोपमाद्वय ।

“दर (व्य) ईषदर्थः ।” “कपायः (पु) मुरभिः” । “कण्ठ (पु)...ध्वनिः ।”
 इति शब्दकल्पद्रुमः । सौरभार्थकोपि कपायशब्दोऽव लाधुर्थार्थे लाचणिकः ।

(१) क्रोडे कृत्वा । उत्सङ्गे गृहीत्वा । इति विभिन्नौ पाठौ ।

(२) कठोरेति पाठान्तरं ।

जाद । (१) पेक्वामि दाव दे मुन्नचन्दम् । (२) चिबुकसुन्नमथ्य
निरुप्य सवाप्याकृतम् । राएसि । किंण पेक्वसि, णिउणं णिरु-
विज्जमाणं से मुहं वच्छाए मुहचन्देण संवददि ज्जेव । (ऊ)
जन । पश्यामि सखि । पश्यामि । (ज)

जात । प्रेक्षे तावत्त सुखचन्द । राजर्षे । किं न प्रच्छसे, निपुण निरुप्यमाण
अस्य सुख वत्साया सुखचन्द्रेण संवदति एव ।

कबलो शस, कृत इतीनन्तात् कबलशब्दात् कम्पाय ता ।

नन्वित्यवधारणे । कठिन पूर्णाशयवत्वात् दृढ य वारुणस्य पद्मस्य गर्भं बीजकोष
(शोखल, चाका इत्यादिप्रसिद्ध) 'तद्वत् पद्मज' कठिनकोमल वीरत्वव्यञ्जक इति
भाव । तादृश एव रामभद्रतुल्य एव ।

अवापि लुप्तोपमाऽलङ्कार ।

द्वितीय जातेत्यादिवाक्य वात्सल्यानुनयप्रार्थनात्यञ्जक ।

चिबुक अधरनिम्नभाग, उन्नमथ्य उत्तोल्य, दाप्येण आनन्दाश्रुणा आकृतेन
अभिप्रायेण अभिप्रायत्यञ्जकभङ्गिविशेषेण सह वर्तत इति सवाप्याकृत पुनराहेत्यथ ।

अस्य बालकस्य सुख निपुण सनेपुण्य सूक्ष्मरूपेणेति द्वावत् निरुप्यमाणं अव-
लोक्यमान सत् वत्साया सीताया सुखचन्द्रेण सह संवदति एव आकृत्या सम्मितनेत्रव,
ननु किञ्चिदेषस्य यातीतिव शब्दाथ ।

अत्र निपुणशब्द सनेपुण्यार्थे लाक्षणिक ।

(ज) जनिति । पश्यामि पश्यामिति अपधारणार्थे द्विरुक्ति । पश्या-
म्यं वितार्थ ।

(१) जीव जाद इति भिन्न पाठ । (२) सुह इति कचित् पाठ ।

कौश । अम्भो ! उन्मत्तीभूदं विभ्र मे हिअअं किम्पि
चिन्तअन्तो बहु विप्रलवदि । (भ)

जन । निरूप्य । (ज)

वत्सायाश्च रघूहहस्य च शिशावस्मिन्नभिव्यज्यते
सम्पूर्णप्रतिविम्बितैव(१)निखिला सैवाकृतिः सा द्युतिः ।

(भ) अहो ! उन्मत्तीभूतमिदं मे हृदयं किमपि चिन्तयत् बहु विप्रलपति ।

(भ) कौशेति । मे मम हृदयं उन्मत्तीभूतमिव अभिन् वालके सीताराम-
योराकृतिस्तीस्रादृश्यदर्शनात् उन्मादग्रस्तमिव मत् किमपि अनिर्वचनोयं चिन्तयत्
बहु नानाप्रकारं विप्रलपति विशेषेणासम्बद्धं ब्रूयति । सीता जीवति, तस्या एवायं पुत्र
इत्यादिकं प्रकाशयतीति भावः ।

(ज) जनेति । निरूप्य विशेषेणावलोक्येत्यर्थः ।

वत्साया इति । अभिन् शिशी वत्साया सीतायाश्च, रघूहहम रघुवशतुरन्वरच
रामचन्द्रस्य च निखिला समया सैवाकृतिः तत्सदृश एवाकार, सा द्युतिः तत्सदृश्यं
देहकान्तिः सम्पूर्णं अविकलं यथा स्यात्तथा प्रतिविम्बितैव प्रतिफलितैव सती
अभिव्यज्यते प्रकाशते । किञ्च सा वाणी तत्सदृशमेव वाक्यं, स एव विनयः तदनुप
एव नम्रभावः, तथा असी स एव सीतारामतुल्य एव सहज स्वाभाविकः पुण्यानुभाव
पवित्रो देहप्रभावः अभिव्यज्यत इत्यनेनान्वयः । तर्हि किं सीतारामयोरेवायं पुत्र
तदपि न, बहुकालमेव सीताया अभावात्, हन्त । तद्विद्य दुराशेवेत्याह हाहेति ।

हा हा देव अदृष्ट । पारिप्लवं सीतारामसमानाकृतिरयं वानकः कस्य पुत्र इति
निर्णेतुमसामर्थ्यात् चञ्चलीभूतं मम मनः किं कथं केन हेतुनेत्यर्थं उत्पद्ये असम्भव-
कल्पनामार्गो धावति द्रुतं गच्छति । सीताया प्रागेवाभावात् सीतापुत्रोऽयमित्याग
दुराशेवेति भावः ।

(१) सम्पूर्णप्रतिविम्बितैव इति सम्पूर्णप्रतिविम्बितैव इति च पाठान्तरं ।

सा वाणी, विनयः स एव, सहजः पुण्यानुभावोऽप्यसौ,
हा हा दैव ! किमुत्पथैर्मम मनःपारिप्लव' धावति ॥२२॥

कौश । अयि दे माता, सुमरसि वा ताद' ? । (ट)

लव । नहि नहि । (ठ)

कौश । तदी कस्म तुम' ? । (ड)

लव । भगवतो वाल्मीकेः । (ढ)

(ट) अस्ति ते माता, स्मरसि वा तातम् ? ।

(ड) तत कस्य त्वम् ? ।

अत्र अभिव्यज्यत इत्येकया क्रियया आकृति-ट्टति-वाणी-विनय-पुण्यानुभावानां कर्त्तव्यतया अभिसम्बन्धात् तुल्यगुणितानुद्धार । तथा सैवाकृति तत्सदृशेवाकृति-रित्येव सर्वत्र सादृश्याक्षेपात् असम्भवस्तुसम्बन्धरूपा पञ्च निदर्शना, तथा उत्पथैरिति भङ्गा गम्यस्य सीताया अभावस्याभिधानात् पर्यायोक्तञ्च एतेषामनुद्धाराणा-मङ्गाङ्गिभावेन सङ्गर । एवञ्चस्य सा यतिरित्यादौ सर्वत्रानुपपन्नेनान्वयात् नित्ये अनियमाख्यदोष ।

रघुवर्षे एतदनु रूप श्लोको यथा—“रूप तदीजस्वि तदेव वीर्यं”मित्यादि ।

“अनुभाव, प्रभावेऽपि ।” “चञ्चल तरलञ्चैव पारिप्लवपरिप्लवे” इति चास्मर ।

अभिव्यज्यत इति कर्मकर्त्तरि प्रत्यय ।

शाद्रूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २२ ॥

(ट) कौशेति । स्मरसि वा तातमिति पितुरलित्वस्यैव भङ्गान्तरेण प्रश्न ।

(ठ) लव इति । नहि नहीत्यवधारणे द्विरुक्ति । माता नाम्नि, तातञ्च न स्मरामीत्यर्थः ।

(ड) कौशेति । तत सदा मातापितृोरसत्त्व इत्यर्थ, कस्य त्व कस्य तत्त्वावधानेन रचितम् इत्यर्थः ।

(ढ) लव इति । भगवतो वाल्मीके सत्त्वावधानेन रचितोऽस्मीति वाक्येण ।

कौश । अइ जाद ! कहिदब्बं कहेहि । (ण)

लव । एतावदेव जानामि । (त)

नेपथ्ये । भो भोः सैनिकाः ! एष खलु कुमारश्चन्द्रकेतुराज्ञापयति, न केनचिदाश्रमाभ्यर्णमूमिराक्रमितव्येति । (थ)

अरुन्धतोर्जनेको । अये ! मेध्याश्वरत्नाप्रसङ्गादुपागतोवत्सश्चन्द्रकेतुरद्य द्रष्टव्य इत्यहो सुदिवसः । (१) (द)

(ण) अधि जात । कथयितव्यं कथय ।

(ण) कौशेति । कथयितव्यं यदस्ति तत्कथयत्यर्थः, नतु गोपयेति भावः ।

(त) लव इति । एतावदेव जानामि, नतु एतदतिरिक्तं मातापित्रविविधक किमपि जानामीति भावः ।

(थ) नेपथ्य इति । केनचित् केनापि जनेन आश्रमस्य वात्मीकेस्तपोवनस्य अभ्यर्णमूमि निकटवर्ति स्थानं । तरुलताविनाशादिना तपोवनक्षतिनिवारणार्थं मुनीन् प्रति सम्मानप्रदर्शनार्थञ्च उक्तिरियं ।

“उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णा” इत्यमरः ।

(द) अरु इति । अये इति सन्निहितजनसम्बोधनं । मेध्य हिंसनीय अश्वमेधयज्ञे क्लेदनीय इति यावत् योऽश्वस्तस्य स्वच्छया विचरत इत्यर्थः, रत्नाप्रसङ्गात् अपराक्रमणकारिजननिवारणेन पालनार्थमित्यर्थः । द्रष्टव्य अगमाभिरिति शेषः । इति हेतोः, अहो प्रशस्त, अयं सुदिवसः शुभदिनं । यत्र प्रियजनदर्शनादिना ममानन्दो भवेत् तत् शुभदिनमेवेति भावः ।

“अहो । (व्य) ..प्रशंसा” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

(१) द्रष्टव्यः, अहो सुदिवसः । इति पाठान्तरं ।

कोश । वच्छूलवक्षणस्य पुत्तको आणवेदित्ति अमिअविन्दु-
सुन्दराइं अक्खराइं सुणीअन्ति । (ध)

लव । आर्ये । क एष चन्द्रकेतुर्नाम । (न)

जन । जानासि रामलक्षणौ दाशरथी ? । (प)

लव । एतावेव (१) रामायणकथापुरुषौ ? । (फ)

जन । अथकिम् । (२) (व)

(घ) वत्सलक्षणस्य पुत्रक आज्ञापयतीति अमृतविन्दुसुन्दराणि अक्षरणि
श्रूयन्ते ।

(ध) कौशेति । अमृतस्य विन्दुव कणा इव सुन्दराणि मधुराणि श्रुतिसुख-
कराणीत्यर्थं, अक्षराणि वचनानि । पीवस्याप्याधिपत्यश्रवणे कस्य न सुखं जायते
इति भावः । अत्र लुप्तोऽस्मात्सङ्कारः ।

(न) लव इति । चन्द्रकेतुर्नाम चन्द्रकेतुरिति नाम्ना प्रसिद्धः ।

(प) जनेति । दाशरथस्यात्रत्ये पुमासाविति दाशरथी । काकुवशान् प्रश्नो
व्यन्यते, जानासि किमित्यर्थः ।

(फ) लव इति । एतावेव दाशरथी एव न तु अपरावित्येवशब्दार्थः, रामलक्षणी
रामायणकथाया वाञ्छीकृततरामायणनामकाख्यानस्य पुरुषौ प्रधानपात्रभूतौ किमित्यर्थः ।
अत्रापि काकुवशात् प्रश्नो व्यन्यते ;

(व) जनेति । अथकिमिति स्वीकारसूचकमव्ययं । (ह्यं इति वङ्गभाषा ।
श्रीर क्वा इति हिन्दी भाषा) ।

(१) तावेवेति पाठभेदः ।

(२) तत् कथं न जानासि लक्षणस्याग्रमात्मजश्चन्द्रकेतुर्गिति विभिन्न पाठः,
किन्त्वेतत्पाठे तौ कथं न जानासीति परवाक्यं नास्ति ।

लवः । तौ कथं न जानामि । (भ)

जन । तस्य लक्षणस्यायमात्मजश्चन्द्रकेतुः । (म)

लव । जन्मिलापुत्रस्तर्हि मैथिलस्य राजर्षेर्दौ हितः । (घ)

श्रु । विहस्य । आविष्कृतं कथाप्रावीण्यं वत्सेन । (१) (र)

जन । विचिन्त्य । यदि त्वमीदृशः कथायामभिज्ञस्तद् ब्रूहि
तावत्, पृच्छामस्तेषां दशरथात्मजानां किन्नामधेयान्यपत्यानि
केषु केषु दारिषु प्रसूतानि । (२) (ल)

(भ) लव इति । तौ रामलक्ष्मणौ । अतीवप्रथितत्वात् अधीतरामायणा-
ख्यानस्य प्रधानपात्रत्वाच्च जानाम्ये वेति भावः ।

(म) जनेति । तस्य प्रथितनाम्न । आत्मजः पुत्रः ।

(घ) लव इति । तर्हि चन्द्रकेतोर्लक्षणस्यात्मजत्वे सति स चन्द्रकेतुरित्यर्थं,
जन्मिलाया स्तदाख्य लक्षणभार्यायाः पुत्रः लक्षणस्य दारान्तराश्रयणादिति भावः, मैथिलस्य
मिथिलानगरीपतेः राजर्षेर्जनकस्य ।

(र) श्रु इति । वत्सेन लवेन, कथाया रामायणाख्यानस्य प्रावीण्य
अभिज्ञत्वं, आविष्कृतं प्रकटितं, चन्द्रकेतोर्माहपितृमातानहाना यथावदङ्गत्वादिति भावः ।
एतेन बालकौड्यमतौव मेधावीत्याश्रय्यमिति वस्तुना वस्तुध्वनिः ।

(ल) जनेति । किं नामधेयं नाम धेया तानि, अपत्यानि सन्तानाः, दारपु
भार्यासु, प्रसूतानि उत्पन्नानि । मेधातीरकस्यैकलविवचया कर्त्तरि क्तः । यदि
बालकौड्यं दशरथात्मजानामपत्यविवरणप्रसङ्गेन 'रामात् सीतायासुत्पन्नोऽहं'मिति
वदेत् तदा अनायासेनैव ज्ञातव्यविज्ञानं स्यादित्यभिप्रायेणाय प्रश्नः ।

(१) कुमारेणेति पाठान्तरं ।

(२) कस्मिंश्चित् पुस्तके केषु केष्विति द्विरुक्तिर्भास्ति ।

लक्षः । नायं कथाप्रविभागोऽस्माभिरन्येन वा श्रुतपूर्वः । (व)

जन । किं न प्रणीत एव कविना ? । (श)

लक्ष । प्रणीतो न तु प्रकाशितः । तस्यैव खलु कोऽप्येक-
देशः सन्दर्भान्तरेण रसवानभिनेयार्थः कृतः, तच्च स्वहस्त-
लिखितं मुनिर्भगवान् व्यसृजद्भरतस्य मुनेस्तौर्थ्यत्रिकसूत्र-
कारस्य । (ष)

(व) लव इति । अयं भवता पृच्छमान रामादीनामपत्यविवरणरूप कथा-
प्रविभाग आख्यानाश्च । अन्येन महिषजननेन । अस्माभि साक्षात् न श्रुत, अन्य-
स्यापि श्रवणाभावात् परम्परयापि न श्रुत इति नोत्तर दातुमस्य समर्थं इति भाव ।

(श) जनेति । कविना वाग्मीकिना, प्रणीतो विरचित । किम्वा प्रणीत एव
न तु त्वया श्रुत इत्येवशब्दार्थ ।

(ष) लव इति । प्रकाशित समान नीत श्रुतिविषय प्रापितो वा । तस्यैव
रामादीनामपत्यविवरणांशस्यैव नत्वन्यस्येत्येवशब्दार्थ एकदेश अवान्तराश्च केवलराम-
सन्ततिविवरणांश्च इत्यर्थ इति बोध्य सन्दर्भान्तरेण अन्येन केनचित् प्रवन्धेन अश्वमेध-
विवरणेन सहैत्यर्थ इति ज्ञेय, प्रचुरकरुणाङ्गतरत्नान्वित अभिनेय अभिनययोग्य
अर्थ वस्तु स्वरूपमिति यावत् यस्य स अभिनेयार्थं किमप्येकं दृश्यवाच्यमित्यर्थ कृत ।
आद्योपान्तमेव रामचरितमादाय रामायणाभिधान किमपि अथ महाकाव्यमुपनिबद्ध,
अधिकन्तु तदन्तर्गत सीतानिर्वासनादिपुन सद्योगान्तमशमादाय किमपि दृश्यकाव्य
प्रणीतमिति निष्कर्षश्चात्रैवोद्भव्यः । इदन्तु अत्रैव नाटकस्य सप्तमाङ्कानुसारेणोक्त
रामायणे तु अन्यथा द्रष्टव्य । मुनि वाग्मीकि । स्वहस्तलिखितं नतु शिष्यादिनेत्यर्थ ।
एतन्न तदशस्य गोपनीयत्वं व्यज्यते । तौर्थ्यत्रिकस्य नृत्यगीतवाद्यस्य 'सूत्रकार' व्यवस्था-
पकस्येवकारस्तस्य भरतस्य तदाख्यस्य मुने, समीप इत्यर्थं व्यसृजत प्रेरितवान् ।

“तौर्थ्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्य नाद्यमिदं त्रय”मित्यमर । “तूर्थ्यं सुरजादि तत्र भव
तौर्थ्य । तौर्थ्योपलक्षित त्रिकमिति तौर्थ्यत्रिक”मित्यमरटीकायां महेश्वरः ।

(जन । किमर्थम् ? । (स)

लवः । स किल भगवान् भरतस्तमप्सरोभिः प्रयोजयि
श्रतीति । (ह)

जन । सर्वमिदमस्माकमाकृतकरम् । (च) (१)

लवः । महती पुनस्तस्मिन् भगवतोवाल्मीकिरास्था, केषा-
च्चिदन्तेवासितां हस्तेन तत्पुस्तकं भरताश्रमं प्रति
प्रेषितम् (२) । तेषामानुयात्रिकश्चापपाणिः प्रमादापनोदनार्थं
(३) अस्मद्भ्राता प्रेषितः । (क)

(स) जनेति । किमर्थमिति व्यसृजदितिक्रियाविशिषणं ।

(ह) लव इति । तसेकदेश । अप्सरोभिरभिनेत्रीभिरित्यर्थः । प्रयोजयिष्यति
अभिनाययिष्यति, इति हेतोर्व्यसृजदित्यन्वयः ।

(च) जनेति । इदं लघोक्तं सर्वं तदृशस्य दृश्यकाव्यरूपेण विरचनं स्वहस्तम
लेखनं भरतान्तिके प्रेरणञ्चैत्यर्थः । 'आकृतकरं' कौतुकजनकं । तत्र कस्यापि
महाद्भुतस्य स्थितिसम्भवादिति भावः ।

(क) लव इति । तस्मिन् सुते दृश्यप्रवन्धे । आस्था यत्र आदर इति यावत् ।
महती आस्था इति कथमवगतमित्याह केषाच्चिदिति । अन्तवासिना कथाणाम् ।
अनुपेक्षात् याताया गमने निष्क्री इत्यानुयात्रिकः अनुगामीत्यर्थः । चापपाणि
कार्मुकहस्तः । प्रमादस्य अनवधानतायाः अनवधानताजन्यविपत्तेरित्यर्थः अपनोदनार्थं

(१) तत् सर्वमस्माकन्निदमाकृतकरमिति पाठान्तरं ।

(२) कस्मिंश्चित् पुस्तके 'प्रति' शब्दो नास्ति ।

(३) अप्रमादार्थमिति पाठान्तरं ।

कीर्ण । जाद । भादावि दे अत्थि ? । (ख)

लव । अस्ति, अर्थ्यः कुशो नाम । (ग)

कोश । जेट्ठोत्ति भणिट्ठं होदि । (घ)

लवः । एवमेतत्, प्रसवक्रमेण स किल ज्यायानिति । (ङ)

जन । किं यमजावायुमन्ती ? । (च)

लव । अथकिम् । (छ)

(ख) जात । भातापि ते अस्ति ? ।

(घ) जेट्ठ इति भणित भवति ? ।

दूरीकरणार्थं दस्यु तस्करहिस्रभयनिवारणार्थमित्यर्थः । चापपाणिरित्यनेन प्रसादापनोद-
नार्थमित्यनेन च भातुर्वीरत्वविस्मयकाग्निकप्रकाशादमीषा वृत्तान्तज्ञानं प्रति कौतुकं
वर्द्धितं ।

“प्रास्थानीयद्वयोराम्ये”त्यमरः ।

(ग) लव इति । अर्थ्यं पूज्यं । एनेन ज्येष्ठत्व व्यज्यते ।

(घ) कोशेति । ज्येष्ठ इति भणित उक्तं भवति, स किं त्वत्तो ज्येष्ठ
इत्यर्थः ।

(ङ) लव इति । प्रसवस्य क्रमेण पीवांपर्थेण स कुग ज्यायान् ज्येष्ठ ।
इति शब्दो वाक्यसमाप्ती । यमजयो प्राक्प्रसवस्य ज्येष्ठत्वमाह देवल ।

“वह्निर्वर्णेषु चारित्रात् यमयो पूर्वजन्मतः ।

यस्य जातस्य यमयो पश्यन्ति प्रथमं सुखं ।

सन्तानः पितरस्यैव तस्मिन् ज्येष्ठ प्रतिष्ठितः ।”

“जन्मप्राथम्यात् ज्येष्ठ यमजयोर्न तु निषेकप्राथम्या”दिति स्मार्त्तस्य ।

(च) जनेति । आयुमन्ती युवां किं यमजी युग्मजाती ।

(छ) लव इति । अथ किं सत्यमित्यर्थः । कुशलवेति नामकारण तयोर्यम-
जत्वञ्चाह रामायणम् ।

जन । कथय, कथाप्रबन्धस्य कौटुशः पर्यन्तः । (ज)

लव । अलीकपौरप्रवादोद्दिग्नेन राज्ञा निर्वासितां देवयजन-
सम्भवां सीतादेवीमासन्नप्रसववेदनामिकाकिनीमरण्ये परित्यज्य
लक्ष्मणः प्रतिनिवृत्त इति । (भ्र)

“यस्तयोः प्रथमं जात स कुशैर्मन्वसं स्फुते ।
निर्मार्जनीयो नाम्ना हि भविता कुत इत्यसौ ॥
यथावरज एवासीत् लवनेन समाहितः ।
निर्मार्जनीयो वृद्धाभिर्नाम्ना स भविता लवः ॥
एव कुशलवौ नाम्ना यमो तौ सवभूवतुः ।
भगवत्कृतनामानो मुखिनावचर्यौ च तौ ॥”

(ज) जनेति । कथाप्रबन्धस्य रामायणाख्यानसन्दर्भस्य पर्यन्तः शेषभागः ।
यदि च ‘सीताया अपत्यं जातं’, तच्च एवमेव परिपालितं परिवर्द्धितञ्च’ इत्यंशोऽपि
तत्कथापर्यन्तमध्ये परिगणितः स्यात्, तदापि तत्कथनेन ज्ञातव्यज्ञानं स्यादित्यभि-
प्रायेणैयमप्युक्तिरिति बोध्यं ।

(भ्र) लव इति । अनोक्तः अग्रयणो यः पौराणां प्रवादोऽपवादः, तेन उद्दिग्नेन
अस्थिरचित्तेन कार्याकार्यविवेकगूढमनसैत्यर्थः । राज्ञा रामचन्द्रेण निर्वासिता
परिवर्जिता । आसन्ना सन्निहिता उपस्थितप्रायेत्यर्थं प्रसववेदना यस्यान्नाम् । परित्यज्य
रथादवतार्य । प्रतिनिवृत्तः पुनरयोऽद्या गतः । इति एष कथाप्रबन्धस्य पर्यन्तः
इत्यर्थः ।

“अलीकत्वप्रियेऽवृत्तं” इत्यमरः ।

कौश । हा वच्छे ! सुधचन्द्रमुहि । को दाणिं दे कुसुम-
भूदस्त शरीरस्त(१) देवदुर्विलासपरिणामो एअलिआए
णिवडिदो । (ज)

जन । हा वत्से । । २८३

नूनं त्वया परिभवच्च नवच्च घोरं
ताच्च व्यथां प्रसवकालकृता मवाप्य ।

(ज) हा वत्से । सुधचन्द्रमुखि । क इदानीं ते कुसुमभूतस्य शरीरस्य
दैवदुर्विलासपरिणाम एकलिकाया निपतित ।

(ज) कोशेति । सुध. सुन्दरो यच्चन्द्र स इव सुख यस्यान्ततुसम्बोधन ।।
कुसुमभूतस्य पुष्पतुल्यस्य अतोवकीमलस्यं त्यथ । कोऽनिर्वचनीय अतीवभयङ्कर इत्यर्थ ।
दैवस्य निघने. दुष्टो दुःखदायी विलासो व्यवहारो यस्मिन् सचाप्ती परिणाम शिषावस्था
चेति स तथोक्त । जगति सुख दुःख वा दैवस्यैव कार्ये लोकास्तु तत निमित्तमात्र-
मितिभाव । एकलिकाया. एकाकिन्या, सहायसत्त्वे दुःखं कथमपि सद्य स्यादिति-
भाव । निपतित उपस्थित आसीदिति शेष । “भूत (वि) सट्टश” “एकल (वि),
एकाको । एकला इतिभाषे”तिच शब्दकल्पद्रुम ।

एकलिकेति एकलाशब्दादनुकम्पाया कप्रत्यय ।

नूनमिति । हा वत्से । त्वया नूनं नूतन इत पूर्व कदापि न त्वया इदृश
परिभवोऽनुभूत इति भाव, घोरं दारुणञ्च स्त्रोणा चरिवदोषापवादादधिको भयङ्करस्य
अपवादो नास्तीति भाव, परिभव- निवासनात् तिरस्कार अपमानमित्यर्थं, तथा प्रसव-
कालेन कृता ता सर्वत्र प्रसिद्धा व्यथा वेदनाश्च अवाप्य अनुभूय क्रत्यादृशेषु मासभोजि-
त्यापदजन्तुसमूहेषु परितः सर्वत्रः परिवारयत्सु परिवेष्टमानेषु सत्सु सन्नक्तया अतीव-

(१) शरीरकुसुमस्य इति पाठान्तर ।

कव्याद्गणेषु परितः परिवारयत्सु

सन्वस्तया शरणमित्यसक्तत् स्मृतोऽस्मि ॥ २३ ॥

भव । अरुन्वती प्रति । आय्ये । कावेतौ ? !

अरु । इयं कौशल्या, अयं जनकः ।

भव । सवहमानविदकौतुक पश्यति । (ट)

६६

भीतया सत्या, अस्मि अहं शरणं रक्षिता इति कृत्वा भयेषु नितान्तवात्सल्येन पिता-
द्वरेव प्राथमिकस्मरणस्य सार्वनीकिकत्वादितिभाव, नून निश्चितं असक्तत् वार
वारं स्मृत चिन्तितः अभवमित्यर्थ । हा पित. । रच रच मा इत्यादि बहुश
क्रन्तितवतीति निष्कर्ष. । यद्यपि भयेषु लोके मातापि सार्थने आह्वयने च तथापि
सीताया भातुः प्रियञ्चा जड़त्वेन तत्स्मरणमनर्थकमिति जनकमात्रमेव स्मृतमिति बोध्य ।

पदायाना प्रस्तुतानामिति बहुवचनस्याविवक्षितत्वात् अत्र अवाप्यत्येकया क्रियया
अथापरिभवयो कर्मतयाऽभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽलङ्कारः । किन्तु नूनशब्दसत्त्वेपि
नात्प्रेक्षा, प्रकृतस्य परात्मना सम्भावनाया एव उत्प्रेक्षारूपत्वात्, अत्र तु स्मरणस्यैव
चात्मविकल्पेन तादृशसम्भावनाया एवाभावादिति ज्ञेय । किञ्च तृतीयचरणे परिपरोति
सक्तत्मास्यात् क्लेकानुप्रासश्चेति मसृष्टिः । घोरं नवञ्चेति चकारो घोरनवयो ससुञ्चे,
अपरौ चकारौ तु इतरैतरयोगे, तेन न निरर्थकत्वदोषः ।

“क्रन्त्यात् । सासाग्नि वि” इति शब्दकल्पद्रुमः । “अस्मीति अहमर्थे अन्य्य”
इति मन्विनाथ. । “शरणं गृह्णरक्षितो” रित्यमरः ।

वसन्ततिलका वृत्तं ॥ २३ ॥

(ट) नव इति । बहुमान महापुरुषस्य रामस्य मातृत्वात् शशुरत्वाच्च अति-
गौरवं, कौशल्याजनकयोर्विषाददर्शनात् खेदो विषादः, रामायणवर्णितमहोदार-
चरितयोः कौशल्याजनकयो. साचाद्दर्शनात् कौतुकं, तैः सहेति सवहमानवेद-
कौतुकः ।

जन । अहो ! दुर्मर्यादाता दुरात्मना पौराणाम्, अहो !
रामस्य राज्ञः चित्रकारिता । (ठ)

एतद्वैशमघोरवज्रपतनं शश्वन्समोत्पश्यतः

1924 क्रोधस्य ज्वलितुं धुगित्यवसरश्चापेन शापेन वा । (क)

(ठ) जनिति । अवाह्योऽव्ययसमाये । दुरात्मना अलीकापवादकारित्वेन पापदूषितचित्तानां पौराणां पुनर्वाप्तिजनानां दुर्मर्यादाता न्याय्यपश्चात्क्रमः । जनस्य हि परिधा यथाश्रगुणकोत्तनमेव न्याय्यं विशेषतस्तु राजादि, अत्र तु राजमहिष्या एव अलीकापवादकोर्त्तनमतीवान्याय्यं जातमिति भावः । रामस्य राज्ञ भूपते विशेष-विवेचनापूर्वकसदसद्विचारानुसारिणैव दण्डविधातुं सत इत्यर्थः, चित्रकारिता शीघ्रकाय-करणं अविमृश्यकारिनेत्यर्थः । तथा च रामो यदि पौराणामपवादोऽयमयथार्थो यथार्थो वा इति किञ्चिद्विलम्बं ब्रह्मं सह समालोच्य कर्त्तव्यावधारणमकरिष्यत् तदा कथमपि सीता निर्वासिता नाभविष्यत्, अतएव लोकानामेकमात्रनियहानुग्रहकर्त्तुं राज्ञे ईदृशी चित्रकारिता सीतानिर्वासनवत् महानर्थकारित्वात्तीव्रदोषावहेति भावः ।

“अहो (व्य) असूया” । “मर्यादा (स्त्री) न्याय्यपथस्थिति” रिति च शब्द-कल्पद्रुमः ।

दृष्ट्वा राजमहिष्या एवालीकापवादकारित्वात् मर्यादा येषां ते दुर्मर्यादा रूपा भावः दुर्मर्यादाता ।

अतः पौराणाम् रामस्य च दण्डविधानं स्यात् कर्त्तव्यमित्याह एतदिति । एतत् सीतानिर्वासनरूपं यत् वैशम-हिसा तदेव घोरवज्रपतनं दारुणवज्राघातः, ततः शश्वत् मद्रा उत्पश्यतः विजानतो मम क्रोधस्य चापेन धनुर्द्वारां शापेन अभिसम्पातद्वाग वा धगिति ‘धक्’ इति शब्दं कृत्वा ज्वलितुं अवसरः समयः उपस्थित इति शेषः । इदानीमेव अरुन्धतीकोशल्याकञ्चुकिभिरपि अलीकापवादमावश्यैव सीतानिर्वासनकारणत्व-कथनात् कदलीफलचीर्यैश्च प्राणदण्डकरणमिव नितान्ततुक्कारणात् सीतायां निर्वासन-कृतमिति निययो जातः, सुतरामधुनैव अस्मिन् शापेण वा सर्पारं रामं निहन्मिति भावः ।

कीश । भञ्जवटि ! परिच्छाहि परिच्छाहि, प्रसादेहि कुविट'
राएसि' । (ड)

अरु । एतद्धि परिभूतानां प्रायश्चित्तं मनस्विनाम् ।

राजन्नपत्यं रामस्ते पाल्याश्च कृपणाः प्रजाः ॥२४॥

(ड) भगवति । परिवायस्त्र परिवायस्त्र, प्रसादय कुपितं राजर्षि ।

अथ सीताहिंसने वज्रपतनत्वारीपात् निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः । ज्वलितुमित्यनेन
क्रोधस्य वज्ररूपत्व व्यज्यते ।

✓ विशसति हिंसन्तीति विशसो हिंसकः पचायच्, विशससेट् कार्यमिति विशस'
हिंसेति बोध्यं ।

चतियत्वात् चापस्य ऋषित्वाच्च शापस्योक्तिरिति बोध्यं । (क)

(ड) कीशेति । प्रसादय कोपहीनं कुरु इत्यर्थः । तत्प्रसादनमेव परिवाण-
मिति भावः ।

एतदिति । मनस्विना प्रशस्तमनसा सज्जनानामित्यर्थः । परिभूताना अपमानिताना
दुष्कार्यकारणात् लौकैस्तिरस्कृताना सतामित्यर्थः एतद्धि एतदेव ईदृशं पुन गुरुजन-
कर्त्तृकर्भत्सनमेवेत्यर्थः प्रायश्चित्तं - दोषचालनकारणमित्यर्थः । केनचिन्मनस्विना
प्रनाटवशत् कस्मिंश्चिदपराधं कृते लोकतिरस्कृतमपि तं यदि पुनर्गुरुजना भर्त्सयन्ति,
तदा तदेव तस्य श्रेयोदण्डो भवति, अतो मिथ्यापौराणवादेन रामेण प्रसादात् सीता
निर्वासिनेति साधुजनास्त पीरवर्गज्ज निन्दन्त्येव तत्रापि यत् भवन्तीऽपि भर्त्सयन्ति,
एतदेव रामस्य पीरवर्गस्य च महान् दण्डो जात इति भावः । विशेषतस्तु, हे राजन् ।
रामस्ते तव अपत्यं जामाहत्वात् निवपुवत्वाच्च सन्तानरूपः, तथा प्रजा पीरजनाः
कृपणाः स्त्रीणाः सुद्रवुद्धय इति यावत् अतएव पाल्या रक्षणीयाः, पुत्रा-
वा प्राणदण्डो नोदितः, किन्तु पीराणामलीकापवादापराधः ।

जन । शान्तं वा रघुनन्दने तदुभयं तत् पुत्रभाण्डं हि मे
 भूयिष्ठद्विजवालवृद्धविकलस्त्रैणश्च पीरो जनः ॥२५॥-
 प्रविश्य सम्भ्रान्ता वटव । कुमार ! अश्वोऽश्व इति कोऽपि भूत-
 विशेषो जनपदेषु श्रूयते, सोऽयमधुनाऽस्माभिः प्रत्यक्षीकृतः । (ढ)

पराधी भवता मार्जनीय इति भाव । एतद्वाग्व्यानस्य वाग्व्यानान्तरस्य च सदसत्त्व
 सुधीभिर्विवेचनीय ।

अत्र पूर्वाङ्गे अप्रस्तुतात् मनस्विसामान्यात् प्रस्तुतस्य विशेषरामस्य प्रतीनेरप्रस्तुत-
 प्रशंसाऽलङ्कार रामभर्त्सने प्रायश्चित्तत्वान्नेपात् निरङ्ग केवलरूपकञ्चेतुर्भयोरेकाग्रयानु-
 प्रवेशरूप सङ्कर, द्वितीयाङ्गे च पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमिति संमृष्टि ।

“पापचयमावसाधनत्वेन विधिवोधित कर्म प्रायश्चित्त”मिति स्मार्त्तं । “हि चेतामव-
 धारणे” । “कदर्थे क्लृपणचद्रकिम्पचानमितम्पचा”इतिचामर ।

पथग्रावन्तु वृत्त ॥ २५ ॥

शान्तमिति । रघुनन्दने रामे तदुभय चापधारण शापदानञ्च शान्त विरत
 भवत्विति शेष, हि यस्मात् तत् राम इत्यर्थं प्रकृष्टरामानलिङ्गत्वात् क्लीवत्व पुत्र पुत्रस्नेह
 सस्य भाण्ड-भाजन-वात्सल्यात् पुत्रसदृशो जनो न नाशयितुं शक्यत इति भाव ।
 तथा पीरो जन सोताया अनीकापवादप्रवर्त्तयिता पुरवासिर्वर्ग्य भूयिष्ठा प्रचुरा द्विजा
 ब्राह्मणा, वाला बालका, वृद्धा जगन्त, विकला ह्रीनेन्द्रिया काणखञ्जादय स्त्रैण
 म्बोसमूहय यस्मिन् स तथोक्त, अत पीरोऽपि तदुभयं शान्तमित्यर्थ । अतएव
 पीरान्तर्गतब्राह्मणादीनामवध्यत्वात्, साधारणपीरोऽपि नाशयितुं न शक्यत इत्यगत्या
 जमेव क्लृतेति भाव ।

अत्र चतुर्थचरणे पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कार ।

ब्राह्मणादीनामवध्यत्वमनुसन्धेयं विस्तरभयादुपेक्षित ।

शाटलविप्रीडितं वृत्तम् ॥ २५ ॥

(ढ) प्रविश्येति । सम्भ्रान्ता त्वरया धायाः, वटव चट्टिकुमारा । अश्वोऽश्व

लवः । अश्वोऽश्व इति पशुसमान्नाये सांग्रामिके च पठ्यते,
तद्भूत कीदृशः । (ण)

वटवः । श्रूयताम् । (त)

पश्चात् पुच्छं वहति विपुलं, तच्च धूनोत्यजस्रं
दीर्घग्रीवः स भवति, खुरा स्तस्य चत्वार एव ।

इति वीभाषा द्विर्वचनं । इति प्रसिद्धः । कोऽपि, वनवासिभिरस्माभिरदृष्टपूर्वं इत्यर्थः,
भूतविशेषः प्राणिविशेषः, जनपदेषु प्राकृतलीकान्यदृशेषु, श्रूयत लोकपरम्परया
शान्देचेत्यर्थः । प्रत्यचीकृतः चक्षुषेति शेषः ।

अश्वस्य ग्रास्यपशुत्वादेव जनपदेखिल्युक्तं । तथाच पैठीनसि “गोरविरजोऽश्वोऽ-
श्वतरो गर्दभो मनुष्यश्चेति सप्तग्राम्याः पशवः” ।

“श्रूधातोः शाब्दबोधे शक्ति”रिति नैयायिकमतानुसारेण ‘अश्वोऽश्व इति कोऽपि
भूतविशेषः श्रूयते’ इति प्रयोगः सङ्गच्छते, अश्वशब्दजन्यं ज्ञानं क्रियत इति तदर्थः ।
“श्रवणोन्द्रियजन्यप्रत्यक्षे श्रूधातोः शक्ति”रिति मीमांसकमते तु श्रवणं श्रूधातोस्तादृश-
शाब्दबोध एव लक्षणेति संचेपः ।

(ण) लव इति । पशुसमान्नाये पशुनाम-संग्रहशस्त्रं प्रागुक्तपैठीनसिबचनादौ
सांग्रामिके धनुर्वेदादौ युद्धशास्त्रे च । एतेनास्य शास्त्रज्ञानाधिक्यं वाज्यते ।

धनुर्वेदे इदानीं दुर्लभ एव, किन्तु तत्सग्राहकं भोजराजकृतयुक्तिकल्पतरुप्रभृति,
शास्त्रं दृश्यते । तथाच युक्तिकल्पतरौ—

“ये गुह्यवर्णा मृशवेगयुक्ता अश्रान्तिभाजो वहभोगिनश्च ।

अक्रोधशीलाः समरेऽतिरुष्टा स्ते सात्त्विका भूपतुरङ्गनाः स्युः ॥”

पश्यादिति । सः अस्माभिः प्रत्यचीकृतोऽश्वः, पश्चात् देहपश्चाद्भागे विपुलं विशालं
पुच्छं लाङ्गलं वहति धारयति, तच्च पुच्छं अजस्रं अविरतं धूनोति कम्पयति, दीर्घा
क्षत्रमाना ग्रीवा गजो यस्य स तथोक्तो भवति, तथा तस्य अश्वस्य चत्वार एव खुरा ।
तथा श्याणि नतनदृष्टानि अति खादति, तथा आस्य चूतफलस्यैव मात्रा प्रत्येकं

श आण्यति प्रकिरति शकृत्पिण्डकानाम्त्रमात्रान्
किंवाख्याते व्रजति स पुनर्दूरमेह्ये हि यामः ॥२६॥

इत्युपसृत्याजिने हस्तयोश्चाकर्षन्ति । (त)

लव । सक्रोतुकोपरोधविनय । आर्याः । पश्यत पश्यत, एभि-
नीतोऽस्मि । इति त्वरित परिक्रामति । (थ)

परिमाणं येषां तान् आस्रमात्रान् सकृत्पिण्डकान् गृथपिण्डान् प्रकिरति विस्तृजति ।
आख्यातेस्तस्याङ्गतिवर्णने किं वा फलं अपि तु किमपि नेत्यर्थं, पुनः किन्तु स अत्र
दूरं व्रजति वर्णनकालमभ्य एव विप्रकृष्टो भवतीत्यर्थं, अतएव एह्ये हि आगच्छागच्छ
शामो गच्छामः समवलोकयितुमित्यर्थं ।

अत्र वहतिप्रभृतीनामनेकक्रियाणां सोऽश्वइत्येककर्त्तृकारकत्वात् दीपकमलङ्कार,
स च उपमाऽर्थापत्तिकान्यलिङ्गे सङ्गोच्यते । तथा पूर्वापरकर्त्तृप्रयोगसर्थं 'सुरास्य
चत्वार एव' इति सप्तमनिर्देशात् प्रक्रमभङ्गदोष, किञ्च एवशब्दोपादानात् अनियमे
निघमाख्यदोषश्च, "सुरान् वेदसप्त्यान् विभर्त्सी"ति पाठेन तयोः समाधानं स्यात् ।

इदृशस्यानविशेषे निवेशवशेन श्रोतृणामयं श्लोकः परमचमत्कारमावहति ।
प्रहेलिकावदिमसपि प्रायेण पृच्छन्ति च वालकाः ।

मन्दाक्रान्ता वृत्त ॥ २६ ॥

(त) इतीति । उपसृत्य आसनीभूय, अजिने उत्तरीयभूतमृगचर्मणि हस्तयो
करयोश्च गृहीत्वा आकर्षन्ति लवः वटव इति शेषः ।

(थ) लव इति । कौतुकं अश्वदर्शनकौतूहलं, उपरोधो बालकानामनुरोधः,
विनयो गमनानुमतिप्रार्थनया निजौडत्यपरिहारः सौः सह विद्यमानमिति तत् तथोक्तं ।
आर्या पूज्याः । एभिर्वालकैः नीतोऽस्मि, नत्वहं युष्माननादृत्य स्वच्छया गच्छामि,
अत्र किं भवन्ति भवन्त इति भावः ।

अरुन्धतीजनकी । पूरयतु कुतूहलं वत्सः । (द) (१)

कौश । भत्रवदि ! जाणामि, एदं अणालोअअन्ती ण
जीआमि विअ, अदो अस्सदो भविअपेक्खन्न दाव गच्छमाणं
दीहाउं (ध)

अरु । अतिजवेन दूरमतिक्रान्तः स चपलः, कथं
दृश्यते(२) । (न)

प्रविश्य कञ्चुकी । भगवान् वाल्मीकिराह, ज्ञातव्यमेतद्वसरे
भवद्भिरिति । (प)

(ध) भगवति । जानामि, एतमनालोकयन्ती न जीवामीव, अतोऽन्यतो भूत्वा
पश्यामस्तावद्गच्छन् दीर्घायुषम् ।

(द) अरु इति । कुतूहलं आत्मनोऽस्थाषलोक्तवक्रौतुकमित्यर्थः । यातु-
मिच्छसि ग्राहीति भावः ।

(ध) कौशेति । जानामि बुद्ध्या अनुमानं करोमीति यावत् । एतं वालकं ।
अन्यतो भूत्वा अन्यत्र गता भूत्वा दर्शनयोग्यस्थाने गत्वैत्यर्थः । दीर्घायुषं चिरायुर्विशिष्ट-
मेतन् वालकं ।

(न) अरु इति । चपलः चञ्चलप्रकृतिः स वालकः अतिजवेन महावेगेन दूरं
पश्यान् अतिक्रान्तः अतीत्य गतः, अतएव कथं दृश्यते द्रष्टुं शक्यते त्वयेति शेषः,
चञ्चुर्विषयानिक्वमादिति भावः ।

(प) प्रविश्येति । एतत् 'कस्यायं वालकः' इति युष्माभिर्जिज्ञास्यं वृत्तं ।
अवसरे यथासमये । इति 'एवं वाक्यं वाल्मीकिराहैत्यर्थः । नैतदिदानीं वक्तव्य-
मिति भावः ।

(१) कुतूहलं वत्स इति पाठान्तरं ।

(२) कथं दृश्यते इति पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

जन । अतिगम्भीरमेतत् किमपि भविष्यति । भगवत्पर-
रुन्धति ! सखि कोशल्ये । आर्य्येण्टष्टे । स्वयमेव गत्वा
भगवन्तं प्राचेतसं पश्यामः । (फ)

इति निष्कान्तो बृहद्वर्गः ।

वटव । पश्यतु हि कुमारस्तदाश्चर्य्यम् (व)

लव । दृष्टमवगतञ्च नूनमाश्वमेधिकोऽयमश्व इति । (भ)

वटव । कथं ज्ञायते ? । (म)

लव । ननु मूर्खाः । पठितमेव युष्माभिस्तत्काण्डे ।

किं न पश्यथ, प्रत्येकं शतसंख्याः कवचिना दण्डिनो निष्-

(फ) जनेति । एतत् 'कस्याप पुत्र'इत्यस्माभिर्जिज्ञास्य ऋत्त विषय इति
यावत्, अतिगम्भीरं दुरवगाहं दुर्वीधमित्यथ, अतएव किमपि अनिर्वचनीयम् ।
अथ 'भवतु ताव'इति वाक्यं सन्तमम् । स्वप्नमिति बहुवचनान्तं पदं, स्वयं
स्वप्नमेवेत्यर्थं न तु प्रतिनिधिभिरित्येवमश्वेति, तथाच अनादरप्रकाशिनं महर्षेर्गोत्रवहानि
कृता स्यादिति भावः । प्राचेतसं वाच्यौकि ।

(व) वटव इति । कुमारी लवो भवान् । तदाश्चर्य्यं तमइतरूपमश्वमित्यर्थम् ।
योहि यत्प्रथमं पश्यति, स तदाश्चर्य्यमेव सत्यत इति बोध्यम् । हिमन्दोऽवधारणे, पश्यत्वञ्च
नतूपेक्षेत्यर्थम् ।

(भ) लव इति । दृष्टं युष्माभिरुच्यमानं तदाश्चर्य्यं तदश्वरूपमइतं यत्
अवलोकितं तथा अप्रमत्तं नन निश्चितं अश्वमेधो यज्ञं प्रयोजनमस्येति आश्वमेधिको
भवेदित्यर्थम् । इति अवगतं बुद्धञ्च मरेति शेषः । नूनमिति भवेदित्यध्याहार्य्यक्रियाया
विशेषणम् ।

(म) वटव इति । कथं केन प्रकारेणेत्यर्थम् ।

(य) लव इति । तत्काण्डे अश्वमेधपरिपाटीकथनप्रकरणे पठितमेव तथापि
अजानामिव पुनः प्रश्नकरणात् मूर्खत्वमिवायातोति भावः । एकानेकान् प्रेतीति

ङ्गिणश्च रक्षितारस्तत्प्रायमेवेदमपि दृश्यते, यदीह न प्रत्यय-
स्तद्गत्वा पृच्छत । (य)

वटवः । भो भोः ! किम्प्रयोजनोऽयमश्वः परिवृतः
पर्यटति ? । (र)

लवः । सस्पृहमात्मगतं । अये ! अश्वमेध इति विश्वविज-
यिनां क्षत्रियाणामूर्जस्वलः सर्वक्षत्रियपरिभावी महानुत्कर्ष-
निकषः । (ल) (१)

प्रत्येकं, शतं सख्यां येषां ते, कवचं वर्म एषामस्तीति कवचिनः, अतियोजार, दण्डो
वष्टिरेषामस्तीति दण्डिनः, दण्डयोधिनः, निषङ्ग स्तूणीरमेषामस्तीति निषङ्गिनो धनुर्दराय
रक्षितारः अश्वस्य रक्षका विद्यन्त इति शेषः तेषां प्रायो बाहुव्यं यत्र तत् तत्प्राय,
इदमपि वलं । अत एवायमश्वमेधीयोऽश्व इति निश्चीयत इति भावः । इह मम
वाक्ये न प्रत्ययो न विश्वासो यदि युष्माकमभूदित्यर्थः, तत् तदा, पृच्छत सैन्यान् जिज्ञा-
सध्वं यूयमित्यर्थः ।

“निषङ्गस्त्री धनुर्दर” । “प्रायोभूस्त्रान्तगमने” इति चामरः ।

एतेन अन्यऋषिकुमारिभ्यो लवस्य मेधाविलं व्यन्यते ।

(र) वटव इति । भो भोरिति सैन्यसम्बोधने, किं प्रयोजनं यस्य सः, परिवृतः
सैन्यं, परिवेष्टितः पर्यटति भ्रमति ।

(ल) लव इति । स्पृहया अश्वमेधेच्छया सहेति सस्पृहः । लवस्य क्षत्रिय-
त्वादादावेव अश्वमेधकरणकामना जाता, तथा च योहि यज्जातीयः, सः अङ्गुर
एव तज्जावं व्यनक्तीति वीन्धः । विश्वं भुवनं विजग्रन्त इति विश्वविजयिनः सेषा ।
ऊर्ज्ज्विलसस्यातीति ऊर्ज्ज्वलो वलवान् अन्वैरनिरोधनीय इत्यर्थः । सर्वान् क्षत्रियान्
परिभवितुं लङ्घयितुं तिरस्कृतुंमिति यावत् शीलं यस्य स सर्वक्षत्रियपरिभावी

(१) उत्कर्षनिकष इति पाठान्तरं ।

नेपथ्ये । अयमश्वः पताकेय मयवा वीरघोषणा ।

सप्तलोकैकवीरस्य दशकण्ठकुलद्विषः ॥ २७ ॥

मय । सव्यथमिव । अहो । सन्दोपनान्यक्षराणि । (व)

सकलत्रयिपराजयचिह्नभूत इत्यर्थः । उत्कर्षस्य सर्वप्राधान्यस्य—निकष—परीक्षास्थानमित्यर्थः । अश्वमेधस्य सार्वभौमानुष्ठेयतया । तत्र चतुर्थमात्रस्यैव स्पृहा जायत इति भावः । तथाच आपस्तम्ब—

“राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन यजेत नाप्यसार्वभौमः ।”

ऊर्जस्वल् इति “क्वप्यादिभ्यो वल्च्” इति अस्यर्थे वल्च् प्रत्ययः ।

स्वर्णपरोक्षकपाषाणे कृढस्य निकषशब्दस्यात्र परीक्षकमात्रे उपादानलक्षणा ।

वटुभिर्जिज्ञासितमर्थं केचिदश्वरक्षका सेनिका नेपथादाहु अयमिति । समसु भूरादिषु लोकेषु भुवनेषु एक अद्वितीय वीर शूरा तस्य, दशकण्ठकुलद्विषः रावणवशविम्ब सिन्धो रामस्येत्यथ अयमश्व अश्वमेधयज्ञीयो घोटक, तथा इयञ्च पताका जपपवाङ्किता वैजयन्तो, अथवा वीरघोषणा अश्वपताकात्मिका रामस्य वीरत्वप्रख्यापनवाणी, अयमश्व इयञ्च पताका शाम्भानुसरणात् सामान्यमात्रं यत्किञ्चित्, किन्तु सप्तलोकमन्त्रे राम एव सर्वप्रधानो वीर इति घोषणैव मुख्य प्रयोजनमित्यर्थः ।

अत्र अश्वपताकाभ्यां वीरघोषणायां भेदेऽपि अभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिरलङ्कारः । सप्तलोकविजयिनी रावणस्य विजितृत्वात् तेषु राम एवाद्वितीयो वीर इति शब्दशक्तिसूक्तौ वस्तुञ्चनि ।

सप्तलोकानाह अग्निपुराण —

“भ्रसुं व स्व भंहयैव जनय तप एव च ।

सत्यलोकस्य सप्तैते लोकास्तु परिकीर्त्तिता ॥” ॥२७॥

(व) लव इति । न्यथया उक्तोक्तिश्रवणान्मनोवेदनया सहिति सव्यथं । अक्षराणि वर्णा ‘अयमश्व’ इत्यादिशक्यमित्यर्थं सन्दोपनानि उत्तेजकानि कोपोत्साहवर्द्धकानीति यावत् । “प्रकृतिं खलु सा महौयसः सहते नान्यसमुन्नति गृहे”ति

वटव । किमुच्यते, प्राज्ञः खलु कुमारः । (श)

लवः । भो भोः ! तत्किमक्षत्रिया पृथ्वी ? यदेवमुद्धत-
मुद्घोष्यते । (ष) (१)

नेपथ्ये । अरे ! महाराजं प्रति कुतः क्षत्रियाः । (स)

लवः । धिग्जाल्मान्- (ह)

न्यायेन वीरस्य वीरान्तरवीरत्वघोषणाश्रवणे कोपोत्साहयोरुत्तेजनाम्बभावसिद्धैवेति-
भावः । स्वगतवदुक्तिरियं ।

(श) वटव इति । किमुच्यते किं वक्तव्यमस्तीत्यर्थः, कुमार, खलु प्राज्ञ
सर्वेषामस्माकं मध्ये लव एव विशेषाभिज्ञः, अस्मिन् विषये किं पुनर्वक्तव्यमस्तीति
समुद्रायार्थः । अधीतवैदिकाश्वमेधकाण्डाश्रमि वयं प्रागिममश्वमेवलोकमाना अपि
अश्वमेधीयत्वेन न निश्चितवन्तः, किन्तु लवो दर्शनमात्रमेव निश्चितवानिति अस्माकं
मध्ये लवस्यैव प्राज्ञतमत्वमव्याहृतमेवेति भावः । केचित्तु एभि सैन्यै किमुच्यते तद्वयं
न बुद्ध्यामहे किन्तु कुमार, प्राज्ञः, तेन स बुध्यत इति भाव इति व्याख्यानमाचक्षते ।

(ष) लव इति । यत् यस्मात् एवमीदृशं उद्धतं सदृषं उद्घोष्यते रामस्य
वीरत्वं प्रख्याप्यते, तत् तस्मात् किं पृथ्वी पृथिवी अक्षत्रिया क्षत्रियरहिता वीरशून्यत्वार्थं
मन्यन्ते युष्माभिरिति शेषः । पृथिवीयक्षत्रियवती सुतरा नेदृशं पुनरुद्घोषणोपमिति
भावः ।

(स) नेपथ्य इति । 'अरे इति नीचसम्बोधने । महाराज रामचन्द्र',
तथाच रावणविजयिनी रामचन्द्रस्यान्तिके वीर्यविषये रावणविजितविदलितक्षत्रियाणा-
मुल्लेख एव निर्बोधतापरिचय इति भावः ।

(ह) लव इति । जाल्मान् असमोक्षकारिणः अशिवेचकानिति यावत् युष्मान्
'अरे' इत्यादिवादिनः सैनिकानिति शेषः, धिक्, निन्दामि । ये वीराणां बलावलम-

(१) यदेवमुदीर्यत इति पाठान्तरं ।

यदि ते सन्ति सत्त्वेव, केयमन्या विभीषिका ।

किमुक्तैः, सन्निपत्यैव पताकां वो हराम्यहम् ॥२८॥(१)

भो भो वटवः परिवृत्य लोष्टै रभिन्नन्तो नयतेनमश्च' ।(२)

एष रोहितानां मध्ये वराकश्चरतु । (च)

प्रविश्य सक्रोधदपं पुरुष । धिक् चापलं, किमुक्तवानसि, तीक्ष्ण-

परोक्षैव तागतय निद्विंशन्ति, ते निन्दनोया एवेति भाव । “जाओऽसमीक्षकारी स्या”दित्यमर' ।

यदोति । ते रामवन्दा रात्रणादिविजयिन इति भाव महावीरत्वेन गोरवाद्बहुवचनं यदि सन्ति तिष्ठन्ति, सत्त्वेव तिष्ठन्तु तावत् । न तेनास्माक किमप्याश्रयति याति वेति भाव । किन्तु अन्याका इत्यं विभीषिका भयप्रदर्शन, रामस्य महावीरत्वप्रकाशपूर्वकं कथं भयप्रदर्शनं क्रियत इत्यर्थ । न तेन क्षमा करोमीति भाव । अथवा उक्तै रवविषये वागाडम्बै किं प्रयोजनमस्ति, अपि तु किमपि नेत्यर्थ, कर्त्तव्यमेव मया करणोद्यमिति भाव । तथा च सन्निपत्यैव वेगेन गत्वैव न तु किञ्चिद्विवेच्येत्येवशब्दार्थ । अहं वो युष्माक पताका जयपवाङ्किता वैजयन्ती ह्यगमि वलप्रकाशेन गृह्णामि, यदि भवन्त गन्तवन्ति तर्हि रक्षत्विति भाव' ।

अत्र अर्थापत्तिरलङ्कार ॥ २८ ॥

(च) भो भोरिति । परिवृत्य परिवेध्य, लोष्टे शुष्कमृत्पिण्डं पायाण्यखण्डैर्वा अभिन्नन्त ताडयन् एनमश्च नयत आश्रयमाभिसुखं चालयत । एष वराक क्षुद्रोऽथ. रोहिताना आश्रयस्थं प्रविशिशेषाणाम्-मध्ये चरतु भवतु ।

“रोहित । मृगविशेष ” । “वराक । अवर”इति च शब्दकल्पद्रुमः ।

(क) प्रविश्येति । चापल चञ्चलता धिक्, बालम्बभावमुलभचपलतया यदनेमर्थं ताडयन् हर्षमिच्छसि, तन्निन्दामीत्यर्थं अविवेकप्रयुक्तत्वादिति भाव । किमुक्तवानसि

(१) एभिरधुना, ता पताका हरामि व । शम्भवाधा पताका वो हराम्यह-
मिति पाठान्तरद्वयं । (२) परावर्त्तयतेनमश् मिति विभिन्नः पाठ ।

नौरसा ह्यायुधीयश्रेण्यः शिशोरपि दृष्टां वाचं न सहन्ते (१), राजपुत्रश्चन्द्रकेतुररिविमर्द्दनः (२) सोऽप्यपूर्वारण्य (३) दर्शन-
कौतूहलाक्षिप्तहृदयो न यावदायाति (४) तावत् (५) त्वरितमनेन
तरुगहनेनापसर्पत । (क) (१)

वटव । कुमार ! कृतमनेनाश्वेन, तर्जयन्ति विस्फुरितशस्त्राः

Shri Ram Charit

परिवृत्येत्यादि किं कथितवान् त्वं, तादृशं न पुनर्वाच्यमिति भावः । तत्र कारण-
माह, हि यस्मात् तीक्ष्णा प्रचण्डाश्चासौ नौरसा निद्वेष्याश्वेति-तीक्ष्णनौरसा, आयुधीय-
श्रेण्य शस्त्रास्त्रधारिणो योद्धुवर्गा शिशोरपि युवादिषु का कथा वालकस्यापि दृष्टा-
सर्गवा वाचं न सहन्ते श्रुत्वा न चमन्त इत्यर्थः । सुतरां वालकत्वेनापि न ते परिव्राण-
मसौति भावः । विशेषतश्च, सोऽपि न केवलमायुधीयश्रेण्यः अस्माक सीनापतिर्वं न
प्रसिद्धः चन्द्रकेतुरप्रोति अपिशब्दस्यार्थः । अरिविमर्द्दनः शत्रुनिर्यातनकारो, अतएव,
तेन सह शत्रुताचरणे कस्यापि नास्ति परिव्राणमिति भावः । अपूर्वस्य आश्चर्यस्य
अरणस्य वनस्य दर्शनकौतूहलेन आक्षिप्तं आकृष्टं हृदयं मनो यस्य स तथोक्तः । अनेन
सन्निहितेन तरुगहनेन वृक्षवनेन निविडवनपर्येनेत्यर्थः अपसर्पत पलायध्व ।

गहनशब्देनेव प्रकृतार्थनिर्वाहेऽपि तरुपटोपादानं तस्य निविडत्वसूचनार्थं तेन च
पलायने अन्येषां दर्शनासम्भवेन महतो सुविधाऽस्तीति विज्ञापितमिति बोध्यं ।

(ख) वटव इति । कृतं अल । विस्फुरितानि उत्तोलनेन विकसितानि
शस्त्राणि यासां ताः, आयुधीयश्रेण्यः योद्धुवर्गा कुमार त्वा तर्जयन्ति भर्त्सयन्ति ।
कौतुककारणार्थमय्यग्रहणेऽपि यद्यमी क्रुध्यन्ति तदैतदश्वग्रहणेन नास्ति प्रयोजनमिति
भावः । नन्वेषु आक्रमत्सु अस्माकं-चोत्कारमाकर्ण्य भगवान् वाञ्छोक्तिरागत्य सैनिका-
न्निवारयेदित्याह दूरेचेति । किञ्चेति चार्थः । आश्रमपटं तपोवनं । अतएवास्माक

(१) न दृष्टा वाचमनुसहन्ते । (२) आकृष्टशरासन । (३) सौम्य
पूर्वारण्य ..। (४) परापतत्यद्यापि । (५) तत् । इति पञ्च पाठान्तराणि ।

कुमारमायुधीयश्रेण्यः, दूरे चायमपदमितस्तदेहि हरिणप्लुतैः
पलायामहे । (ख)

लघु । स्मित कृत्वा । किं नाम विस्फुरन्ति शस्त्राणि ।

धनुरोपयन् । (ग)

Handwritten: ज्याजिह्वया वलयितोत्कटकोटिदंष्ट्र-

मुद्गारि घोरघन घर्घरघोषमेतत् ।

चोत्कारायवणेण ऋषिरागमनासम्भवात् सैनिकानां निवारणसम्भावनाऽपि नास्तीति
भावः । तत्तस्मात् एहि, त्वमागच्छ, हरिणप्लुतैः हरिणवत उल्लम्फनप्रलम्फनैः । अलसभीरु-
स्वभावानां ब्राह्मणकुमाराणामनुद्वेषे प्रसुक्तिरित्यतीव मनोहरं कविकल्पना । *Handwritten:* १२/१

(ग) लघु इति । क्रोधे नामगच्छ । विस्फुरन्ति उत्तोलनेन विकसन्ति । तदा
अहमप्येतत्प्रतिविधानं करोमीति भावः । आरोपयन् गुणं याहयन् सज्यं
कुर्वन्नित्यर्थः ।

ज्येति । ज्या मौर्वी गुण इति यावत् जिह्वा रसनेव तथा वलयिते वलयकार
प्रापिते नसोक्तने इत्यर्थः उत्कटे शतया भयङ्करे कोटी अथभागद्वयं दष्टे विशाली
दन्ताविव यस्य तत्तथोक्तं, भ्रूणलीलुप कृतान्तो यथा दीर्घया रसनया सृक्कणीद्वय
प्रान्तवर्ति विशालदन्तद्वयञ्च मुहुर्जसञ्च परिलेदि, तथा अयं चापोऽपि लम्बमानेन
गुणेन अजस्रवाणवर्षणात् अविरतमगटेऽगद्वयं स्पृशत इति तात्पर्याथ । तथा उद्गारी
उञ्जिष्ठन्, घोरो भयङ्कर, घनो निरन्तर, घनस्य मेघस्येव वा, घर्घरघोषो घर्घरेत्येव
गम्भीरटङ्कारध्वनिर्यस्मात् तत् तथोक्तं, एतत् मदीयं चापं धनुं कर्तुं, कृतान्तो यथा
मदमडेत्येव चर्वणशब्दं करोति, तथा अयमपि चापं घर्घरटङ्कारध्वनिं करोत्विति
तात्पर्याथ, यासौ प्रलयकालीनजगत्कवलीकरणे प्रसक्तस्य प्रहसस्य, हसतो
विकटहास्यं कुर्वत, अन्तकस्य कालस्य यत् वक्तुं सुखं यन्मिव तस्य जृम्भा व्यादानं
विद्वम्बयितुं अनुकर्तुं शीलं यस्य तत् यासप्रसक्तहसदन्तकवक्तुं यवजृम्भाविडम्बि, तादृशं
विकटं दारुणं उदरं मथ्यं यस्य तत् तथोक्तं अस्तु भवतु । प्रलयकाले कृतान्तो यथा

ग्रासप्रसक्तहसदन्तकवक्त्रयन्त्र-

जृम्भाविडम्बिविकटोदरमस्तु चापम् ॥ २६ ॥

इति यथोचितं परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे । (घ)

प्रचुरभक्षालाभादानन्देन विकटहास्यकरणात् सुखव्यादानं करोति, तथा अयमपि चाप प्रचुरविनाशनीयलाभेन गुणारोपणात् विपुलायतनसुदरं करोत्विति तात्पर्यं ।

अत्र रेखाङ्कितस्थलवर्तिनीना पञ्जाना लुप्तोपमाना अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । तेन च क्षणेशैवसर्वमेव सैन्यसमूहमहं व्यापादयिष्यामीति वस्तु व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः, तथा कदापि न खलु कालो लोलरसनासुखव्यादानादिकं विधाय जगद्ग्रासं करोति, तथापि तत्सम्बन्धोक्ते "उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेता"मित्यादिवदसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिरलङ्कारश्च व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिरपि । तथा प्रथमे पादे कटकोटीत्येतयोरनेकधा सक्तृसाम्यात् क्केकानुप्रासः, द्वितीये एकस्य घकारस्य असक्तृसाम्यात् वृत्तानुप्रासः, तृतीये सकारस्य असक्तृसाम्यात् वृत्तानुप्रासः, तथा चतुर्थे विश्वस्य सक्तृसाम्यात् वृत्तानुप्रासश्च इत्येतेषा संसृष्टिः । तथाऽत्र दृश्यवत्त्वदोष सन्नपि गुणायने वक्त्रं क्रुद्धत्वात् वीररसाश्रयत्वाच्च । तथा चोक्तं साहित्यदर्पणे ।

“वक्त्ररि क्रोधसंयुक्ते वाच्येऽत्यन्तं समुद्धने ।

रौद्रादी तु रमेऽत्यन्तं दृश्यवत् गुणो भवेत् ॥”

तथाऽत्र युद्धवीरो रसः, ओजो गुणः, गौडी रीति ।

चापशब्दस्य “धनुश्चापौ” इत्यमरकोषे पुंसो निर्देशेऽपि साहचर्यात् क्लीबत्वमपि ज्ञेयं । वलधितेति करोत्यर्थेनन्तात् कर्मणि क्तः ।

वसन्ततिलका वृत्तं ॥ २६ ॥

(घ) इतीति । यथोचितं उचितमनतिक्रम्य । एकेन द्वारेण लवादिसुनिकुमाराः, अन्येन च द्वारेण सैनिका निष्क्रान्ता इत्यर्थः प्रवृत्तवैराणा विभिन्नपथेनैव गमनौचित्यात् ।

इति कौशल्याजनकयोगोनाम चतुर्थोऽङ्कः । (ङ)

(ङ) इतीति । इतिशब्दोऽङ्कसमाप्तौ । कौशल्याजनकयोगो नाम 'सेनन' साक्षात्कार इति यावत् यत्र स । नाम कौशल्याजनकयोग इति नाम्ना प्रसिद्ध, चतुर्थोऽङ्क समाप्त इति शेषः ।

इति श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीश-विरचितायामुत्तररामचरित-
टीकाया सर्वायबोधिनो समाख्याया चतुर्थाङ्क-
विवरण समाप्तम् ॥ ० ॥

अथ पञ्चमोऽङ्कः ।

— * :—

नेपथ्ये ।

भो भोः ! सैनिकाः ! जातं जातमवलम्बनमस्माकं । (क)

नन्वेष त्वरितं सुमन्वनुद्यमान-

व्यावलगतप्रजवनवाजिना रथेन ।

उद्धातप्रचलितकोविदारकेतुः (१)

श्रुत्वा नः (२) प्रधनमुपैक्षि चन्द्रकेतुः ॥ १ ॥

(क) भो भोरिति । अस्माकं अनेन मुनिकुमारेण निहन्यमानानामिति भावः ।

'अवलम्बनं', रक्षकत्वेनाश्रयः, आश्रासकारणमित्यर्थः, जातं भूतं । हर्षे द्विरुक्तिः ।

कथमित्याह नन्वेष इति । नन्विति सैनिकसम्बोधने । एषः अनलिदूरे दृश्यमानः

'चन्द्रकेतुः' अस्माकं सेनापतिः लक्षणपुत्रः चन्द्रकेतुनामा वीरः नोऽस्माकं प्रधनं केन

चिन्मुनिकुमारेण सह युद्धं श्रुत्वा सवादद्दातुमुखादाकर्ण्य त्वरितेन त्वरान्वितेन सुमन्वेण

सुमन्वनामकेन सारथिवरेण नुद्यमाना प्रेष्यमाणाः व्यावलगन्तः प्रधावन्तः अतएव प्रजवना

महावेगा वाजिनो घोटका यस्य तेन तथोक्तेन रथेन करणेन उद्धातेन उन्नतावृत्त-

(१) उद्धातप्रचलितकोविदारकेतु इति विसर्गहीनं क्रियाविशेषणरूपं पाठान्तरं ।

(२) व. । इति पाठभेदः ।

ततः प्रविशति सुमन्त्रसगरिथिना रथेन धनुष्याणि

सह तर्हर्षसम्भ्रंसंयन्त्रकेतु । (ख)

चन्द्र । आर्य्य । सुमन्त्र । पश्य पश्य । (ग)

किरति कलितकिञ्चित्कोपरज्यन्सुखयी-

रनवरतनियुञ्जत्कोटिना कार्मुकेण ।

भूमितया सुहृ प्रतिघातेन प्रचलित कम्पित कोविदारकेतु रक्तकाञ्चनवचनिर्मित-
ध्वजदण्डो यस्य स तथोक्त मन् उचैति समरभूमिमागच्छति, अस्मान् परिचरन् युद्धार्थ-
मिति शेषः । अतएव यूयसाश्रयितेति भावः ।

अत्र प्रजवनत्व प्रति व्याजलङ्घन हेतुरिति पदायंहेतुक कान्यलिङ्गमलङ्कार,
तथा द्वितीयाङ्गे केतु केतुरिति अन्वयमकञ्च शब्दालङ्कार, अनयो ससृष्टि ।

“कोविदारः । रक्तकाञ्चनवच” इति शब्दकल्पद्रुमः । “युद्धमायोधनं जन्य
प्रधनं प्रविदारण” मित्यमरः ।

त्वरं अश्रु सञ्जाविति ताडकादित्वादितच् प्रत्ययः ।

प्रहर्षिणी वृत्तः ।

भो भोरित्यादि. श्लोकस्थचन्द्रकेतुरित्यन्त सन्दर्भशूलिका नाम विश्वाम्भकादिव
दर्योपक्षेपकः । तथा च साहित्यदर्पण —

“अन्तर्जवनिकासंस्थे सूचनाऽर्थस्य चूलिका” ॥ १ ॥

(ख) तत इति । असख्यदुर्हर्षसैनिकै सह एकाकिनोवालकास्य समरदर्शनात्
अद्भुत आश्चर्य्यं, वीराणां समानवीरान्तरलाभस्य आनन्दकारणत्वात् हर्ष आनन्दः,
स्वकीयसैन्यविनाशदर्शनात् सम्भ्रम त्वरा तै सह विद्यमान इति साह्, तर्हर्षसम्भ्रमः ।

(ग) चन्द्रेति । स्वपितामहदृशरथस्य मन्त्रित्वेन तत्सहचरत्वात् आर्य्येति
गौरवसम्बोधनः । पश्य पश्येति विस्मये द्विरुक्तिः ।

किरतीति । कलितेन, कृतेन “कलिः कामधेनु” रिति मन्त्रिनाथ किञ्चित्कोपेन
बहुसख्यकानामपि अस्मत्सैनिकानामतितुच्छतयाऽवज्ञानात् अथच आक्रमणात् ईषत्-
कोपेन रव्यन्ती लोहितायमाना सुखयी वन्दनकान्तिर्यस्य स कलितकिञ्चित्कोप-

समरशिरसि चञ्चत्पञ्चचूडं श्वसूनां-

मुपरि शरतुषारं कोऽप्ययं वीरपोतः ॥ २ ॥

आश्चर्यम् । (घ)

मुनिजनशिशुरेकः सर्वतः सैन्यकाये

नव इव रघुवंशस्याप्रसिद्धः प्ररोहः ।

रज्यन्मु खश्रीः, तथा चञ्चत्य सर्वासु दिक्षु अत्रितपरिभ्रमणात् मस्तककम्पनेन कम्पमानाः

पञ्चचूडाः शिरसा यस्य स चञ्चत्पञ्चचूडं मस्तककम्पनात् चलितकाकपत्र इत्यर्थः अयं दृश्यमानः कोऽपि अपरिचितः वीरश्चासौ पोतः शिशुश्चेति वीरपोतः शूरवालकः समर-शिरसि युद्धमूर्धनि मग्नमभूमावित्यर्थः अनवरतं अजस्रं निगुञ्जस्वी टङ्करं कुर्वत्यौ कोटी अटन्यौ अग्रदेशाविति यावत् यस्य, तेन तद्योक्तेन कार्मुकेण धनुषा चसूनामस्तत्-सेनाना उपरि शरोवाणं स्तुषारं असंख्यत्वात् हिममिव तं किरति विक्षिपति । एत-देवाश्चर्यमिति भावः ।

अत्र शरतुषार इति लुप्तोपमाऽलङ्कारः, तथा प्रथमाद्धं ककारस्य तृतीयपादे चकारस्य चतुर्थपादे च रेफस्यासक्तत् पाठात् इत्यनुप्रासः किञ्च तृतीयपादे चञ्चत्पञ्चेति क्कानुप्रासः, तेन च तृतीयपादे इत्यनुप्रासश्च कानुप्रासयोरेकाश्रयानुप्रवेशरूपं सङ्गरः । इन्द्रधनुःपरिशोभित शब्दायमानो नवजलधरो यथा वारि वर्षति तद्वदयं वाषाणं वर्षतीति व्यन्यते तेन च वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिः । शराणामसंख्यत्वात् एव तुषारसादृश्यं तेन न उपमानस्य प्रमाणगतन्यूनत्वरूपानुचितार्थत्वदीपः ।

मालिनी वृत्तं ॥ २ ॥

(घ) आश्चर्यं परश्लोके व्यक्ती भविष्यति ।

मुनीति । नवो नूतनः अतएव अप्रसिद्धः लोके अप्रथितः रघुवंशस्य रघुकुलस्य प्ररोहः अद्भुत इव एक द्वितीयरहितः निःसहाय इति यावत् मुनिजनशिशुः ऋषि-वालकः सर्वतः सर्वस्मिन् सैन्यकाये सैनिकसमूहे । ज्वलितक्रियाया अधिकरणे सप्तमीयं दक्षिता विमर्दिता ये करिकपोलगन्धयः हस्तिगण्डसन्धिभागाः तेषु टङ्गरिण टटमित्येव-

दलित करिकपोलग्रन्थिटङ्कारघोरं (१)

ज्वलितशरसहस्रः कौतुकं मे करोति ॥ ३ ॥ (२)

आश्चर्य्यमाश्चर्य्यम् । (ङ) सुन्दर

सुमन्त्र । आयुष्मन् । (च)

अतिशयित सुरासुरप्रभावं

शिशुभवलोक्य तवैव तुल्यरूपम् । (३)

रूपेण विदारणशब्देन घोर भयङ्कर इत्यथ स्वानया ज्वलितानि दीतानि शरसहस्राणि वाणसमूहा यस्य स तथोक्तं सन् मे मम कौतुकं कौतूहलं करोति विदधाति । असी मुनिपालका सुधारशरसमूहेन हनिकपोलाम्बोनि सशब्द विदारयन् निखिलसैनिक-पुरुषाश्च निपीडयन् यत् स्वयमकुतोभयं सुस्थ एवास्मि तदेवाश्चर्य्यमिति भावः ।

अवोपमाऽलङ्कार, इवशब्दसत्त्वेन प्ररोहत्वारोपाभावान्न रूपकमिति भाव्यः ।

“काय । सघ” । “प्ररोह” । अङ्कुर” इति च शब्दकल्पद्रुमः ।

मालिनी वृत्त ॥ ३ ॥

(ङ) आश्चर्य्य एकेन शिशुना दृष्टैर्षवहुसैन्यनिपीडनमित्यर्थः । अतिशये द्विरुक्तिः ।

(च) सुमन्त्र इति । आयुष्मन्निति रथिन सम्वोधनं सारथे कर्त्तव्यतया नियमितः । तथा च साहित्यदर्पणः ।

“आयुष्मन् रथिन स्त” । वदेदिति पूर्वेणान्वयः ।

अतीति । अतिशयित अतिक्रान्त सुरासुराणां देवदेत्याना प्रभावो नाहात्म्य विक्रम इति यावत् येन तं अतिशयितसुरासुरप्रभावं । ननु तर्हि किं मत्तोऽप्यसौ प्रधानवीर इत्याह तवैव तुल्यरूपं समानस्वरूप समानवीरमितियावत् असु शिशुं

(१) टङ्कारघोरिति अनुस्वारहीन पाठान्तरः । (२) कश्चिच्चित् पुस्तके मुनिजनेत्यादिश्लोकात्पर किरतीत्यादिश्लोकसन्निवेशेण दृश्यते । प्राथमिकसाश्चर्य्यमिति च नास्ति । (३) तवैव तुल्यरूपमेति पाठभेदः ।

कुशिकसुतमुखद्विषां प्रमाथे

धृतधनुषं रघुनन्दनं स्मरामि ॥ ४ ॥

चन्द्र । इमन्त्वेकमुद्दिश्य (१) भूयसामारम्भ इति हृद्य-
मपत्तपते । (छ)

अयं हि शिशुरेककः समरभारभूरिस्फुरत् (२)

करालकरकन्दलीकलितशस्त्रजालैर्वर्जैः ।

मुनिवालकमवलोक्य कुशिकसुतस्य विश्वामित्रस्य मुखद्विषा यज्ञविघ्नकारिणा सुवाह-
सारीचादिरत्नसोमोमिथ्यर्थः प्रमाथे विमर्द्दने धृतधनुषं धनुर्हरं रघुनन्दनं राम
स्मरामि । पराक्रमेण आकारेण च सर्वथैव शिशुरसौ रामसमानं तव च समानं इति
भावः ।

अत्र सुरामुरप्रभावातिक्रमासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तिरिति शयोक्तिः, तत्रैव तुल्य-
रूपमिति आर्थोऽपमां, तथा सादृश्येन रामचन्द्रस्मरणात् स्मरणनामाऽलङ्कारश्च, एतेषा-
मङ्गाङ्गिभावेण सङ्करः ।

विश्वामित्रेण स्वकीयतपोवनं नीतो रामभद्रः तदीययज्ञविघ्नकारिणः सुवाहसारीचा-
दीन् शरजालैरमर्द्दयदिति रामायणवार्त्ता ।

पुष्पिताया वृत्तं ॥ ४ ॥

(छ) चन्द्रेति । तु किन्तु, एकं द्वितीयसहाय्यरहितं इमं वालकमुद्दिश्य
प्रतिपक्षत्वेन लक्ष्मीकृत्य भूयसा प्रभूतानामस्मत्सैन्यानामित्यर्थः आरम्भं युद्धोपक्रमो
वर्त्तत इति शेषः । इति हेतोः, हृद्यं मदीयं मनः अपत्तपते लज्जते । अस्माकं
प्रत्येकस्य दुर्वलताप्रकाशादिति भावः । एनेन चन्द्रकेतोर्महत् वीर्यं औदार्यञ्च व्यज्यते ।

अयमिति । समरभारे संशामरूपदुर्वहव्यापारे- तुसुलयुद्धकार्यं इत्यर्थः भूरि
प्रचुरं सातिशयमित्यर्थं यथा स्वात्तथा स्फुरन्ति दीप्यमानानि करालाणि भयानकानि

(१) ममत्वेकमुद्दिश्येति पाठान्तरं ।

(२) समररेणभूरिस्फुरदिति पाठभेदः ।

क्वणत्कनककिङ्किणी भ्रणभ्रणायितस्यन्दनै-

रमन्दमददुर्द्दिनद्विरदवारिद्वैरावृतः ॥ ५ ॥

मम । वसतु । एभिः समस्तै रपि किमस्य, किंपुनश्च्यस्तेः । (ज)

करकन्दलीभि स्तम्बममानविशालहस्तै कलितानि गृहीतानि शम्भजालानि आयुधहन्दाणि
 येषा तै तद्योक्तै, तथा क्वणन्त्य शब्दायमाना वा कनककिङ्किण्य खर्णनिर्मितचूट
 घण्टा तामि भ्रणभ्रणाग्रिता भ्रण भ्रण इत्येव शब्द कुर्वन्त स्यन्दना रघा येषां
 त तद्योक्ते, तथा अमन्दा अत्रया प्रवुरा इति यावत् नम दात्रजानि दुर्द्दिनानि
 वृष्टय इव येषा ते अमन्दमददुर्द्दिना द्विरदा हस्तिन वारिदा मेघा इव येषु तेस्तद्योक्तैः
 वलै अस्मत्सैनिकै अथ एककोहि एकाकी एव नत्वपरसहायशालीत्यर्थे [गिर्यावलक
 आहत हन्तु परिवेष्टित । पदातिरयिहस्तारोहिभिर्मम सैन्यै हन्तुनयमेको बालक
 समाहत इत्येतन्महदनुचितमिति भाव ।

अत्र करकन्दलीत्यत्र लुप्तोपमा, तथा चतुर्थपाटे लवस्य परिवेष्टनरूपावरणक्रिया
 उपमाया साधिका रूपकस्य च वाचिकेति लुप्तोपमेव, अनयो ससृष्टिः, वृच्यनुप्रासस्य
 नन्वस्मान् प्रति करुणाकरणाय अलङ्कारनिपुणा मनस्विन कारणममीयामनुसन्दधीरन्,
 इतरथा प्रतिपदमग्नेपद्मेतुसन्निवेशवगेन नितान्तमुपचीयमानकलेवरा किल टीकेय नवीनाना
 विशालविरागमावहेतेति समुपेक्षित ।

“हि हेताववधारणे ।” “किङ्किणी चूटघण्टिका” “सूडाल्पापटु निर्भाग्या मन्दा स्यु ।”
 इति चामर । “कन्दली । स्तम्ब ।” “घनाम्बकारे वृष्टौ च दुर्द्दिनं कवयोविदु”-
 रिति साञ्ज इति च शब्दकल्पद्रुम । एतेन “दुर्द्दिनं लक्षणया वर्षण”मिति यत्
 केनचिदुक्तं तत् परिहार्थं ।

भ्रणभ्रणेत्यव्यक्तानुकरणशब्दात् “अव्यक्तानुकरणा”दित्यादिना डाच् “डाञ्
 लोहितादिभ्यश्च”त्याधिः, तत कर्त्तरि क्त ।

प्रथी वृत्तं “जसो जसयलावमुग्रहयतिथ प्रथी गुरु”रिति लक्षणात् ॥ ५ ॥

(ज) सुमेति । एभि रस्यत्वेनिकै, समस्तैरपि मिलितैरपि एकयोगेन

चन्द्र । आर्य्य ! त्वर्य्यतामनेन हि महानाश्रितजनप्रमाथोऽ-
स्माकमारब्धः । तथाहि । (भ्र)

आगुञ्जति रिक्कुञ्जकुञ्जरघटाविस्तीर्णं कर्णज्वरं
ज्यानिघोषममन्ददुन्दुभिरवैराक्षातमुञ्जृम्भयन् ।

सकलैर्युध्यमानैरपि सङ्गिरित्यर्थः, अस्य बालकस्य किं क्रियतामिति शेषः पुनः किन्तु
व्यस्तैः एकैकशो युद्धप्रवृत्तैः किं क्रियतामिति शेषः । महायोद्धाय बालक इति
भावः ।

अत्र “एभिः समस्तैरपि किमस्य”व्यनेनैव वक्तव्यार्थनिर्वाहेऽपि पुनः किं पुनर्यस्तैः-
रितुक्तत्वात् “सहसा विदधीत न क्रिया”मित्यादिवदर्थगतपुनरुक्तत्वदोषः, किं पुनर्यस्तैः-
रित्येतत्परिहारेण तत्समाधानं विधेयं ।

(भ्र) चन्द्रेति । त्वर्य्यता सत्वरैण भूयता त्वयेति शेषः शीघ्रं रथ प्रेष्यता-
मित्यर्थः । हि यस्मात्, आश्रितजनानां अस्मदुपजीविसैन्यानां प्रमाथोविमर्दनं विनाश
इति यावत् । तथाहि तमेवार्थं जानीह्येत्यर्थः ।

आगुञ्जदिति । वीरः एष शूरो बालकः, आगुञ्जन्तः लवस्य ज्याघोषश्रवणेन भयवशात्
गम्भीरध्वनिं कुर्वन्तः ये गिरिकुञ्जकुञ्जराः पार्वत्यलतादिसमाच्छादितस्थानवर्तिनो
हस्तिनः तेषां या घटा समुहस्तस्या विस्तीर्णः बाहुल्येनोत्पादितः कर्णज्वरः नितान्त-
दीर्घकर्कशतया श्रुतिपीडा येन तं तद्योक्तं, यस्य दूरगामिनो ज्याघोषस्य श्रवणाद्भीता
वनप्रहस्तिनो व्याकुलतया गर्जन्ति कर्णपीडाञ्चानुभवन्ति तमित्यर्थः, तथा असन्दा अनल्या
बहुला इत्यर्थः ये दुन्दुभिरवाः अस्मत्पक्षीयवाद्यविशेषध्वनयस्तैः आश्रित-परिवर्द्धितं
ज्याघोषं अविरतवाणवर्षणेन सुहुर्मुहुः सञ्चालनात् सौर्वीशब्दं उञ्जृम्भयन् उतपादयन्
सन्, वेङ्गता भूमौ स्पन्दमानानां भैरवाणां भयानकानां रुग्णानां कवन्धानां मस्तकरहित-
शरीराणां मुखनिकरैः नसकसमूहैः करणैः भुवः समरभूभागान् तृप्यतः प्रभूतभोजनेन
सन्तुष्यतः कालस्य यमस्य यत् करालं भयङ्करं वक्त्रं मुखं तस्य विधत्ते, मुक्तावशिष्टद्वयं
न्याकीर्त्यमाणा, समाच्छाद्यमाना इव विधत्ते करोति । जगद्ग्यासे प्रवृत्तस्य प्रभूत-

वेत्तज्ञै रवरुण्डमुखनिकरै वीरौ विधत्ते भुवः(१)

त्यत्कालकरालवक्तुविघस व्याकीर्त्यमाणा इव ॥६॥

सम । स्वगत । कथमोदृशेन सह वत्सस्य चन्द्रकेतोर्द्वन्द्वसम्प्र-
हारमनुजानीयाम् । (२) विचिन्ता । अथवा इच्छाकुण्ठहृष्टाः
खलु वयं, प्रत्युपस्थिति (३) च का गतिः । (ज)

भोजनेन सन्तुष्टस्य यमस्य व्यात्ताननादिगलिते अस्मत्सैन्यमसक्तं समरभूमिरिय प्रायेण
समाच्छन्नेति निष्कर्षः । सुतरा सत्वर गत्वा इन्द्रयुद्धेनैतन्निवारणं सया करणीयमिति
भावः ।

अत्र पार्वत्यगजाना तादृशकर्णज्वरोतपत्तेरसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धीकृते रतिशयोक्तिः,
तथा भावाभिमानिनी वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा चालङ्कार तपोय मिथोनेरपेक्षात् सन्दृष्टिः ।
तथा प्रथमचतुर्थचरणयोर्हत्तानुप्रास, एव क्षीर्णं कर्णं, मन्ददुन्दु, रुण्डमुखेति व्यञ्जना-
नामनेकधा सकृत्साम्यात् क्किकानुप्रासश्च, अनयोरपि रुन्दृष्टिः । गुञ्जनस्य भमगटे 'गुन्
गुन' शब्द एव ख्यातत्वाद्वा तु हस्तिभ्रनौ तत्प्रयोगात् ख्यातिविरुद्धतादोष, स च
'उद्गर्जङ्गिरिक्कुञ्जे'त्यादि पाठेन समाधेयः ।

“गजाना घटना घटा” । “विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयो”रिति चासरः । “कवन्ध
कथ्यते रुण्ड”इति हलायुधः ।

विघस इति उपसर्गोऽदेरल्, “वज्रलोर्घस्य”इति घसादेशः ५

शार्दूलविक्रीडित वृत्त ॥ ६ ॥

(ज) सुमेति । ईदृशेन अद्भुतकर्मणा महावीरेण लवेन सहित्यर्थः । इन्द्रस्य
युग्मस्य सम्प्रहारं युद्धं एकाकिन अन्द्रकेतोर्युद्धमिति निष्कर्षः, अनुजानीया अनुमति
दद्यात् । असम्बन्धस्य सम्प्रहारकारिणा अनेन सममेकाकिन अन्द्रकेतोर्युद्धे यदिति अनिष्टपात

(१) भुवमिति पाठान्तरः । (२) अनुजानीय इति पाठभेदः । (३) रणे
इत्यधिकः पाठः क्वचित् ।

चन्द्र । सविस्मयलज्जासम्भ्रम' । धिक् प्रतिनिवृत्तानि सर्वतः
सैन्यानि मम । (ट)

सुम । रथवेगमभिनीय । आयुषान् । एष वाग्विषयीभूतस्ते स
वीरः । (ठ)

चन्द्र । विस्मृतिमभिनीय । आय्य' ! किमस्य नामधेय(१) माख्या-
तमाख्यायकैः ? । (ड)

स्यादिति भाव' । विचिन्त्वा विविच्य । इच्छाकुण्डहे इच्छाकुवशोत्पन्नदशरथगृहे इडा
मन्त्रित्वे सारथ्ये च यौवने नियुक्ता । सन्त इदानी वाईक्यमुपगता', सुतरासिनेषा युद्धे
अनिवर्तित्वरूपमाचारमवरगच्छन्तोऽपि कथं निवारयाम इति भाव' । विशेषतयेति
चकारार्थः, प्रत्युपस्थिते आपतिते समरे इति शेष' का गति. क उपाय' समर'
विनेत्यर्थः । इदानीमनयोरनिवार्य एव जात' समरः, तन्मया अनुमतिरेव दातव्येति
भाव' ।

वयमिति "वाऽस्मदश्चे"ति बहुवचन' ।

(ट) चन्द्रेति । लवस्य महाविक्रमदर्शनात् विस्मयः, स्वकीयसैन्याना पराजया-
वलीकनात् लज्जा, तेषा रक्षणाय सम्भ्रमस्त्वरा, तै सहेति तथोक्त' । सर्वत. सर्वासु
दिक्षु, सैन्यानि वलानि, प्रतिनिवृत्तानि पराजयेन पराद्गु खानि, धिक् निन्दामीत्यर्थ ,
सम्मुखसंग्रामे क्षवियाणा पृष्ठप्रदर्शनस्य नितान्तनिन्दनीयत्वादिति भाव' ।

"वरुधिनी वल' सैन्य"मित्यमरः ।

(ठ) सुमेति । रथवेगमभिनीय रथ' वेगेन चालयित्वेत्यर्थ' । एष दृश्यमान,
स. अस्मत्सैन्यप्रमाथी वीरः ते तव वाग्विषयीभूत' रथचालनेन सान्निध्यादालापगोचरो
जात' । पूर्व दूरवर्तित्वात् वाक्य' आवयितुमशक्य आसीत् इदानीन्तु सन्निहित इति
यथेष्टमालपितुमर्हसीति भावः ।

(ड) चन्द्रेति । विस्मृति' विस्मरणसूचकमूर्द्ध्वदृष्टिपातादिक' । आख्यायकै

(१) किं तन्नामधेयमिति पाठान्तर' ।

सुमे चन्द्र, वत्स ! लव इति । (ढ)

सुमे । भो भो लव । महावाहो । किमेभिस्तव सैनिकैः ।

ऐषोऽहमेहि मामेव तेजस्तेजसि शाम्यतु ॥ ७ ॥

सुम । कुमार ! पश्य पश्य । (ण)

व्यपवर्त्तत एष वालवीरः पृतनानिर्मथनाच्चयोपहृतः ।

स्तनयित्नु रवादिभावलीलामवमर्द्दादिव दृप्तसिंहशावः ॥८॥

युद्धवातांशुः, अस्य महावीरगिशो, कि नामधेय नाम आख्यात कथित, अरसि चत् तद्वद्बृहि, अन्यथा आलापे वलवदमुविधा स्यादिति भावः ।

(ढ) सुमेति । लव इति लव इत्यानुपूर्वीकमस्य नामधेयमित्यर्थः ।

भोभोरिति । महान्ती वीर्यवत्तया विशाली वाह यस्य तत्सम्बोधन, भो भो लव । सम्भ्रमे द्विरुक्तिः । एभिरस्मदीये सैनिके सैन्ये तव कि प्रयोजनमित्यर्थं तव असमान-तया एभि सह युद्धं न करणीयमिति भावः । एष अहमस्मि तव युद्धयोग्य इति भावः, अतएव मामेव एहि योद्धुमागच्छ, ननु तेनापि कि भविष्यतीत्याह तेज लवदीय पराक्रमः सुदृढ वक्रिय तेजसि मदीये पराक्रमे वक्रिपुञ्जे च शाम्यतु लव गच्छतु । एतान् सामान्यसैनिकानवमर्द्दयन्नपि न खलु मसान्तिके पराक्रमितुर्महसीति भावः ।

अव वक्रिपराक्रमयोर्भेदेऽपि न्यपेणाभेदाध्यवसायसूला अतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

“तेजस् । पराक्रम, अग्नि”रिति शब्दकल्पद्रुमः ।

(ण) सुमेति । पश्य पश्येति विधये द्विरुक्तिः ।

व्यपेति । एष दृश्यमान वानधार्मी वीरयेति वालवीर गिर्युगूर त्वया उपहृत युद्धकरणाय आहृतः सन् दृप्तः वलदपान्वित सिद्धशव केशरिणावक स्तनयिवीर्यस्य रवात् गर्जित श्रुत्यर्थः इभावनीना गजश्रेणीना अवमर्द्दात् मथनात् विनाशादिव पृतनायाः अस्मत्सेनाया निर्मथनात् विदलनात् व्यपवर्त्तते निवर्त्तते । केशरिणावको यथा मेषविनादमाकर्ण्य गजैभ्यो वलवन्तमपरं जन्तु मन्त्रमानो गजयूथविमर्द्दना-न्निवर्त्तमानो मेषाभिसुखं धावति, तथाऽयमपि बालक स्पर्श्या त्वया समाहृतं सन्

ततः प्रविशति त्वरितोद्धतक्रमो लव । (त)

लव । साधु, राजपुत्र ! साधु, सत्यमैच्चाकः खल्वसि,
तदयं परागत एवास्मि । (थ)

नेपथ्ये महान् कलकलः । (द)

लवः । सावेगं परावृत्य । कथमिदानीं भग्ना अपि प्रतिनिवृत्य
युद्धाभिसारिणः पर्यवष्टभ्य निघ्नन्ति मां चम्पूतयः, धिग्-
जाल्मान् । (ध)

सेनाविनाशमपहाय तवाभिमुखमागच्छतीति निष्कर्षः । अनेनेतस्य कर्मणा विस्मितो-
स्तीति भावः ।

अत्र उपमाऽलङ्कारः ।

स्तनयिन्नुवादिति “यपोऽधिकरणकर्म्मणोरप्रयोगिण” इति पञ्चमी, ल्यव्लोपे पञ्जनी-
त्यपरे ।

मालभारिणीवृत्तं “विषमे ससजा यदा गुरु चेत् सभरा येन तु मालभारिणीय’ मिति-
लक्षणात् । अस्यैव श्रीपच्छन्दसिकमति नामान्तरं ॥ ८ ॥

(त) तत इति । त्वरितो द्रुत, उद्धत’ सगर्व्य, क्रम. पाटचेपो यस्य स ।

(थ) लव इति । साधु भद्र, व्यवहरसीत्यध्याहर्त्तव्यक्रियाविशिषण । हर्षे
साधुशब्दस्य द्विरुक्तिः, वीरस्य वीरान्तरलामे हर्ष स्वाभाविक एवेति बोध्य । खलु
निश्चये, सत्यं खलु यथार्थमेव, ऐच्चाक इच्छाकुवशोत्पन्नः अस्मि, इच्छाकुवशोऽङ्गवाना
पोडितपरिवाणस्य पराक्रमप्रकाशस्य च चिरप्रथितत्वादिति भावः । तत्तस्मात् लाङ्ग-
वीरलाभात् अयं अस्मि अयमहं, परागत एव त्वत्समीपे उपस्थित एव, न्वयोगन्वव
स्थापने एवशब्दः । सुतरा यथेष्टं व्यवहर्त्तुमर्हसीति भावः ।

(द) नेपथ्य इति । कलकल. सैन्याना कोलाहलः ।

(ध) लव इति । आवेगिण उत्साहोत्तेजनया सहिति सावेगं, परावृत्य पुन
सैन्यानामभिमुखीभूय । भग्ना अपि मया पराजिताः सन्त. पृष्ठप्रदर्शिनोऽपि प्रतिनिवृत्य

अयं शैलाघातक्षुभितवडवावक्तुं हुतभुक्
 प्रचण्डक्रोधार्च्चिर्निचयकवल्वं व्रजतु मे ।
 समन्ताद्दुत्सर्पन् घनतुमुलसेनाकलकलः
 पयोराशे रोधः प्रलयपवनास्फालित इव ॥ ८ ॥

ममाभिसुखीभृय युद्धमभिसर्त्तुं शैल येषां ने युद्धाभिसारिण पुनरपि युद्धोद्यताः सन्त
 पश्यन्प्रष्टभ्य परितो दृष्ट्वावस्थाय चमूपतय सेनापतय मा इदानीं निघ्नन्ति प्रहरन्ति ,
 अत एव जान्मान् अपसदान् नीचानिति यावत् धिक् निन्दामि, एतान् चमपतीनिति
 श्रेय । पराजयात् परमपि पुनरुद्धानुसरणे निर्लज्जताप्रकाशेन नोचत्वसंवावधारणा-
 दिति भावः ।

“निहीनोऽपमदो जान्म” इत्यमरः ।

अथमिति । समन्तात् सकलासु दिक्षु, उत्सर्पन् उत्तिष्ठन्, अथ यत्राणं घनो
 निरन्तर, तमुलं सङ्गुलं विगृह्यलभावेनोत्पन्न इत्यर्थं सेनाकलकल सेनाकोलाहल,
 प्रलयपवनेन युगचक्रकालीनशायना आस्फालित आनीडित पयोराशे समुद्रस्य ओघो
 शैलसमुह इव मे मन शैलानां समुद्रान्निमग्नपर्वतानां आघातेन मद्रुपेण क्षुभित
 उद्देलित य वडवावक्तुहृततुक् तुङ्गकाजामुद्भ्रष्टयुत्राहु, अश्वीमुखनिर्गतवह्नि वाडवानल
 इत्यर्थं स इव प्रचण्डं दारुणो य क्रोधो कोप स एव अर्चिर्पा निचय अग्निज्वालासमूह
 मस्य कवल्वं यामत्वं व्रजतु गच्छतु । पर्वतसङ्घर्षेण विसर्पिगिम्वाशानी वाडवानलो
 यथा समुहं नित समुद्रजलसमूहं शोषणेन शमयति तथा मन कोपोपि समुत्पन्नमिम
 सेनाकोलाहलविमर्दनेन उपशमयिष्यतीति रुच्यार्थः ।

अवोपनाऽनहार, क्रोधार्च्चिर्निचय इति रूपकञ्च अतःपौरुषाङ्गिभावेन सङ्करः ।
 तेन च इदानीन्मय सर्वानेतान् विमर्दयामीति वस्तु व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ।

परां किल भगवानोर्वनामा मुनिरग्रो ऊरु निवेश्य कुग्निं समस्य, ततस्तथादुत्पन्नो-
 वद्विर्जगन्ति दग्धुसुपचक्राम, अथ भगवान् व्रजां सन्नामथ समुद्रान्तर्गतवडवान्तु

इति परिक्रामति ।

चन्द्र । भो भोः कुमार !—

अत्यङ्गु तादसि गुणातिशयात् प्रियो मे
तस्मात् सखा त्वमसि यन्मम तत्तवैव ।
तत् किं निजे परिजने कदनं करोषि
नन्वेष दर्पनिकषस्तव चन्द्रकेतुः ॥ १० ॥

तस्य वसतिं ससुद्रजनस्य च भक्ष्यत्वं निर्दिदेश इति पौराणिकी वार्त्ता । तथा च
मत्स्यपुराणं ।

“वडवामु खेऽस्य वसति ससुद्रे वै भविष्यति ।

“एषोऽग्निरन्तकाले तु सलिलाश्री सया कृतः ।

शिखरिणो वृत्त ॥ ६ ॥

(न) इतीति । परिक्रामति सेनामाक्रामितुं पुनरितकृत पादक्षेपं करोति ।

अत्यङ्गु तादिति । अत्यङ्गुतात् एकाकिना सहादुर्द्धर्षत्तेनाविमर्द्देन नितान्त-
विस्मयावहात् गुणाना शौर्यादीना अतिशयादतिरेकात् त्व मे मन प्रियः सखा द्यित
मिवमसि, सखित्वेन त्वामहमङ्गीकरोमीत्यर्थः तस्माद्देतोः यत् वस्तु मम तदेव तव,
आवयोरुभयोरिव परस्परमभिन्नहृदयत्वेनासेदादिति भावः । तत्तस्मात् किं कथं
निजे स्वकीये परिजने परिवाररूपे अस्मिन् सैन्यवर्गे कदनं विमर्द्दं करोषि स्वजन-
पोडनं नितान्तमनुचितमिति भावः । ननु सेनाविमर्द्देन विना मम दर्पकण्ड्या न
निवर्त्तत इत्याह नन्विति । ननु सम्बोधने । एष चन्द्रकेतुः तव दर्पस्य वीरत्वाभिमानस्य
निकषः निकषपाषाणः परीक्षास्थानमित्यर्थः । नितान्तसामान्यतया सैन्येषु न खलु
तव दर्पपरीक्षा भवेत् किन्तु अहं ते दर्पं परीक्ष्य तं चूर्णयामीति भावः ।

अत्र चन्द्रकेतौ निकषत्वोपस्य प्रकृतदर्पपरीक्षोपयोगितया परिणामाऽनङ्कारः ।

लव । सहर्षसम्भ्रम परात्रत्य । अहो । महानुभावस्य प्रसन्न-
कर्कशा वीरवचनप्रयुक्तिर्विकर्तनकुलकुमारस्य (१) तत्-
किमेभिः, एनमेव तावत् सञ्भावयामि । (प)

पुनर्नेपथ्ये कलकल ।

लव । सक्रोधनिर्वेदम् । आः । कदर्थितोऽहमेभिर्वारं वारं (२)
वीरसंवादविघ्नकारिभिः । तदभिसुख परिक्रामति । (फ)

तदित्यनेनान्वितस्य एवशब्दस्य तदित्यत परमेव पाठो युक्त, किन्तु तवशब्दात् पर
पाठेन अक्रमतादोष, स च 'यन्मस ते तद्वि'ति पाठेन मन्नावेप ।

वसन्ततिलका वृत्त ॥ १० ॥

(प) लव इति । वीरस्य सम्राज्यवोगान्तरलाभे हर्षे स्वाभाविक, युद्धकरणाय
सम्भ्रम स्वरा, ताभ्या सहिति सहर्षसम्भ्रम परात्रत्य चन्द्रकेतोरभिमुखीभूय । महान-
नुभाव प्रभावो यस्य तस्य विकर्तनकुलकुमारस्य सूर्यवशोयवालकस्य प्रसन्ना सखित्व-
स्थापनोपन्यासेन सहस्यञ्जिका कर्कशा वीरत्वगर्वेण परुषा वीरवचनप्रयुक्ति 'नन्वेष
दर्पनिकप'इत्यादि वीरजनोचितवाक्यव्यवहार अहो विस्मयावहा इत्यर्थ, स्वजन-
विमर्दनदर्शनेऽपि सखित्वस्थापनाभिप्रायप्रकाशात् ईदृशदारुणकर्मदर्शनेऽपि निर्भय-
हृदयत्वाच्चेति भाव । तत्तस्मात् एभि चद्रसैनिके कि मस प्रयोजनमित्यथ, एन
चन्द्रकेतुमेव सञ्भावयामि युद्धकरणेन सम्मानयामि । पण्डितस्य शास्त्रानापिनेव योद्ध-
युर्ज्ञेनैव सञ्ज्ञानेन स्यादिति भाव ।

“अनुभाव प्रभावेऽपी”त्यमर ।

प्रसन्नकर्कशेति शेषपदस्य विशेषत्वविवक्षया कर्मधारय ।

(फ) लव इति । क्रोधेन क्रोधेन निर्वेदेन स्वावमाननया च सहिति सक्रोध-
निर्वेद । एतावताऽपि कालेन एतान् सामान्यसैनिकान् प्रहारेण सर्वधैव अकर्मणान्
कर्तुं न शक्नोऽस्मीति सत्वा महावीरस्य लयस्य आत्मन शक्त्यल्पत्वप्रतीतिरवजा सङ्गच्छत
एवेति बोध्य । “तत्त्वज्ञानापट्टीर्ष्यादिनिर्वेद स्वावमानने”ति साहित्यदर्पण । आ

चन्द्र । आर्य्य ! दृश्यतामितद्दृष्टव्यम् । (व)

1927. ३०० दर्पेण कौतुकवता मयि वहलक्ष्यः

पश्चाद्बलै रनुसृतोऽयमुदीर्णधन्वा ।

वेधा समुद्धृतमरुत्तरलस्य धत्ते

मेघस्य साधवतचापधरस्य लक्ष्मीम् ॥ ११ ॥

इति कोपसूचकमर्थ्यं । वीरस्य चन्द्रकेतो र्यं सवाद, यद्वायु सन्नेशनं युद्धकरणार्थं चन्द्रकेतुना सह सस्त्रेणमित्यर्थः तस्य विघ्नकारिणि सुहृत्सुहृत्वाधाप्रदानेन अन्तर्गत-विधात्रिभि एभिः सामान्यसेनि रह वार वारं पुन पुन, कृतमितोऽर्थे चन्द्रसेनिकैः सह संग्रामरूपो विषयो यस्य स कटर्थः, स कृत इति कटर्थित इत्यन्तान् कटयशब्दात् कर्मणि क्त । विडम्बितोऽस्मीत्यर्थः । तदनेषा मसुचितप्रतिविधान मयेदानो विधेयमितिभावः । तदभिसुखं सेन्यान् प्रतीत्यर्थः ।

(व) चन्द्रेति । दृष्टव्यं दर्शनीयं चितं एतत् लवस्याचरणं दृश्यता । प्रतीव-विषयावहं लवस्ये तदाचरणमिति भावः ।

तद्विस्मयावहल प्रतिपादयति दर्पेणेति । चन्द्रकेतु कौतुके वीर इत्यवबोधाय कौतुकं श्रौतसुक्यमस्यासीति कौतुकवान्, तेन, दर्पेण वीरत्वगर्वेण हेतुना मयि वहलक्ष्यः कृतदृष्टिपात, तथा पथात् पृष्ठभागे बलैरस्त्रद्वयसैन्यैः, अनुसृत अनुधावित. समाक्रान्त इत्यर्थे उदीर्णं वाणक्षेपाय उच्यते धनु र्येन स उदीर्णधन्वा अत्र लव, वेधासमुद्धृतं हिप्रकारेणोत्थितेन मरुता वायुना कर्मणेन तरलस्य चलितस्य लघवत इन्द्रस्येति मिति साधवतं चाप धनुर्धतीति साधवतचामपरमस्य मेघस्य लक्ष्मी शोभा धत्ते वहति । पूर्वदिग्धितवायुना पश्चिमाया दिशि एकवारं चानित द्वितीयवारं पश्चिमदिग्धितवायुना पूर्वस्या दिशि चालितं इन्द्रधनु र्नामो मेघो वाङ्मनो शोभा धत्त नवजलधरश्यामन्दरवपुरस्य लवोऽपि समुद्धृतं न सा प्रथिक्त्वार धनुरुत्तोलयन् पुन पृष्ठदेशादाक्रमणकारिणः सैनिकान् प्रति धनुरुत्तोलयन् तादृशे शोभा धत्त इति सरलायं । सुतरा आश्रय्येमेवेतदस्याचरणमिति भावः ।

सुम । कुमार एवैनं द्रष्टुमपि जानाति, वयन्तु केवलं
परवन्तो विस्मयेन । (भ)

चन्द्र । भो भो राजानः । ।

संख्यातीतैर्द्विरदतुरगस्यन्दनस्थैः पद्माता-
वत्रै कस्मिन् कवचनिचितैश्चैर्ध्यचर्मात्तरीये ।

अत्र अन्यस्य लक्षो कथमन्यो धत्त इति वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् मेतस्य लक्ष्मीमिव
लक्ष्मीमिति सादृश्यात्पान्निदर्शनाऽलङ्कार तथा मेघसावेति व्यञ्जनाना सकृदनेकधा
साभ्यात् छेकानुप्रासश्च, अनयो' स सृष्टि ।

दर्पकौतुकयोरेकलवात्सवृत्तिधर्मत्वात् दर्पस्य मानानाधिकरणसम्बन्धेन कौतुक-
वत्त्व बोध्य ।

वसन्ततिलका वृत्त ॥ ११ ॥

(भ) सुमेति । अपिशब्द सम्भावनाया । कुमारो भवानेव न तु सादृश
इत्युपगच्छार्थ एन लव द्रष्ट जानाति दृष्ट्वा यथार्थतया परिचितुमर्हतीत्यर्थ अपि
इत्यह सम्भावयामीत्यर्थ । वीरो वीरिणैव परिचितु शक्यते न तु सादृशदुर्बलजननेति-
भाव । तु किन्तु त्रय अहवित्यर्थ "वासदृश"ति वनुषचनं विस्मयेन असाद्गत-
कस्मदर्शनेन परवन्त पराधीना जडभावमापन्ना जाता इत्यर्थ । अर्थ्यं तावदद्भुतकार्य-
दर्शनेन मन चेतानान् विस्मयो जात येन 'अथ कौटुभ'इति निश्चेतुमपि न शक्नोमीति
भाव ।

म ख्येति । संख्यामतीता इति संख्यातीता सैरसख्यै, द्विरदा गजा, तुरगा
घोटका स्रन्दना रथा इति द्विरदतुरगस्रन्दनं तस्मिन् तिष्ठन्तीति तैस्तथोक्त, कवच-
निचितै बर्माहतमाक्षै कालज्यैष्टैर्वयोवृद्धै भवद्भि, एकस्मिन् द्वितीयसहायरहिते
पद्माता पादचारिणि भूतलस्थित इत्यर्थ मध्य पवित्र चर्मं सृगाजिनं उत्तरीय
प्रावारो यस्या तस्मिन्, अभिनवेन किशोरत्वात् नव्येन वयसा कास्य कमनीय कोमल
इति यावत् काप, शरार यस्या तस्मिन्, अत्र अस्मिन् दृश्यमाने लवे द्यूध द्यूधे योऽय

कालज्योष्ठै रभिन्नवयः(१) काश्यकाये भवद्भि-

र्योऽयं वद्धो युधि परिकर स्तेन वो धिग्(२)धिगस्मान्॥१२॥

लव । सचीभ' । (३) काश्यमनुकम्पते नाम । विचिन्त्य । भवतु,
कालहरणप्रतिषेधाय जृम्भकास्त्रेण तावत् सैन्यानि संस्तम्भ-
यामि । इति च्यान' नाटयति । (झ)

परिकर-आरम्भो वद्धः कृतः । तेन हेतुना वो युष्मान् धिक् तथा अस्मान् सामपि धिक्
निन्दामीत्यर्थः । भवादृशमन्यायसमग्रप्रवृत्तानां नेहत्वात् तथा यूयमस खगा अयन्तु
एकः यूयं हस्तश्वरथारोहणात् अक्लान्तदेहा । अयन्तु चरणाभ्यां सञ्चरणात् नितान्त-
क्लान्तदेहः । यूयं दुर्भेद्यकवचावतगावाः । एष तु सामान्यस्य चर्ममात्रावतगावः, यूयं
वयोवृद्धत्वेन पूर्णावयवतया चिरायापिश्रमसहाः श्रमो तु बालकत्वात् कोमलकलत्रतया
सहसैव अमक्लान्त इति युष्माकमनेन सार्द्धं समरं कथमपि न सङ्गच्छत
इति भावः ।

अत एवाव निषमालङ्कारः ।

“परिकरः । समारम्भ” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

मन्दाक्रान्ता वृत्तम् ॥ १२ ॥

(भ) लव इति । लोभेण चित्तचाञ्चल्येन मनासानयनं जानता चन्द्रकेतुनाऽ
हमवज्रात् इत्यवधारणात् मनोदुःखेन सह वर्त्तत इति सचीभ । नामात्र क्रोधसचका
कथं केन हेतुना अनुकम्पते दयते मा प्रति दयां कुरुते चन्द्रकेतुमित्यर्थः । लोक
दुर्बलं प्रत्येव दयां दृश्यते किन्तु नखत्सहं दुर्बल इति भावः । विचिन्त्य विविच्य ।
भवतु मा प्रति दया वा क्रोधो वेति श्रेयः । न तेन किञ्चिन्ममायाति याति वेति भावः ।
कालहरणप्रतिषेधाय एभिः सह युद्धेन अनर्थककालविलम्बनिवृत्तये । तावत् सैन्यानि

(१) क्वचित् कुलपदं नास्ति । (२) पुनःकालान्तरे वारं वारमिति नामि ।

(३) सोन्मायमिति विभिन्नं पाठः ।

सुम । तत्किमकस्मादस्मत्सैन्यघोषः प्रशाम्यति । (य)

लव । पश्याम्येनमधुना प्रगल्भम् । (२) (१)

सुम । समग्रम् । वत्स । मन्ये कुम्भारिणानेन जृम्भकास्त्रमा
मन्वितम् । (ल)

चन्द्र । अत्र कः सन्देहः । (व)

व्यतिकर इह(२) भोस स्तामसो वै द्युतश्च
प्रणिहितमपि चक्षुर्यस्तसुक्तं हिनस्ति ।

सर्वाणि बलानि स स्तम्भयामि सोहावेशवशेन अकर्ण्येणानि करोमि, तदा न इथाकाल-
चेप कर्त्तुं शक्नुयुरिति भाव । व्यान नाटयति ध्यानभाव अभिनयति ।

(य) सुमेति । तत्तदा त्वत्कर्त्तृकविष्कारमात्र एवेत्यर्थ, किं कथं अकक्षात्
हठात् अस्मत्सैन्यानां घोष कोलाहल प्रशाम्यति विरमति ।

(२) लव इति । प्रगल्भं दृष्ट साहङ्गार भाषमाणमित्यर्थ, एन चन्द्रकेतु
अधुना पश्यामि अस्य कियत्परिमित वनमस्तीति परीक्ष इत्यर्थ । जृम्भकास्त्रेण
सोहापन्नतया सैन्यां कालचेपकरणासम्भवात् अस्य परीक्षाया अग्रमेवावसर इति
भाव ।

(ल) सुमेति । समग्रम् त्वया सहित । आमन्वितं मन्त्रपाठद्वारा
समाहृतं-प्रयुक्तमित्यर्थ ।

(व) चन्द्रेति । अत्र जृम्भकास्त्रप्रयोगविषये ।

स्वयमपि जृम्भकास्त्रप्रयोगमेव समर्थयति व्यतिकर इति । भीमो भयानक, तम-
सोऽन्धकारस्रायमिति तामस, विद्युत्सङ्घितोऽयमिति वैद्यतश्च व्यतिकर समवाय
तमस्तेजसोर्गाढसंयोग इत्यर्थ, इह सैन्यामध्ये प्रणिहितमस्ति किमर्थमेते निस्पन्दा-
नीरवाय जाता इति निश्चयाय सावधानतया निश्चितमपि चक्षुः नयन आदी यस्त

(१) सप्रगल्भमिति पाठान्तर । (२) व्यतिकर इवेति पाठभेदः ।

अथ लिखितमिवै तत् सैन्यमस्यन्दमास्ते

नियतममितवीर्यं (१) जृम्भते जृम्भकास्त्रम् ॥१३॥

आश्चर्य्यमाश्चर्य्यं । (श)

पातालोदरकुञ्जपुञ्जिततमः श्यामैर्नभो जृम्भकै-
रुत्तमस्फुरदारकूटकपिलज्योतिज्वलद्दीप्तिभिः ।

अश्वकारिणाहत दृष्टिशक्तिशून्योल्लतमित्यर्थः अनन्तरं सुक्तं परित्यक्तं तमोरूपावरणात्
बहिष्कृता उपस्थितदृष्टिकमित्यर्थः कृत्वा हिनस्ति निपीडयति । अथेति वाक्यान्तरारम्भे ।
एतत् सैन्यं इदमस्यदीयं बलं लिखितमिव चिचितमिव निम्पन्दमास्ते नियेष्टमवतिष्ठते
अत एव अमितवीर्यं महाप्रभावं जृम्भकास्त्रं नियतं जृम्भते निश्चितं प्रादुर्भवति ।
अन्यथा सर्वेषामनीदृशी दशा न स्यादिति भावः ।

अत्र लिखितमिवेत्युपमा, तस्मात्त्रयं विच्छित्तिवशात् तत्कारणीभूतजृम्भकास्त्र-
प्रादुर्भावरूपसाध्यस्य कार्य्योभूतं सैन्यनिस्तन्दत्व-चक्षुःपीडाकरत्वरूपसाधनेन ज्ञानादनु-
सानालङ्कारः, अनयोरङ्गाङ्गिभानेन सङ्घरः, जृम्भजृम्भेतिच्छेकानुप्रासश्च तेन संसृष्टिः ।

“व्यतिकरः । व्यतिसङ्ग” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

मालिनी वृत्तं ॥ २३ ॥

(श) आश्चर्य्यमाश्चर्य्यमित्यतिशये द्विरुक्तिः ।

पातालोदरेति । पातालस्य स्वाभाविकान्धकार-शिष्टस्य रसातलस्य उदरे
मध्ये यानि कुञ्जानि जलादिसमाच्छादितस्थानानि तत्र पुञ्जितानि राशीकृतानि यानि
तमासि अश्वकारा, तानीव श्यामानि अतीवकृष्णवर्णानि तैः । अश्वकाराणामतीव
गाढत्वप्रतिपादनार्थं पातालोदरादिग्रहणं । तथा उत्तमं बलितापादुष्णोभूतं अत एव
स्फुरत् दीप्यमानं यत् अरकूटं पिचलं तस्य यत् कपिलं पिङ्गलवर्णं ज्योतिस्तेज
तद्वत् ज्वलन्ती प्रकाशमाना दीप्तिः प्रभा येषां तैः तथाभूतैः जृम्भकैः जृम्भकास्त्रैः, कल्प

(१) अजितवीर्यमिति पाठान्तरं ।

कल्याणपकठोरभैरवभरुहप्रसूरेव्याकीर्यते (१)

मीलन्मेघ(२) तडित्कडारकुहरैर्विव्याद्रिकूटैरिव ॥१४॥

मम कुतः पुनरस्य जृम्भकाणांमागमः स्यात् ? ।(५) (३)

ब्रह्मणोदिन ब्रह्मणोदिनवर्षि सचराचर जगदित्यर्थ आचिपन्ति उत्तोलनादिना सहगन्ति ये ते कल्याणपा कर्मण्यण्, कठोरा दृढा, भैरवा भयङ्करा ये सरुत' निलितोन-पञ्चागहायव तै र्त्थोक्तैर्भरुहि व्यस्तै विव्याद्रिगावात निचिर्त्तै, नीलन्' सयुज्यमाना मेघा कृत्रवर्णवारिदा येषु ते, तथा तडिहि तेषा मेघाना विद्यहि कडाराणि पिङ्गल-वर्णानि कुहराणि गुहा येषा ते, मीलन्मेघाश्च ते, तडित्कडारकुहराश्चैति तैस्तथोक्तै विव्याद्रे' विव्यपर्वतस्य कूटै शृङ्गैरिव नभ गगनतल अवाकीर्यन्ते आच्छन्नं क्रियन्ते । अतीवभीषणानि जृम्भकास्त्राणीतिभाव ।

अत् भावाभिमानिनी वाच्या द्रेव्यात्प्रेक्षाऽङ्कार, । तथा प्रथमपादे कुञ्जपुञ्जंति च्छेकानुप्रास अन्यपादिषु तुहत्तानुप्रास इत्यनयो ससृष्टि ।

“प्रचण्डपवनो राज मतो वर्षशत पुन ।

सवर्त्तको नाम मन्वान् ब्रह्माण्डं चालयिष्यति ॥”

इति पञ्चपुराणादिवचनात् प्रलप्रकाले वायुना शैलशृङ्गादिनिनेपस्य वाम्बविकल्पाद-वोपमालङ्कार इति केचित् प्रलपन्ति ।

“रीति स्त्रिगामारकूट ग म्त्रिया” । “कुहर गृधिरं विवर विल” ।

“कडार कपिल पिङ्ग पिङ्गो कद्रु पिङ्गला”विति चामर । “कल्प शास्त्रे विधो न्याये सवर्त्त ब्रह्मणो दिने’ इति मेदिनी ।

शार्दूलविमोडित वृत्त ॥ १४ ॥

(५) सुमेति । अप्रथमे पुन शब्द “पुनरप्रथमे मेदे”इत्यस्यकोपात् ।

(१) अवास्तीर्यन्ते इति क्वचित् पाठ । (२) नीलाभांठ इति पाठभेद ।

(३) जृम्भकास्त्राधिगम इति पाठान्तर ।

चन्द्र । भगवतः प्राचेतसादिति मन्यामहे । (स)

सुम । नास्य व्यवहारोऽस्त्रेषु, विशेषतो जृम्भकेषु । यतः, --(ह)

कृशाश्वतनयाह्येति कृशाश्वत् कौशिकं गताः ।

अथ तत्सम्प्रदानेन रामभद्रे व्यवस्थिताः (१) ॥ १५ ॥

प्रथमं रामभद्रो विश्वामित्रात्प्राप्तः, पुनर्हितीयवारं अस्य लवस्य कुतः कस्मात् जनात् जृम्भकाणा एषा जृम्भकास्त्राणा आगम प्राप्ति ।

(स) चन्द्रेति । प्राचेतसात् --बाल्मीकी, अस्य जृम्भकाणामागम इत्यन्वयः ।

(ह) सुमेति । अस्य बाल्मीकेः अस्त्रेषु न व्यवहारः, अस्त्रेण संयासं न कुरुते इत्यर्थः, जृम्भकेषु अस्त्रेषु विशेषतः व्यवहारो नास्यैवेत्यर्थः । बाल्मीकिः सर्वज्ञतया सर्वं धनुर्वेदादिकं जानात्येव किन्तु स्वयमसौ अस्त्रं प्रयुक्तवान् किम्वा परस्मै समुपदिष्टवानिति न श्रूयते, अतएव तस्मात् लवस्य जृम्भकास्त्रप्राप्तिरिति न सम्भवयेवेति भावः । बाल्मीके जृम्भकव्यवहारासम्भवं दर्शयति यत इति ।

कृशाश्वेति । एते जृम्भकास्त्रपदार्था कृशाश्वस्य प्रजापतेः तनयाः पुत्ररूपेणोत्पन्ना, तस्माच्च कृशाश्वत् कौशिकि विश्वामित्रं गताः । अथ अनन्तरं तस्य विश्वामित्रस्य सम्प्रदानेन वितरणेन हेतुना रामभद्रे व्यवस्थिताः रामभद्रस्य प्रयोज्या इत्यर्थः । अतो बाल्मीके व्यवहारोऽसम्भव एवेति भावः ।

अत्र जृम्भकाणा कृशाश्वदृश्वनेकेषु गमनात् पर्यायनामाऽलङ्कारः । तथा निष्प्रयोजनहिंस्रप्रयोगात् निरर्थकत्वदोष, किञ्च पुनः कृशाश्वदित्युपादानात् कथितपदतादोषश्च तेन च 'कृशाश्वतनया एते तस्माच्च कौशिकं गता' इति पाठः साधूयान् ।

प्रथमतो ब्रह्मा जृम्भकास्त्राण्युत्पादयामास, ततस्तान्येव दक्षकन्याया जयाया सुप्रभायाच्च पत्न्या कृशाश्वस्य पुत्रत्वं ययः, तस्माच्च कृशाश्वत् तान्यस्त्राणि विश्वामित्रो लेभे, विश्वामित्रेण च ताडकावधात् पूर्वं रामाय प्रदत्तानीति रामायणवार्ता ॥ १५ ॥

(१) अथ तत् सम्प्रदायेनेति, रामभद्रे स्थिता इति, इति च पाठभेदौ ।

चन्द्र । अपरेऽपि परमोपचीयमानसत्त्वप्रकाशाः स्वयं हि
मन्त्रदृशः पश्यन्ति । (१) (क)

सम । वत्स । सावधानो भव, परागतः प्रवीरः । (ख)

कुमारौ । अन्योन्य प्रति । अहो प्रियदर्शनः कुमारः । (ग)

सद्गहानुराग निर्वर्ण्य ।

यदृच्छासंवादः किमु, किमु गुणानामतिशयः,

पुराणो वा जन्मान्तरनिविड्वन्धः परिचयः । ३

(क) चन्द्रेति । अपरेऽपि अन्येऽपि वाञ्छीकिभिन्ना अपीत्यथ परम सातिशय उपचीयमानस्य रजस्तमोऽभिभवेन वर्द्धमानस्य सत्त्वस्य सत्त्वगुणस्य प्रकाश आविर्भावो येषु ते तथोक्ता, योगाभ्यासेन लब्धकेवलसत्त्वगुणप्रकाशा इत्यर्थं मन्त्रदृश महाप्रभाव-वेद्राटिमन्त्राणां ज्ञातार योगिन इति शेष स्वयं हि आत्मनैव पश्यन्ति जानन्ति, योगिन परोपदेशमन्तरेण स्वयमेव सत्त्वप्रकाशे सयमविधानेन जगता सर्वमेवाव गच्छन्तीत्यर्थं । सुतरा लवस्य वाञ्छीकिभिन्नादपि कस्माच्चित् योगिजनात् जृम्भकास्त्राणां प्राप्तिर्भवेदिति सम्भाव्यत इति भाव ।

सत्त्वप्रकाशस्य यमस्य फलमाह पातञ्जलसूत्र —

“प्रवृत्त्यालोकन्यासात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् ।”

(ख) सुमेति । सावधानो भव आत्मरक्षा प्रति लवस्याक्रमणं प्रति च एकाग्र-चित्तो भव, यतः स प्रवीर महावीरो लव परागत उपस्थित । अत वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

(ग) कुमारविति । प्रशसायामहोशब्द । प्रिय परममुन्दरत्वात् सन्तोष-कर दर्शनमवलोकनं यस्य सः, कुमारो लव यन्द्रकेतुश्च ।

यदृच्छेति । एतस्मिन् लवे चन्द्रकेतौ च दृष्टे सति यदृच्छया दैववशेन स वाद

(१) प्रचीयमान सत्त्वप्रकाशाः स्वयं सर्वमन्त्रदृश इति पाठान्तर ।

निजो वा सम्बन्धः किमु विधिवशात् कोऽप्यविदितो

ममैतस्मिन् दृष्टे हृदयमवधानं रचयति ॥ १६ ॥

सुम । भूयसा जीविधर्म एषः यद्रसमयी कस्यचित् क्वचित्
प्रातिः, यत्र लौकिकानामुपचार(१)स्तारामैत्रकं वा(२)चक्षू-
राग इति, तस्मप्रतिसंख्येयमनिबन्धनं प्रेमाणमामनन्ति । (घ)

जातं सम्मेलनं देववशादेव आवयोरिदं सम्मेलनं, जातं न तु किमपि निर्दिष्टकारणं
मस्यासीदिति भावः, किमु किम्, गुणानां अस्मिन् कुमारे विद्यमानानां शौर्यधैर्यादीनां
अतिशय आधिक्यं, वा अथवा जन्मान्तरे अन्यस्मिन् जन्मानि निविडो दृढो बन्ध. संश्लेषणं
बन्धुत्वसूत्रेण बन्धनमित्यर्थः यस्मिन् स. तथोक्त. पुराणः प्राक्तन. परिचयः 'असौ स' इति
विशेषज्ञानं वा किंवा विधिवशात् अदृष्टाधीनत्वात् अविदित. अज्ञात कोपि निज
स्वकीय. सम्बन्धः भ्रातृत्वादि. किम् कि, मम हृदयं अन्तःकरणं अवधानं प्रणयै-
नैकाग्रता रचयति प्रापयति प्रणयैकाग्रताविशिष्टं करोतीत्यर्थः । दृष्टमात्रमेव एनं
कुमारं प्रति यन्मम हृदयमेकतानं आनन्दितञ्च जातं, तत्र किं अतीवशुभचरणे जात-
सम्मेलनं कारणं, किंवा अस्य असाधारणगुणग्राम एव हेतु, अथवा जन्मान्तरीय.
कोऽपि बन्धुत्वपरिचयो वीजं, आहोस्वित् अविज्ञातः कोऽपि भ्रातृत्वादिबन्धः कारणं
भवेदिति सरलार्थः, नखलु तन्निर्यैतुमर्हामीति भावः ।

अत्र वारं वारं किमुशब्दोपादानात् अनवीकृतत्वदोषः, किन्तु प्रथमचरणे 'किमु
किमु' इत्यत्र 'किमूत् नु' इति पाठेन ततोयचरणे च 'किमु' इत्यत्र नन्वितिपाठेन च
दोषाभावः ।

शिखरिणी वृत्तं ॥ १६ ॥

(घ) सुमेति । भूयसा बाहुल्येन एष वक्ष्यमाणः जीविधर्म. प्राणिना स्वभावः,
कोऽसावित्याह यदिति । कस्यचित् जनस्य क्वचित् कस्मिंश्चित् जने यत् रसमयी

(१) व्याहार इति पाठान्तरं । (२) कस्मिंश्चित् पुस्तके वाशब्दो नास्ति ।

अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया ।

स हि स्नेहात्मकस्तन्तु रन्तर्मर्माणि सीव्यति ॥ १७ ॥

कुमारौ । अन्योन्य प्रति । (१)

अनुरागात्मिका प्रीतिः प्रणयो जायते, स एष जीविधर्म इत्यर्थः । ननु कथमसौ जायते इत्याह यवेति । यत्र प्रेसणि 'तारयो- कनीनिकयो' मैत्रक मिवतेति तारामैत्रक परस्परमिलितचक्षुस्ताराजन्य वन्तुत्वमित्यर्थः, वाशब्दः समूहये, चक्षुषो परस्पर-मिलितयोर्नयनयोरारगोऽनुराग इति लौकिकानां लोकहृत्तान्ताभिज्ञानां उपचारो व्यवहारः । तथा च परस्परनयनतारासम्भेदनमावमेव (दृष्टिमावमेव) अन्योन्यस्य अन्योन्य प्रति यः प्रणयो जायते, तस्य 'तारामैत्रक चक्षुःराग' इति च स ज्ञादयः लोक-हृत्तान्ताभिज्ञैर्व्यवह्रियते इति निष्कर्षः । तः प्रेमाणा प्रणयः अप्रतिसख्येय इत्यतया स ख्यातुमशक्यं अत्यधिकमित्यर्थः, निवध्यते अनेनेति निवन्धन कारण, अनिवन्धनं केनचित् कारणेन अनुत्पादित ईश्वरेच्छया समुत्पन्नमित्यर्थः आसन्नन्ति युवन्ति लौकिकाचाराभिज्ञा इति शेषः । तादृशपीती ईश्वरेच्छैव कारणमिति भावः । "तारकाष्ण' कनीनिका" । "प्रेमा ना प्रियता हार्दं" मितिचामरः ।

अस्यैव प्रेम्नो विशेषमाह अहेतुरिति । अहेतु निर्णामित्तकः उपकार-सोदरत्वादि-सम्बन्धरूपविशिष्टकारण विना जायमान इत्यर्थः यः पक्षपातः परस्पर प्रणयः, तस्य पक्षपातस्य प्रतिक्रिया प्रतीकार उच्छेद इति यावत् नास्ति न वर्त्तते, तादृशप्रणयजन-केश्वरेच्छाया सर्वदेव सत्त्वात्, उपकारादिरूपकारणजन्यप्रणयस्य तु समुच्छेदो भवत्येव तादृशकारणापाये अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिति भावः । हि यस्मात् स्नेहात्मक तादृशपक्षपाताभिन्नः प्रगाढप्रणयरूप इति यावत् तन्तु सूत्र अन्तर्मर्माणि अभ्यन्तर-सन्धिस्थानानि अन्योन्यास्य अन्तःकरणमिति यावत् सोव्यति ययति, अतएव तादृश प्रणयभङ्गो नितरामसंभव एव, स तु युवयो जात इति प्रतीयत इति भावः ।

अत्र कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कार अश्लिष्टशब्दनिवन्धन

(१) अन्योन्यासुद्दिश्येति पाठान्तरं ।

एतस्मिन् मसृणितराजपट्टकान्ते

मोक्तव्याः कथमिव सायकाः शरीरे ।

यत्प्राप्तौ मम परिरम्भणाभिलाषात्

उन्मीलत्(१)पुलककदम्बमङ्गमास्ते ॥ १८ ॥

किन्त्वाक्रान्तकठोरतेजसि गतिः का नाम शस्त्रं विना,
शस्त्रेणापि हि तेन किं, न विषयो जायेत यस्येदृशः ।

परम्परितरूपकञ्च परस्परान्तराकर्षणे सेवनत्वारोपं प्रति स्नेहे तन्तुत्वारोपस्य कारण-
त्वात्, अनयोश्चाङ्गाङ्गि भावेन सङ्करः ।

सीव्यतीति 'सिबु तन्तुसन्ताने, इत्यस्य प्रयोगः 'सेलाद्'इति तस्य वङ्गभाषा ॥ १७ ॥

एतस्मिन्निति । मसृणितः चिक्कण. कृत' यो राजपट्टः मणिविशेष. स इव कान्त मनो-
रमं तस्मिन्, एतस्मिन् शरीरे लवस्य चन्द्रकेतोश्च देहे कथमिव केन प्रकारेण इवशब्दो
वाक्यालङ्कारे, सायका' वाणा' मोक्तव्याः प्रहाराय निक्षेप्तव्या' मयेति शेष कथमपि वाणा
निक्षेप्तुं न शक्यन्ते स्नेहेन वाधाप्रदानादिति भावः । यस्य शरीरस्य प्राप्तौ सत्या
परिरम्भणस्य आलिङ्गनस्य अभिलाषात् इच्छावशात् मम अङ्गं उन्मीलत् उत्तिष्ठत्
पुलकाना रोमाञ्चाना कदम्बं समूहो यस्मिन् तत्तथोक्तं सत् आस्ते वर्तते ।

अत्र लुप्तोपमाऽलङ्कारः ।

"राजपट्टः । मणिविशेष"इति शब्दकल्पद्रुमः ।

मसृणः कृत इति मसृणित. करोत्यर्थेनन्तात् कर्मणि क्त ।

प्रहर्षिणी वृत्तं ॥ १८ ॥

किन्त्विति । भेदे किन्तुशब्दः, अस्मिन् स्निग्धकोमलकाये सायका मोक्तुं न शक्याः
किन्तु इति पूर्वश्लोकेनान्वय । आक्रान्तं वलीन आवद्धं कठोर प्रचण्डं तेजो मदीयः
प्रभावो येन तस्मिन् तथोक्ते, अश्वधारणेन मत्प्रभावाक्रमणकारिणि लवे युद्धाय स्पर्धा-

किं वच्यत्ययमेवयुद्ध(१)विमुखं मामुच्यतेऽप्यायुधे
वीराणां समयो हि दारुणरसः स्नेहक्रमं वाधते ॥ ॥ १८ ॥

सुम । (लव निर्वर्णं साक्षमात्मगतं) हृदय ! किमन्यथा परि-
कल्पसे । (ड)

पूर्वकाङ्क्षानेन मत्प्रभावाक्रमणकारिणि चन्द्रकेती चेति स्पष्टार्थं, शम्भु विना शस्त्रनिक्षेप-
मन्तरेण का गति क उपाय, सम्भावनाया नामशब्द उपायान्तर नास्ति वेति सम्भाव्यत
इत्यर्थ । ननु शस्त्र परिहाय साम्ना सन्धि क्रियतामित्याह शस्त्रेणेति । तेन शस्त्रेणापि
कि कि प्रयोजनमित्यथ, यस्य शस्त्रस्य ईदृश इत्यभूतो महावीर विषय प्रयोगस्थान
न जायत न भवेत् । यदीदृशेन महावीरेण सह न मे युद्ध स्यात् तर्हि युद्धं किञ्च
निष्कलेति भाव । युद्धाकरणे दोषान्तरमाह किमिति । आयुधे उच्यतेऽपि मा प्रति
निक्षेपाय अनेन शस्त्रे उत्तोलितेऽपि युद्धविमुखं स ग्रामपराङ्मुख मा अयमेव तिष्ठन्तु
तावदन्ये, मत्समान प्रतिपक्षो बलगर्वित एष एव वीर कि वच्यति, भीतोऽथ
कापुरुष सग्रामात् धिरत इति वच्यतीत्यर्थं अतएव युद्धादन्यदिदानी न मे करणीयमस्तीति
भाव । ननु, तथालं प्रणयभङ्गोभवेदित्याह वीराणामिति । हि यस्मात् दारुणो
निष्ठुरत्वात् भयङ्कर रस क्रोधात्मिका मनोवृत्ति र्यस्मिन् स दारुणरस, वीराणा
समय आचार परस्परप्रहाररूपो व्यवहार इति यावत् स्नेहक्रम प्रीतिपरस्परा वाधते
उत्साद्यन्ति । सुतरामावश्यकत्वाद्भीकरणीय एव प्रणयभङ्ग इति भाव ।

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कार । द्वितीयपादे यच्छब्दघटित-
वाक्यस्य परत्र पाठात् विधेयाविमर्शदोष पादपूरणमात्रार्थकहिशब्दान्निरर्थकत्वदोषय,
तथोच्य "यस्यै दृक्प्रवलीभवेन्न विषयस्तेनापि शब्देण कि"मिति पाठेन समाधान स्यात् ।

"समय शपथाचारकाल सिद्धान्त स विद्व" इत्यमर ।

शार्दूलविक्रीडित वृत्त ॥ १८ ॥

(ड) सुमेति । अन्यथा अपरिचितवीरवालकाभिन्नप्रकारेण रामचन्द्र-पुत्र-
त्वेनेत्यर्थ कि कथं परिकल्पसे वितर्कयसि । तदसम्भवमिति भाव ।

(१) कि वच्यत्ययमेवयुद्ध विमुखमिति पाठान्तर ।

मनोरथस्य यद्वीजं तद्वैवेनादितो हृतम् ।

लतायां पूर्वलूनायां प्रसूनस्यागमः कुतः ॥ २० ॥

चन्द्र । अवतराम्यहमार्थ्य ! सुमन्व ! स्यन्दनात् । (च)(१)

सुम । तत् कस्य हेतोः ? । (छ)

चन्द्र । यतस्तावदयं वीरपुरुषः पूजितो भवति, अपि च खल्वार्थ्य ! छात्रधर्मः परिपालितो भवति ; न रथिनः पादचार-
मायोधयन्तीति शास्त्रविदः परिभाषन्ते । (ज)(२)

तदसम्भवत् प्रतिपादयति मनोरथस्येति । मनोरथस्य एष शिष्यवीरः सीतागर्भ-
जातो रामचन्द्रस्य पुत्रो भवेदित्येवमनुभिलाषस्य यत् वीजं सीतारूप कारण, दैवेन दुरदृष्टेन
आदितः प्रथमत एव तत् हृतं विनाशितं । हिंस्रसमाकुलारण्ये एकाकिन्या निर्वासितायाः
सीतायाः क्षणमपि जीवनधारणासम्भवात् एष तस्मात् पुत्र इति कथमपि न सम्भवतीति
भावः । इममर्थं दृष्टान्तेन द्रढयति लतायामिति । लताया कस्याञ्चित् वल्ल्या
पूर्वं प्रागेव लूनाया छिन्नायां प्रसूनस्य पुष्पस्य आगम उत्पत्ति' कुत' कस्माद्धेतोर्भवे-
दित्यर्थः । अपितु कथमपि नेत्यर्थः । यथा पूर्वलूनाया लताया प्रसूनोत्पत्तिकामना
असम्भवा तथा चिराय मृताया सीताया अस्याप्युत्पत्तिसम्भावना सर्वथैवासम्भवेति
रामपुत्रत्वेनास्य सम्भावना भ्रममूलैवेति भावः ।

अतएव प्रतिविम्बनादत्र दृष्टान्तालङ्कारः । हृतलूनेत्युभयवापि निष्ठाप्रत्ययान्ततया
आट्टिपद पूर्वपदानुपादानेऽपि यद्यपि अतीतत्वज्ञानं स्यात् तथापि अवधारणार्थपरतया
तयोर्निर्दृशात् न अधिकपदत्वदोष इति सुधीभिर्विभावनीयं ॥ २० ॥

(च) चन्द्रेति । स्यन्दनात् रथात् । अनुमतिप्रार्थनार्थमुक्तिरियं चन्द्रकेतोः ।

(छ) सुमेति । तदवतरणं । कस्य हेतोरिति षष्ठी हेतुप्रयोगे ।

(ज) चन्द्रेति । तावत् वाक्यालङ्कारे । पूजितं सम्मानितं । रथात् समान-

(१) कस्मिञ्चित् पुस्तके अहमिति पाठो नास्ति । (२) अपि खलु आर्थ्य-

सुप्त । स्वगत । कष्टां दशामनुप्रपन्नोऽस्मि । (भ) (१)

कथं न्यायमनुष्ठानं मादृशः प्रतिषेधतु ।

कथं वाप्यनुजानातु साहसैकरसां क्रियाम् ॥ २१ ॥

म्यलावतरणेन निर्जाड्यपरिहारात् सम्मानं प्रदर्शितं स्यादिति भावः । चक्रियाणामय-
मिति चाव' सचासौ धर्म्मो नियमश्चेति चावधर्मं परिपालितं सुरचितः । ननु कोऽसौ
चावधर्मं यदर्थं त्वमेव साहसमनुष्ठानमिच्छसीत्याह नेति । रथिनो रथारोहिणो योद्धारं
पादचारं पदातिं प्रतिपक्षयोद्धारमित्यर्थं न आयोधयन्ति न प्रहरन्ति इति शास्त्रविदो
मन्वादत्र परिभाषन्ते सर्वथा ब्रुवन्ति । रथादवतरणे समानस्थानगतत्वात् तन्निषिद्ध-
वर्जनरूपः चावधर्मं परिरक्षितो भवेदिति भावः । तथा च मनु —

“न च हन्यात् म्यलाहृदं न क्षीव न कृताञ्जलिम् ।” इत्यादि ।

“स्वयं रथस्थो रथं त्यक्त्वा स्थलाहृदं न हन्या” इति कुल्लूकभट्टः ।

(भ) सुमिति । कष्टां दशां दुःखकारीमवस्थां अनुप्रपन्नं प्राप्तं ।

कथमेतदित्याह कथमिति । मादृशी युद्धधर्मज्ञी रघुकुलनियमज्ञश्च जनं न्यायादनपेतं
न्याय्यं सद्गतं अनुष्ठानं रथाच्चन्द्रकेतो रवतरणरूपं कार्यं कथं केन प्रकारेण प्रतिषेधतु
निवारयतु निवारयितुं शक्नुयात् अपि तु कथमपि नेत्यर्थः । शास्त्रन्यायसिद्धकार्यनिषेधे
विहिताननुष्ठानप्रयोजकत्वेन प्रत्यवायः स्यादिति भावः । साहसं हठकारित्वमेव एकं
केवलं रसः अवतरणप्रवर्तको रोगो यस्यां तां तयोक्ता क्रिया रथादवतरणरूपं कार्यं
कथं वापि अनुजानातु अनुमन्यता । रथादवतरोर्णस्य चन्द्रकेतोरीदृशेन महा-
वोरिणं सन्नं समरे विपत्तिसम्भावनेवाधिकेति तदनुमन्तुमपि न शक्यते अतएव तदुभयो-

चावधर्मस्यानुगृहीतो भवति । चावधर्मं समनुगतो भवति । रथिनः, पादचारसभि-
युञ्जन्तीति विभिन्ना, पाठाः ।

(१) कष्टं वतानुप्रपन्नं । विपदमनुप्रपन्नं इति च पाठभेदौ ।

चन्द्र । यदा तातमिश्रा अपि पितुः प्रियसखं (१) धर्मार्थ-
संशयेष्वार्यमेव पृच्छन्ति, तत् किमार्थो विमृशति । (ज)

सुम । आयुष्मन् ! एवं यथाधर्ममभिमन्यसे । (ट)

एष सांग्रामिकोन्याय एषधर्मः सनातनः ।

इयं हि रघुसिंहानां वीरचारित्रपद्धतिः ॥ २२ ॥

रेकतरावधारणावश्यकत्वेऽपि तत्कर्तुमसामर्थ्यात्, कष्टा दशमनुप्रपन्नोऽस्मीति भावः ।

अत्र अर्थापत्तिद्वयस्य सृष्टिरलङ्कारः ॥ २१ ॥

(ज) चन्द्रेति । तातमिश्राः पूज्यास्ताता । रामादयोऽपि विशेषविचक्षणा इत्यपेक्षः, धर्मार्थसंशयेषु 'अत्र को धर्म' इति धर्मसंशयेषु 'अत्र किं कर्तव्य' इति कर्तव्यविषयसंशयेषु च सत्सु पितुः तेषां जनकस्य दशरथस्य प्रियसखं योग्यमन्वित्वेन प्रियं मित् आर्थं भवन्त पृच्छन्ति कर्तव्यं जिज्ञासन्ते धर्मार्थेषु भवतो नितान्तशेषुपेक्षा-दिति भावः । तत्तस्मात् आर्थोभवान् किं कथं विमृशति विविनक्ति । नैष दुरुह प्रश्नः, न वा विवेचनावसरोऽस्तीति सत्वरमुत्तर क्रियतामिति भावः ।

(ट) सुमेति । एवं रथादवतरणं यथाधर्मं धर्मानतिक्रान्त धर्मसङ्गत-मित्यर्थं अभिमन्यसे अभिमतं कृतवानसीत्यर्थः ।

धर्मसङ्गतत्वं प्रतिपादयति एष इति । सांग्रामिक युद्धसृष्ट एष न्यायो नोतिः, रथारोहणो यत् पदातिभिः सह न युध्यन्ते इयमेव युद्धनीतिरित्यर्थः, तथा एष सनातनः धर्मज्ञमहावीरैश्चिराच्चरित इत्यर्थं धर्म आचारः ननु होलाकादिवत् आचारस्य देशभेदेन भिन्नत्वात् रघूणां क आचार इत्याह इयमित्यादि । रघुषु रघु-वंशोद्भवेषु सिंहा इव तेषां रघुकुलश्रेष्ठानां इयं हि एषैव वीरचारित्रस्य वीरोचिताचारस्य

चन्द्र । प्रतिरूपं वचनमार्थ्यस्य । (ठ)

इतिहासं पुराणञ्च धर्मप्रवचनानि च ।

भवन्त एव जानन्ति रघूणाञ्च कुलस्थितिम् ॥ २३ ॥

पडति पन्था, तव पूर्वपुरुषा अपि रयस्था सन्त पदातिभि. सह समर न कृतवन्त इति तव वशपरम्पराप्रसिद्धोऽप्ययमाचार इति भाव ।

चरितमेव चारित प्रजादित्वात्-स्वार्थे अण् ॥ २२ ॥

(ठ) चन्द्रेति । आर्थ्यस्य भवत, वचन उक्तवाक्य-प्रतिरूप अनुरूप-योग्य-मिति यावत् । धार्मिकस्य धर्मसङ्गतोक्तिरेव योग्येति भाव ।

अनुरूपवचनप्रयोगे कारणमाह इतिहासमिति । भवन्त एव नाम्ने साधारणा इत्येवशब्दार्थं गौरवात् बहुवचन इतिहास पूर्ववर्तिनीं घटनापरम्परा पुराणं खनान्ना प्रसिद्ध पञ्चलक्षण शास्त्रविशेष, धर्मा वर्णानामाश्रमाणाञ्च शैचाचारादय प्रोच्यन्त एभिरिति धर्मप्रवचनानि मन्वादिशास्त्राणि रघूणा राघवाणा कुलस्थिति वश-परम्पराप्रसिद्धरोतिञ्च जानन्ति विदन्ति । सुतगामुक्तवचनप्रयोगे भवता सामर्थ्य-सक्तेरिति भाव ।

अत्र जानन्तीत्येकया क्रियया इतिहासादीना कर्मतया सम्बन्धात् 'तुल्ययोगिता-लङ्कार' । जानन्तीत्यनेन समाप्तस्य वाक्यस्य पुन रघूणाञ्चत्यादिना उपात्तत्वात् समाप्तपुनरात्तादोष स च "कुलस्थिति रघूणाञ्च भवन्त खलु जानते"इति पाठेन समाधेय ।

इतिहासलक्षणमुक्तमभियुक्ते र्यथा—

“धर्माथकाममोक्षणामुपदेशसमन्वित ।

पुरावृत्तकथायुक्तमितिहास प्रचक्षते ॥”

पुराणलक्षणममरकोपटीकाया रघुनाथधृत —

“सर्गय प्रतिसर्गश्च वशी मन्वन्तराणि च ।

वशानुचरितञ्चैव पुराण पञ्चलक्षण ॥” ॥ २३ ॥

सुम । सस्नेहास्रं परिष्वज्य । (ङ)

जातस्य ते पितुरपीन्द्रजितो निहन्तु-(१)

वत्सस्य वत्स ! कति नाम दिनान्यमूनि ।

तस्याप्यपत्यमनुगच्छति वीरवृत्तं (२)

दिष्ट्या गतं दशरथस्य कुलं प्रतिष्ठाम् ॥२४॥

चन्द्र । संकष्टम् ।

अप्रतिष्ठे रघुज्येष्ठे (३) का प्रतिष्ठा कुलस्य नः ।

इति दुःखेन तप्यन्ते रण्यो नः पितरोऽपरे ॥२५॥

(ङ) सुमिति । स्नेहेन वात्सल्येन अस्नेहेण आनन्दाश्रुणा च सहेति सस्नेहास्रं परिष्वज्य आलिङ्ग्य चन्द्रकेतुमिति शेषः ।

जातस्येति । हे वत्स । चन्द्रकेतो । इन्द्रजितो युद्धे देवराजविजितुः, रावण-पुत्रस्य 'मेघनादस्य' निहन्तुर्विनाशयितुः, वत्सस्य स्नेहास्रदस्य ते तव पितुस्तातस्य लक्षणस्यापिजातस्य उत्पन्नस्य सतः, अमूनि दिनादि कति नाम, कियन्ति सम्भावयामि, तव पितुर्लक्षणस्यपि जन्मतः प्रभृति वर्तमानदिनपर्यन्तानि नितान्ताल्पान्येव दिनानीत्यर्थः, इतो मध्य एव स इन्द्रस्य विजितारं महावीरं मेघनादं निहतवानिति महद्देवाश्चर्यमिति भावः । तस्यापि तादृशनितान्ताल्पवयसो लक्षणस्यापि अपत्यं पुत्र वीरवृत्तं वीरोचितमाचारं अनुगच्छति अनुसरति पालयति, अतएव दिष्ट्या भाग्येन दशरथस्य कुलं वशः प्रतिष्ठा स्थितिं स्थायित्वमिति यावत् गतं प्राप्तं, इत्यस्माकं महत् आनन्दकारणमिति भावः ।

अत्र चतुर्थपादार्थं प्रति पूर्ववाक्यार्थो हेतुरिति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तं ॥ २४ ॥

अप्रतिष्ठ इति । रघुज्येष्ठे रघुकुलप्रधाने रामे अप्रतिष्ठे अपत्याभावेन स्थिति-

(१) विजितुरिति पाठान्तरं । (२) अनुतिष्ठति वीरधर्ममिति पाठभेदः ।

(३) कुलज्येष्ठे इति पाठान्तरं ।

मम । अहह । हृदयमर्मादारणान्ये तानि चन्द्रक्रेतो-
र्वचनानि । (ढ) (१)

लव । हन्त ! मिश्रीकृतो रसो (२) वर्त्तते । (ण)

यथेन्द्रावानन्दं व्रजति समुपोढे कुमुदिनी ।

तथैवास्मिन् दृष्टिर्मम, कलहकामः पुनरयम् ।

रहिते सभाञ्चमानवश्लोपसन्तप्ते इत्यर्थे न अस्माकं कुलस्य स्वस्ववशस्य का प्रतिष्ठा स्थिति, सर्वगुणाकरस्य रामस्य नि.सन्तानतया अस्मत्सन्तानानां सतामपि असत्कल्पत्वेन मनःप्रमानत्वादिति भावः । इति दुःखेन हेतुना नोऽस्माकं “वाष्पदये”ति बहुवचनमनेत्यर्थे अपरे रामादनेन वयं पितरं पितृपर्यायौ भरतशत्रुघ्नी पिता लक्ष्मणश्चेत्यर्थं. तप्यन्ते सन्तापमनुभवन्ति ।

अथ करुणोरसं रामविषयरतिभावस्याङ्गमिति रसवदलङ्कारः । तथा रघुञ्चेष्टपदेन किं टिङ्गीपपुत्रस्य रघोञ्चेष्टो भ्राता उच्यते किं वा राम, अथवा अपरं कश्चिदिति सन्देहात् सन्दिग्धत्वदोषं स च ‘अप्रतिष्टेऽयं रामे’ इति पाठेन समाधेयः ॥ २५ ॥

(ढ) सुमेति । अहहेति खेदसूचकमव्ययम् । हृदयस्य मर्माणि सन्निस्थलानि दास्यन्तमिदन्ते एभिरिति हृदयमर्मादारणानि, एतद्वचनश्रवणेन दुःखेन हृदयमर्मास्थलविदोषमिवानुभूयत इत्यर्थः ।

(ण) लव इति । हन्तेति ईर्ष्यसूचकमव्ययम् । रसो वात्सल्यरसं मिश्रीकृतवीररसेन सम्मिलितं सन् वर्त्तते ।

रसप्रोर्मिश्रीकृतत्वव्यवक्तिर्यथेति । इन्द्रो चन्द्रे, समुपोढे उदिते कुमुदिनी कुमुदतो आनन्दप्रफुल्लता व्रजति प्राप्नोति, तथैव अस्मिन् कुमारे मम दृष्टि, आनन्दप्रोतिविस्फारितत्वं व्रजति । पुनः किन्तु कलहं वैरेण समरकामयते अभिलषति यः स कलहकामः सन् अयं वाहुर्भुजः भणत्कारेण भणभणशब्देन क्रूरकर्कशं यथा स्यात्तथा कथितं शब्दायमानो यो गुणमौर्वी तेन गुञ्जत् गर्जत् यत् गुरुविशालधनुः

(१) हृदयमर्मादारणानि इति पाठभेदः । (२) रसकाम इति विभिन्नपाठः ।

भ्रूणत्कारक्रूरकणितगुणगुञ्जद्गुरुधनु-

धृतप्रेमा बाहुर्विकचविकरालोऽल्लणरसः (१) ॥२६॥

चन्द्र । अत्रतरन् । (२) आर्य्य ! सावितश्चन्द्रकेतुरभिवा-
दयते । (त)

तस्मिन् श्रुतं निहितं, प्रेम ग्रहणाभिलाषो येन स तथोक्तः, तथा विकचः प्रस्फुटः विकरालः
तुङ्गः अतिमहान् इत्यर्थः उल्लणरसः नियतसहचरेण रौद्ररसेन समुद्धतो वीररसो
यस्मिन् स तयोक्तश्च जात इति शेषः । यथेन महावीरं कमनीयकलेवरं कुमारमव-
लोक्य मम नयनमानन्दविस्फारितं जातं तथा बाहुरपि अविरतधनुर्ज्याशब्देन दिव्यखल
सापूर्य्य महासमराय समुत्सहने इति निष्कर्षः । अतएव वात्सल्य वीररसयोर्विदानी
सम्भेलनं जातमिति भावः ।

अत्र वात्सल्यवेरयोर्विरूपयोः संघटनया विषमाऽलङ्कारः श्रौतोपमया सङ्कीर्णं,
हृद्यनुप्रासश्चेति स सृष्टिः । तथा 'हन्त मिश्रीकृतो रसो वर्त्तते' इति गद्यभागे अस्मिन्
पद्ये च रसशब्दोपादानात् रसस्य स्वशब्दोक्तिदोषः, तथा गुञ्जनस्य भ्रमरादिशब्द एव
ख्यातत्वादेव धनुष्टङ्कारे च तदुपादानात् ख्यातिविरुचतादोषश्च तेन गद्यांशे 'मिश्रीकृता
खलवस्था वर्त्तते इति' पाठेन पद्ये च 'गुञ्ज'दित्यत्र 'गर्ज'दिति पाठेन 'विकचविकरालो-
ल्लणतम' इति पाठेन च तत्समाधानमिति सुधीभिर्विभावनीयं ।

"करालो दन्तुरे तुङ्गे भीषणे चाभिधेयव"दिति मेदिनी । "उल्लणसुद्धतमुद्धतमुत्-
कटमिति नातिनानार्था" इति हलायुधः ।

कलहकाम इति "शीलिकामिभिचप्राचरिस्थीण" इति शप्रत्ययः ।

शिरुरिणी हत्तं ॥ २६ ॥

(त) चन्द्रेति । सवितुरपत्यं सावितः सूर्य्यवंशीत्पन्न इत्यर्थः । सूर्य्यव शस्य
प्राधान्यसूचनार्थं सावितपदोपादानं । नमस्कृत्युः प्राधान्यसूचनेन नमस्कार्य्यत्वाति-
प्राधान्यं सूचितं स्यादित्यभिप्रायः ।

(१) विकटविकराल व्रणमुख इति पाठान्तरं । (२) अत्रतरण रूपयत्रिति
पाठभेदः ।

सम । अजितं पुण्यमूर्जस्वि(१) ककुत्स्थस्येव(२) ते सहः ।

श्रेयसे शाश्वतो देवो वराहः परिकल्पताम् ॥२७॥

अपिच, ^१

देवस्त्वां सविता धिनोतु समरे गोत्रस्य य स्तो पिता, ^२

त्वां मैत्रावरूणोऽपि (३) नन्दतु, गुरुर्यस्ते गुरुणामपि ।

ऐन्द्रं वैष्णव(४) माग्निमारुतमथो सौपर्णमोजोऽस्तु ते

देयादेव च रामलक्ष्मणधनुर्ज्याघोषमन्त्रो जयम् ॥२८॥

अजितमिति । शाश्वतो नित्य उत्पत्तिविनाशहीन इति यावत् वराहो धृतवराह-
मूर्तिं देवो 'स्विष्णु' -ककुत्स्थस्य पुरञ्जयस्यैव ते तत्र अजित अनेपरनभिभूत पुण्य
पवित्र ऊर्जस्वि प्रथम महस्तेजः श्रेयसे विजयमङ्गलाय परिकल्पता सर्वतोभावेन
कुरुताम् ।

अत श्रौत्यूपमाऽलङ्कार ।

“शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्य” । “महस्तुत्सवतेजसो”रिति चामर ।

पुरा किल वृषरूपधारिणो देवराजस्य ककुदि समारुह्य इच्छाकुवशीयो राजा
पुरञ्जय दानवै सह समरमारिभे, तेन च तस्य ककुत्स्थ इति नाम बभूव । भगवान्
विष्णुस्तव युद्धे स्वतेजसा पुरञ्जयशरीर परिपूर्य्य यथा तस्मै विजय दत्तवान्, अधुनाऽपि
तथैव तव तेजोविवर्द्धयन् विजयं ददातु इति सेतिहास सरलार्थ ।

वराहपदोपनयासात् रघुकुल वराहमन्त्रोपासकमासीदिति प्रतीयते ॥ २७ ॥

देव इति । सविता सूर्यो देव समरे अस्मिन् युद्धे त्वा धिनोतु विजयप्रदानेन
प्रीणयतु, य सविता ते तत्र गोवस्य वशस्य पिता उत्पादक आसीदित्यर्थ । तथा

(१) ओजस्वीति पाठान्तर । (२) काकुत्स्थस्यैवेति पाठभेद । (३)
अभिनन्दतु इति भिन्न. पाठ । (४) ऐन्द्रावैष्णवमिति कुत्रचित् पाठ. ।

लवः । कुमार ! अति हि नाम शोभसे रथस्थ एव कृतं
कृतमत्यादरेण । (थ)

चन्द्र । तर्हि महाभागोऽप्यन्यं रथमलङ्करोतु । (द)

सैवावरुणो वशिष्ठोऽपि त्वा नन्दतु विजयदानेन सुखयतु, यो सैवावरुण स्ते तत्र गुरुणा
पितृणा रामादीनामपि गुरुरूपदेष्टा वर्त्तते इत्यर्थः । वाक्यान्तरारम्भे अधोशब्दः
इन्द्रसैवदं ऐन्द्रं इन्द्रौजस्तुल्यमित्यर्थः एवमन्यत्रापि । विष्णोरिदं वैष्णवं, अग्निमरु-
तोरिदं अग्निमारुतं “क्वचिदुभयपदसंज्ञापी”ति उभयवाकारः, सुपर्णस्यै गुरुः सैवदं
सौपर्णं ओजस्तेजस्ते तव अस्तु भवतु इन्द्रादितेजसा तुल्यं तेजस्तव भवत्वित्यर्थः ।
रामलक्षणयो र्यां धनूर्ज्या मीर्वी तस्यो यो घोषः शब्दः तेन सुक्तो मन्त्रः ब्रह्मास्त्रप्रयोग-
मन्त्रश्च तव जयं देयादेव ददात्वेव । ज्याघोषमन्त्र इति “शाकपार्थिवाद्यश्च”ति
युक्तपदलोपेन मध्यपदलोपी समासः, तेन रामलक्षणयोर्धनुषङ्कारः ब्रह्मास्त्रप्रयोगमन्त्रश्च
तव जयं ददातु इत्यर्थः ।

अत्र अन्यादीयं तेजः कथमन्यत्र भवेदिति वस्तुसम्बन्धोऽसम्भभवन् इन्दीना तेज
इव तेजोभवतु इति विश्वप्रतिविश्वभावबोधनात् निदर्शनाऽलङ्कारः । पूर्वाद्धं यच्छब्दयो-
रुत्तरवाक्यस्थितत्वेन तच्छब्दानपेक्षणात् न विधेयाविमर्शदोषः, किन्तु देयादेव इत्यत्र
नियमसंज्ञानावश्यकत्वेऽपि एवमशब्दोपादानात् अनियमे नियमाख्यदोषः, स तु ‘दद्याद्भूत
रामे’त्यादि पाठे न निरसनीयः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ॥ २८ ॥

(थ) लव इति । रथस्थ एव अतिहि अत्यन्तमेव शोभसे, नाम इत्यह
सम्भावयामीत्यर्थः । अतएव अत्यादरेण, अतिदहनानेन सा प्रति बहुमानप्रदर्शनार्थं
रथादवतरणेनेत्यर्थः कृतं कृतं अलमलमिति सम्भ्रमे द्विरुक्तिः ।

(द) चन्द्रेति । तर्हि मयि रथस्थे सति, महान् भागो महावीरत्वसूचितं
भाग्यं यस्य स महाभागो भवानपीत्यर्थः । अलङ्करोतु आरौहणेन शोभयतु । मन्त्र-
दृशमारौहणेन रथ एवालङ्कृतः स्यादिति भावः ।

लभ । आर्य्य ! प्रत्यारोपय रथोपरि राजपुत्रम् । (ध)

सुम । त्वमप्यनुरूध्यस्व चन्द्रकेतोर्वचनम् । (न)

लभ । को विचारः स्वेषूपकरणेषु, किन्त्वरण्यसदोवयमन-
भ्यस्तरथचर्याः । (प)

सुम । जानासि वत्स । दर्पसौजन्योर्यथोचितमीरयितुं (१)
यदि पुनरीदृशं त्वामैर्लाको (२) रामभद्रः पश्येत् तदाऽस्य स्नेहेन
हृदयमभिष्यन्देत । (फ)

(ध) लभ इति । चन्द्रकेतुकृतमभिवादनमवलोक्य सुमन्वस्य पूज्यत्वानुमानात्
आर्य्य इति सम्बोधन । प्रत्यारोपय आरोहय । राजपुत्रम् चन्द्रकेतु ।

(न) सुमेति । अनुरूध्यस्व अनुसर परिपालयेत्यर्थ । अनार्यं रथमारोहेत्यर्थ ।

(प) लभ इति । स्वेषु स्वकीयेषु उपकरणेषु व्यवहार्यद्रव्येषु को विचारी
वितर्कं विचिकित्सेति यावत्, अभिन्नहृदयस्य चन्द्रकेतोर्वत् व्यवहार्यद्रव्य निःसंशय
तत् स्वकीयमिदं व्यनहर्तुंजमर्हस्येवेति भाव, किन्तु अरण्यसदो वनवासिनो वय
“वास्मदशे”ति बहुवचन अहमित्यर्थं अतएव न अभ्यक्ता पुनः पुनरारोहणादिना न
गिञ्जिता रथचर्या रथेन संस्वरणं यैस्तथोक्ता, अतएव रथारोहणेन योद्धुमशक्त्वात्
भवद्विरङ्गीक्रियमाणमपि रथं नाह्वीकरोमीति भावः ।

(फ) सुमेति । दर्पसौजन्योर्गर्वेविनययोः यथोचितं अनुरूपं ईरयितुं
यत्तु जानासि क्षमसे इत्यर्थः । को विचारः स्वेषु उपकरणेषु इत्यनेन अतीवसौजन्यमावि-
स्कत अथ च परवाक्येन रथं विनापि रथमि साहसमहं योद्धुमर्हामीति दर्पो ध्वनित
इति भावः । ईदृशं शौर्यसौजन्यदर्पादिवीरोचितगुणालङ्कृतं । अभिष्यन्देत आप्त
भवेत् । रामभद्रस्यतीव्रगुणग्राहिलादिति भावः —

(१) आचरितुमिति पाठान्तर । (२) ऐश्वर्यको राजा रामभद्र इति
पाठभेदः ।

लवः । आर्य्य ! (१) सुजनः स राजर्षिः श्रूयते । सलज्जमिव । (व)

वयमपि न खल्वेवंप्रायाः क्रतुप्रविघातिनः(२)

क इह च(३) गुणैस्तं राजानं नवा बहु मनप्रते ।

तदपि खलु मे स व्याहारः सुरङ्गमरक्षिणां

विक्रति मखिलक्षत्राक्षेपप्रचण्डतयाऽकरोत् ॥२८॥

(व) लव इति । आर्य्येति सुमन्वस्य सम्बोधन । राजा सलज्जमिव ऋषिभक्त स यमीति राजर्षिः स रामचन्द्रः सुजनः दयादाक्षिण्यशौर्य्यैर्थादिसकलवीरगुणालङ्कृत सज्जन इत्यर्थः, श्रूयते लोकपरम्परया रामायणसन्दर्भे चेति शेषः । सलज्जमिव एव सर्वगुणाकरस्यपि रामस्य अश्रावरोधेन अश्रमेधविघ्नाचरणात् लज्जया सहितमिव ।

ननु यदि राममद्रः सुजन इति श्रूयते तदा तस्य यज्ञविघ्नाचरणं तवातीवान्प्राथम्येण वयमिति । वयमपि “वासुदत्ते”ति बहुवचनं अहमपीत्यर्थं प्रायेण बाहुल्येन एवमिति एवं प्राया एव विधाः क्रतुं यागं प्रविघ्नन्तीति क्रतुप्रविघातिनः राजसादिवत् स्वभावत एव यज्ञविघ्नकरा न खलु मवाम इत्यर्थः । तर्हि किं रामं दर्शनं मत्वा त प्रति विघ्नेषात् मेध्याश्वो गृहीत इत्याह क इति । किञ्चेति चार्थः । इह जगति कोजनः गुणैः दयादाक्षिण्यशौर्य्यादिभिः तं राजानं वाम नवा बहु मनप्रते आद्रियते अपितु सर्वे एव तं बहुमनप्रते इत्यर्थः, सुतरामहमपि तं बहू मनप्र एवेति भावः । ननु तर्हि कथं मेध्याश्वो घृत इत्याह तदपीति । तदपि तथापि तुरङ्गमरक्षिणा अश्रमेधीयाश्र-रक्षिणा स व्याहारः खलु “अयमश्व पताकेय”मित्याद्युक्तिरेव अखिलानां सर्वेषां चतुराणां चतुर्याणां आक्षेपेण अवमाननया या प्रचण्डता नितान्तक्रुद्धता तथा मे मम विक्रतिं मनोविकारं अश्वधारणप्रवृत्तिमित्यर्थं अकरोत् उत्पादितवान् । सर्वेषां चतुर्याणामव-माननाविधानादेव अश्वो घृतः, ननु जयलिप्तया नवा सहजदर्शनता चेति भावः ।

(१) मान्य इति पाठान्तरं । (२) क्रतुप्रतिघातिन इति पाठभेदः ।

(३) क इव च इति भिन्नः पाठः ।

चन्द्र । संमितम् । किन्तु भवतस्तातप्रतापोत्कर्षेऽप्यमर्षः १।(भ)
 लव । अस्तिहामर्षो(१)माभूत्ता, एतत्तु पृच्छामि, दान्तं
 हि राघवं राजानं शृणुमः, स किल तात्मना दृष्यति, नाप्यस्य

अत्र द्वितीयचरणे अप्रसृतात् जनसामान्यात् प्रजास्य विशेषस्य लवस्य प्रतीते-
 रप्रसृतप्रशंसाऽनङ्कार स च अर्थापच्युत्यापित इति मङ्गर । तदपीति तथापीत्यर्थे
 अवाचकमित्यवाचकत्वदोष इति वदन्ति ।

“चण्डस्त्वत्यन्तकोपन’ इत्यमर ।

हरिणी वृत्तम् ॥ २९ ॥

(भ) चन्द्रेति । तातस्य पित्रपथ्यायस्य रामचन्द्रस्य प्रतापोत्कर्षेऽपि प्रभावाति-
 शयेऽपि अमर्ष’ असहिष्णुता वर्त्तत इति शेष’ । यस्य कश्चित् साधारणस्य प्रतापोत्कर्षे
 भवाद्दृग्महावीरस्य अमर्ष’ संभाव्यत एव किन्तु जगत्स्व’कृते तातप्रतापोत्कर्षे तवामर्ष
 अज्ञानविजृम्भित एवेति भाव ।

(म) लव इति । इह रामप्रतापोत्कर्षे अल्पे क्रोधेन नम असहिष्णुता
 अस्तु ना भूद्वा भवतु न भवतु वा, तत्र नम किमपि न प्रष्टव्यमस्तीति भाव । तु
 किन्तु, एतत् वचनमात्रं पृच्छामि भवन्तमिति शेष । राघवं राजानं रामचन्द्र
 दान्तं हि दान्तमेव इन्द्रियदमनशीलमेव अनुद्धतवादिनमेवेत्यर्थं शृणुम लोकपरस्परया
 रामायणसन्दर्भे चेति शेष । किलेति । वार्त्ताया । स रामचन्द्र आत्मना स्वय
 स्वसुखेनेत्यर्थ, न दृष्यति न दर्प’ करोति । अस्य रामस्य प्रजासु प्रकृतिषु दृप्तत्वं गवितत्वं
 नापि भवा जायते जनन्यवहाराणा प्रधानानुयायित्वान्ति भाव तत् तस्मात् रामस्य
 तत्प्रजानाञ्च अनुद्धतत्वाद्देवोरित्यर्थ, अस्य रामस्य ननुप्या अधिकतसैनिका राजसी
 राजसवत् दर्पोद्धता- दान्तस्य प्रभोरधिकतपुरुषाणा दान्तत्वमेवोचितमिति भाव ।

आत्मनेति प्रकृत्यादित्वात् करणे वृत्तौघा ।

(१) क्वचित् इहशब्दो नास्ति ।

प्रजासु दृप्तत्वं जायते, (१) तत् किमस्य मनुष्या राक्षसीं वाचं
वदन्ति । (म)

ऋषयो राक्षसीमाहुर्वाचमुन्मत्तदृप्तयोः ।

सा योनिः सर्ववैराणां सा हि लोकस्य निर्ऋतिः ॥३०॥

इति ह स्म तां निन्दन्ति, अथेतरामभिष्टुवन्ति । (य)

नन्वस्माकं सैनिका राक्षसीं वाचं वदन्ति तेन तव किमायाति याति चेत्याह ऋषय इति । ऋषयो वस्तुस्वभावाभिज्ञा मुनयः उन्मत्त उन्मादरोगग्रस्त दृप्त, वीरत्वेन धनादिना वा गर्वितः तयोः वाचं गर्वोद्धतं वाक्यमित्यर्थः राक्षसीं राक्षसोचिता निष्ठुरा आहुर्वदन्ति । ननु वदन्ति, वदन्तु नाम तेन किमित्याह सेति । सा राक्षसी वाक् सर्ववैराणां सर्वविधाना शत्रुताना योनिः कारणं, तथा सा हि सैव वाक् लोकस्य जनस्य निर्ऋतिः निर्ण भवति ऋतिः शुभं यस्याः सकाशात् सा निर्ऋतिः अलक्ष्मीः अलक्ष्मीरूपेत्यर्थः । तथा च लोका दर्पोद्धता वाचमाकर्ण्यैव शत्रुतामारभन्ते तेन च अलक्ष्मीदर्पोद्धतवादिनः स्तम्भमारुह्य सर्वविधममङ्गलं घटयतीति भावः ।

अत्र “मुखं तव कुरङ्गाच्च सरोजमिति नान्यथा” इत्यादिवत् सा वाक् निर्ऋतिरिति समासाभावेऽपि निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः । सा योनिः सर्ववैराणामित्यनेन युष्मत्सैनिकानां दर्पोद्धता वाचमाकर्ण्यैव मेध्याश्वसहं धृतवानक्षीति वस्तु ध्वन्यत इति वस्तुना वस्तुध्वनिः ।

“ऋतिर्गतौ घृणायच्च श्रद्धायच्च शुभेऽपि च” इति रभसः । “स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋति” इति रित्यमरः ।

निर्ऋतिरिति नेरिकारस्य संयोगपूर्ववत् दृढोच्चारणात् न ह्रस्वोभङ्ग इति दिक् ॥३०॥
(य) इतीति । इतिहेति उपदेशपरम्परामूचक मव्ययं । अतीतार्थे अशब्दः ।
ता दर्पोक्तिं निन्दन्ति स्म । अथेति वाक्यान्तरारम्भे । इतरा तद्विनां विनयशान्ता-

(१) नाप्यस्य प्रजा ईदृश्यो जायन्ते इति पाठान्तरं ।

कामान् दुग्धे, विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं
कीर्त्तिं सूते, दुष्कृतं या हिनस्ति ।
ताञ्चाप्येतां मातरं मङ्गलानां
धेनुं धीराः सूत्रतां वाचमाहुः ॥ ३१ ॥

नित्यर्थे वाचं अभिष्टुवन्ति अ प्रशश सुं सुनय इति शेष । सुनयोदपेक्तिं निनिन्दु
विनयशान्तीक्तिश्च प्रेशश सुरित्यध्याक परम्परोपदेश इति सरलार्थ ।

“पारम्पर्योपदेशेऽस्या दैतिघ्नमितिहाय्य” नित्यमरः ।

प्रशसाप्रकारमाह कामानिति । या सूत्रता वाक् कामान् मनोरथान् दुग्ध
परिपूरयति, येन हि सूत्रतवाचा सन्तुष्यन्त श्रोतारो वक्त्ररभिलाषान् पूरयितुं यतः
इति भाव । अलक्ष्मीं अयुभाधिष्ठात्रीं देवा विप्रकर्षति दूरीकरोति सकलकल्याण
निदानत्वादिति भावः । कीर्त्तिं यश सूते समुतपादयति, येन च तादृशं वाचं शृन्वन्त
सम्बोदमाना जना लोकेषु ‘एष खल्वतीवसद्भक्ते’ति नाम प्रययन्तीति भावः । दुष्कृत
सञ्चितपापं हिनस्ति विनाशयति च, श्रोत्रविशेषाणां प्रीतिसम्पादनेन तेषामाशीर्वादादिना
नूतनपुण्यजननादिति भावः । धीरा पण्डिता, एता मया निर्दिश्यमानां ता
मङ्गलानां निखिलकुशलानां मातरं जनयित्वो सूत्रता सत्यप्रिया वाचं धेनुं कामधेनु-
गुल्याञ्चापि आहुः वदन्ति सुनय इति शेष । कामधेनुरिव सूत्रता वाक् सकल-
कामनापूरयितीत्यर्थः ।

अत्र प्रथमाहं दुग्ध इत्याद्यनेकक्रियाणां या इत्येककर्तृकारकत्वात् दीपकमलङ्कार,
द्वितीयाहं धेनुगन्धस्य धेनुसाहचर्यार्थे पर्यवसानात् असम्भ्रमस्तुसम्बन्धा निदर्शना, अनयो
ससृष्टिः । अपिच शब्देन ‘ऋषय उन्नतदृश्योवाच राक्षसीमाहुः, सूत्रता वाचञ्चापि
धेनुमाहुः’रिति समुच्चयार्थद्योतनात् न अपुष्टार्थत्वदोषः ।

“सूत्रतं प्रिये । सत्ये” इत्यमरः ।

शालिनी वृत्तं ॥ ३१ ॥

‘प्रजासु दृप्तत्वं जायते, (१) तत् किमस्य मनुष्या राक्षसीं वाचं
वदन्ति । (म)

ऋषयो राक्षसीमाहुर्वाचमुन्मत्तदृप्तयोः ।

सा योनिः सर्ववैराणां सा हि लोकस्य निर्ऋतिः ॥३०॥

इति ह स्म तां निन्दन्ति, अथेतरामभिष्टुवन्ति । (य)

नन्वस्माकं सैनिका राक्षसीं वाचं वदन्ति तेन तव किमायाति याति चेत्याह ऋषय इति । ऋषयो वस्तुस्वभावाभिज्ञा मुनयः उन्मत्त उन्मादरोगयुक्तः दृप्तः वीरत्वेन धनादिना वा गर्वितः तयोः वाचं गर्वोद्धतं वाक्यमित्यर्थः राक्षसीं राक्षसोचिता निष्टुरा आहुर्वदन्ति । ननु वदन्ति, वदन्तु नाम तेन किमित्याह सेति । सा राक्षसी वाक् सर्ववैराणां सर्वविधानां शत्रुताना योनिः कारणं, तथा सा हि सैव वाक् लोकस्य जनस्य निर्ऋतिः निर्ण भवति ऋतिः शुभं यस्याः सकाशात् सा निर्ऋतिः अलक्ष्मी, अलक्ष्मीरूपेत्यर्थः । तथा च लोका दर्पोद्धता वाचमाकर्ण्यैव शत्रुतामारभन्ते तेन च अलक्ष्मीदर्पोद्धतवादिनः स्तम्भमारुह्य सर्वविधममङ्गलं घटयतीति भावः ।

अत्र “मुखं तव कुरङ्गाच्च सरोजमिति नान्यथा” इत्यादिवत् सा वाक् निर्ऋतिरिति समासाभावेऽपि निरङ्गं केवलरूपकमलङ्कारः । सा योनिः सर्ववैराणामित्यनेन युष्मत्सैनिकानां दर्पोद्धता वाचमाकर्ण्यैव मेध्याश्वमहं धृतवानस्मीति वस्तु ध्वन्यत इति वस्तुना वस्तुध्वनिः ।

“ऋतिर्गीतौ घृणायाञ्च अज्ञायाञ्च शुभेऽपि चे”ति रभसः । “स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋति” रित्यमरः ।

निर्ऋतिरिति नेरिकारस्य संयोगपूर्ववत् दृढोच्चारणात् न कन्दोभङ्ग इति दिक् ॥३०॥
(य) इतीति । इतिहेति उपदेशपरम्परानुचक मन्वयं । अतीतार्थे अशब्दः ।
ता दर्पोक्तिं निन्दन्ति स्म । अथेति वाक्यान्तरारम्भे । इतरां षड्विधां विनयशान्ता-

(१) नाप्यस्य प्रजा ईदृश्यो जायन्ते इति पाठान्तरं ।

कासान् दुग्धे, विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं
 कीर्त्तिं सूते, दुष्कृतं या हिनस्ति ।
 ताञ्चाप्येतां मातरं मङ्गलानां
 धेनुं धीराः सूत्रतां वाचमाहुः ॥ ३१ ॥

मित्यर्थं वाच अभिष्टुवन्ति स्म प्रशशंसु सुनय इति शेष । सुनयोदयोक्ति निनिन्दु
 विनयशान्तोक्तिश्च प्रशशंसु सुरित्यस्माक परम्परोपदेश इति सरलार्थः ।

“पारम्पर्योपदेशेऽसौ देवितामितिहाय्य”मित्यमरः ।

प्रशसाप्रकारमाह कामानिति । या सूत्रता वाक् कामान् मनोरथान् दुग्धे
 परिपूरयति, येन हि सूत्रतवाचा सन्तुष्यन्त श्रोतारो वक्तुरभिभाषान् पूरयितुं यत
 इति भावः । अलक्ष्मीं अग्रभाषिष्ठावो षोडशो विप्रकर्षति दूरीकरोति सकलकल्याण
 निदानत्वादिति भावः । कीर्त्तिं यशः सूते समुत्पादयति, येन च तादृशं वाचं शृण्वन्त
 सम्बोद्धमाना जना लोकेषु ‘एष खलतीवसदङ्गो’ति नाम प्रथयन्तीति भावः । दुष्कृत
 सञ्चितपापं हिनस्ति विनाशयति च, श्रोतृविशेषाणां प्रीतिसम्पादनेन तेषामाशीर्वादादिना
 नूतनपुण्यजननादिति भावः । धीराः पण्डिता, एता मया निर्दिश्यमाना ता
 मङ्गलानां निखिलकुशलानां मातरं जनयित्वोः सूत्रता सत्यप्रिया वाच धेनुः—कामधेनु-
 नुत्याञ्चापि आहु वदन्ति सुनय इति शेषः । कामधेनुर्वि सुत्रता वाक् सकल-
 कामनापूरयित्वीत्यर्थः ।

अत्र प्रथमाहं दुग्ध इत्याद्यनेकक्रियाणां या इत्येककर्तृकारकत्वात् दीपकमलङ्कारः,
 द्वितीयाहं धेनुशब्दस्य धेनुसादृश्यार्थे पर्यवसानात् असम्भ्रमस्तुसम्बन्धा निदर्शना, अनयो
 संसृष्टिः । अपिच शब्देन ‘सृष्टय उन्मत्तदृष्टयोवाचं’ राक्षसीमाहुः, सूत्रता वाचञ्चापि
 धेनुमाहु’रिति समुच्चयार्थय्योतनात् न अपुष्टार्थत्वदोषः ।

“सूत्रत प्रिये । सत्ये”इत्यमरः ।

शालिनी वृत्तं ॥ ३१ ॥

सुम । परिपूतस्वभावोऽयं कुमारः प्राचेतसान्तेवासी वदत्य-
भिसम्पन्नमार्षेण संस्कारेण । (२) (१)

लवः । यत्पुनश्चन्द्रकेतो ! वदसि, किन्नु भवतस्तातप्रता-
पोत्कषेऽप्यमर्ष इति, तत् पृच्छामि, किं व्यवस्थितविषयाः
क्षत्रधर्मा इति । (ल)

(२) सुमेति । प्राचेतसस्य वालीके अन्तेवासी छात्रः, अतएव परिपूतस्वभावः
पविवचरितः अयं कुमारो वालकः आर्षेण ऋषितुल्येन संस्कारेण अनुभवेन अभिसम्पन्न
सद्युक्तं सर्वज्ञसुनितुल्यानुभवप्रयुक्तमित्यर्थः वचनमिति शेषः वदति । येन हि तादृशी
युक्तिपरम्परा अस्य वचने प्रतिभाति, सुवरामसाधारणोऽयं वालक इति भावः ।

“संस्कारः । अनुभव” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

(ल) लव इति । नन्वस्मत्सैनिकानां शिष्यैवेदृशी, यत् सर्वत्र दृष्टामेव वाचं
वदेदिति, तेन च परैर्वैरं स्यादिति चेदुच्यते तत्तु त्वया आरब्धमेव इत्याशङ्क्य किन्नु-
भवत इत्यादि चन्द्रकेतोर्वाक्यमेव खण्डयितुमुपक्रमते यत्पुनरित्यादि । पुनः किन्तु,
हे चन्द्रकेतो ! इति इत्यन्तं यत् लं वदसि, तत् पृच्छामि तत्र जिज्ञासे इत्यर्थः ।
क्षत्रधर्माः प्रतापशौर्यादयः च वियस्वभावाः किं व्यवस्थितः विधिना निर्दिष्टः विषय
आश्रयपदार्थो येषां ते तथोक्ताः । सर्वातिशायी प्रतापः लोकोत्तरश्च शौर्यं किं रामचन्द्र
एव विधिना निर्दिष्टं अपितु कथमपि नैत्यर्थः । प्रतापशौर्यादीनामदृष्टशिज्ञासापेक्ष-
तया रामादभ्येऽपि अदृष्टशिज्ञावन्तः प्रतापशौर्यादिमन्तो भवितुमर्हन्तीति भावः । अहमपि
नृहाप्रतापशाली महावीरश्चेति ध्वनिः । इतिशब्दस्य पृच्छामीत्यनेनान्वयः ।

(१) परिपूतेत्यत्र ‘अपरिपूत’ इति पाठान्तरं । वदतीत्यतः परं ‘अयं इत्यधिकं’
पाठः कापि ।

सुम । नैव खलु जानासि तं देवमैच्चाकं, यदेवं वदसि, (१)
तद्धिरम विरमातिप्रसङ्गात् । (व) (२)

सैनिकानां प्रमाथेन सत्यमोजायितं त्वया ।

जामदग्नस्य दमने(३)नैव निर्वक्तुं(४)मर्हसि ॥ ३२ ॥

(व), सुमेति । वाक्यालङ्कारे खलुशब्द । ऐच्चाक इच्छाकुक्कुलीतपत्र
त देव रामचन्द्र नैव जानासि लोकोत्तरवीरत्वेन नैव परिचिनोषि, यत् यस्माद्-
परिचयाद्धेतो एव सदर्प वदसि । यदि रामस्य यथार्थपरिचयस्तवासीत् तदा नैव
वक्तुं शक्नुया इति भाव । तत् तस्मात् अज्ञानविजृम्भितत्वाद्धेतो अतिप्रसङ्गात्
सम्भवातिरिक्तादौहत्यादित्यर्थं विरम विरमेत्यवधारणार्थं द्विरुक्ति ।

सैनिकानामिति । त्वया सैनिकानां अस्मत्सैन्यानां प्रमाथेन विमर्द्दनेन परा-
जयेनेति यावत् सत्य यथार्थमेव ओजायित ओजस्विवदाचरितं महावीरिणोव विस्त्रान्त-
मित्यर्थ । बालकस्वमेकाकी सर्वानस्मत्सैन्यान् यत् पराजितवान् तदेव तव महाविक्रम-
निदर्शनं तवास्माक प्रतिवादो नास्तीति भाव । किन्तु जामदग्नस्य एकविंशतिवार-
सर्वज्ञवान्तकारित्वेन सुप्रसिद्धमहावीरस्य जमदग्निपुत्रस्य परशुरामस्य दमने विजित्ति
रामे रामविषय इत्यर्थ एव इत्य, रामसदृशा अपरेऽपि सन्ति वीरा इतिभावाभिव्यञ्जक
वाक्यमित्यर्थं निर्वक्तुं मिथ्येन भाषितुं नार्हसि । तथात्वे तव महती विपदापद्येतेति
भावः ।

अथ क्यङ्प्रत्ययप्रतिपादितोपमाऽलङ्कारः ।

ओजसेवाचरितमित्योजायित क्यङि "ओजसोऽप्सरसश्चे"वेति सलोप ।

"ओज शब्दो वृत्तिविषये तद्वती"ति दीक्षितः । दमयतीति दमन नन्दादर्युं ॥३२॥

(१) यदेव वदसीति पाठो नास्ति क्वचित् । (२) विरम्यतामतिप्रसङ्गादिति
पाठान्तर । (३) रामेऽप्यस्यमाणेन इति पाठभेदः । (४) नातिनिर्वक्तुं
नहि निर्वन्धमिति विभिन्नी पाठौ ।

लवः । सहासं । जामदग्न्यस्यापि (१) दमनः सराजिति
कोऽयमुच्चैर्वादः । (श)

सिद्धं ह्येतद्वाचि वीर्यं द्विजानां
वाह्नोर्वीर्यं यत्तु तत्त्रिय्याणाम् ।
शस्त्रग्राहो ब्राह्मणो जामदग्न्य-
स्तस्मिन् दान्ते का स्तुति स्तस्य राज्ञः ? ॥३३॥

(श) लव इति । हासेन अयुक्तवाक्यश्रवणादुपहासेन सह वर्तमानमिति-
सहासं । स राजा रामः । दमनो विजिता । इत्ययं कः उच्चैर्वादः का नाम
महती प्रशंसा अपितु कापि नेत्यर्थः ।

तत्र कारणमुपन्यस्यति सिद्धमिति । एतत् हि एतदेव सिद्धं प्रसिद्धं यत् द्विजानां
ब्राह्मणानां वीर्यं बलं वाचि वाक्येन वर्तत इति शेषः । ब्राह्मणास्तपसा दुर्बलदेहा
सिद्धवाचश्च सन्तः शापेन दमयितुमर्हन्ति नतु बाहुबलेन ते महावीरा इति भावः । तु
किन्तु वाह्नोर्भुजयोः यत् वीर्यं तत् चत्रिय्याणां नतु ब्राह्मणानामिति भावः । स ब्राह्मणो
जामदग्न्यः, शस्त्रग्राहो दुर्बलबाहुना शस्त्रधारो, अतएव तस्मिन् दुर्बलबाहुना शस्त्रचालना-
समर्थे ब्राह्मणे दान्ते विजिते सति तस्य राज्ञो विजयिनो रामस्य का स्तुतिः प्रशंसा,
अपितु कापि नेत्यर्थः । रामश्च न कश्चिदन्यं महाबाहुं चत्रियं विजितुमशक्यत् तदेव
भवत्कृतप्रशंसायोग्योऽभविष्यदिति भावः ।

अत्र वाह्नोर्वीर्यं चत्रिय्याणामित्यनेन 'नतु ब्राह्मणानां'मित्यर्थेनान्यव्यपीहात् आर्था
परिसख्याऽलङ्कारः ।

शालिनो वृत्तं ॥ ३३ ॥

(१) कस्मिंश्चित्पुस्तके अपिशब्दो नास्ति ।

चन्द्र। सोन्माथमिव । आर्य्य । आर्य्य ! कृतमुत्तरोत्तरेण । (ष)

कोऽप्येष सम्प्रति नवः पुरुषावतारो

वीरो(१) न यस्य भगवान् भृगुनन्दनोऽपि ।

(ष) चन्द्रेति । उन्माथेन...सर्ववेदमया सह वर्त्तमानमिति सोन्माथ' ।
आर्य्य आर्य्येति क्रोधे द्विरुक्ति । उत्तर परं यदुत्तर प्रतिवाक्य तेन कृतं अलं
इत परमस्य प्रतिपन्न न द्रियमित्यर्थ । सर्वविदितहत्तान्तानभिज्ञेन केवल-
माहङ्कारोक्तिकारिणा अनेन बालकेन सह उक्तिप्रत्युक्तिकरणे स्वस्यैव लाघवं स्यादिति
भाव ।

केवलमाहङ्कारोक्तिकागित्व सर्वविदितहत्तान्तानभिज्ञत्वञ्च लवस्य प्रतिपादयति
कोऽपीति । सम्प्रति कोऽपि अनिर्वचनीय पदार्थ, नव अपूर्वं एष पुरुषावतार,
नर सन् अत्रतोण । सोऽप्युद्धनोक्तिरिय । तत्कारणमाह वीर इति । यस्य
समीपे भगवान् महामाहात्म्याशानी भृगुनन्दनाऽपि परशुरामोऽपि न वीर, य विसप्त-
कृत्वो जगतीपतीना हन्तार जगत्स्वीकृत महावीर परशुराममपि वीरत्वेन न
गण्यतीत्यर्थ । योहि वाचा त भाव न्यनक्ति ततोऽधिकोहङ्कारी कोनाम भवितुमर्हति,
सुतरा महादाभिकोऽयमवज्ञेय एवेति भाव । यस्य पर्याप्ता यथेप्सिता सप्तभुवनस्य
भूरादिमत्तलोकस्य अभयदक्षिणा स्वशवलवाहनस्य रावणस्य वधेन अभयदान येषु तानि
तथोक्तानि, पुण्यानि पवित्राणि तातस्य पितृपर्यायस्य रामस्य चरितानि कर्माणि न
वेद जानाति । सुतरा सर्वविदितहत्तान्तानभिज्ञोऽप्ययमिति भाव ।

अत्र लवस्य महादाभिकत्व अनभिज्ञत्वञ्च प्रतीयमान भङ्गीविशेषाभिहितमिति
पर्याप्तोक्तमलङ्कारः, तथा 'भग भृग्विति' 'पर्याप्तसप्त'ति व्यञ्जनानामनेकधासक्तृसास्यात्
कैकानुप्रासश्च, इत्यनयो ससृष्टिः । यस्येति यच्छब्दस्य उत्तरवाक्यस्थत्वेन तच्छब्दान-
पेक्षणात् न विधेयाविमर्शदोषः ।

पर्याप्तसप्तभुवनभयदक्षिणानि

पुण्यानि तातचरितानि च यो न वेद ॥३४॥

लवः । कोहि रघुपते श्वरितं महिमानञ्च न जानाति, यदि

नाम किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति, अथवा शान्तम् । (स)

वृद्धास्ते न विचारणीयचरितास्ति षन्तु, किं वर्ण्यते

सुन्दस्त्रीदमनेऽप्यखण्डयशसो(१)लोके महान्तो हिते ।

“कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामिष्टं यथेष्टित”मित्यमरः ।

अवतार इति “दिहिलिही” त्यादौ चकारात् णप्रत्ययः, कर्त्तरि, ततस्तेन कर्मधारय सप्ताना भुवनाना समाहार इति सप्तभुवन भुवनशब्दस्य पावादित्वात् न ईप्रत्ययः । दानार्थे दक्षिणाशब्दो लाक्षणिकः ।

वसन्ततिलका वृत्तं ॥ ३४ ॥

(स) लव इति । वक्तव्य आलोचनीय । शान्त विगत भवतु तदालोचन-मित्यर्थः ।

ननु कथं शान्तं, आलोचनामेव रामचरितमित्याह वृद्धा इति । वृद्धा वयोवृद्धा स्ते रामा गौरवाद्बहुवचनं, अतएव विचारणीयानि समालोचनीयानि चरितानि कर्माणि येषां ते, न भवन्तोत्यर्थः, अथवा किं वर्ण्यते किं वर्णनीयमस्ति, रामस्य वीरचरित-वर्णनारम्भे दीर्घाविकार एव स्यादिति भावः । तदेव दर्शयति सुन्देत्यादि । सुन्दस्य सुन्दनामकस्य जम्भपुत्रस्य-स्त्री भार्या ताडका, तस्या दमने वधे कृते सतीत्यर्थः अखण्ड परिपूर्ण यशो येषां ते अखण्डयशस ते रामाः गौरवाद्बहुवचनं लोके जगति महान्तो हि महात्मान एव पूज्या एवेत्यर्थः । स्त्रीहत्यादप्य लोकाशास्त्रगर्हितं कार्यं सम्पादितं वतोऽपि रामस्य यशो न कलुषितं क्तिना जगति जनैः स परिपूज्यते इति सोऽखण्डनोक्तिः । खरस्य तदाख्यस्य महावीरराजसस्य आयोधने युद्धे यानि अपि वीरिणि अपरास्तु स्वानि

(१) अखण्डयशस इति पाठभेदः ।

यानि त्रीण्यपराङ्ग खान्यपि(१)पदान्यासन् खरायोधने
यद्वा कौशलमिन्द्रसूनुनिधने तत्राप्यभिज्ञो जनः ॥३५॥

अविमुखानि अदर्शितपृष्ठानीत्यर्थं यावत् पदानि पश्चाद्दिशि पदक्षेपा आसन् अभवन्, तथा यद्वा यच्च इन्द्रसूतोर्देवरजतनयस्य- वालिनो-निधने- विनाशे कौशलं नैपुण्यं रामस्य आसीदिति शेष, तत्रापि तेष्वपि रामस्य चरितेषु जनो लोकोऽभिज्ञ ज्ञानवान् । न केवलं रावणादिनिधनादिना चमत्कारौणि रामचरितानि जनो जानाति, अपितु स्त्रीहत्या, खरसमरे पलायनकल्पमपसरण, सुयोविण साई युद्धन्यापृतस्य वालिनो विनाशश्च एतानि पापविशेषकलुषिता न्यपि रामचरितानि जनो जानात्येवेति अपि-शब्दस्यार्थः । स्त्रीहत्यारूपबोभत्सकर्मचारणात् रामस्य चेतसोऽनौदार्यं खरसमरे पश्चादपसरणात् भोरुताप्रकाशं छलिनं वालिनो निधनं भौतियोतकं नितान्तमन्याय्यञ्चेति रामचरित्रदोषा इति भावः ।

अत्र विवक्षितस्य रामदोषस्य तिष्ठन्त्वित्यनेन निषेधाभासात् वक्ष्यमाणगत आक्षेपा-
न्लङ्कारपदार्थहेतुकेन काव्यलिङ्गेन सङ्कीर्त्यते ।

तत्र ति तेष्विति बहुवचनान्तात् वप्रत्ययः ।

स्त्रीहत्याया पापमाह याज्ञवल्करवचनं तिथितत्त्वष्टवचनञ्च—

“शरणागतबालस्त्रो-हिसकान् सवसेन्न तु ।

चीर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानिमान् ॥”

“अथव्याञ्च स्त्रियं प्राहुः स्त्रियं गृथोनिगतेष्वपि ।”

खरयुद्धे रामस्य त्रिपदापसर्पणप्रमाणं यथा रामायणे—

“विकल्पं स कृतो वाणैः खरो रामेण सयुगे ।

मत्तो रुधिरगन्धेन तमीवाभ्यद्रवद्द्रुतः ।

चन्द्र । आः, तातापवादभिन्नमर्थ्याद् ! अति हि नाम
प्रगल्भसे । (ह)

तमापतन्तं संक्रुद्धं कृतास्त्रो रुधिराप्नुतं ।

अपासर्पद्विविपदं किञ्चिच्चरितविक्रमः ।”

“वाणक्षेपावकाशो यथा न भवति तथोपस्थापतन्तं खरं दृष्ट्वा अत्यासत्तौ धनुर्व्या-
पागे न स्यादिति स्वशरीरे तद्रुधिरपातभिया च द्विवाणि पदानि त्वरितपदन्यासो वाणं
सन्तुधदेव पृष्ठतोऽपासर्प”दिति रामानुजः । लवस्तु ‘आत्मरचार्यमेव द्विविपदाप-
सर्पण’मिति उक्तरामायणवचनार्थमवधार्य तच्च पलायनमिव मन्यमान, कटाक्षितवानित्य-
वधेयं । तत्र युद्धे चतुर्विधा पलायनं मनुना निषिद्धं—यथा—

“समोत्तमाधमै राजा त्वाहृतः पालयन् प्रजाः ।

न निवर्त्तेत सयामात् क्षात्रं धर्ममनुस्मरन् ॥”

सुग्रीवेण सह युध्यमानो वालो प्रच्छन्नवर्तिना रामेण निहतः । तदुक्तं रामायणे—

“ह्रीयमानमथापश्यत् सुग्रीवं वानरेश्वरं ।

प्रेक्षमाणं दिग्भ्यैव राघवं स सुहृसुहृद् ॥

ततो रामो महानेजा श्रार्त्तं दृष्ट्वा हरीश्वरम् ।

स शरं वीक्षते वीरो वालिनो वधकाङ्क्षया ॥”

*

*

*

“सुक्तस्तु वज्रनिर्घोषः प्रदीताग्निसन्निभः ।

राघवेण महाबाणो वालिवक्षसि पातित ॥”

इदृशवधोऽपि मनुना निषिद्धः । तथाच हन्यादित्यधिकारि मनुः—

“नायुव्यमानं पश्यन्तं न परेण समागत ।”

शार्दूलविक्रीडित हृत्तं ॥ ३५ ॥

(ह) चन्द्रेति । आ इति क्रोधसूचकमन्थयं । तातूह्यं पितृपथ्यायसा रामसा

अपवादेन निन्दया भिन्ना क्षुब्धा नष्टेति यावत् मर्थ्यादा न्याय्यपथस्थितिर्यसा तत्सम्बोधनं ।
विनयावनतभावेनावस्थानयोग्यसा सामान्यबालकसा लवसा जगत्स्वीकृततनहाशोरराम-

लव । अये ! मय्येव(१)भ्रुकुटीधरः संबन्धः । (च)

सुम । स्फुरितमनयोः क्रोधेन । तथाहि (क)

चूडामण्डलवन्धनं तरलयत्याकूतजो वेपथुः(२) *Emancipation*
किञ्चित्कोकनदच्छदस्य सदृशे नेत्रे स्वयं रज्यतः । *the eyes*

निन्दया न्याय्यपथातिक्रमणमेव जातमिति भावः । अति हि अत्यन्तमेव प्रगल्भसे
त्रिकत्यसे रामनिन्दया दम्भं प्रकटयसीत्यर्थः । नामेत्यपि क्रोधसूचकः । अतएव
तवैतद्दर्पशातनं मयाऽवश्यमेव विधेयमिति भावः ।

“मर्यादा । न्याय्यपथस्थिति”रिति शब्दकल्पद्रुमः ।

(च) लव इति । अये इति सावज्ञसम्बोधने । मय्येव प्रत्यक्षगोचर युष्मत्-
सर्वसैन्यनिमर्दनकारिणि महावीर एवेत्यर्थः भ्रुकुटीधर क्रोधेन भूभङ्गकारी सदृशो
जातः । अतएव तवाप्यस्या साहसिकतायाः समुचितशक्तिविधानं मया कर्तव्यमिति
भावः ।

(क) सुमेति । अनयो कुमारयोः क्रोधेन स्फुरित आविर्भूत, स्फुरितमिति
भावे क्तः । क्रोधः प्रकाशत इत्यर्थः । क्रोधप्रकाश प्रतिपादयति तथाहीति ।

चूडेति । आकूतज परस्परप्रहाराभिप्रायजनित कोपोत्पन्न इत्यर्थः वेपथुः कम्प-
च डामण्डलस्य केशपाशीसमूहस्य बन्धन सद्यमन वद्ध शिखासमूहनित्यर्थः तरलयति
कम्पयति, तथा स्वयं आत्मना स्वभावत एवेत्यर्थः कोकनदच्छदस्य रक्तपद्मपत्रस्य
किञ्चित्सदृशे ईषतसमाने रक्तोत्पलतुल्यस्वाभाविककिञ्चिद्दीहितवर्णे इत्यर्थः, नेत्रे
चक्षुषी रज्यत क्रोधेन रक्तागनादधिकलोहितवर्णे भवतः । तथा वक्त्रं सुखं कर्तुं
अकाण्डे अनवसरे सहसेत्यर्थः ताण्डवितयो नृत्यन्तरो कम्पमानयोरित्यर्थः भ्रुवो
भ्रूइत्यस्य भङ्गेन पृथग्भावेन भीषणभ्रुकुट्या इत्यर्थः, उत्कट सुस्पष्ट लाञ्छन कलहो

(१) आ कथं मय्येवेति पाठान्तरः । (२) क्रोधेनोद्धतधूतकुन्तलभर सर्वा-
ङ्गजो वेपथुरिति पाठभेदः ।

धत्ते कान्तिमकाण्डताण्डवितयोर्भङ्गेन वक्तुं भ्रुवो-

अन्द्रस्योत्कटलाञ्छनस्य (१) कमलस्योद्भ्रान्तभृङ्गस्य च ॥३६॥

कुमारौ । तदितो विमर्द्दक्ष्मां भूमिमवतरावः । (ख)

इति निष्क्रान्ता' सव ।

—०—

यस्य तादृशस्य चन्द्रस्य, तथा उद्भ्रान्ता उपरि समन्त. भृङ्गा भ्रमरा यस्य तस्य उद्भ्रान्त-
भृङ्गस्य कमलस्य पद्मस्य च कान्ति शोभा धत्ते वहति । अनयोर्वदनद्वयं चन्द्रपद्माभ्या
सदृशं नयनताराचतुष्टयञ्च चन्द्रकलङ्कभ्रमरैस्तुल्यमित्यर्थः । एभिर्लिङ्गैरनयो कोपोऽनु-
मोयते, तेन च इदानीमेव समरारम्भो भवेदित्यवगम्यत इति भावः ।

अत्र अन्यस्य कान्ति कथनयो धत्त इति वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् तत्सदृशकान्तिमिति
विश्वप्रतिविश्वभावं बोधयतीति निदर्शनाऽलङ्कारः, तथा तत्कृतविच्छित्तिवशात् कम्प-
रक्तनेवताभू भङ्गरूपैर्हेतुभि कोपरूपसाध्यस्य ज्ञानादनुमानालङ्कारश्च, अनञ्चोरङ्गाङ्गिभावेन
सङ्करः, काण्डताण्डेति व्यञ्जनाना सकृदनेकवासात्याच्छेकानुप्रासश्चेति संसृष्टिः ।

“आकूत स्यादभिप्राय” इति हलायुधः । “शिखा चूडा केशपाणी जूटिका
जूटिकेत्यपि । शिरोमध्यवद्धचूडे” इति शब्दरत्नावली ।

तरलयतीति तरलं करोतीति इन् । ताण्डवमनयोर्जातमिति इतच् ।

शाटूँलविक्रीडितं वृत्तं ॥ ३६ ॥

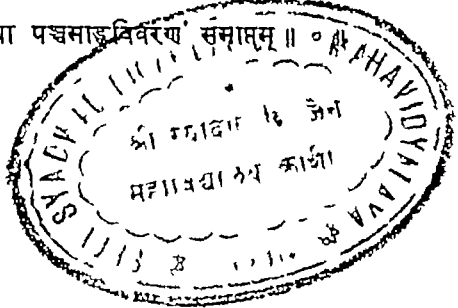
(ख) कुमारविति । तत्तस्मात् तातापवादिन. तर्जयितुश्च तत्र शान्तिविधान-
समावश्यकत्वादित्यर्थः । इतः स्थानात्, विमर्द्दक्ष्मा युशोपयोगिनो भूमिं अशतराक्षी
गच्छाव ।

(१) उद्भ्रान्तलाञ्छनस्येति पाठान्तरं ।

इति कुमारविक्रमोनाम पञ्चमोऽङ्कः । (ग)

(ग) इतीति । कुमारयो लवचन्द्रकेत्वोर्विक्रमो यव स', पञ्चमोऽङ्क समाप्त इति श्रेय ।

इति श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीश्विरचितायामुत्तररामचरितटीकाया
सर्वार्थबोधिनीसमाख्याया पञ्चमाहविवरणं समाप्तम् ॥ ० ॥

अथ षष्ठोऽङ्कः ।

—):०:(—

ततः प्रविशति विमानेनोच्चलेन(१)विद्याधरमिथुनम् । (क)

विद्याधरः । अहो खल्वनयोर्विकर्त्तनकुलकुमारयोरकाण्ड-
कलहप्रचण्डयोरुद्द्योतितच्छात्रलक्ष्मीकयो (२) रङ्गुतोद्भ्रान्तदेवा-
सुराणि विक्रान्तचरितानि । तथाहि प्रिये ! पश्य पश्य । (ख)

(क) तत इति । विद्याधरः कामरूपी खेचर. देवयोनिविशेषः । विद्याधरी
च विद्याधरश्चेति विद्याधरौ, तयोर्मिथुन युग्मं विद्याधरदम्पती इत्यर्थः । उच्चलेन
उपकरणोत्कर्षात् दीप्यमानेन, विमानेन व्योमयानेन ।

(ख) विद्याधर इति । अहो आश्चर्यं, खलु वाक्यालङ्कारे । अकाण्डे
अनवसरे यः कलहः समरः तेन प्रचण्डयोरुद्ययोः, तथा उद्द्योतिता प्रकाशिता चायां
लक्ष्मीः वीरत्वव्यञ्जिका चतियश्री र्ययोः तयोः, अनयोर्दृश्यमानयोः, विकर्त्तनकुलकुमारयोः
सूर्यवशीयबालकयोः, चन्द्रकेतुलवयोः, अद्भुतेन विषयेन उद्भ्रान्ता अस्त्रिरान्तःकरण-
तारतम्यकरणासमर्था इत्यर्थः देवासुराः देवदानवा यैस्तानि, विक्रान्तचरितानि विक्रम-

(१) विमानोच्चलमिति पाठान्तरं । (२) उद्योतितच्छात्रलक्ष्मीकामि
इति पाठभेदः ।

भ्रणज्भणितकङ्कणकणितकिङ्किणौकं धनु-
ध्वं नदगुरुगुणाटनीकृतकरालकोलाहलम् ।

stacc.

वितत्य किरतोः शरानविरतस्फुरच्चुडयो-
विचित्रमभिवर्द्धते भुवनभीममायोधनम् ॥ १ ॥

विजृम्भितञ्च दिव्यास्त्रं (१) मङ्गलाय द्वयोरपि ।

स्तनयित्त्वरिवामन्द्रं दुन्दुभेर्दुन्दुमायितम् ॥ २ ॥

अकाशकायुधप्रयोगव्यापारा । अनयो सुदारुणसमरव्यापारमवलोक्य सर्वे सुरासुरा
तारतम्यकरणासमर्षा सन्तो बलवद्विषयपन्ना इति भाव । तथाहि तमेव विषयकर-
प्रकार जानीहीत्यर्थ । पश्य पश्येति विषये द्विरुक्तिः ।

भ्रणज्भणितेति । भ्रणज्भणितानि भ्रणज्भणित्यवशब्दकारीणि यानि कङ्कणानि
हस्ताभरणविशेषाः, तद्वत्कणिता शब्दायमाना किङ्किण्यः चन्द्रघण्टा यस्मिन् तत् तथोक्त ,
तथा गुरुणा महता, गुणेन मौर्व्यां, अटनीभ्या अयदेशाभ्याञ्च कृत करालो भयङ्कर
कोलाहल' अस्मिन् महाशब्दो यस्मिन् तत् तादृश, ध्वनत् साकल्येन अतीवशब्दायमान
धनु कोदण्ड वितत्य विस्फार्य शरान् वाणान् किरतो. विचित्रतो तथा अविरतं
निरन्तर स्फुरन्तश्च शरक्षेपेण देहस्यन्दनात् चलन्तश्च चुडा. शिखा ययो. तथोक्तयोरनयो-
र्वालकयो. भुवनभीम जगता भयङ्कर विचित्रं विशेषविषयकर आयोधन युद्ध
अभिवर्द्धते क्रमेण हृदि प्राप्नोति ।

अत्र प्रथमचरणे लुप्तोपमाऽलङ्कार । तथा प्रथमे एकस्मिन् मूर्द्धण्यकारस्मिन्, द्वितीये
ककारस्मिन्, तृतीये रेफस्मिन्, चतुर्थे च चरणे भकारस्मिन् असकृत्साम्यात् वृत्त्यनुप्रास,
अनयो संसृष्टिः । किङ्किण्यो गुण अटनी च एते युगपदेव शब्दायन्ते, तेनैव
समुदितं धनु अतीव शब्दं करोतीति प्रतिपादनार्थं ध्वनत्पदमुपात्त, तेन न अधिक-
पदत्वदोषः ।

(१) दिव्यस्त्रेति क्वचित् पाठः ।

तत्प्रवर्त्यतामनयोः प्रवीरयोरनवरतमविरलललित(१)
 विकचकनककमलकमनीयसन्ततिः (२) अमरतरुतरुण (३)
 मणिमुकुलनिकारमकरन्दसुन्दरः पुष्पनिपातः । (ग)

“किङ्किणी चूड घण्टिका ।” “कोटिगम्पाटनी” इति चामर ।

भणज्भणः शब्दा एषा सञ्जात इति भणज्भणितानि तारकादित्वादित् ।

पृथ्वी वृत्तम् “जसी जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरु”रिति लक्षणात् ॥ १ ॥

विजृम्भितमिति । द्वयोरपि चन्द्रकेतुलवयो दिव्यास्त्रं उत्कृष्टमायुधं विजृम्भितं
 व्याप्तं परस्परं प्रति परस्परप्रयुक्तनास्त्रेण समरस्थलमाकीर्णमित्यर्थः । तथा द्वयोरपि
 तयोर्मङ्गलाय उत्साहवर्द्धनरूपकल्याणाय सनयितोर्मेघसेत्रव मेघवद्गभीरनादिन इत्यर्थं
 दुन्दुभे तदाख्यवाद्यविशेषस्य आमन्दं अतीवगभीरं दुन्दुमायितं दुम् दुम् इत्येवशब्दश्च
 विजृम्भितं प्रादुर्भूतं । उभयोरपि समरोत्साहवर्द्धनाय देवाश्च दुन्दुभि वादयन्तीत्यर्थः ।

अत्र एकया विजृम्भितक्रियया दिव्यास्त्रदुन्दुमायितयो कर्त्तृत्वेनान्वयात् तुल्ययोगिताऽ-
 नङ्कारः, उपमया सङ्कीर्णं, दुन्दु दुन्दु इति क्लृप्तानुप्रासेन संसृज्यते ।

“मन्दस्तु गभीरे” । “भेरी स्त्री दुन्दुभि पुसाजिति”चामरः ।

दुन्दुमायितमिति “अत्यक्तानुकरणादित्यादिना दुम्दुम् शब्दात् डाच् “डाधि
 विवञ्चिते द्वे बहुलमिति दुन्दुमा, ततः “डाज्ज्जोहितादिभ्यश्चार्थे”इति इत्यादिमत्तो
 भावे क्तः ॥ २ ॥

(ग) तदिति । तत्तस्मात् देवैरपि आनन्देन दुन्दुभिवादानादित्यर्थः प्रवीरयो
 प्रकृष्टयुधयोः अनयोश्चन्द्रकेतुलवयोः उपरोति श्रेयः अविरलैरनल्पै ललितैः सुन्दरैः
 विकचैः विकसितैः कनककमलैः सुवर्णपद्मैः कमनीया मनोहरा सन्तति धांग यस्मिन्
 स तथोक्तः सुवर्णपद्मानामविच्छिन्नधांगवाहीत्यर्थः । तथा अमरतरुणा द्वेषभाषा

(१) ललितेति षाठान्तरं । (२) महतिरिति पाठभेदः ।

मणिशब्दो नास्ति ।

विधाधरो । ता किति उण अत्राण्डविष्फुरिततडिच्छटा-
कडारं विअ अस्वरं भक्ति संवुत्तं । (घ)

विद्याधर । तत् किन्नु खखद्य । (ङ)

त्वष्टृयन्त्र(१)भूमिभ्रान्तमार्त्तण्डज्योतिरुज्ज्वलः ।

पुटभेदो ललाटस्थनीललोहितचक्षुषः ॥ ३ ॥

(घ) तत् किमिति पुनरकाण्डविष्फुरिततडिच्छटाकडारमिव अस्वर भटिति
संवत्त ।

पारिजातादीना य तरुणमणिमुकुलनिकर, नवोत्पन्नमणिमयकलिकासमूह, तस्य
मकरन्दे रसैर्मधुभिरिति यावत् सुन्दर सौरभातिशयात् मनोहर पुष्पनिपात साधारण-
कुसुमवृष्टि प्रवर्त्तता आरभ्यता । अविच्छिन्नस्वर्णपद्मधारासहिता पारिजातादिदेव-
तरुपुष्पनिध्याससुरभौकता साधारणपुष्पवृष्टि क्रियतामिति सरलार्थ । देवैरपि दुन्दुभि-
वादेनानानन्दप्रकाशात् अस्माभिरपि पुष्पवृष्ट्या आनन्द प्रकाशयितव्य इति भाव ।

अव वृत्तानुप्रासच्छे कानुप्रासयोरेकाग्रयानुप्रवेशरूप सङ्गर ।

अभिनयप्रतिज्ञूलतथा इदृगदोर्वसमासविन्यासी भवभूतेर्महान् दोष इति
समालोचयन्ति ।

(घ) विद्येति । अन्यत्रेवात्रापि विद्येति नाम्न एकदेशमात्रोपन्यासे विद्याधरो
विद्याधरी वेति सशय स्यादिति विद्याधरो विद्याधरीति सम्पूर्ण नामोपन्यस्त । प्रत्यार्थ-
बोधक तत्किमित्येकमव्यय । अप्रथमे पुन,शब्द । अकाण्ड अनवसरे मेघाभावान्
असमये इत्यर्थ, विष्फुरिताना प्रकाशितानां तडितां विद्युता कटाभि प्रभामि कडारं
पिङ्गलवर्ण । अस्वरमाकाशं भटिति सहसा संवत्तं जातमित्युत्प्रेचालङ्कार ।

(ङ) विद्येति । प्रबोधक तत्किन्नु इत्येकमव्यय । खलु वाक्यालङ्कारे ।
अद्य अस्मिन्नहनि ।

त्वष्टिति । त्वष्टृर्विश्वकर्म्मणे यद्वयन्त्रं श्रापयन्त्रं, तस्य भूमिर्ध्वानं तथा भ्रान्त

(१) त्वाष्ट्रयन्त्रेति पाठान्तरं ।

विचिन्त्य । आं ज्ञातं, वत्सेन चन्द्रकेतुना(१) प्रयुक्तमस्त्रमाग्नौं,
यस्यायमग्निच्छटासम्पातः(२) । सम्प्रति हि (च)

अवदग्धकर्तुरितकेतुचामरै-

रपयातमेव हि विमानमण्डलैः ।

दधति ध्वजाङ्कुशपटाञ्चलेष्विमाः(३)

क्षणकुङ्कुमच्छुरणविभ्रमं शिखाः ॥ ४ ॥

घूर्णितो यो मार्कण्डेयः सूर्यः तस्य व्योतिसौज इव उज्ज्वलो दीप्यमानः, ललाटस्य
भाजस्थितं यत् नोललोहितस्य शिवस्य चतुर्नेत्रं तस्य पुटश्रीराच्छादनयोः भेदः अपसारण
तत्किन्नु जात इति शेषः । विश्वकर्मणा शाणयन्त्रेण क्रियमानस्य सूर्यस्य तेजावत्
दीप्यमानः जगत्संहारिणो रुद्रस्य तृतीयनयनप्रकाशः किमयमिति सरलार्थः । तद्व्र-
यनाभिभाविदारुणत्वादिति भावः ।

अत्र उपमेये आग्नेयास्त्रे उपमानस्य तृतीयहरनयनतेजसः सशयात् शुद्धसन्देहाऽ-
लङ्कारः, स च लुप्तोपमया सङ्गीर्यते ।

पुरा किल भगवतोभास्करस्य सुदुःसह तेज आसीत्, ततो ब्रह्मणो वाक्यानुसारेण रवे-
रनुज्ञया च विश्वकर्मा स्वकीयशाणयन्त्रे रविमण्डलमारोप्य असक्तं परिभ्रामयन् किमपि
किमपि संक्रिद्य तस्य तेजोऽज्ञासं विदधी इति मार्कण्डेयपुराणवाचांऽवानुसन्धेया ॥ ३ ॥

(च) विचिन्तेति । विचिन्ते विभेषचिन्तया निर्णयि । आ इति अस्त्रार्थ-
मव्ययं । आग्नेयं अग्निदेवतं । प्रयुक्तं निश्चितं । यस्य आग्नेयास्त्रस्य अयं
दृश्यमानः अग्निच्छटासम्पातः बह्निप्रभाप्रसारः वर्तते इति शेषः । हि तयाहि अग्नि-
देवता अस्येत्याग्नेयं "सर्वत्राग्निकालित्यां ठग्वक्तव्यः" ।

अवदग्धेति । अवदग्धानि अंगतः पुष्टानि अतएव कर्तुरितानि विचिरीकृतानि

(१) जातचीमेण चन्द्रकेतुना इति पाठान्तरं । (२) तस्यायमिति
पाठभेदः । (३) ध्वजाङ्कु इति विभिन्नः पाठः ।

आस्यर्थे, प्रवृत्त एवायमुच्चखण्डवज्रखण्डावस्फोटपटुः (१)
उत्सर्पिस्फुलिङ्गगुरुत्तालतुमुललेलिहानज्वालासम्भारभैरवोभ-
गवानुपवृधः । प्रचण्डश्चास्य सर्वतः सन्तापः, तत् प्रिया-
मङ्गेनाच्छाद्य दूरमपसरामि । तथा करोति । (छ)

केतुचामराणि ध्वजदण्डशालयजनानि यथा तेस्तयोक्ते विमानमण्डलै व्योमयानसमूहे
अपयातमेव दाहभयेन रणान्तरीक्षात् अपसृतमेव । तथा इमा शिखा अग्निज्वाला
ध्वजाना केतुदण्डाना अङ्गुशाना ध्वजदण्डाद्ये स्थिताना सृणीणा पटाञ्चलेषु वसन-
प्रान्तेषु पताकैकदेशेषु इत्यथ चण व्याप्य यत् कुङ्कुमच्छुरणं कुङ्कुमरागरञ्जनं तस्य
विभ्रम कान्ति दधति धारयन्ति, आग्नेयान्नवङ्गिशिखास सर्गात् ध्वजायस्थपताका
कुङ्कुमरञ्जिता इव प्रतिभान्तीत्यर्थ । दारुणोऽयमस्त्रप्रभाव इति भाव ।

अत्र अन्यस्य विभ्रम कथमन्वोवहेदिति वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवं कुङ्कुमच्छुरणविभ्रम-
मिव विभ्रम दवतीति विभ्रप्रतिविभ्रभावं बोधयतीति निदर्शनाऽलङ्कार । तथा
निष्प्रयोजनद्विशब्दप्रयोगात् निरर्थकत्वदोष, स च 'प्रपलायित खलु विमानमण्डलै'-
रिति पाठेन समाधेय ।

"चिव किर्मोर कव्याष श्वलैताश्च कर्बुरे ।" "अङ्कुशोऽस्त्री सृणि म्रिया"मिति
चामर । "वस्त्रस्यान्तोमतोऽञ्चल ।" "लक्ष्मीश्रीकान्तिविभ्रमा"इति च हलायुध ।
कर्बुराणि कृतानीति कर्बुरितानि करोत्यर्थेनन्नात् कर्मणि क्त ।

मञ्जुभाषिणी इत्त "सजसा जगी च यदि मञ्जुभाषिणी"ति लक्षणात् ॥ ४ ॥

(छ) आस्यर्थमिति । उच्चखण्डानां काठिन्येन भौषणानां वज्रखण्डाना अग्नि-
खण्डाना अवस्फोटे दाहेन विदारणे पटुः समर्थ, नितान्तकठिनवज्रखण्डानपि दग्धु चम
इत्यर्थः, तथा उत्सर्पिभिः ऊर्ध्वं प्रसरतिः स्फुलिङ्गैः अग्निशयैः गुरुर्महान्, तथा उच्चाला
विकाराला, तुमुल सङ्कुल यथा स्यात्तथा लेलिहाना, अत्यर्थं यस्माना अनियत-

विद्याधरी । दिष्टिआ एदेण विमलमोत्तिअफलसीदल (१)
सिणिइमसिणमंसलेण(२)णाहदेहपफंसेण आणन्दमन्दमु-
उलिदघुखन्तलोअणाए अन्दरिदो ज्जेव सन्दावी । (ज)

विद्याधरः । अयि ! किमत्र मयाकृतम्, अथवा । (झ)

(ज) दिष्ट्या एतेन विमलमौक्तिकफलशोतलस्निग्धमसृणमासलेन नाथदंष्ट्र-
स्पर्शेन आनन्दमन्दमुकुलितघर्णलोचनाया अन्तरित एव मन्ताप ।

भावेनेतस्ततः प्रसरन्त्या इत्यर्थः या ज्वाला अर्द्धिपः तासा सम्भारिण समूहेन भेग्वो
मयङ्करः भगवान् महाप्रभावः अथ उपबुधः अग्निः प्रवृत्त एव उत्पन्न एव । स्वयोग-
व्यवस्थापने एवशब्दः । किञ्चेति चार्थः । अस्य अग्नौः मन्तापः, सर्वतः सर्वास्त्रैव
द्विज्जु प्रचण्डः अतुगः, तत्तस्मात् अनाहतदेहेन प्रियाया अपसरणासम्भवादित्यर्थः, अग्नेन
स्वकीयवत्, प्रभृत्यवयवेन ।

“उत्ताल उत्कटः श्रेष्ठे विकराले प्रवङ्गमे” इति मेदिनीः “शोचिक्लेश उपबुध”
इति वज्रिपर्याये अमरः ।

(ज) विद्याधरीति । दिष्ट्या भाग्येन । विमलं विद्युद्भं यत् मौक्तिकफलं
मुक्ताफलं तदिव शीतलः, स्निग्धः अरुचः, मसृणः सृण, (पालिश इति यस्य भाषा),
मासलः कठिनश्च तेन तथोक्तेन, नाथस्य अस्य मे पत्युः दंष्ट्रस्य स्पर्शेन कर्वा आनन्देन
स्पर्शसुखेन मन्दं अल्पं यथा स्वात्तया मुकुलिते मुद्रिते, घूर्णती चञ्चले, लोचने चक्षुषी
यस्याः, तथोक्ताया मनीत्यर्थः मन्तापः वज्रिज्वालास्पर्शजन्या पीडा, अन्तरितः दूरीकृतः ।
वहिरावरणेन वज्रिज्वालास्पर्शाभावात् सुखान्तरोदयाच्चेति भावः । अन्तरित मुकुलितेति
अन्तरमुकुलशब्दाभ्या करोत्यर्थेनन्ताभ्या कर्मणि क्तौ ।

“वलवान् मासलीसल” इत्यमरः ।

(झ) विद्याधर इति । अयीति सखेहसम्बोधने । अत्र तव मन्तापनिवारण-
विषये ।

(१) विमलमोत्तिअसरशीदल इति पाठान्तरं । (२) सिणिइमसिणोवाप-
मसलेन इति पाठभेदः ।

अकिञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति ।

तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥ ५ ॥

विद्याधरी । कहमविरलविलोलघुसन्तविज्जुल्लदाविलासमण्डि-
देहि' मत्तमोरकण्ठसामलेहि' ओत्थरीअदि णहत्थल'
जलधरेहि' । (ज)

विद्याधर । हन्त । हन्त । कुमारलवप्रयुक्तवारुणास्त्रप्रभावः
खल्वयम् । कथमविरलप्रवृत्तवारिधारासहस्रसम्पातैः प्रशान्त
पावकास्त्रम् । (ट)

(ज) कथमविरलविलोलघूर्णद्वियुल्लताविलासमण्डितैर्मत्तमयूरकण्ठश्यामलैरासौख्यैर्न
नभस्तल जलधरे ।

अकिञ्चिदिति । श्लोकोय द्वितीयेऽङ्के रामेण पठित, तत्र च व्याख्यात ॥ ५ ॥

(ज) विद्याधरीति । अविरल निरन्तर विलोलाना चञ्चलाना घूर्णन्तीना
धमन्ताना विद्युल्लताना सोदामिनोदान्ना विलासेन विभ्रमेण मण्डितै, भूषितै, तथा
मत्तमयूराणा कण्ठा इव श्यामला श्यामवर्णा स्तै, जलधरैर्मेधै, नभस्तल' अकाशदेश
कथ आस्तोर्थ्येने आच्छादयते ।

(ट) विद्याधर इति । हन्तेति हर्षसूचकमव्यय तदतिशये द्विरुक्ति ।
कुमारेण लवेन प्रयुक्त चन्द्रकेतोरार्गुयास्त्रनिवारणाय निश्चित यत् वारुण' वरुण
देवतमस्त्र तस्य खलु तस्यैव वारुणास्त्रस्य प्रभाव, सामर्थ्य अथ जलधरप्रादुर्भाव ।
अविरल निरन्तर प्रवृत्तानि यानि वारिधारासहस्राणि वृष्टिधारासमूहा, तेषा सम्पातै,
पतन पावकास्त्र चन्द्रकेतोरार्गुयास्त्र प्रशान्त निर्वापित' । कथमिति सम्भावया-
मीत्यर्थ, ।

“हन्तहर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयो”रित्यमर' । “कथ' (व्य) सम्भावना”
इति शब्दकल्पद्रुम ।

विद्याधरो । प्रियं मे प्रियं मे । (ठ) (१)

विद्याधरः । हन्त ! हन्त ! (२) सर्वमतिमात्रं दोषाय,
यत् प्रवलावातावलिचोभगम्भीरगुणगुणायमानमेघमेदुराम्बकार-
नोरम्भ्रनिवद्धं (३) एकवारविश्वग्रसनविकच (४) विकरालकाल-
कण्ठकण्ठ (५) कन्दरविवर्त्तमानमिव युगान्तयोगनिद्रानिरुद्ध-
सर्वद्वार (६) नारायणोदरनिविष्टमिव भूतजातं प्रवेपते । (७) (ड)

(ठ) प्रियं मे प्रियम् ।

(ठ) विद्याधरोति । प्रियं दारुणान्गुयाम्भ्रप्रशसनमित्यर्थं । पुनः सन्तापसम्भावनाऽभावादिति भावः । हर्षातिशये द्विरुक्तिः ।

(ड) विद्याधर इति । अत्र हन्तशब्दो विषादसूचकः, भयसम्भ्रमे द्विरुक्तिः । मावा परिमाणमतिक्रान्तमित्यतिमात्रं । सर्वं जगत्या सर्वं वस्तु अतिमात्रं अत्यर्थं सत दोषाय सम्पद्यत इति शेषः । यद्ग्रन्थाद्धेतोः, प्रवलाया वनवत्या, वातावत्या वात्यायाः चोभेण सञ्चलनेन गम्भीरं मन्द्र यथा स्वात्तथा गुणगुणायमाना गुणगुण इत्येवमव्यक्तं शब्दं कुर्वन्तः ये-मेवाः तैः मीटरं स्निग्धं निविडमित्यर्थः यदम्बकार तम तेन नोरम्भ्रं निरवकाश गाढमिति यावत् यथा तथा निवद्धं घृता आहतमित्यर्थं भूतजातं प्राणिसमूहः, एतेनैव वारेण उद्योगेन विश्वस्य जगत, यस्मिनाय यासाय विकचं व्यात्त य. विकरालः भयानकः कालकण्ठस्य नीलकण्ठस्य संहारमूर्त्तैरुद्रस्येत्यर्थं कण्ठकन्दर गलविवरं तत्र विवर्त्तमानमिव अवतिष्ठमोनमिव सत् जगत्सहाय व्यात्ताननस्य रुद्रस्य सुखपथेन कण्ठविवरं प्रविष्टमिव सदित्यर्थं, तथा युगान्ते प्रलयकाले यो योग चित्त-

(१) क्वचित् प्रियं मे इत्यस्य द्विरुक्तिर्नास्ति । (२) क्वचित् भो भोरित्यधिकः पाठः । (३) नोरम्भ्रनिरुद्धमिति पाठान्तरं । (४) विकट इति पाठभेदः । (५) सुख इति कापि पाठः । (६) युगान्तनिद्रा इति क्वचित् योगशब्दशून्यः पाठः । (७) विपद्यत इति विभिन्नः पाठः ।

साधु वत्स चन्द्रकेतो । साधु, स्थाने वायव्यास्त्रमीरितम् ।
यतः (ढ)

वृत्तिनिरोध स निद्रा इव तथा, निरुद्धानि सवृतानि सर्वाणि हाराणि सुखनासिकादि-
प्रवेशनिर्गमार्गां येन तस्य नारायणस्य उदरे जठरे निविष्टमवस्थितमिव च सत्
प्रवपने कम्पने । सम्प्रति प्राणिनो गाढान्धकारावृता सन्त 'किमयमुपस्थित प्रलयकाल',
येन वयं जगत् यमतो रूद्रस्य कण्ठविवर प्रविष्टा इव नारायणोदरस्थिता इव च
प्रवलाम्बकारावृता सहजा'इत्यादि नानाविधमुत्प्रेक्षमाणा भयेन कम्पन्त इत्यर्थः ।
प्राणिनामयमुद्देशस्तु लवप्रयुक्तवारुणास्त्रप्रभावेणैव, सुतरां सातिशयमस्त्रप्रयोग दोषं
विना किं ब्रूम इति भावः ।

अथ विशेषण सामान्यसमथनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कार, स च क्रियोत्प्रेक्षाद्वयेन
सङ्कीर्ष्यते ।

“मान्द्रस्निग्धस्तु सेट्ट ” “युक्ते च्छाटावने भूत प्राण्यतीति सने विवि”ति
चामर ।

गुणगुणैस्त्वव शब्द करोतीति गुणगुणाद्यमान “अच्यक्तानुकरणा”दित्यादिना
चाच् ‘डाज्ज्लोहितादित्यच्युत्थ’इत्यादि तत आनश् ।

प्रलयकाले रूद्रो जगत् सहरति । तथा च कर्मपुराणं, ४२ अध्याये—

“एव सद्दल्य भूतानि तत्त्वानि च महेश्वरः ।

नियोजयत्यथान्योन्य प्रधान पुरुषं परम् ।”

प्रलयकाले नारायणशरीरे जगत्प्रवेश उक्त शिशुपालवधेऽपि, १ सर्गे—

“युगालकालप्रतिसंहतात्मनो जगन्ति यस्या सविकाशमामत ।”

(ढ) साध्विति । साधु भद्र कृतमिति शेष हर्षे द्विरुक्तिः । वायव्यास्त्र
वाजुद्वैवतमस्त्रं यत् ईरितं प्रेरितं निक्षिप्तमित्यर्थं तत् स्थाने युक्तं उचितमेवाभूदित्यर्थः,
अन्यथा लवप्रयुक्तवारुणास्त्रप्रभावेण जाता प्राणिनां महती प्राणाशङ्का कथमपि न
निवर्त्तेति भावः । साधुकरणकारणमाह यत इति ।

“युक्ते हे साम्प्रतं स्थाने”इत्यमरः ।

विद्याकल्पेन मरुता भेदानां भूयसामपि ।

ब्रह्मणीव विवर्त्तानां कापि विप्रलयः कृतः ॥६॥

वायव्यमिति “वाय्वतुपितु षसो य”दिति यत् प्रत्ययः ।

विद्येति । विद्याकल्पेन तत्त्वज्ञानतुल्येन तुल्यत्वञ्चास्य- लयुकरणाग्ने, मरुता चन्द्रकेतुप्रयुक्तवायव्यास्त्रप्रादुर्भूतवायुना भूयसामपि प्रचुराणामपि भेदाना लवनिचिम्- वारुणास्त्रप्रादुर्भू तजलधराणा विवर्त्ताना परमार्थतःसत्तोरहिताना -नामरूपादिभेदभिन्नाना घटपटादिजगत्प्रपञ्चानामित्यर्थः ब्रह्मणि अद्वितीये सच्चिदानन्दस्वरूपे परमात्मनि इव कापि कश्चिन्नपि अदृश्यस्थाने विप्रलयः तिरोधान कृतः । यथा सद्गुरोरुपदेशवर्जन “तत्त्वमसि” “एकमेवाद्वितीयं” ब्रह्म नेह नानाऽस्ति किञ्चने”त्यादिवाक्याना सम्यक् तात्पर्यालोचनादिभिः समुत्पन्नं न तत्त्वज्ञानेन तात्त्विकरज्जुज्ञानेन सर्पक्षम इव नाम- रूपादिविविधभेदभिन्नाना घटपटादिजगत्प्रपञ्चाना पृथक्सत्ताविषयको भ्रमो निरस्यते परञ्च केवलमद्वितीयब्रह्मैवावतिष्ठते, तथा अस्य वायव्यास्त्रस्य प्रभावेण भेदनिवहो निरस्य, परञ्च केवलं निर्मलं नभ एवावतिष्ठते इति सरलार्थः । विद्यया अविद्यानाग्ने सतीव वायव्यास्त्रेणानेन वारुणास्त्रनाग्ने सति सम्प्रति लोको निरुपद्रवः सहस्र इत्यतीवानन्द- कारणमिति भावः ।

अत्र प्रथमाद् कल्पशब्दोपादानादार्यो उपमा, द्वितीयाद् च इवशब्दोपादानान् श्रौती उपमा, अनयोः परस्परसापेक्षत्वात् सङ्करः ।

“वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहुः” रिति शारीरकभाष्ये भगवान् शङ्कराचार्यः । “परमोत्तमपुरुषार्थसाधनीभूता विद्या ब्रह्मज्ञानरूपे”ति नागोज्जीभट्टः । ब्रह्मलक्षण- माह वेदान्तभाष्यधृता श्रुतिः, “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जौवन्ति यत् प्रयन्ताभिस विशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म ।”

“जन्माद्यस्य यत” इति वेदान्तसूत्रञ्च । विवर्त्तमाह वेदान्तसर्गि—

“सतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विकार इत्युदाहृतः ।

अतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विवर्त्त इत्युदीरितः ।”

तत्त्वज्ञानेन विवर्त्तनिवृत्तिस्तु वेदान्तदर्शनादौ द्रव्या ॥ ६ ॥

विद्याधरी । ग्राह । कोदाणिं एसो समभ्रमुक्खित्त करब्भ-
मिदपट्टकञ्चलो(१)दूरदो ज्जेव महुरवअण(२)पडिसिद्ध जुज्भ-
वावारो एदाणं कुमाराणं अन्तरम्मि(३)विमाणवरं(४) ओद
रावेदि । (ण)

विद्याधर १ दृष्ट्वा । एष शम्बुकवधात् प्रतिनिवृत्तो रघुपतिः । (त)

1924 ✓ शब्दं महापुरुषसंविहितं निशम्य
तन्नौरवात् समुपसंहृत सम्प्रहारः ।

(ण) नाथ । क इटानोमिष ससङ्गमोत्क्षिप्तकरभमितपट्टकाञ्चलो दूरत
एव मधुरवचनप्रतिषिद्धयुद्धव्यापार एतयो कुमारयो अन्तरे विमानवरमवतारयति ।

(ण) विद्याधरीति । एष दूरे दृश्यमान, ससम्भ्रमं सत्वरं उत्क्षिप्तेन
उत्तोलितेन करेण हस्तेन भूमितो घूर्णित पट्टकाञ्चल वस्त्रविशेषप्रान्तभागो येन स
तथोक्त । दूरतो निवारणवचनश्रवणासम्भवशुद्धया कुमारयोर्दृष्टेराकर्षणार्थं वस्त्राञ्चल-
घूर्णनमिति बोध्य । मधुरेण प्रोतिपूर्णेन वचनेन वाक्येन प्रतिषिद्धः निवारित युद्ध-
व्यापार सयामकार्यं येन स तथोक्त । यदि शृणुयातामिमाविति सम्भावनया
युद्धनिवारणात् निषेधवाक्यमप्युक्तमिति ज्ञेय । कुमारयोश्चन्द्रकेतुलवयो, अन्तरे मध्यस्थन्ते
विमानधर श्योमघानश्रेष्ठ पुण्यकमित्यर्थं अवतारयति अवरोहयति ।

(त) विद्याधर इति । रघुपति' राम, शम्बुकवधात् शम्बुकवध कृत्वेत्यर्थं
व्यव्लोपे पञ्चमी ।

शब्दमिति । महापुरुषेण प्रभावातिशयशालिना रामेण संविहितं कृतं उच्चारित-
मित्यर्थं शब्द समरव्यापारात् निवर्त्तेयां युवामित्येव वाक्यमित्यर्थं निशम्य श्रुत्वा

(१) करभमिदजोत्तरीआञ्चल इति पाठान्तर । (२) महुरसिणिद्धवअणं
इति पाठभेद । (३) संज्भ इति क्वापि पाठ । (४) विमाणमिति भिन्न पाठ ।

शान्तो लवः, प्रणत एव च चन्द्रकेतुः,
कल्याणमस्तु सुतसङ्गमनेन राज्ञः ॥ ७ ॥

इति निष्क्रान्तौ । (थ)

विष्कम्भकः ॥०॥ (द)

तद्गौरवात् तस्य रामस्य महिमातिशयेन स्वतो गुरुत्वावगमात् गौरवितजनवचनातिक्रमस्य अनौचित्यादित्यर्थं समुपसहृतः साकार्येण निवर्तितः सम्प्रहारं युद्धव्यापारो येन स तथोक्तः, लवः शान्तः क्रोधायधनिक्षेपादिपरित्यागेन प्रकृतिमापन्नः, चन्द्रकेतुश्च प्रणत एव व्येष्टतातोऽयमिति मत्वा रामपादमूले पतित एवेत्यर्थः । इदानीं सुतेन लवेन सङ्गमनं सम्मेलनं तेन राज्ञो रामस्य कल्याणं मङ्गलमस्तु, मत्पुत्रोऽयमित्यविदितवृत्तान्तो राम इदानीं 'ममैवायं पुत्र' इति परिचिन्वान, तत्सम्मेलनरूपं मङ्गलं प्राप्नोतु इत्यर्थः ।

अत्र चन्द्रकेतुलवयोरुच्यताख्यभावस्य प्रथमं रामविषयकभक्तिभावस्याङ्गमिति समाहितनामाऽलङ्कारः ।

“धान्येन धनवानित्यादिवत्” सुतसङ्गमनेनेति अभेदे तृतीया, सुतसङ्गमनस्वरूपकल्याणमित्यर्थः ।

वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ७ ॥

(थ) इतीति । विद्याधरदम्पती समरावलोकनायैव समागतौ, तन्निवृत्तौ तवावस्थानप्रयोजनाभावात् निष्क्रान्ताविति बोध्यः ।

(द) विष्केति । मध्यमाभ्यां विद्याधरदम्पतीभ्यां प्रयोजितत्वाद्यमपि युद्धा विष्कम्भकः । अत्र वर्तमानानां युद्धघटनानां वर्तिष्यमाणानाञ्च चन्द्रकेतुचयाभ्यां सुहृदामस्यालापादीनां निदर्शनं द्रष्टव्यं । तेन विष्कम्भकलक्षणे “हृत्तवर्तिष्यमाणानां” निमित्तवृत्तपदस्य वर्तमानार्थोऽपि सन्तव्य इति भाव्यः ।

तत प्रविशति राम लव, प्रणतश्चन्द्रकेतुश्च ।

राम । पुष्यकादशतरन् (न)

दिनकरकुलचन्द्र । चन्द्रकेतो ।

सरभसमेहि दृढं परिष्वजस्व ।

तुहिनशकलशीतलैस्तवाङ्गैः

शममुपयातु ममापि चित्तदाहः ॥ ८ ॥

चन्द्र । अभिवादये । (प) (१)

(घ) तत इति । प्रणत रामाभिवादानाय भूमौ पतित । चन्द्रकेतुश्च अण्यत इत्यर्थः ।

(न) राम इति । पुष्यकात् तदाख्यव्योमयानात् अदतरन् भूमावरोहन् ।

दिनकरेति । दिनकरकुलस्य सूर्यवशस्य चन्द्र । चन्द्रवदाह्लादक । चन्द्रकेतो । सरभस सप्रेग एहि जमान्तिकमागच्छ, दृढ निर्भर परिष्वजस्व आलिङ्ग सामिति शेष ननु किमथसालिङ्गनमित्याह तुहिनेति । तुहिनशकलानीय हिमखण्डानोव शीतलानि तैल्लथोक्तं तव अङ्गे बन्ध प्रभृतिभिरवयवै मम चित्तदाहोऽपि सीताशोक तदपत्याभावजनितो मनस्तापोऽपि शम नाग उपयातु प्राप्नोतु । भार्याया पुत्रप्रयोजनकतया “सर्वेषामेकजातानामेकथेत् पुत्रवान् भवेत् । सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरवबी” इति स्मरणात् क्षातु पुत्रस्य पुत्रस्थानीयत्वात् तत्रोपपत्या सीताशोकतदपत्याभावजनितो मनस्तापो नश्यत्येवेति क्षाव ।

अत्र न केवल गावदाह, अपितु मनस्ताप शममुपयातु इति अर्थान्तरापतनादर्थापत्तिरलङ्कार लुप्तोपसादय, चन्द्रचन्द्रेति व्यञ्जनानीमनेकधा सकृत्साम्यात् छेकानुप्रासश्च, इत्येतेषां मियोनैरपेक्ष्यात् ससृष्टि ।

“रभसो वेगहर्षयो” इति विश्व ।

पुष्पितायाहच ॥ ८ ॥

(प) चन्द्रेति । अभिवादये भवन्त्विति शेष ।

(१) क्वचिदप पाठो नास्ति ।

रामः । उत्थाप्य (१) सस्नेहास्रं परिष्वज्य । अपि नाम कुशलं तव दिव्यास्त्रधरदेहस्य ? । (फ)

चन्द्र । कुशलमत्यद्भुतक्रियस्य प्रियदर्शनस्य लवस्य लाभाभ्युदयेन, (२) तद्विज्ञापयामि, मामिव विशेषेण वा मत्तः, शिवेन (३) चक्षुषा पश्यत्वमुं महावीरप्रकाण्डं तातः । (व)

रामः । लवं निरूप्य । दिष्ट्या अतिगम्भीरमधुरकल्याणाकृतिरयं (४) वयस्यो वत्सस्य । (भ)

(फ) राम इति । उत्थाप्य प्रणतं चन्द्रकेतुमुत्तीक्ष्य । दिव्यास्त्रधरं उत्कृष्टायुधशालीं देहो यस्य तस्य तव अपि नाम कुशलं किमु मङ्गलं । अथवा तव दिव्यान्त्रधरो यो देहस्तस्य उत्कृष्टायुधशालिनो गात्रस्यैत्यर्थं, कुशलं विपचनित्चिन्तास्रप्रहारिण्यत्तच्छेदादिकं न जातं किमु इत्यर्थं । दिव्यास्त्रशालिनो देहक्षतासम्भवसम्भावनेन अधिकेति द्योतनार्थं दिव्यास्त्रधरपदमुपात्तं ।

(व) चन्द्रेति । अत्यद्भुता अतीवविचमयावहा, क्रिया युद्धकार्यं यस्य तस्य प्रिय प्रीतिकारं दर्शनं अत्रलोकनं यस्य तस्य स्वभावसौम्यमूर्त्तेरित्यर्थं, लवस्य नाम, प्राप्तिरेव अभ्युदयः समृद्धिः तेन कुशलं ईदृशी जनो येन मित्ररूपेण प्राप्तः तदेव कुशलमिति भावः । तत्तस्मान् मम प्रियवयस्यत्वादित्यर्थं । मत्तः मत् पञ्चन्यासस्य, विशेषेण आधिक्यवता शिवेन शुभानुव्यानप्रोतिविस्कारिनेनेत्यर्थः । महावीरप्रकाण्डं प्रशन्नप्रधानशूरं अमुं सम्मुखस्थं बालकं । तातः पितृपर्यायो भवान् । लमेयं प्रार्थनेति भावः ।

“अस्त्री प्रकाण्डो विटपे तरुस्तन्वप्रशस्तयो”रिति रभसः ।

महावीरश्चासौ प्रकाण्डश्चति सः “प्रशस्ताश्चनैश्च रूढैरित्यादिना नित्यसमाप्तः ।” वाक्यन्तु अर्थप्रदर्शनार्थमुक्तं ।

(भ) राम इति । निरूप्य विशेषेणावलोक्य । अतिगम्भीरा अतीवधोरत्न-

(१) उत्थाप्येति पाठान्तरं । (२) लवस्य अभ्युदयेनेति पाठान्तरं । (३) मामिव अविशेषेण मत्तः शिवतरेण इति पाठभेदः । (४) अतिकल्याणाकृतिरयमेतावानिव पाठः कापि ।

त्रातुं लोकानिव परिणतः कायवानस्त्ववेदः,

क्षात्रो धर्मः श्रित इव तनुं ब्रह्मकोषस्य(१) गुप्तुं ।

सामर्थ्यानामिव समुद्रयः, सञ्चयो वा गुणाना-

माविर्भूय स्थित इव जगत्पुण्यनिर्माणराशिः ॥ ८ ॥

शालिनो अप्रधृष्यत्यर्थं, मधुरा प्रियदर्शना, कल्याणो महत्सुखकलवणवती भाकति
मूर्त्तिर्यस्य स । वत्सस्य तत्र चन्द्रकेतो ।

अतिगम्भीरत्वादिक समश्रयति त्रातु मित्यादि । लोकान् भुवनानि त्रातु
भयंभ्यो रक्षितु कायवान् मूर्त्तिमान् परिणत शरीरवारी सन्नित्यर्थं अस्त्ववेद धनुवेद
इव, तथा ब्रह्मवेद एव कोषः पिण्डोक्ततद्देमरौष्य तस्व-गुप्ते-रक्षणाव-तनु श्रित
शरीरमाश्रित, क्षात्रोधर्मं क्षत्रियजाने पराक्रम इव, तथा सामर्थ्याना विक्रमाणा
समुद्रयो राशिरिव एतैरप्रधृष्यत्वमुक्तं, तथा गुणाना सौन्दर्यविनयादीना सञ्चयो
वा पुञ्ज इव एतेन मधुरत्वमुक्तं । तथा जगत्सु पुण्यनिर्माणानि अनुष्ठितानि
पुण्यानि कृदभिहितो भाषा द्रव्यावत् प्रकाशते इति न्यायात्, तथा राशि पुञ्ज आविर्भूय
मूर्त्तिमत्तया प्रकाश्य स्थित इव एतेन कल्याणत्व प्रतिपादितं । अतएव असाधारणोऽयं
वाक्य इति भावः ।

अत्र शब्दात्मको वेदोगुण, अपरे च क्षात्रधर्मादयो गुणपदार्था इति तेषाञ्च परात्मना
सम्भावनाकरणात् पञ्चाना भावाभिमानोना वाच्याना गुणोत्प्रेक्षाणा परस्परनैरपेक्षात्
सृष्टि, तथा ब्रह्मकोषस्यैतत् साधकवाधकप्रमाणाभावादुपमारुपकयो. सन्देहसङ्करः ।
तथा “वा स्याद्विकल्पोपमशरीरेवार्थे च समुच्चये” इति विश्वप्रकाशेन वाशब्दस्य उपमाया एव
वाचकत्वनिर्देशात् उत्प्रेक्षादोतकत्वाभावेन ‘सञ्चयो वा गुणाना’मित्यत्र ‘अथ मूर्त्तियथाधर्मं
क्षितिपो रक्षति क्षिति’मिति साहित्यदर्पणोदाहृतवत् अवाचकत्वदोषः, स च ‘सद्गुणा-
नामिवौघ’ इति पाठेन समाधेयः ।

“स्यात् कोपस्य हिरण्यस्य हेमरुप्ये कृताकृते” इत्यमरः ।

मन्दाक्रान्ता इत्त ॥ ८ ॥

(१) ब्रह्मकोषस्येति भिन्न. पाठः ।

लवः । अहो ! पुण्यानुभावदर्शनोऽयं महापुत्रः । (म)

आश्वासस्नेहभक्तौनामिकमालम्बनं महत् । (१)

प्रकृष्टस्यैव धर्मस्य प्रसादो मूर्त्तिसञ्चरः ॥ १० ॥

आश्चर्यम् । (य)

विरोधो विश्रान्तः, प्रसरति रसा निर्हृतिघन-

स्तदौद्धत्यं क्वापि व्रजति, विनयः प्रह्वयति साम् ।

(म) लव इति । अहो आश्चर्यम् । पुण्य पवित्र अनुभावदर्शने प्रभावस्वरूपे यस्य सः । “अनुभाव. प्रभावेऽपी”त्यमरः ।

आश्वासिति । आश्वासी दुःखार्तानामभयदानपूर्वकमाग्राजन । अहं प्रणय भक्तिः पूज्यं धनुरागं तामा एकं सुखं महत् विनाशं आलम्बनं आश्रयः । अस्मिन् महापुरुषे दृष्टे सति आश्वास स्नेह भक्तिय जायते इत्यर्थः । तथा प्रकृष्टस्य उत्कर्ष गतस्य अतिप्रचुरस्यैत्यर्थः धर्मस्य पुण्यस्य मूर्त्या सञ्चरते इति मूर्त्तिसञ्चरः, देहधारी प्रसादः निर्मलता इव । प्रचुरतग्धर्माचरणेन जायमानयित्प्रसादो मूर्त्तिनाश्रित्य आविर्भूत इवेत्यर्थः ।

अत्र आश्वासादीनामनेकेषामेकरामगतत्वात् पथ्यायनामाऽलङ्कारः भावामिमामिनी वाच्या गुणोत्प्रेक्षा च अनयोः ससृष्टिः ॥ १० ॥

(य) आश्चर्यमिति । वक्ष्यमाणं सर्वं विचयकरमित्यर्थः ।

तदेवाह विरोध इति । अस्मिन् महापुरुषे दृष्टे अवलोकिते सति विरोधो विवाद भ्रुटिति तत्क्षणात् विश्रान्तः विरतः, निर्हृत्या आनन्देन, घनो निविड, रसो राग प्रसरति उच्छलति, अमुं प्रति आनन्देन सान्द्रीकृतोऽनुरागो वर्त्तते इत्यर्थः, तत् युष्कालीनं औद्धत्यं दर्पजनितचाञ्चल्यं क्वापि व्रजति कुत्वापि विलीयते अतीतसामीप्यं वर्त्तमाना, तथा विनयः अस्मादात्मनो न्यूनत्वज्ञानं मा प्रह्वयति अवनमयति भक्तिनमु करोतीत्यर्थः । तथा किमिव अनिर्वचनीय इत्यर्थः परवान् पराधीनः अस्मि, अमुं दृष्ट्वा नात्मनः प्रभवासीत्यर्थः । यदि वा अथवा हि यस्मात् तीर्थानां वाराणस्यादीनामिष

(१) एकमायतनं महदिति पाठान्तरं ।

भटित्यस्मिन् दृष्टे किमिव (१) परवानस्मि, यदि वा

महाघस्तीर्यानामिव हि महतां कोऽप्यतिशयः ॥११॥

राम । तत् किमेकपद एव दुःखविश्रामं ददाति उपस्नेह-
यति च कुतोऽपि निमित्तादन्तरात्मान, अथवा स्नेहश्च निमित्त-
सव्यपेक्ष इति विप्रतिषिद्धमेतत् । (२)

व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु-

र्न खलु वहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते ।

महता महापुरुषाणां कोऽपि अनिर्वचनीय इत्यर्थं महाघं नहोमूल्यं दुर्लभं
अतिशयं प्रभावातिरेको वर्धत इति शेष । तेनेव विरोधविश्रामादयो जाता इति भाव ।

अत्र रामस्य प्रभावातिशयप्रतिपादनकार्यं प्रति विरोधविश्रामादीनामनेकेषां
कारणानां निर्देशात् समुच्चयोऽलङ्कार उपमा च, ताभ्यां सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽ-
र्थान्तरन्यासः सङ्गीर्यते ।

“प्रह्लो नम्” इत्याद्यादिकोष । “गुणे रागे द्रवे रस” । “परतन्त्र पराधीनः
परवान् नायवानपि ।” “मूल्ये पूजाविधावर्ध” । इति चामर ।

शिखरिणी वृत्तं ॥ ११ ॥

(२) राम इति । तत्किमित्येकमस्य प्रश्नार्थे । एकपद एव युगपदेव
रेकस्मिन् काले दुःखनाश, सदृश्वहारादिना बहुपरकाले च स्नेह इत्येवशब्दार्थः ।
दुःखविश्राम सोताशोकतदपत्याभाषजनितदुःखस्य नाम । तथा कुतोऽपि निर्वक्तु-
मशक्यादित्यर्थः निमित्तात् कारणात् अन्तरात्मानं अन्तःकरणं उपस्नेहयति स्नेहाद्
करोति एष बालक इति शेषः । ननु सति कारणे तत् निर्वक्तुं योग्यमेव स्यादिति
कथं तत् निर्वक्तुमशक्यमित्याह अयवेति । चकार समुच्चये अन्यपदार्थवत् स्नेहश्चेत्यर्थं,
व्यपेक्षया सह वर्धत इति सव्यपेक्ष, निमित्तस्य सव्यपेक्षः स्नेह, किमपि नियतं कारण-
मपेक्षते इति यत् लौकिकवाक्य एतत् तत् विप्रतिषिद्ध विरुद्ध असमीचीनमित्यर्थः । किमपि

(१) किमपीति पाठान्तरः ।

विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं

द्रवति च हिमरश्मावुहते चन्द्रकान्तः ॥ १२ ॥

लवः । चन्द्रकेतो ! क एते ? । (ल)

चन्द्र । प्रियवयस्य ! ननु तातपादा एते । (व) (१)

लवः । ममापि तर्हि धर्मतस्तथैव, यतः प्रियवयस्य इत्याद्य,
किन्तु चत्वारः खलुभवतामिव व्यपदेशभागिनस्तत्रभवन्तो रामा-
यणकथापुरुषाः. तद्विशेषं ब्रूहि । (श)

वह्निर्वर्त्तिनियतं कारणं विनाऽपि स्नेहो जायते, वर्त्तमानमेव तद्विदर्शनमिति भावः ।

“तत्तच्चणैकपदे तुल्ये सदाः सपदि च स्मृते” इति हलायुधः ।

उक्तार्थमेव दृढीकरोति वातिषजतीति । आन्तरः अन्तःकरणवर्त्ती कोऽपि निर्देष्टुमशक्यः हेतु कारण पदार्थान् वस्तुनि वातिषजति परस्पर संमलयति, किन्तु प्रोतयः स्नेहाः वह्निरुपाधोन् वाह्यविशेषणानि पुत्रत्वभ्रातृत्वादिस्वविदितकारणानोत्पद्यं न खलु संश्रयन्ते न खलु उत्पादकत्वेनापि वन्ते । हि यस्मात् पुण्डरीकं पद्मं कर्तुं पतङ्गस्य सूर्यस्य उदये सति विकसति स्फुटति, किञ्चेति चार्थः चन्द्रकान्तः स्वनामप्रसिद्धी मणिविशेषः हिमरश्मो चन्द्रे उदृगते उदिते सति द्रवति निष्यन्दने जननत्रयं चरतीत्यर्थः । अतः कमपि सम्पर्कं विनैव अस्मिन् बालके सम स्नेहो भवितुमर्हत्येवेति भावः ।

अत्र विशेषद्वयेन सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

‘उपाधिर्धर्मचिन्ताया कुटुम्बत्र्यापृते क्लृ । विशेषणे पुंसी’ति मट्टिनी ।

मालिनी वृत्त ॥ १२ ॥

(ल) लव इति । क एत इति गुरुत्वाद्दुवचनं ।

(व) चन्द्रेति । भक्तातिशयप्रकाशरूपप्रयोजनद्वीतनाय पादशब्दस्य ताने लक्षणा, अतीवभक्तिभाजनरूपा. ताता इत्यर्थः ।

(श) लव इति । तर्हि तत्र तातपादत्वे सति, ममापि न केचन तत्र

चन्द्र । ननु ज्येष्ठतातपादा इत्यवेहि । (ष)

लव । सोल्लासम् । कथं रघुनाथ एव, (१) दिष्ट्या सुप्रभात-
मस्य, यद्यं देवो दृष्टः । सविनयकोतुक निर्वर्ण्य । तात । प्राचेत-
सान्तेवासो लवोऽभिवादयते । (८)

राम । सस्नेहम् । एह्येहि । सस्नेह परिष्वज्य । अयि
वत्स । कृतं कृतमतिविनयेन, अनेकवारमपरिस्लथं परि-
ष्वजस्व । (९)

धम्मत आचारात् लौकिकव्यवहारादित्यथ, तथैव तातपादा एव नत्वन्यविध-
सम्पर्कशालिन इत्यवशब्दार्थः । लोके हि वयस्य स्वसमानपर्याय इति मन्यते ततश्च
वयस्यस्य यो यादृश सन्वन्धी स्वस्यापि स तादृश एव सन्वन्धीति व्यवहारोऽस्तीति भावः ।
आत्य ब्रवीषि । एव व्यपदेश तातापादेति सञ्ज्ञा भजन्त इति एव व्यपदेशभागिन तात-
पादपदवाच्या इत्यर्थः । -रामायणमेव कथा उपाख्यान तस्या पुरुषा, पात्राणि
प्राधान्येन वर्णनीया इत्यर्थः । तत्तस्मात् सामान्यत उक्ताया विशेषनिर्णयासम्भवादित्यर्थः,
विशेष तेषां चतुर्णां मध्ये कतमोऽयमिति इतरव्यावर्तक नाम ब्रूहीत्यर्थः । “धर्मा
पुण्य यम न्याय स्वभावाचारसोमपा” इत्यमरः ।

(ष) चन्द्रेति । नन्विति सम्बोधने । अवेहि जानीहि ।

(स) लव इति । सोल्लास सानन्दः । कथमिति हर्षदीतकमव्यय शब्द-
कल्पदुर्मे द्रष्टव्यः । रघुनाथो राम एव, न खलु ततो न्यूनमहिम्ना भरतादीना कश्चि-
दित्यवशब्दार्थः । अय सुप्रभात शोभन दिनसुखः । “सहृत्तसन्निकर्षोहि क्षणार्धमपि
गस्यते” इति स्मरणादिति भावः । प्राचेतसान्तेवासी वाल्मीकिशिष्यः । अभिवादयते
भवन्त प्रणमति ।

(९) राम इति । एह्येहीति कृत कृतमिति च आदरे द्विरुक्तिः । अयीति

(१) कथं रघुनाथः । कथं रघुनाथ एव । इति पाठान्तरद्वयम् ।

परिणतकठोरपुष्करगर्भच्छदपीनमसृणसुकुमारः ।

नन्दयति चन्द्रचन्दननिष्यन्दजडस्तव स्पर्शः ॥ १३ ॥

लवः । खगतम् । ईदृशो मां (१) प्रत्यमीषामकारणस्त्रेहः,

मया पुनरेभ्य एवाभिद्रग्भमज्ञेन, यदायुधपरिग्रहं यावदध्यारुढो
दुर्व्योमः । प्रकाशम् सृष्ट्यन्विदानीं लवस्य वालिशतां तातपादाः । (क)

स्त्रेहमस्त्रोधने । कृतमिति करणार्थमन्ययं । अतिविनयेन भूतलपतनरूपेण नितान-
विनयप्रकाशेन, वचसैव तव विनयप्राचुर्यप्रकाशादिति भावः । अपरिस्त्रय अग्निदिल,
गाढमित्यर्थः, परिष्वजस्त्र अलिङ्ग ।

कथमयं परिष्वङ्गानुरोध इत्याह परिणतेति । परिणतं परिपक्वं सावशेषवृद्धि-
प्राप्तमित्यर्थः अतएव कठोरं पूर्णावयवं यत् पुष्करं पद्मं तस्य गर्भच्छदः अभ्यन्तरदलं
तद्वत् पीनमसृणः अत्यन्तसूक्ष्मः, सुकुमारः कोमलश्चेति स तथोक्तः, तथा चन्द्रश्च चन्दन-
निष्यन्दश्च चन्द्रचन्दननिष्यन्दौ ताविव जडः शीतलः, चन्द्रवत् चन्दननिर्यासवच्च शीतल
इत्यर्थः तव स्पर्शः त्वग्निन्द्रियग्राह्यो गुणविशेषः मा नन्दयति सुखीकरोति । अतएवाने-
कवारपरिष्वङ्गानुरोध इति भावः ।

अत लुप्तोपमादयस्य मिथोनैरपेक्षात् संसृष्टिः पगड्ढं हृद्यनुप्रासय ।

“सुषीमः शिशिरो जड” इत्यमरः । मसृणत्वे पुष्करगर्भच्छदसम्पूर्णसाभ्यप्रयोजन-
प्रतिपादनाय पीनशब्दस्य अत्यन्तार्थे लक्षणा ।

आर्या जातिः ॥ १३ ॥

(क) लव इति । अमीषा रघुनाथादीना । ईदृशः सातिशय इत्यर्थः ।
अकारणस्त्रेहः कञ्चिदपि सम्पर्करूपं हेतुं विनापि वात्सल्यमित्यर्थः । पुनः किञ्च
अज्ञेन आत्मीयानात्मीयभेदज्ञानशून्येन मया । स्वयोग्यवस्थापने एवजष्टः । अमि
दुग्धं द्रीहः कृतः हिंसा समाचरितेत्यर्थः । यत् वकाहेतोः दुर्व्योमो दुर्मिग्रभिः
हिंसेच्छ्या कलुषिता चित्तवृत्तिरित्यर्थः आयुधपरिग्रहं यावत् हननाय अन्धकारमपश्य

(१) अस्मादृशानिति पाठान्तरं ।

राम । किमपराद्धं वत्सेन ? । (ख)

चन्द्र । ~~अथानुयातिकेभ्य~~ स्तातप्रतापाविष्करणमुपश्लुत्य वीरा-
यित्तमनेन । (ग)

राम । नन्वयमलङ्कारः चत्रस्य । (घ)

न तेजस्तेजस्वी प्रसृतमपरेषां प्रसहते (१)

स तस्य स्वोभावः प्रकृतिनियतत्वादकृतकः ।

अध्यारुढ समारुढ अतौवन्न हकारिण चन्द्रकेतुमेव हन्तु शक्न धृतमित्यर्थ । वालि-
शता सूर्खताप्रयुक्तसयामकरणापराध सृष्यन्तु स्वगुणेन चमन्ताम् । ईदृशदुष्कार्य-
करणेन नितान्तर्लाज्जतीऽस्तीति भावः ।

अभिद्रुग्धमिति भावे क्तः । एभ्य इति तादर्थ्यं विवचया चतुर्थी ।

(ख) राम इति । वत्सेन संहभाजनेन त्वया, किमपराद्धं कोऽपराध
कृतः, घमहं सृष्यामीति भावः ।

(ग) लज्जया वक्तुमसमर्थं क्षवमवलोक्य-चन्द्रकेतुरेव रामोक्तेरुत्तरं ददाति
चन्द्रेति । अथानुयातिकेभ्यः अस्माकमश्वमेधीयाश्वानुचरेभ्यः, तातस्य भवत प्रतापा-
विष्करणं प्रभावप्रकाशं उपश्लुत्य निश्चय्य अनेन कुमारेण वीरायित वीरवदाचरित
युद्ध कृतमित्यर्थः । कुमारोऽय इममेवापराध मन्यते इति भावः ।

(घ) राम इति । अवधारणे ननुशब्दः । अयं वीरसमाचार चत्रस्य
चत्रियस्य अलङ्कारो ननु, भूषणमेवेत्यर्थं न तु दूषणमित्यभिप्रायः । मौर्वमेखलादि-
दर्शनात् रामेण खवस्य अत्रियत्वमनुमितमिति बोध्यः ।

वीरवदाचरणस्य भूषणत्व प्रतिपादयति न तेज इति । तेजस्वी महाप्रभावशाली जन,
प्रसृत विसृष्टेः अपरेषां आत्मभिन्नानां तेजः प्रभावः न प्रसहते न चमते सः असह्यमित्यर्थं
प्रकृत्यमानलिङ्गत्वात् पु ख्वं, प्रकृतिनियतत्वात्-स्वभावनियन्तित्वात् अङ्गीकर्त्तुं अङ्गीकृतं अङ्गीकृतं
स्वोभाव-स्वकीयो-धर्मः । तथाच यदि देवो दिनकरः सूर्यः मयूखैः करे अशान्त

मयूरखैरश्रान्तं तपति यदि देवो दिनकरः

किमाग्नेयैः प्रावा निकृत इव तेजांसि वमति ॥ १४ ॥

सतत तपति सन्तप्तं करोति आग्नेयगवाणमित्यर्थात् तदा आग्नेयगवात्रा अग्रप्रसूपादकप्रस्तरविशेषः सूर्यकान्तमणिरिति वावत् निकृत इव अवसानित इव सन् किं कथं केन हेतुनेत्यर्थः तेजांसि-अग्नीन् वमति उद्गिरति निःसारयतीत्यर्थः, रविकरसन्नाप एव तत्र हेतुरित्यर्थः । अत एवास्मत्प्रतापप्रकाशे लवस्य वीरत्वप्रकाशो वीरस्वभावसिद्धत्वात् महापुरुषकारप्रकाशकत्वाच्च अलङ्कार एव, सुतरामत्र अपराधाभावात् क्षमायाः प्रयोजनन्तु नाख्येव प्रतुष्टत लक्षं प्रति सुमहान् सन्तोष एव मे जात इति भावः ।

अत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः, निकृत इवेतुप्रमया सङ्कीर्णः तथा 'स तस्य स्त्री भाव' इत्येतावन्मात्रीकैत्रव निर्वाहे 'प्रकृतिनिघतत्वादकृतक' इत्यशोपादानात् "सहसा विदधीत न क्रिया" मित्यादिसाहित्यदर्पणोदाहृतवत् अत्र गतपुनरुक्ततादोषः, स च "जगति तट्टिं सर्वविदित" मितिवत् केनापि पाठेन समाधेयः । अल्पमात्ररविकरस्पर्शे सूर्यकान्तमणेरग्रप्रतपत्तेरभावात् बहुतररविकरस्पर्श एव तस्मादग्रे हृतपत्तिर्भवतीति प्रदर्शनार्थं अश्रान्तपदमुपात्तमिति भाव्यं । किन्त्वत्र वमतेर्गौणप्रयोगात् न शाम्यत्वदोषः अपितु गुण एव, तथा च काव्यादर्शे "निष्ठुरतोद्गोर्णवान्तादि गीणवृत्तिव्यपात्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र गान्यकसा विगाहते ।"

"पाषाणप्रस्तरगवावोपलाग्मानः ।" इत्यमरः ।

एतदनुरूपो भावो यथा शाकुन्तले—

"शमप्रधानेषु तपोवनेषु गृहं हि दाह्यात्मकमस्ति तेजः ।

स्पर्शानुकूला इव सूर्यकान्ता सदन्यतेजोऽभिभवाद्दहन्ति ॥"

भारवावपि "किमपेक्ष्य फलं पयोधरान् ध्वनतः प्राप्ययते स्रगाधिपः ।

प्रकृतिः खलु सा महीयसः सङ्गते नान्यसमुद्गतिं यथा ॥"

शिशुरिणी वृत्त ॥ १४ ॥

चन्द्र । तात । अमूर्षोऽप्यस्य शोभते वीरस्य, पश्यतु हि तातः, प्रियवयस्यविनियुक्तं जृम्भकास्त्रनिष्कम्पस्तम्भितानि सर्वतः ^{use} सैन्यानि । (ङ)

राम । विलोक्य । वत्स । लव । सक्रियन्तामस्त्राणि, त्वमपि चन्द्रकेतो ! निर्वापारविलक्षाणि (१) सान्त्वय वलानि । (च)

लव । यथाज्ञापयति तातः । इति प्रणिधानं नाटयति । (छ)

चन्द्र । यथादिष्टम् । इति निष्क्रान्तं (ज)

(ङ) चन्द्रेति । अमूर्षं असहिष्णुता । शोभते युज्यते इत्यर्थः । न केवलं अस्य विनयसौजन्यादिगुणं शोभते अपितु अस्मद्विरुद्धोऽपि अमूर्षं शोभते इत्यपेक्षार्थः । हि यस्मात् । प्रियवयस्येन लवेन विनियुक्तं निश्चितं यत् जृम्भकास्त्रं तेन निष्कम्पं निष्पन्दं यथा स्यात्तथा स्तम्भितानि जडीकृतानि सर्वतः सर्वासु दिक्षु सैन्यानि वलानि अतएव ईदृशमहाप्रभावशालिनो महावीरस्य परप्रभावासहिष्णुता यत् शोभते तत्र न कोऽपि प्रतिषेधोऽस्तीति भावः ।

(च) राम इति । विलोक्य सैन्यानीति शेषः । सक्रियन्ता उपसक्रियन्ता सक्रियन्तामितियावत् । निर्वापारेण समरकार्ये सामर्थ्याभावाद् दुर्दयमाभावेन विलक्षाणि 'एकेनैवासुना-शिशुना-सर्वे-वय-योद्धारः-स्युद्धनङ्गीनीकृता-इत्येवमाश्रयान्वितानि वलानि अस्मत्सैन्यानि सान्त्वय प्रियवाक्येन समाश्रासय ।

“विलक्षो विष्मयान्विते” इत्यमरः ।

(छ) लव इति । यथा ज्ञापयति, तथा करवाणीति वाक्यशेषः 'अस्त्राण्यप-सहस्रामीत्यर्थः' । प्रणिधानं अस्त्रोपसंहारार्थं समाधि ध्यानमितियावत् नाटयति नयन-सुदृशादिना अभिनयति ।

(ज) चन्द्रति । यथादिष्टं भवतेति शेषः, तथा करवाणीत्यर्थः ।

(१) विलक्षितानीति पाठान्तरः ।

लवः । प्रशान्तमस्त्रम् (भ्र)

रामः । वत्स ! सरहस्यप्रयोगसंहरणान्यस्त्राणाम्नायवन्ति । (ज)

ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तस्मा

परःसहस्राः शरदस्तपांसि ।

एतान्यपश्यन् गुरवः पुराणाः

स्वान्येव तेजांसि तपोमयानि ॥ १५ ॥

अथैतन्मन्त्रपारायणोपनिषदं भगवान् कृशाश्वः परः
सहस्रपरिवत्सरान्तेवासिने कौशिकाय विश्वामित्राय प्रोवाच,
स तु भगवान् मन्त्रमित्येष गुरुपूर्वानुक्रमः । (१) कुमारस्य तु
कुतः (२) सम्प्रदाय इति पृच्छामि । (ट)

(भ्र) लव इति । अस्त्रं सटीयजृम्भकास्त्रं प्रशान्तं उपरत निष्क्रिय जातमित्यर्थः ।

(ज) राम इति । रहस्यं गोपनीयं मन्त्र इत्यर्थः । रहस्येन सह वर्तमाने
सरहस्ये प्रयोगसंहरणे निचिपोपसंहारौ येषा तानि तयोक्तानि अस्त्राणि एतानि
जृम्भकास्त्राणि आन्नायवन्ति-गुरुपदेशसापेक्षाणीत्यर्थः ।

“रहस्यं । गोपनीयं ।” “आन्नाय । गुरुपरम्परोपदेश” इति च शब्द-
कल्पद्रुमः ।

आन्नायो विद्यते येषा तानि आन्नायवन्ति, तद्वत्त्वञ्च जग्यतासम्बन्धेनेति शेषः ।
गुरुपदेशसापेक्षत्वं प्रतिपादयति ब्रह्मादय इत्यादिना गद्याशान्तेन । प्रथमाहं चित्त-
दर्शनवेलायामपि रामिणाय श्लोकाः पठितः । तत्रैव व्याख्यात ॥ १५ ॥

(ट) अथैतदिति । अथ ब्रह्मादीनां दर्शनानन्तरं कृमाद्य स्तदाह्य, कश्चिन् मुनि-
प्रेषा जृम्भकास्त्राणा मन्त्राणां पारस्य शेषपर्यन्तस्य अयनं गमनं ज्ञानमिति यावत्,

(१) इत्येष क्रमः, इत्येष पूर्वानुक्रम इति पाठमेदी । (२) क इति कादि
पाठः ।

लव । स्वतःप्रकाशान्यावयोरस्त्राणि । (ठ)

राम । विचिन्त्य । किं न सम्भाव्यते (१) प्रकृष्टपुण्यपरि
 पाकोपादानः कोऽपि महिमा स्यात्, द्विवचनन्तु कथम् । (ड)

लव । भ्रातरावावां यमजौ । (ढ)

राम । स तर्हि द्वितीयः कः (२) । (ण)

तत् मन्त्रपारायणमेव उपनिषत् गूढविद्या ता । सहस्रात् परे इति परसहस्रात्
 सहस्राधिका इत्यर्थं ये परिवत्सरा संवत्सरा तान् व्याप्य अन्ते समीपे वसतीति
 तस्मै सहस्रवत्सरान् यावत् छावभावापन्नायेत्यर्थं कौशिकाय कुशिकवश्याय । स तु
 भगवान् विश्वामिव मद्य प्रोवाच इत्यन्वयः, गुरुणा उपदेष्टृणा पूर्व, पूर्वकालवर्ती,
 अनुक्रम उपदेशपरम्परा कुमारस्य तव कुत, कस्मात् आद्यगुरो सकाशात् सम्प्रदाय
 उपदेशपरम्परा ।

(ठ) लव इति । स्वत स्वयमेव उपदेश विनैवेत्यर्थं प्रकाश आविर्भावो येषा
 तानि । अस्त्राणि जृम्भकास्त्राणि ।

(ड) राम इति । विचिन्त्य किञ्चिद्वि विचैत्यर्थं । किं न सम्भाव्यते जगतीति
 शेष । प्रकृष्ट अत्यन्तं यत् पुण्यं पूर्वजन्मार्जितो धर्मः, तस्य परिपाकः फलजननो-
 न्मखीभावः स एव उपादानं कारणं यस्य स तद्योक्त, महिमा माहात्म्यं स्यात्
 भवेत्, पूर्वजन्मार्जितात् कस्माच्चित् सहापुण्यात् स्वयमेव जृम्भकास्त्राणामाविर्भावो
 भवेदित्यर्थः । तु किन्तु द्विवचन आशयोरिति षष्ठोद्विवचनप्रयोग कथ, एकस्मिन्नर्थे
 एकवचनस्यैवानुशासनादिति भावः ।

(ढ) लव इति । यमजौ युगपदेकगर्भजातौ । अतएव द्वयोरर्थयोर्द्विवचन-
 प्रयोग कृत इति भावः ।

(ण) राम इति । तर्हि युवयोर्द्विले सतीत्यर्थः ।

(१) कापि पाठोऽयं नास्ति । (२) क इति पाठान्तरः ।

नेपथ्ये । भाण्डायन ! भाण्डायन ! (त)

आयुषतः किल लवस्य नरेन्द्रसैन्यै-
रायोधनं ननु किमात्य ? सखे ! तथेति ।

अद्यास्तमेतु भुवनेष्वधिराजशब्दः ।

क्षत्रस्य शस्त्रशिखिनः शम्भमद्य यान्तु ॥ १६ ॥

रामः । अथ कोऽयमिन्द्रमणिमेचकच्छ्रुवि-
ध्वनिनैव दत्तपुलकं करोति माम् ।

(त) नेपथ्य इति । भाण्डायनो नाम कश्चित् सुनिश्चितः, स तु चतुर्याङ्गविक्रमार्थं परिचितः ।

आयुषत इति । आयुषतः दीर्घायुशालिन लवस्य नरेन्द्रसैन्यै राज्ञी रामस्य सैनिकैः सह आयोधनं युद्धं, प्रवृत्तमिति शेष इति ननुकिं आत्य ब्रवीषि ? इति क्षुब्धजिज्ञासा । सखे ! वन्द्यो ! कुण ! तथा सत्यं, नरेन्द्रसैन्यै सह लवस्य युद्धं प्रवृत्तमेवेत्यर्थः । इति भाण्डायनस्योत्तरं । तदा अद्य भुवनेषु अधिराजशब्दः प्रधानो राज्ञा इति शब्दः अस्मिन् लोपं एतु प्राप्नोतु । अद्य मदीयसमरकर्मणा न केवलं अधिराजस्य रामस्य विनाशो भवेत्, अपि तु अधिराजशब्दस्यापि चिराय विलोपो भवेदिति भावः । तथा अद्य क्षत्रस्य क्षत्रियजानेः शस्त्राण्येव शिखिनो वृद्धयन्ते शम्भशिखिनः शम्भनिर्वाणं यान्तु प्राप्नुवन्तु । अद्य क्षत्रियजानेःपि शस्त्राग्निनिर्वाणं मया विधेयमिति भावः । इति भाण्डायनमुखात् युद्धवार्तां मत्यामवगम्य कुणस्य सदस्यीक्तिरिथम् :

अत्र शस्त्रशिखिन इति निरङ्गं केयलरूपकमलझारः ।

किलेति लोकावार्तायां, ननुकिमित्येकमव्ययं प्रश्ने ।

वसन्ततिलका वृत्तं ॥ १६ ॥

अथेति । अथेति प्रश्नबोधकं । इन्द्रमणिर्नैवकान्तमणिः, तस्मात् सैव श्यामा ह्रविः कान्तिर्यस्य, न इन्द्रमणिमेचकच्छ्रुविः, कोऽयं वायुकः धनिना इत्यस्मिन् स्वरेणैव ननु सन्निधानेन आलिङ्गनादिना इत्येवगम्यार्थः, दत्ता पुत्रका दीमाघा इत्येव

नवनोलनोरधर धीरगर्जित

क्षणवद्धकुञ्जलकदम्बडम्बरम् ॥ १७ ॥

नव । अयमसौ मम ज्यायानार्थ्यः कुशो नाम भरताश्रमात्
प्रतिनिवृत्तः । (थ)

राम । सकौतुकं । वत्स इत एवाह्वयनमप्यायुषन्तम् । (ढ)

लव । एवम् । इति परिक्रामति । (ध)

तत प्रविशति कुश ।

कुशः । साङ्गतहर्षधैर्यं धनुरास्फालयन् । (न)

त दत्तपुलक, अमन्दातिरेकादुत्पादितरोमाञ्चमित्यर्थं मा, नवम्य नवीनस्य सद्य
सम्भूतजलस्यैत्यर्थं अतएव नोलस्य श्यामलस्य नीरधरस्य मेघस्य धीरगर्जितक्षणे गम्भीर-
गर्जनसमये वर्षाकाले इत्यर्थं वद्धानि धृतानि कुञ्जलानि मुकुलानि येन तस्य कदम्बस्य
नीपहनस्य डम्बर तुलना यत्र त तथोक्तं करोति । मेघेन सह कुशस्य, तद्गर्जि-
तेन सह कुशकाण्डम्बरस्य, कदम्बवृक्षेण सह रामस्य, कदम्बमुकुले सह च रामरोमा
ञ्चाना सादृश्यं बोध्यम् ।

अत्र द्वयोरुपमयोर्मिथोनैरपेक्षयात् ससृष्टि । परार्द्धे वृत्तानुप्रासच्छे कानुप्रासयोरिका-
ययानुप्रवेशरूपं सङ्गरथ ।

“कालश्यामलमेचका ।” “निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषात् सवयो. क्षण” इति
चामर ।

मञ्जुभाषिणी वृत्तम् ॥ १७ ॥

(थ) लव इति । अत्र तच्छब्दसमानार्थकोऽद शब्द, तेन अयं दृश्यमान,
असौ स, पूर्वमावेदित इत्यर्थः । ज्यायान् ज्येष्ठः अग्रज इति यावत् ।

(ढ) राम इति । इत एव अस्मिन्नेव स्थाने, ममान्तिक एवेत्यर्थः ।

(ध) लव इति । एवमित्यङ्गीकाराथमन्यय । परिक्रामति कुशमाह्वातुं पाद-
क्षेपं करोति ।

(न) कुश इति । एकाकिना बालकेत लवेन निहृतासख्यं सैन्यदर्शनादङ्ग

दत्तेन्द्राभयदक्षिणैर्भगवतो वैवस्वतादामनो-

दृष्टानां दहनाय (१) दीपितनिजक्षत्रप्रतापाग्निभिः ।

आदित्यैर्यदि विग्रहो नृपतिभिर्धन्यं समैतत्ततो

दीप्रास्त्र(२) स्फुरदुग्रदीधितिशिखानीराजितज्यं धनुः ॥१८॥

मयापीदानी योद्धव्यमिति युद्धसम्भवात् वोरस्वभावसुलभो हर्षः, स्वाभाविकश्च धैर्यं
अव्यग्रता, तै सहिति तथोक्तं । आस्फालयन् आन्दोलनपूर्वकनाकर्षणम् ।

दत्तेन्द्राभयेति । भगवतो महाप्रभावान्वितात्, विवस्वतं सूर्यस्यापत्यमिति वैवस्वतः
तस्मात् मनोः आ, वैवस्वतमनोरधिकारसमयसारभ्येत्यर्थः दत्ता इन्द्राय अभयदक्षिणा
स्फुरसुहारीण अभयदानं यै स्तथोक्तैः, तथा दृष्टानां दर्पोद्धताना जनाना दहनाय
। अवनतभावसनापन्नाना उन्मूलनायेत्यर्थः दीपितः सम्भुजितं निजः स्वकीयः क्षत्र-
प्रतापं क्षत्रियप्रभाव एव अधिवैः तथोक्तैः, आदित्यै, सूर्यवशीयै, नृपतिभिः राजभि
सह इत्यर्थः यदि विग्रहो युद्धं भवेदित्यर्थः ततस्तर्हि, दीप्राणा उज्ज्वलाना अन्वाणामायु
धाना स्फुरन्तीभिः समन्तात् प्रसरन्तीभिः, उग्रभिर्भयानकाभिः, दीधितिशिखाभिः
रश्मिज्वालाभिः नीराजिता निर्मञ्जिता कृतारतिका इति यावत् ज्या गुणो यस्य तत्,
दीपमालया नीराजनसमये यथा तदीयरश्मिज्वालाभिः देवताप्रतिमा समुज्ज्वला स्यात्
तथा निश्चितानामन्वाणा रश्मिज्वालाभिः यस्य धनुषो मोर्वा समुज्ज्वला, तदित्यर्थः, एतत्
मम धनुः कार्मुकं धन्यं श्लाघार्हं । महाधनुरिदं महावीर्येषु व्यापारितं सत् चरि-
तार्थमेव भवेदिति महानिष कमानन्द इतिभावः ।

अत्र क्षत्रप्रतापाग्निभिरित्यत्र निरङ्गं केवलरूपक्रमसङ्गारः । तथा दीधितिगिग्यागं
दीपमालात्वारोपः ज्याया देवताप्रतिमात्वारोपश्च नीराजितपटप्रकाशो व्यङ्ग्य इति
वस्तुना रूपकालङ्कारध्वनिः

नीराजनं आराधिकमिति साम्प्रदायिका ।

शार्दूलविक्रीडितं इत्तं ॥ १८ ॥

(१) दृष्टानां दमनायेति प्राठान्तरं । (२) दिव्यान्वेति पाठभेदः ।

विक्रटं परिक्रामति । (प)

रामः । कोऽप्यस्मिन् क्षत्रियपोतके पौरुषातिरेकः । (फ)

दृष्टिस्तृणीकृतजगत्रयसत्त्वसारा

धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।

कोमारकेऽपि गिरिवद्गुरुतां दधानो

वीरो रसः किमयमैतुप्रत दर्प एव ॥ १८ ॥

लभ । उपसृत्य । जयत्यार्थः ।

(प) विक्रटमिति । विक्रट, -दपोहेत' यथा स्यात्तथा परिक्रामति पादक्षेपं करोति ।

(फ) राम इति । अस्मिन् दृश्यमाने नवागते, क्षत्रियपोतके क्षत्रियवालके कोऽपि अनिर्वचनीय, पौरुषस्य पुरुषकाण्डस्य महावीरत्वस्यैत्यर्थं अतिरेक अतिशय. विद्यत इति शेष ।

पौरुषातिरेक प्रतिपादयति दृष्टिरिति । दृष्टि अस्य कुमारस्य दृष्टिपात, तृणीकृत-
दृणवदतितुच्छतया गणित जगत्रयस्य त्रिभुवनस्य सत्त्वाना प्राणिना सागे ब्रह्म-यया
सा तथोक्ता, असी वालक दृष्टिपातभङ्गा सर्वेषामिव त्रिभुवनवासिना प्राणिना वल
तुच्छमिव मन्यते इति प्रतीयत इत्यर्थः । धीरा सधेया अत्याकुलिति यावन्
उद्धता सावष्टम्भा सदर्पैत्यर्थं गति अस्य पादक्षेप धरित्री भूमि नमयतीव प्रह्वीकरो-
तीव । कोमारके शेषवेऽपि वप्रसि गिरिवत् पर्वत इव गुरुता गौरव भारवत्त्वमित्यर्थं
दधानो वहन् अथ वालक किं किमुत वीरो रसः शरीरधारी वीररसस्य स्थायीभाव
उत्साह इत्यर्थं, उत अथवा 'दर्प' एवं अन्ते, भारजातो मूर्च्छिमानहङ्कार एव ऐति
आगच्छति । असाधारणोऽय वालक इति भावः ।

अत्र प्रथमे चरणे भावाभिमानिनी प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा, द्वितीये भावाभिमानिनी
वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा, तृतीयपादे तु उत्साहदर्पौ गुणपदार्थाविति गिरिवदित्युपमासङ्कीर्ण
भावाभिमानि वाच्यं गुणोत्प्रेक्षाद्वयं, एतेषा मिथोनैरर्पेक्षयात् ससृष्टिः । कित्त्वद्व

कुशः । नन्वायुष्मन् ! किमियं वार्त्ता युद्धं युद्धमिति (व) (१)

लवः । यत्किञ्चिद्देतत्, दृप्तभाव (२) सुत्सृज्यार्थोऽस्मिन्
विनयेन वर्त्तताम् । (भ)

कुशः । किमर्थम् ? ।

लवः । एष (३) देवो रघुपतिस्तिष्ठति, स च स्त्रिहत्या-
वयोरुत्करुते च युष्मत्सन्निकर्षस्य । (म)

वीररस इत्युक्तावपि न रसस्य स्वशब्दोक्तिदोषः वक्तृजनेन रसतया आस्वद्यमानस्यैव
स्ववाचकपदेनोपस्थितौ तद्दोषाङ्गीकारात् अत्र तु रामेण वीरसत्त्वेनोत्प्रेक्षितो न तु
समास्वदितः अन्यथा शृङ्गारादिशब्दोच्चारणमाविशैव तद्दोषाङ्गीकारे “शृङ्गार वीरकरुणा-
हृत हास्यभयानका” इत्यनरपरिगणनायामपि तद्दोषप्रसङ्ग इति विचक्षणैर्विवेचनीयं ।

“सत्त्वं द्रव्ये स्वभावे च व्यवसायप्रभावयोः । पिशाचादौ गुणे प्राणवलजन्तु
क्षेतसी”त्यजयः । “सागे वले स्थिराशे च न्यार्थे क्रीवे वरे तिथि”त्यमरः ।

एतीति आडपूर्वस्य इण्धातोः प्रयोगः ।

वसन्ततिलका वृत्त ॥ १६ ॥

(व) कुश इति । नन्विति सम्बोधने । युद्धं युद्धमितीय वार्त्तां किञ्चनेति
शेषः । वीप्साया युद्धं युद्धमिति द्विरुक्तिः ।

(भ) लव इति । एतद् युद्धं यत्किञ्चित् अतीवनुच्छमित्यर्थः, न खन्वत तद्
किमप्य द्वे गकारणमन्तीति भावः । साहद्भागोक्तिरियं । दृप्तभावं दर्पोदतभावः,
उत्सृज्य विहाय, आर्थोभयान् अस्मिन् महापुरुषे अस्वान्तिक इत्यर्थः विनयेन मत्सभावैश्च
वर्त्तता आचरतु ।

(म) लव इति । रघुपतिः स्वयं रामचन्द्रः । स्त्रिहति वानुसम्यं करोमि ।

(१) कापि युद्धं युद्धमिति द्विरुक्तिर्नाम्नि । (२) उरुदृप्तभावमिति
पाठान्तरम् । (३) अवेति क्वचित् पाठः ।

कुशः सतकं । स रामायणकथानायको ब्रह्मकोषस्य (१)
गोपायिता ? । (य)

लवः । अथकिम् ?

कुशः । आशंसनीयपुण्यदर्शनः स महात्मा, किन्तु कथमुप-
गन्तव्य इति न सम्प्रधारयामि । (र)

लवः । यथा गुरुस्तथोपचारेण । (ल)

कुशः । अयि ! (२) कथं नामैतत् ? । (व)

लवः । अतुप्रदात्तः सुजनश्चन्द्रकेतुरौर्मिलियः प्रियवयस्य इति

युष्मत्सन्निकर्षस्य तव सन्निधानस्य उत्कण्ठते औत्सुक्येन स्मरति तव साक्षात्कारमिच्छ-
तीत्यर्थः । युष्मत्सन्निकर्षस्येति “साल्यर्थकर्मणो”ति षष्ठी ।

(य) कुश इति । तर्केण विवेचनेन सहेति सतकं विविच्येत्यर्थः । स
प्रसिद्धः, रामायणमेव कथा उपाख्यान तस्या नायक प्रधानपुरुष उपजीव्य इत्यर्थः,
ब्रह्मकोषस्य वेदरूपधनस्य गोपायिता रचिता वेदविरोधिराचसादिविनाशनेन वैदिका-
चारणापलघितेत्यर्थः । काकुत्स्त्रेण प्रश्नो व्यज्यते ।

(र) कुश इति । आशंसनीय वाञ्छनीय पुण्य पावन दर्शन साक्षात्कारी यस्य
स । कथं केन प्रकारेण कोट्टशेन भावेनेत्यर्थः उपगन्तव्य उपस्थातव्य साक्षात्-
कर्त्तव्य इत्यर्थः । सम्प्रधारयामि निश्चिनोमि ।

(ल) लव इति । गुरुर्गुरुजनो यथा, तथोपचारेण तादृशव्यवहारेण विनय-
नमसावेनेत्यर्थः । स उपगन्तव्य इत्यन्वयः ।

(व) कुश इति । अयीति सन्नेहसम्बोधने । एतत् गुरुवदुपचरणं कथं
नाम, नि सम्पर्के रामे गुरुवत् व्यवहारः केन हेतुनेत्यर्थः ।

(श) लव इति । अत्युदात्तः अतीवोदीर्येता, सुजन सौजन्यपूर्णः सत्स्वभा-

(१) ब्रह्मकोषसेति पाठान्तरः । (२) अपीति कापि पाठः ।

सख्येन सामुपतिष्ठते, तेन तत्सम्बन्धेन च धर्मतात एवायं
राजर्षिरिति । (श)

कुशः । सम्प्रति करणीयो (१) राजन्येऽपि प्रश्रयः । (ष)

लवः । पश्यत्वेनमाकारानुभावगाम्भीर्यसम्भाव्यमानविविध-
लोकोत्तरचरितातिशयमार्यो महापुरुषम् । (स)

कुशः । निर्दण्डं । अहो प्रासादिकं (१) रूपमनुभावञ्च पावनः ।

वान्वित इत्यर्थः श्रीर्म्मिलेयः ऊर्म्मिलायाः पुत्रः । प्रियवशस्य इति इत्यभिधायैरुद्ध-
सख्येन सौहार्देन मां उपतिष्ठते मेवौकरणेन मामाराधोति सत्तोषयतीत्यर्थः “पद्या-
राधनयोश्चे”त्यात्मनेपदं । केन हेतुना, चकार एवायं, तत्सम्बन्धेन चन्द्रकेतुना
सह सखित्वसम्पर्केणैवेत्यर्थः, अथ राजर्षिः रामः धर्मेण तातः सुहृदाचारानुसारिण
पितृस्थानीय इत्यर्थः, इति हेतोः, गुरुवत् व्यवहारः कर्त्तव्य इति भावः ।

(ष) कुश इति । सम्प्रति धर्मतातत्वसम्पर्के सतीत्यर्थः राजन्येऽपि चक्षिषे रामे
ऽपि प्रश्रयः विनयः करणीयः कर्त्तुं योग्यः, अन्यथा उपनयनप्रकारादिदृग्गतादवगतस्य
चविद्यस्य मे अन्यचितियं प्रति विनयाचरणेन कापुरुषता सादिति भावः ।

“विनयः प्रश्रयः समा” वित्यमरः ।

(स) लव इति । आकारेण आकृत्या, अनुभावेन प्रभावेन देहस्य तेजोविशेषेण
इत्यर्थः गाम्भीर्येन दुरवगाहस्वभावेन च सम्भाव्यमानः अनुसीयमानः विविधाना गाना
प्रकाराणां लोकोत्तरानां अक्षीकिक्रान्तं चरितानां कृतकार्याणां अतिशयो वाङ्मन्यं यथा
स तथोक्तः आकृतिप्रभृतिदर्शनेनैव “यथाकृतिं स्यात् गुणा यमस्यौ”ति न्यायात् अक्षीकिक्र-
चरित इत्यनुमातुं शक्य इत्यर्थः । तस्मिन् महापुरुषे पश्यतु ।

अहो इति । अहो आश्चर्यं, रूप आकृतिः प्रासादिकं प्रसादगान्तं सख्यं प्र-
अनुग्रहसत्त्वात् सोम्या मूर्त्तिरित्यर्थः, तथा अनुभावः देहप्रभावः पावनः प्रविष्टः ।

स्थाने रामायणकवि देवीं वाचं व्यवीवृतत् (१) ॥२०॥

उपसृत्य । तात ! प्राचेतसान्तेवासी कुशाऽभिवाटयते । (क)

राम । एह्येग्रहि आयुषन् । । (ख) (२)

अमृताश्मातजीमूतस्निग्धसंहननस्य ते ।

परिव्वङ्गाय(३)वात्सल्यादयमुत्कण्ठते जनः ॥२१॥

अतएव रामायणस्य कवि वर्णयिता प्रणेता भगवान् वाचीकिरित्यर्थं, स्थाने युक्तमेव वाचं देवीं वाग्देवी सरस्वतीं व्यवीवृतत् रामायणरूपेण विशर्तितवान् रामायणकान्त्य-रूपेण परिणमितवानित्यर्थं । ईदृशस्य महापुरुषस्य चरितमवगन्त्वा प्रणोत रामायणमहाकाव्यं सर्वथैव सङ्गतमभूदित्यर्थं ।

अत्र रामस्य महापुरुषत्वप्रतिपादनकार्यं प्रति रूपचरणे एकस्मिन् कारणे सत्यपि पावनानुभवरूपकारणान्तरोपन्यासात् समुच्चयोऽलङ्कार, पराई प्रति पूर्वाई हेतुरिति वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गञ्च अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ।

व्यवीवृतदिति विवर्त्तमानं प्रायुक्तं हेत्विति सति अद्यतन्यादि ॥ २० ॥

(क) उपसृत्येति । उपसृत्य रामसमीपमुपेत्य । प्राचेतसान्तेवासी वाचीकि-
शिष्यः ।

अमृतेति । अद्य जनः अहमित्यर्थं वात्सल्यात् स्नेहात् अमृतेन "जलेन" आश्मात-
स्फोतः पूर्ण इति यावत् यो जोमूतो मेव स इव स्निग्धं "श्रीहस्तं सहननं शरीरं"
यस्य तस्य तथोक्तस्य ते तत्र परिव्वङ्गाय आलिङ्गनाय उत्कण्ठते उत्सुको जायते ।

अत्र समासगतीपमाऽलङ्कारः ।

"अमृतं । ..जलं" । "जोमूतं । मेव ।" "सहननं । शरीरं" इति च शब्द-
कल्पद्रुमः ।

परिव्वङ्गायिति "तुमर्थाच्च भाववाचिनं" इति चतुर्थी ॥ २१ ॥

(१) व्यवीवृतदिति कापि पाठः । (२) कश्चित् एह्ये हीति द्विद्वक्तिर्नास्ति ।
(३) परिव्वङ्गमेति पाठमेदः ।

परिष्वज्य स्वगतम् । तत्किमपत्यमयं दारकः । (ग)

अज्ञादज्ञात् स्रुत इव* निजो देहजः स्नेहसारः (१)

प्रादुर्भूय स्थित इव वहिश्चेतनाधातुरिव ।

सान्द्रानन्दक्षुभितहृदय(२)प्रसूवेनेव सृष्टो

गात्रं (३) स्नेषे यदमृतरसस्रोतसा सिञ्चतीव ॥२२॥

(ग) परिष्वज्येति । तत्किमित्येकमच्यय प्रश्नः । अयं दारको बालकः तत्किमपत्यं मम सन्तानः किमित्यर्थः ।

नन्वयं दारकः अपत्यमिति कुतः संशय्यते इत्याह अज्ञादिति । यत् यस्मात् अज्ञात् अज्ञात् सर्वेभ्यो देहानयवेभ्य इत्यर्थः स्रुतो विगलितः, निजः स्वकीयः देहजः शरीर-जातः स्नेहस्य सार उत्कृष्टांश इव, तथा चेतनाधातुरिव चैतन्यपदार्थ एव प्रादुर्भूय नूर्तिमान् सन् आविर्भूय वहिः देहात् वहिर्देशे स्थित इव, तथा सान्द्रेण मिथिर्देह-आनन्देन आमोदेन क्षुभितं आलोडितं यदहृदय तस्य प्रसूवेन-रसेन निर्यासिमिति यावत् सृष्टो निर्मित इव, तथा स्नेषे आलिङ्गने आलिङ्गनसमय इत्यर्थः प्रसूवरसस्य पौषद्रवस्य स्रोतसा प्रवाहेन धारयेत्यर्थः गात्रं मम देहं सिञ्चतीव सुपयतांश्च अयं दारक इति शेषः । पुत्रमन्तरेण ईदृशमभूतपूर्वमानन्दं न कोपि जनयति नवा प्रियगमा भवेत् अथ च स्रोतसाः प्रसवात् पूर्वमेवाभावात् कथं वा तत्सम्भव इति संशय एव जायत इति भावः ।

अत्र प्रथमपादे भावाभिमानिनी गुणोत्प्रेक्षा, अपरेषु तु विषु पादेषु भावाभिमानिनी-वाच्या स्तिस क्रियोत्प्रेक्षा, आमा परस्परनिरपेक्षस्थितेः समृष्टिः ।

अत्र धातुशब्दः पदार्थायै कविना विवक्षितः । अज्ञादज्ञादिति वीणायां शिकारि ।

नन्दाश्रान्ता वृत्तम् ॥ २२ ॥

* स्रुत इव, स्रुत इव, स्रुत इव इति पाठान्तराणि । (१) सुप्तो देहसार इति पाठान्तरं । (२) प्रसूवेनेति विभक्तः पाठः । (३) गात्रस्येव गात्रस्येव इति भिन्नो पाठः ।

लव । तात । ललाटन्तपो घर्मदीधितिः, तदत्र साल-
च्छाये मुहूर्त्तमासनपरिग्रहं करोतु तातः (घ) ६-

राम । यदभिरुचितं वत्साय । (ङ)

सर्वे परिक्रम्योपविगन्ति ।

राम । स्वगत । अहोप्रश्नययोगेऽपि गतिस्थित्यासनादयः ।

साम्राज्यशंसिनो भावाः कुशस्य च लवस्य च ॥२३॥

(घ) लव इति । घर्मा उष्णा दीधितय किरणा यम्य स घर्मदीधिति
स्यै ललाटन्तपतीति ललाटन्तप भानदेशसन्तापजनक नितान्ततापजनक इत्यर्थं,
तत्तस्मात् अनावृतस्थाने अवस्थानेन सर्वेषामेव रविकिरणतापानुभवात्, सालाना छायेति
सालच्छाय तस्मिन् सर्जतरुतले, इत्यर्थं, मुहूर्त्तं कियन्त कालमित्यर्थं आसनपरिग्रह
उपवेशनस्वीकार ।

ललाटन्तप इति “ललाटे तप” इति खण् । सालच्छाय इति, “दिभाषा सेनासुरा-
च्छायाशालानिशाना” मिति पच्चे क्लीबल ।

(ङ) राम इति । वत्साय यदभिरुचितं प्रीतिकरमित्यर्थं, तदेव करोमीति भाव ।
वत्सायेति “रुच्ययाना प्रीयमाण” इति सम्प्रदाने चतुर्थी ।

अहो इति । अहो आयस्ये, प्रश्नयस्य विनयस्य योगे मत्यपि कुशस्य च लवस्य च
उभयोरिवेत्यर्थं गति पादविक्षेप स्थिति दृष्टाप्रमानता, आसन उपवेशन तान्यादि
येषां ते गतिस्थित्यासनादयो भावा शरीरचेष्टा, साम्राज्य भावि सार्वभौमत्व शसन्ति
सूचयन्तीति साम्राज्यशंसिन इति मे मतिर्भवतीत्यर्थं ।

विनयप्रकाशकाले कृत्विसशरीरचेष्टाप्रदर्शनसम्भावना नास्तीति प्रतिपाटनाय
प्रश्नययोगेऽपीत्युक्त ।

“विनय प्रश्नय समा” वित्यमर ।

साम्राज्यप्राप्तिचिह्नसुक्तं सामुद्रके—

“प्रसन्नसूर्तिं समुदारचेता वंशाभिमानं सुखभागविलास ।

अनीतिभौरुंरुसाधुनसः साम्राज्यलक्ष्णौ लभते मनुष्य ।”

J. 1. 1. 1. 1.

वपुरविहितसिद्धा एव लक्ष्मीविलासाः

प्रतिजनकामनीयं कान्तिमत् केतयन्ति ।

अमल्लिनमिव रत्नं रश्मयस्ते मनोज्ञाः

विकसितमिव पद्मं (१) विन्द्वो माकरन्दाः ॥२४॥

भूयिष्ठाञ्च रघुकुलकुमारच्छायात्मनयोः पश्यामि । (च)

“अनर्म्मकठिनो हस्ती पाटावध्वनिकोमनी ।

यस्य पाणितलौ रत्नौ तस्य राज्यं विनिर्दिशेत् । इत्यादि ॥२३॥

वपुरिति । ते प्रसिद्धाः, मनोज्ञाः सुन्दराः, रश्मयः किरणाः, अमलिनं निम्बं स्वभावोज्ज्वलमित्यर्थः रत्नं सण्णमिव, तथा मकरन्दानां पद्मरसानामिमे इति साकरन्दा विन्दवः मधुकुशाः विकसितं प्रस्फुटितं पद्ममिव अविहिता अपि अरुचिना अपि सिद्धाः स्वभावनिष्पन्ना एव नतु कविमा इत्यर्थः प्रतिजनकामनीयं सर्वलोकाशाङ्करं दर्शनमात्रेणैव सर्वेषां प्रीतिकरमित्यर्थः कान्तिमत् शोभान्वितं लावण्यमयमित्यर्थः पदं शरीरं केतयन्ति आययन्ति अनयोरिति शेषः । इदृशगोभाविकासो भाविमगर्भाभाः सूचक एवेति भावः ।

अतोपमादयस्य परस्परनैरपेक्षात् ससृष्टिरलङ्कारः ।

जनो जन इति प्रतिजनं वीक्ष्यार्थे अव्ययोभावः, प्रतिजनेन कामनीयमिति प्रतिजनकामनीयं । केतयन्तीति चौरादिकामन्त्रणार्थककेतधातोः प्रयोगः धानुनामनेकादेशनादाश्रयार्थलाभः ।

नानिनी इत्तं ॥ २४ ॥

(च) भूयिष्ठामिति । अपि चेति चार्थः । अनयोः कृष्णमयोः दृष्टे १२५ भूयिष्ठा प्रभूता रघुकुलकुमारस्य रघुवर्गोत्पन्नवाचकस्य वाया प्रणिमित्तं सादृश्यमिति यावत् ।

“छायासूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनात्प” इत्यमरः ।

(१) विकसितमरविन्दमिति पाठान्तरं ।

कठोरपारावतकण्ठमेचकं *nature*

वपुर्वृषस्कन्धमवन्धुरांसकम् । (१) *the nature of*

प्रसन्नसिंहस्तिमितञ्च वीक्षितं *the nature of*

ध्वनिश्च माङ्गल्यमृदङ्गमासलः ॥ २५ ॥

सूत्र निरूप्य । अये । न केवलमस्मदङ्गसंवादिन्याकृतिः । (क) (२)

ननु कासो रघुकुञ्जमारच्छाया इत्याह कठोरिति । वपु शरीर कठोरस्य साव-
शेषा वृद्धि प्राप्तस्य प्रोढवप्रस इत्यर्थे पारावतस्य गृहकपोतस्य कण्ठो गल इव
मेवक श्यामवर्ण, तथा वृषस्य स्कन्ध इव स्कन्धा यस्मिन् तत् उन्नतस्कन्धमित्यर्थे तथा
अवन्धुरौ अनुन्नतावनतौ समानाविति यावत् असा बाहुमूलद्वय यस्मिन् तत । तथा
अनयो वीक्षितञ्च दृष्टिपातश्च, प्रसन्न क्रावादिना अचुम्ब य. सिंह सिंहस्य दृष्टिरित्यर्थे,
तद्वत् स्तिमित स्थिर, तथा ध्वनि कण्ठस्वरस्य माङ्गल्य शुभसूचक. मृदङ्ग मृदङ्ग-
ध्वनिरित्यर्थे स इव मासन स्थूल. गंधार इत्यर्थे । रघुकुली समुत्पन्ना. कुमारा
खल्वेव प्राया भवन्ति, अनयोरपि तथैव दर्शनात् अपत्यतासंग्रह. पूर्वतोऽपि घनोभूत इति
भावः ।

अत्र चतसृणा समासगतलुक्तीपमाना मियार्नरपेच्छात् समृष्टि चतुर्थपादे एकमकार-
स्यासक्तत्साभ्यात् वृत्तानुप्रासश्च । रुढिप्रयोजनयोरभावेऽपि सिंहमृदङ्गशब्दयोस्तदृष्टि-
वृद्धन्यर्थे लाक्षणिकत्वात् नेत्रार्थत्वदोषद्वय, तच्च “प्रसन्नसिंहचणनिश्चलीचण ध्वनिश्च
माङ्गल्यमृदङ्गनादव” इति पाठेन निरसनीय ।

“वन्धुरमुन्नतानत” मित्यमर. । “मासल । स्थूल. ।” इति शब्दकल्पद्रुम. ।

वशस्थविल हन्त “वदन्ति वशस्थविल जतौ जरौ” इति लक्षणात् ॥ २५ ॥

(क) सूक्ष्ममिति । सूक्ष्म निरूप्य विशेषणावलीक्य इत्यर्थे । अस्मदङ्ग. नदीय-
देहावयवे सह संवदति सम्मोलति सदृशी भवतीत्यङ्गसंवादिनी । अनयोराकृति' न
केवल समाकृतिसदृशीत्यर्थः ।

(१) अवन्धुरांशकमिति पाठान्तर । (२) अस्मत्संवादिनी इति पाठभेदः ।

अपि जनकसुताया स्तच्च तच्चानुरूपं(१)

स्फुटमिह शिशुयुग्मे नैपुणोन्नेयमस्ति ।

ननु पुनरिव तन्मे गोचरीभूतमच्छो-

रभिनवशतपत्रश्रीमदास्यं प्रियायाः ॥ २६ ॥

मुक्ताच्छदन्तच्छविसुन्दरीयं(२) सैवोष्ठमुद्रा स च कर्णपाशः ।

नेत्रे पुनर्यद्यपि रक्तनीले तथापि सौभाग्यगुणः स एव ॥ २७ ॥

किन्तिर्हि इत्याह अपीति । इह शिशुयुग्मे अभिन् कुण्डलवात्मके बालकद्वये नैपुणेन निपुणभावेन उन्नेय विज्ञेय नत्वापातत एव बोध्यमित्यर्थं अक्षुभ्रमुक्ताया सीताया अपि तच्च तच्च मया प्रत्येकीकृत-सर्वमित्यर्थं, अनुरूपं रूपस्य शीघ्रतया सात्-श्रमित्यर्थः स्फुट स्पष्ट मिति वर्तते । यद्वि कश्चिदनयोः आकृति निपुणभावेनावलीकृतं तदा निश्चितमेव सुस्पष्टं सीतासादृश्यं पश्येदिति सरलार्थः । नन्वित्यवधारणः अभिनव नूतन नवविकसितमित्यर्थं, यत् शतपत्र पत्रं तद्विव शीमत् कान्तिम् प्रियाया सीताया स्तदास्यं वदन मे मम अक्षौ चक्षुषोः पुनर्भूयोऽपि गोचरीभूतमित्यर्थं विपरीभूतमित्यर्थं अनयोगाननमवलीक्य सीताया आननं स्मरामीत्यर्थः ।

अत्र समामगतोपमासङ्गीर्णा वाच्या भावाभिमानिनी क्रियात्प्रेक्षाऽलङ्कार, अत्र न स्मरणालङ्कारो व्यञ्जित इत्यलङ्कारिणालङ्कारध्वनि ।

“प्रयावधारणानुज्ञाऽनुनयानन्वगे ननु” । इत्यमरः ।

मालिनी हस्त ॥ २६ ॥

सीताया आकृतिसादृश्य भूयोऽपि प्रतिपादयति मुक्तिरिति । मुक्ता मौक्तिकाभ्यां च अक्षा निर्माला ये दन्ता दण्डा, नेपा छविभि कान्तिभि, सुन्दरी ममोहरा इत्येव नाना शोष्ठमुद्रा रंदनच्छदयोर्मुद्रां मेव सीतासम्बन्धिनेव सीतासदृश्यं यः सः कर्णपाशः प्रशस्तं कर्णद्वयस च स एव सीतासम्पर्ता एव सीताया कर्णद्वयसदृश्य एव । पुनः किन्तु यद्यपि नेत्रे अनयोर्मयनद्वय रक्तनीले प्राननमम-सीतिवत्

(१) आनुरूप्यमिति पाठभेदः । (२) तद्विदन्त्युभय, शविसुन्दरीयं इति पाठभेदः ।

तदेतत् प्राचेतसाध्युषितमरण्यं यत्र किल देवी परित्यक्ता,
इयञ्चानयोराकृतिर्वयोऽनुभावश्च(१) यदपि स्वतःप्रकाशान्यस्त्रा-
णोति, तत्र विमृशामि, अपि खलु तच्चित्तदर्शनप्रासङ्गिकमस्त्रा-

ताराभागे च नीले, सीतायास्तु केवलनीलकुवलयसमाने नयने, तेन कुमारयोर्नयनयो
र्लीहित्याग्ने सीताया न्यनाभ्या सह यदपि वैषम्यमित्यर्थं तथापि सीभाग्यगुण
सौन्दर्यरूपो-गुण स एव सीतासम्बन्धेऽव सीतासदृश एवेत्यर्थ, रक्ताग्ने वैषम्ये
सत्यपि सौन्दर्याग्ने सीतानयनाभ्या सह अनयोर्नयनयो सोसादृश्यमस्योवेत्यर्थ ।
एतेन ततोऽपि अपत्यसगयो दृढीभूत इति भावः ।

अत्र अन्यस्य श्रीष्ठमुद्रादय कथमन्यस्य भवेद्युरिति वस्तुसम्बन्धासम्भवेन सीतायाश्रीष्ठ-
मुद्रादय इव श्रीष्ठमुद्रादय इति सादृश्यबोधनपर्यवसानात् निदर्शनाऽलङ्कार स च प्रथम-
चरणस्यसमाप्तमगतोपमया सङ्कीर्त्यते, प्रथमचरणे केकानुप्रासश्चेति समुदाये समुद्रि ।

“पाश, केशादिपूर्वं स्यात् ततसङ्घे, कर्णपूर्वक ।

सुकर्णे च स्वसामर्थ्यात् मृगपक्षादिवन्धने ।” इति मेदिनी ।

इन्द्रवज्रीपेन्द्रवज्रयोर्मेलनादृपजाति इति ॥ २७ ॥

(ज) इत्य आकृतिसादृश्यरूप स शयकारणमभिधाय कुशलवधोरपत्यतानिश्चये
हेतूनुपन्यस्यति तदेतदिति । यत्र अरण्ये देवी सीता । एतदयतो दृश्यमान तत्
प्राचेतसेन वान्मोक्षिनः अश्रुषित अधिष्ठित अरण्य तपोवन । अतएवात्र अनयो
कुमारयो प्रसव सोतायाः सम्भवत्येवेति भावः । अपिचेति चकारस्यार्थः । आकृति
सीताया मम च शरीरानुरूप शरीरमित्यर्थ, वयं द्वादशवत्सुरपरिमितमिव वयोलक्ष्यते
इत्यर्थ, अनुभाव प्रभाव तेजस्विनेति यावत् । अवाय भाव, मातापितृराकारानुरूप
एवाकार प्रायेणापत्याना जायते इति सीताया मम च आकारसौसादृश्यादिमौ वालकौ
अपत्यतया निर्धारयितुं शक्यौ, तथा सीतापरित्यागात् पर द्वादशवत्सुरा अतीता
अनयोरपि द्वादशवत्सुरपरिमितमिव वयो लक्ष्यते अतएव वयोवैषम्येणापि अपत्यत्वस्य

(१) आकृतिर्वत्सयो. आकृतिर्वपुश्चेति पाठभेदौ ।

अभ्यनुज्ञानमुद्भूतं (१) स्यात्. न ह्यसाम्प्रदायिकान्यस्वाणीति
पूर्वेषामप्यनुशुश्रुम, अयञ्च संप्लवमानमात्मानं सुखातिगयो
हृदयस्य मे विस्त्रम्भयते, भूयिष्ठञ्च मया द्विधा प्रतिपन्नो देव्या
गर्भभार आसीत् । (ज)

अमम्भवता न शङ्कनीया, तथा रघुयज्ञोचितस्वाभाविकप्रभावदर्शनात् भरतादिपुत्र-
रामतावस्थानासम्भवात् तेषां पूर्वपरिचितत्वाच्च बालकावित्तौ समैव पुत्राविति निदर्शो
युज्यत एवेति । ननु तत्र पुत्रत्वे कथमनयोर्जृम्भकान्तलाभ इत्याह यदपीति । "स्यत,
प्रकाशान्यावयोरस्त्राणी" ति लवेन यदप्युक्तमित्यर्थः, तत्र अस्त्रलाभविषयं, प्रिमृशामि विवेचन
करोमि । अपिशब्द सभावनया, खलुशब्दो वाक्यालङ्कारः । तत्पूर्वकत, चितदर्शनं
प्रासङ्गिक प्रथमादे चितदर्शनप्रसङ्गेनोच्यते 'अन्नाभ्यनुज्ञानं' 'सर्वश्रेष्ठानां त्वत्प्रसूति-
स्थास्यन्ती' ति मन वाक्येन सीतापुत्रस्य जृम्भकास्त्रलाभानुमति, उद्भूत उद्भूत,
ननु जृम्भकान्तराणां 'सर्वश्रेष्ठानां त्वत्प्रसूतिमुपस्थास्यन्ती' ति मया यदुक्तं तदनुसारं
अनयो कश्चकान्तलाभाऽभवदिति सभावयामाति सुरलाघं । ननु अन्यथापि अनयो
जृम्भकास्त्रलाभ, कथं न सम्भाव्यत इत्याह नह्येति । सम्प्रदायो गुणपदंशपरम्परा
अस्त्राणि जृम्भकास्त्राणि असाम्प्रदायिकाणि गुणपदंशपरम्परामन्तराणापि स्यन्तीति, तद-
दृशाश्चक्रोशिकेतवितत्रात्मकगुरुश्रद्धलाया उपदेगं विनापि कनचित् प्रातानीत्यर्थः इति
पूर्वेषां प्राचीनानामपि समापि नहि अनुशुश्रुम न खलु श्रुतवत् प्रथमादि प्रथः ।
ततश्च तस्मादुद्भूतनुज्ञानादेषानयाजृम्भकास्त्रलाभ इति मन्तव्यं. ननु च मन पुत्रावपि
द्वौ बालकाविति निदर्शित स्यादिति भावः । अपिचैति वाच्यं । अत्र अन्यमन्याः
हृदयस्य सुखातिगयः अनयोर्दर्शनादिप्रमादितिजनितामन्त्रवाद्युक्त्य मे मन सप्रमाद
इति पुत्री नवति सप्रमादगरे सत्तरत्सतिशये. आज्ञानं यत्क करण विरामय
इति हि मन्त्रेहपदेपु वस्तुषु प्रमाणमन्त्र करणमहत्त्वम् इति व्याजान् इति समेष पुत्रावपि

(१) अपि न खलु तद्विषयदर्शनप्रसङ्गः अन्नाभ्यनुज्ञानमुद्भूतं अन्नाभ्यनुज्ञान-
पाठान्तरं ।

साक्षम् । पुरारुढे स्नेहे परिचयविकासादुपचिते

रहो विस्त्रध्वाया अपि सहजलज्जाजडदृशः ।

मयैवादी ज्ञातः करतलपरामर्शकल्पा

द्विधा गर्भग्रन्थिस्तदनु दिवसैः कैरपि तथा ॥ २८ ॥

रुदित्वा । तत्किमेतौ पृच्छामि केनाप्युपायेन । (अ)

विद्यासयतीत्यर्थः । “भातरावावा यमजा”विति लज्जोक्त युक्ता समर्थयन्नपि तयो पुनत्र निश्चिनोति भूयिष्ठञ्चेति । अपि वेति चार्थः । देव्या सीताया, गर्भभार अतीववृद्धिं प्राप्तत्वात् भारवान् गर्भं भूयिष्ठं प्रचुरं अन्नकवारमित्यर्थः, द्विधा द्विप्रकाराभ्यां भागद्वयेन विभक्त इत्यर्थः, प्रतिपुत्र, ज्ञातः ।

ननु कथं त्वया स गर्भो द्विधा ज्ञात इत्याह पुरेति । पुरा पूर्वं परिणयकाले इत्यर्थः, रुढे उत्पन्ने स्नेहे प्रेमणि परिचयविकासात् असक्तदेकतावस्थानादिजनितपरस्पर-प्रियत्वप्रकारकविशेषज्ञानोद्भवात् उपचिते वृद्धिं प्राप्ते सति रहो निर्जनस्थाने विस्त्रध्वाया इति निभृतस्थानि-प्रियतनैरस्पर्शं न कोऽपि अपरः पश्येदिति-त्रिभस्ताया अपि सहजा स्वाभाविकी या लज्जा तथा जडे दर्शनात्तमे मुद्रितप्राये इत्यर्थः दृशौ चक्षुषी यस्या सा तथाक्ता, तस्या गर्भग्रन्थि गर्भकोषवन्धनं सर्वैव नतु तथा इत्येवशब्दात् करतलस्य य परामर्शं सवाहने तस्य या कला अत्याशं तथा पाणितलस्य ईषत्सवाहनेनेत्यर्थः अधिकसवाहने लज्जाशीला सीता पाणिमुत्सारयतीति प्रतिपादनाय कुलागृह्यप्रयोगः, आर्द्रा सीताया प्राक् द्विधा विभक्त इत्यर्थः ज्ञातः एकहन्तगतफलद्वयवत् एककोपगतं भूणद्वयमनुभूतमित्यर्थः, तदनु तत परं कैरपि दिवसैः कतिपयदिने तथा सीतया च ज्ञात इत्यन्वयः । अतएव इसी कुमारी समैव पुत्राविति निश्चय एव ज्यायानिति भावः ।

अत्र ज्ञात इत्येकया क्रियया, स्या तथेत्युभयो कर्तृत्वेनाभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽ-लङ्कारः ।

दिवसैरिति तृतीयाऽपवर्गे ।

शिखरिणी वृत्त ॥ २८ ॥

(अ) रुदित्विति । पुनर्वेनानुमीयमानयोरपि असाधारणगुणशालिनो, कुश-

लवः । तत्किमेतत् । ~~तत्~~

वाष्पवर्षेण नीतं वो जगन्मङ्गलमाननम् ।

अवश्यायावसित्तस्य पुण्डरीकस्य चारुताम् ॥ २८ ॥

अयि वत्स !

“विना सीतादेव्या किमिव हि न दुःखं रघुपतेः

प्रियानाशे कृत्स्नं किल जगदरण्यं हि भवति । (१)

लवयोः पुत्रवद्भवहारानर्हत्वात् शोकचोभेण रामस्य रोदनं बोद्धव्यं । तत्किमित्येक-
नन्यव प्रश्नार्थे । उपायेन वाक्यच्छ्लेन एतौ जुगुप्सवौ । ननमि वितर्कोऽयम् ।

वाप्येति । जगन्मङ्गलं प्रसादसौम्यतया द्रष्टृणामानन्दजनकमित्यर्थं यो युष्माकं
आनन वटन वाष्पवर्षेण अनुवर्षणेन, अवश्यायिनेहिमेन अवसित्तस्य आर्क्षितस्य
पुण्डरीकस्य श्वेतपद्मस्य चारुता सौन्दर्यं तत् किं नीतं कथं प्रापितं, कथं कृतं
इत्यर्थः ।

अत्र अन्यस्य चारुता कथमन्यत्र नीयत इति वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् पुण्डरीकस्य
चारुतामिवचारुतामिति विश्वप्रतिविश्वभाव बोधयतीति असम्भवस्तुसम्बन्धा निदर्शना
ऽलङ्कारः ।

विरहेण पाण्डुभूत रामाननं श्वेतपद्मवत् सन्दरमिति बोध्यं ।

“अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिन हिमः ।” “पुण्डरीकं सिताम्बीजं मिति
चामरः ।

व इति गुरुत्वाद्बहुवचनं ॥ २८ ॥

विनेति । सीतादेव्या विना जानकीमन्तरं रघुपते रामस्य किमिव किं ननु
न दुःखं न दुःखकारणं अपि तु आश्वासाभावात् सर्वमेव राजैश्वर्यादिकं दुःखकारण-
मित्यर्थः । ननु कथं दुःखकारणमित्याह प्रियेति । प्रियाया वत्समाया मायाया
नाशे अभावे सति कृत्स्नं जगत् सकलं भुवनं अरण्यं गहनरूपं हि निश्चितं भवति
सर्वलोकस्येति शेषः । किलीति लोकषार्त्ताया- एव लोका- वटन्तीत्यर्थः । प्रियमाश्याया

(१) जगदिदमरण्यं हि भवतीति पाठान्तरम् ।

स च स्नेहस्तावानयमपि वियोगो निरवधिः

किमित्येवं पृच्छस्यनधिगतरामायण इव ॥ ३० ॥

EX राम । स्वगतम् । अये । तटस्थित आलापः, कृत/प्रश्नेन, दग्ध-
हृदय । कोऽयमाकस्मिकस्ते स्नेहपरिप्लवो विकारः, (१) एवञ्च
निर्मिन्नहृदयावेगः शिशुजनेनाऽप्यनुकम्पितोऽस्मि, भवतु ताव

अभावे आनन्दकारण वस्तुजात वन्यश्चापदकुलमिव आश्चासाभावात् नितरा दुःखसुतु
पादयतीत्यर्थ । अपिचेति चाथ । तावान् तत्परिमित अतिगाढ स
पूर्वानभूत स्नेह सीता प्रति प्रणय आसीत्, अयमपि इदानीमनुभूयमानश्च वियोगो
विच्छेद निरवधि असौम यायज्जोव स्थायीत्यर्थ । सीताया जीवनकाले तादृशप्रेमा-
लापाट्टिजनित निरतिगय सुखमासात् इदानीन्तु निरवधि विरहजन्य दाहणदुःख
अतएव सुखानुभवानन्तर दुःखानुभवस्य नितान्तदुःखत्वात् एष रोदित्तीतिभाव । अत-
एव अनधिगत अविदित रामायण खनाम्ना प्रसिद्ध वाञ्छीकिरचित महाकाव्य येन
स तथोक्त, रामायणमजानन्निवेत्यथ किमिति कथ, एव "तत्किमेतत्, वाप्य-
वर्षेण नात व" इत्य, पृच्छसि राम जिज्ञाससि । सर्वमेव रामायणेतिहासमवगम्य पुष्कल-
मेव रामस्य गौदनकारण जानतोऽपि तवाय प्रश्नो न सङ्गच्छत इति भाव ।

अत्र द्वितीयचरणसानान्तेन प्रथमचरणगतविशदममर्थनादथान्तरन्यास, किञ्च
द्वितीयचरणे "सुख तत्र कुरङ्गाञ्चि । सरोजमिति नाथथा" इत्यादिवत् समासाभावेऽपि
निरङ्ग केवलरूपक, अनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्गर, तथा चतुर्थचरणे प्रयोजन विनाऽपि
हिण्डप्रयोगात् निरर्थकत्वदोषः, स तु "किमिन्न नहि दुःख रघुपते"रिति व्यत्ययपाठेन
समाधेय, तत्पाठे नञ् समानार्थो नहिण्ड इति बोध्य ।

शिशुरिणी वृत्त ॥ ३० ॥

(ज) राम इति । आलाप कुशलवयोर्निर्दोभाषण तटस्थित उदासीन
सीताया मातृत्वसम्बन्धोत्प्रेरक इत्यर्थ । सीतारामौ खल्लावयोर्मातापितृगणित

(१) आकस्मिकस्ते पारिप्लवो विकार इति पाठभेद ।

दन्तरयामि । प्रकाशम् । वत्सौ ! रामायणमिति श्रूयते
भगवतो वाल्मीकेः सरस्वतीनिष्पन्दः प्रशस्तिरादित्यवंशस्य, तत्र
कीर्तूहलेन यत्किञ्चिच्छ्रोतुमिच्छामि । (ज) (१)

कुशः । स कृत्स्न एव सन्दर्भोऽस्माभिरावृत्तः, स्मृत्युपस्थितौ
तावदिमौ वालचरितस्यान्येऽध्याये श्लोकौ । (२) (ट)

चेदिमौ जानीयाता तदा निःसंख्यकवत् 'सीतादेव्या' इति 'रघुपते'रिति च कथमपि
कुशो न वदेत् किन्तु 'भातर विना पितुः किमिव न दुःखमित्येव वददिति भावः ।
अतएव प्रश्नेन 'सीता किं युवयोर्माता' इत्येव मम जिज्ञासया कृतं अलं ।
अविदितमीतामस्वन्वतया वाञ्छितविषय वक्तुं न शक्नुयात्, सुतरा तादृशो मम
प्रश्नो निरर्थक इति विराम एव श्रेयानिति भावः । इमौ सीताया, सुताविव
प्राप्तावित्याशया, परिचयोपायाभावात् अपूर्णत्वेन मसुत्पन्नसन्तापसन्तप्तत्वात् दग्धेति
हृदयस्य विशेषणं । अकस्मादागत हत्याकस्त्रिकः इटाटुपस्थित विशेषकारणं
विनाऽपि जनित इत्यर्थे, स्नेहेन वात्सल्येन परिप्लव्यञ्जन, विकार, अन्यथाभाव ।
किञ्चेति चार्थः । एव अनेन प्रकारेण अशुवर्षणेनेत्यर्थः, निर्भिन्न प्रकाशितं हृदयस्य
आवेगः शोकेचोभो-यस्य स तयोक्तः । अनुकम्पित, दयापातीकृत । अयमतोवलज्जा-
विषय इति भावः । अन्तरयामि गोपयामि हृदयमवेगमित्यर्थः । रामायणमिति
रामायणत्वेन प्रसिद्धं । सरस्वत्या वाच निषान्द, अवस्य मन चरणमित्यर्थः
एतेन तंदाक्यस्य पीयूषतुल्यत्व व्यज्यते । आदित्यवंशस्य सूर्यवंशस्य प्रशस्ति प्रशंसा
कीर्तिविस्तारहेतुरित्यर्थः, श्रूयते लोकपरम्परयेति शेषः । तत्र तद्विषयः ।

“चञ्चलं तरलं चैव पानिप्लव परिप्लवे” इत्यमरः ।

तटे अलक्षितविषये स्थित इति तटस्थित । अन्तरं अन्तर्हित वारोमीति
अन्तरयामि करोत्यर्थे इन् ।

(ट) कुश इति । कृतज्ञः सम्पूर्णः । सन्दर्भो अन्यः, ग्राह्य अस्मत्पुत्रपातेन
अभ्यस्तः स्मृत्युपस्थितौ स्मरणविषयो जातौ ।

(१) किञ्चित् श्रोतुमिति पाठान्तरं । (२) इौ श्लोकौ इति चापि पाठः ।

राम' । उदीरयतु वत्सः । (ठ)

कुण्ड । प्रकृत्यैव प्रिया सीता रामस्यासीन्महात्मनः ।

प्रियभावः स तु तया स्वगुणैरेव वर्द्धितः ॥ ३१ ॥

तथैव रामः सीतायाः प्राणेश्योऽपि प्रियोऽभवत् ।

हृदयं त्वैव जानाति प्रीतियोगं परस्परम् ॥ ३२ ॥ इति ।

(ठ) राम इति । उदीरयतु उच्चारयतु ।

प्रकृत्यैवेति । सीता वैदेही प्रकृत्या स्वभावेनैव ननु केनचिदागन्तुकेन भाव-
विन्यासादिनेत्येवशब्दार्थं, महात्मन उदारचरितस्य रामस्य प्रिया वल्लभा आसीत् ।
ननु सर्वप्रणयिन उदारचित्तस्य रामस्य सर्व एव प्रिय इति सीताया का प्रशसा इत्याह ।
सतु प्रियभाव प्रीति तया सीतया स्वगुणैरेव निजसत्यसरलताविनयादिभिरेव नतु
रामस्यैदाख्येणैवेवशब्दाश्च वर्द्धित उपचित ॥ ३१ ॥

तथैवेति । राम तथैव सीता यथा रामस्य प्रिया आसीत् तद्वदेव सीताया
प्राणेश्योऽपि जीवनादपि प्रियं प्रियान् अभवत् । तु किन्तु हृदय परस्परस्य चित्तमेव
कर्तृ परस्पर अन्योन्यगत प्रीतियोग प्रणयसम्बन्ध जानाति नतु ताभ्यामन्यजनस्य
हृदयं कर्तृ त प्रीतियोग जानातीत्यर्थः ।

अत्र आर्थी परिसंख्याऽलङ्कारः ।

इदानीन्तनवाञ्छीकिरामायणपुस्तकेषु तु बालकाण्डस्य शेषेऽध्याये ईदृशौ श्लोकी न
दृश्येते, किन्तु निम्ननिवेश्यमानप्रकारौ विद्यन्ते—

“प्रियातु सीता रामस्य द्वारा पिढकृता इति ।

गुणादरूपगुणाच्चापि प्रीतिभूयो विषडंते ॥

तस्याय भर्ता द्विगुण हृदये परिवर्त्तते ।

अन्तर्गतमपि व्यक्त भाष्याति हृदय हृदा ॥”

तन्मन्त्रं, भवभूतिसनानकालवर्तिनि तद्वाचिणात्प्रादेशप्रचलितपुस्तकनिवहे भवभूति-
लिखितप्रकारावेव स्थितौ, इदानीन्तनास्मद्देशीयपुस्तकेषु तु अनप्यथाभावं गताविति ॥३२॥

रामः । कष्टप्रतिदारुणो हृदयमर्म्भोपघातः (१) हा देवि !
 एवं किल तदासीत् । अहो ! निरन्वय (२) विपर्यास-
 विरसवृत्तयोः विप्रलम्भपर्यवसायिनस्तापयन्ति संसार-
 वृत्तान्ताः । (३)

कृतावानानन्दो निरतिशयविस्त्रम्भवहुलः

कृतेऽन्योन्यं यत्नाः, क्व च नु गहनाः कौतुकरसाः ।

(३) राम इति । हृदयमर्म्भेण वचसोऽन्तर्त्तानि सन्धिवन् उपघात
 आघातः शोक प्रहार इति यावत् । ईदृशयथावज्ञावन्वज्जकश्लोकग्रवणेन हृदये शोकस्य
 अतिनिष्ठुर, प्रहार इवानुभूयत इत्यर्थः । तदा तस्मिन् सीतामथोगकाले, एव
 वाञ्छीक्निवर्णितप्रकार, प्रीतियोग इत्यर्थः आसीत् । किल सम्भावनाया । निर्न
 विद्यते अन्वय' कारण' यस्य स निरन्वयः ऐहिकहेतु' विना उत्पन्न इत्यर्थं यो विपर्यास
 अवस्थापरिवर्त्तन' तेन विरसा निष्ठुरा वृत्तिर्भावो येषां तं तथोक्ताः, विप्रलम्भे विच्छेदं
 पश्येवस्यन्ति परिणमन्तीति विप्रलम्भपर्यवसायिनः अवसाने वियोगे परिणता इत्यर्थः,
 संसारवृत्तान्ता, जगता घटनाः । सीतया सम्भेलनकाले मुखस्य परा काष्ठामनुभवन्नहं
 इदानीं यथा तद्विच्छेदेन दुःखस्यापि परा काष्ठामनुभवामि जगतां प्रायेण सर्वैरेव
 तथेति भावः ।

क्विति । निर्न विद्यते अतिशयो यस्मात् तेन निरतिशयेन विस्त्रम्भेण परस्परस्य
 परस्परप्रियत्वप्रकारकविश्वासेन बहुलः गाढ इत्यर्थः, तावान् ततपरिमित, अतिगरीशान्
 इत्यर्थः, आनन्दः सीतया सह प्रेमालापादिजन्यं सुखं क्व कुत्र गतमिति श्रेष । अन्यानां
 परस्पर प्रति ते पूर्वानुभूता यत्नाः परस्परयोः सुखवृद्धये परस्परयोः श्रेष्ठाः क्व कुत्र
 गता इति श्रेष । तथा गहना, निविडा, कौतुकरसा, परस्परन्म्यालापादिजनितान-
 नन्दाश्च क्व नु गताः, सुखे वा सुखानुभवे च दुःखे वा दुःखानुभवे च हृदययोः आशयो

सुखे वा दुःखे वा क्व नु खलु तद्वैक्यं हृदययो

स्तयाप्येष प्राणः स्फुरति, न तु पापो विरमति ॥ ३३ ॥

भोः । कष्टम् । (ढ)

प्रियागुणसहस्राणां मेकोन्मीलनपेशलः ।

य एव दुःस्मरः काल स्तमेव स्मारिता वयम् ॥ ३४ ॥

संनमो तत् पूर्वस्थित ऐक्य एकरूपत्व क्व न गत, परस्परयो सुखे परस्परयो सुखित्व परस्परयो दुःखे परस्परयो दुःखित्वञ्च कुत्रे दागो गतमित्यर्थ । ईदृशनिरतिशय-सखान्वनुभूय अधुना तदनुरूपपदारुणदुःखानुभवेन जीवन भारभूतमिव जातमिति सत्यम् इति भाव । तथापि एष सद्वीर्य पाप पापजनितदारुणदुःखानुभवी प्राण हृत्स्मारुत स्फुरति स्पन्दते श्वासप्रश्वासात्मिकां निर्गमप्रवेगक्रिया करोतीत्यर्थ, तु किन्तु न विरमति श्वासप्रश्वासाकरणात् न विद्याम्यति देहमपहाय न गच्छतीत्यर्थ । इदानीं सर्व्वथैव मरणमेव मे श्रेय इति भाव ।

अत्र सुदारुणदुःखरूपे प्राणस्फुरणविरामस्य पुष्कलकारणे सतापि तदभावात् विशेषोक्तिरलङ्कार ।

“प्राणो हृन्मारुते वीले काच्यजीवेऽनिले वले” इति मेदिनी ।

“अनुप्राणशब्दाभ्या वहवचनात्ताभ्या पञ्च प्राणादय इत्यन्ते न पुनरेकैकाभिधाने वहवचने, अतएव प्राणोऽपान इत्याहुः, हृदि प्राणो गुटेऽपान इत्यादि च दृश्यन्ते” इत्य-सरटीकाया भरत ।

“निघ्नन् प्रिय प्राणमिवाभिमान”मिति किरानेऽपि ।

शिखरिणी वृत्त ॥ ३३ ॥

(ढ) भोरिति । आत्मसम्बोधने भो शब्द ।

किन्तु कष्टमित्याह प्रियेति । प्रियाया सीताया गुणाना रूप-विनय-तारुण्य-पातिव्रातगादीना सहस्राणि तेषां, एक ‘सुख्यं’-सम्पूर्णमित्यर्थ यदुन्मीलनं प्रकाश-स्मृतुपस्थितिरिति यावत् तत्र पेशल दत्त समर्थ इति यावत् सीताया रूपविनयाद्य-सख्यगुणाना सम्पूर्णभावेन स्मृतिकारक इत्यर्थं य एव काल प्रेमालापादिसम्भोगसमय

तदा किञ्चित् किञ्चित् कृतपदमहोभिः कतिप्रयै—

स्तदोषद्विस्तारि स्तनयुगल (१) मासीन्सृगदृशः ।

वयः स्नेहाकृतव्यतिकारघनो यत्र मदनः

प्रगल्भव्यापारः स्फुरति हृदि सुग्धश्च वपुषि ॥ ३५ ॥

दुःस्मर अर्चुनशक्य यस्य स्मरणमतीवदृ खकरमित्यर्थं वयं तस्मैव कालं स्मारिता तत कालस्य स्मृतिं प्रापिता. अनेन कुमारिणेति-श्लेषः. एतदेव कष्टमिति भावः ।

“चारौ दक्षे च पेशल” इत्यमरः ॥ ३४ ॥

तत्कालस्य दुःस्मरत्वं प्रतिपादयति तद्वेति । तदा तस्मिन् समये किञ्चित् किञ्चित् अल्प मल्पं यथास्यात्तथा कृतपदं लब्धस्थान आविर्भूतं सृगदृशं हरिणवच्चञ्चल- लोचनायाः सीतायाः तत् स्मृतिपथाद्दृष्ट स्तनयुगल कतिप्रयैरहोभिः कियद्गिरिव दिने- ईषद्विस्तारि अल्पविलृतं नतु अतिपोवरतया परस्परसष्टममित्यर्थं आसीत् अभवत् । अत्र यस्मिन् काले वयसो यौवनस्य, जहस्य अनुरागस्य, आकृतस्य-सम्भोगाभिप्रायस्य च व्यतिकारेण सम्मेलनेन घनो निविड, दुर्दृश इत्यर्थः. मदनो मन्मथः हृदि मनसि प्रगल्भीविशालः व्यापारः क्रिया यस्य स प्रगल्भव्यापारः, उद्दामाडम्बरः सन् इत्यथ स्फुरति प्रकाशने, वपुषि शरीरे च सुग्धः लज्जया सर्वदावहिर्यापारासम्भवात् सूदः प्रतिहत क्रियः सन् इत्यर्थः. स्फुरति जनानामिते शेषे सम्मथप्रभाषो हृदये सर्वदैव यथा यूना जायते, लज्जावशात् शरीरिकालिङ्गनादौ सर्वदा तथा प्रकाशितुं नार्हति, किन्तु यौवनोदयात् मन्मथभावावेशाच्च देहे किमपि सुन्दरं लावण्यमुत्पद्यत इति भावः ।

अत्र एकस्य मदनस्य हृदयदेहयोर्गोचरत्वात् पर्यायनामाऽलङ्कारः । तथा यच्छब्द- संवलितवाक्यस्य परत्र पाठात् वाक्यगतो विवेकाधिभर्गदोषः, स च परार्थस्य प्राक्पाठेन समाधेयः ।

“आकृतं स्यादभिप्राय” इति हेमः । “सुग्ध सुन्दरसूदयो”रिति विश्वः ।

शिखरिणी वृत्तं ॥ ३५ ॥

(१) स्तनमुकुलमिति पाठान्तरं ।

कृष्ण । अयञ्च मन्दाकिनीचित्रकूटवनविहारे सीतादेवी-
मुद्दिश्य रघुपते स्लोकः । (ण)

त्वदर्थमिव विव्यस्तः शिलापटो (१) यमग्रतः ।

यस्यायमभितः पुष्पैः प्रवृष्ट इव केसरः ॥ ३६ ॥

राम । सलज्जास्मितन्नैहकरण । अतिनामाय' मुग्धः शिशुजनी-

(ण) कुश इति । अयं मया उच्यमान । प्रकृत्य"व प्रिया सीता इत्याद्यक्त
समुच्चयार्थे अकार । मन्दाकिनो चित्रकूटाचनममोपवाहिनो काचन नदी, तथाव
रघुवशे "मन्दाकिनो भाति नगोपकण्ठे सुक्तावनो कण्ठगनेव भूमे ।" चित्रकूट-
कश्चन पर्यन्तं तत्रार्चनेषु विहारे क्रोडाकानि । सीतादेवीमुद्दिश्य विद्यमानस्य'त्य-
ध्याहारात् एककचुकलहानि ।

त्वदर्थमिति । अयं अयवर्त्तो, शिलापटु विगाल' प्रसन्नरघुण्ड, त्वदर्थमिव तव
शयनार्थमिवैत्यर्थ, अग्रतः पुरीभागे विव्यस्त केनचित् स्थापित । यस्य शिलापटुस्य
अभित उभयो पार्श्वयो अत्र केसर' "वज्रलतरु पुष्पैः प्रवृष्ट इव वर्षतीव । अतस्तु-
मते दानो शयितुमुहंसीति भाव' ।

अत्र प्रयत्ना गुणोत्प्रेक्षा द्वितीयाव क्रियोत्प्रेक्षा, उभयो' सापेक्षत्वात् सङ्गर' ।
सुखस्वैरविहारस्थानमिदमिति तदर्थमुदास्यतामिति व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनि' ।

"अथ केसर । वज्रल" इत्यमर' ।

यद्येति "तसोभ्रमभिपत्तिर्ष्वै" रित्प्रनेन द्वितीयाप्राप्तावपि आर्पत्वात् सम्बन्ध-
विवक्षया षष्ठी । प्रवृष्ट इत्यकर्म्मकत्वविवक्षया कर्त्तरिक्तः, पुष्पैरिति कारणे तृतीया ।

इदानीन्तनैतद्देशीयगामाथणे अस्य त्रीकस्यार्दर्शनात् भवभूतिसमकालीने दाक्षिणात्य-
पुस्तकनिवहे त्वासीदित्यत्रापि मन्तव्य' ॥ ३६ ॥

(त) राम इति । कुशेन सम्भोगशङ्कारस्य प्रकाशनात् लज्जा, तस्य नितान्त-
मुग्धतादर्शनात् क्वित ईषत् ह्यस्य, पुत्रत्वधीघात् स्नेहो वात्सल्य, सीतायाः स्मरणात्
करण' शोक तै सह वर्त्तमानमिति तयोक्त' । अयं शिशुजन. कुश' अतिनाम

(१) शिलापाद इति पाठान्तर ।

विशेषतस्त्वरख्यचरः । हा देवि । स्मरमि वा तस्य प्रदेशस्य

तत्समयविस्त्रम्भातिशयप्रसङ्गसाक्षिणः ? । कष्टं भोः कष्टम् (त)

अमाम्बुगिशिरीभवत्प्रसृतमन्दमन्दाकिनी-

मरुत्तरलितालकाकुलललाटचन्द्रद्युति ।

अतीव सुगन्धः मूढः सम्भोगवृत्तान्तानभिज्ञइत्यर्थः । स्वतः प्राचीनमत्र समाप्तिके सम्भोग-
शृङ्गारद्योतकस्य त्वदर्थमिवेत्यादिश्लोकमत्र असङ्कोचनेवामिधानादितिभावः । अरख्यचरो
वनवासी । सुतरा गान्ध्यालकसीव सार्थसज्जालोचनयापि गृहस्थयुवतियुवकानां
वृत्तान्ताभिज्ञत्वमस्य न सम्भाव्यते, अत एव सर्वथैव सम्भोगादिलोकवृत्तान्तानभिज्ञोऽय
कुमार इति भावः । तस्मिन् समये विहारकाले विस्त्रम्भातिशयेन विश्वासवाङ्मूल्येन
अधुना निर्जनोऽयप्रदेशः नवा केनचित् सत्वरनवागन्तव्यं सुतरा नि सङ्कोचविहारस्थान-
मिदमिति विश्वासातिरेकेणेत्यर्थः यः प्रसङ्गं विहारप्राप्तिः तस्य साक्षो द्रष्टा तस्य,
प्रदेशस्य मन्दाकिनीचितकूटवनभूभागस्य ।

अस्य प्रवेशस्येति “स्मृत्यर्थकर्मणो” ति पष्ठौ ।

यमेति । यमोरतिखेदं तेनोत्पादितं यदम्बु घर्मजलं तेन गिशिरीभवत्
शीतलतां भ्रजमानं मुखविशेषमेतत् । तथा प्रसृता, प्रवहन्त मन्दा अल्पाग्राः ये
मन्दाकिनीमरुतः मन्दाकिनीनद्या वायवः तै तरलिता चञ्चलीकृता इतस्ततो विक्षिप्ता
इति यावत् ये अलका यू र्णकुन्तलाः खलितकेशा इत्यर्थः तैः आकुला व्याप्ता आहतैत्यर्थं
ललाटरूपस्य चन्द्रस्य द्युतिः शोभा यस्मिन् तत् तथोक्तं । तथानकुलुमेन कलङ्कितौ
चिह्नितौ इत्यकुलुमकलङ्कितौ तथापि उज्वलौ शोभमानौ कुट्टनसम्पर्काभावेपि
स्वतएव रक्ताभी इत्यर्थः कपोली गण्डौ यस्मिन् तत् तथोक्तं । तथा निर्न विद्यन्ते
आभरणानि अलङ्कारा यथी स्तां निराभरणौ तथापि सुन्दरौ यौ अवनपागी प्रगल्भकर्ण-
युगलं ताभ्या सौम्यं सुन्दरं मुखं तव वदनं उत्प्रेक्षते सङ्कल्पवगात् चक्षुषो समीप-
मानौय आलोक्यत इवेत्यर्थः यथेति शेषः । सङ्कल्पवगादुत्प्रेक्षते ननु साक्षात् द्रष्टुं
शक्यते इत्येव दारुणं कष्टमिति भावः ।

अकुङ्कुमकलङ्कितोज्ज्वलकपोलमुत्प्रेक्ष्यते

निराभरणसुन्दरश्रवणपाशसौम्यं (१) सुखम् ॥ ३७ ॥

सम्भित इव स्थित्वा सकरुण । अहो नु खलु भोः । । (थ)

चिरं ध्यात्वा ध्यात्वा निहित इव निर्माय पुरतः

प्रवासेऽप्याश्वामं न खलु न करोति प्रियजनः ।

अत्र प्रकृतस्य तादृगम्भरणस्य दर्शनात्मना सम्भावनाकरणात् भावाभिमानिनी क्रियोत्प्रेक्षा, सा च इवादिवाचकाभावात् प्रतीयमाणा, ललाटचन्द्रेति निरङ्ग केवल रूपक, कुङ्कुमसम्पर्करूपहेतु विनापि कपोलयोरुज्ज्वलत्व तथा आभरणरूपकारणाभावेऽपि कर्णयो सौन्दर्यमिति विभावना चालङ्कार, इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सुन्दर । केकानुप्रासहत्तानुप्रासयो सृष्टिश्चानुसन्ध्या । सीताया कपोलयुगलमीदृश स्वभावलोहित यत् तत्र कुङ्कुमरागो न शोभा जनयति अपितु टुष्टचिह्नमेव करोतीति कलङ्कशब्दो षमूनी वस्तुध्वनि ।

‘ कलङ्कोऽङ्गापश्चादयो’ इत्यमरः । “पाश केशादिपूर्वं स्यात् तत्सर्वे कर्णपूर्वक । सुकर्णे च स्वसामर्थ्यात् सृगपच्चादिवन्धने” ॥ इति मेदिनी ।

तरला कृता इति तरलिता करोत्यर्थे नन्तात् कर्मणि क्त । प्रशस्ते श्रवणे इति श्रवणपाशौ “प्रशसावचने” इत्यादिना समास ।

पृथ्वी वृत्तम् ॥ ३७ ॥

(थ) सम्भित इति । सम्भित शोकेन जडीकृत । अहो नु खलु भोरित्येकमन्वय महाविषादसूचक । तथा च कालापा पठन्ति ।

“इयन्त इति सख्यानं निपाताना न विद्यते ।

प्रयोजनवशादेते निपात्यन्ते पदे पदे ॥”

चिरमिति । चिर दीर्घकाल ध्यात्वा ध्यात्वा वार वार चिन्तयित्वा निर्माय कल्पनया विरचय्य, पुरत अग्रत, निहित स्थापित इव प्रियजन प्रणयी लोक प्रवासे

(१) श्रवणपाशसुग्धमिति पाठान्तरः ।

जगज्जीर्णरिण्यं भवति हि विकल्पव्युपरमे (१)

ककूलानां राशौ तदनु हृदयं पच्यत इव ॥ ३८ ॥

निपथे । वशिष्ठो वाल्मीकिर्दशरथमहिष्योऽयं जनकः

सहैवारुन्धत्या शिशुकलहस्राकारं सभयाः ।

विदेशेऽपि विच्छेदकालेऽपोत्यर्थं आश्वास विधीयकातरस्य परिसान्त्वन न करोति इति न खलु, अपितु करोत्येवेत्यर्थः । विकल्पस्य तादृशकल्पनाशक्तेः व्युपरमे -कुतश्चित् कारणात् निवृत्तौ सति जगतभुवनं जीर्णरिण्यं पुरातनतया विरलशुष्कपादपप्राय काननं हि भवति तादृशवनरूपमेव जायते इत्यर्थः, तादृशकल्पनाया अभावेन कल्पनीयतादृश-भूर्त्तरेष्यभावादिति भावः, तदनु तदनन्तरं हृदयं ककूलानां राशौ तुषानलानां निवहे पच्यत इव तदीयशोकेन कथयत इव । तीव्रवह्निना दाहे सहसैव दाह्यस्य विज्व सात् विगद्य यातनाऽनुभवो न जायते, मृदुवह्निना दाहे तु सहसा विध्व साभावात् क्रानिकदाहेन गरीयसी यातना अनुभूयते इति तददृशपि तादृशावस्थाया स्याज्जातशोकेनेव भोक्षे न भवति किन्तु बहुक्षयं यावत् मनस्तापो जायत इत्येतन्प्रतिपादयार्थं सान्त्वनती वक्रिषु इतरनुक्त्वा ककूलानां राशौवितुक्तं ।

अत्र भावाभिमानि वाच्यं क्रियोत्प्रेक्षाद्वयं, जगज्जीर्णरिण्यमिति सनासाभावेऽपि निरङ्ग केवलरूपकञ्च, एतेषां मियोनेरपेक्षयात् ससृष्टिः । अरण्यपटान्वितस्य अवधारणाद-कहिंशब्दस्य भवतीत्यनन्तरपाठात् अस्थानस्यपदतादोष, स च 'जगज्जीर्णरिण्यं खलु भवति सङ्कल्पविरतौ' इति पाठेन समाधेयं ।

“ककूलं शङ्खुभिः कीर्णैश्चभूना तु तुषानलैः” इत्यमरः ।

ननु प्रियजन आश्वासं करोतीत्यनेनैव निर्वाहे नञ् इयोपादानात् “विन्देभ्य वितते व्योम्नि विधुं सुञ्च रूपं प्रिये” इत्यादिन्द्रपुष्टार्थत्वदोष इति चेन्न 'समाञ्चनात् निषेधनिवर्तने नञ् इय'मिति वामनाभिधानात् तेन च अवधारणाधप्रतिपादनात् ।

शिखरिणौ वृत्तं ॥ ७८ ॥

वशिष्ठ इति । शिष्योः चन्द्रकेतुनवयोः कलहं समरं आकारं प्रोक्तपरम्वर्या

(१) कलववृत्तपरमे, कलैतऽप्युपरते इति विभिन्नी पाठौ ।

जराग्रस्तौ गर्त्रौ रथं खलु विदूराश्रमतया

चिरिणागच्छन्ति त्वरितमनसोऽपि श्रमजडाः (१) ॥३६

राम । कथं भगवन्तावरुन्धतीवशिष्टौ, श्रम्या जनकश्चात्रैव,
कष्टं, कथं खल्वेते द्रष्टव्याः । सकरुण विलोक्य । अहह । तात

श्रुत्वा वशिष्ठ वाचीकि दशरथस्य सहिष्य कौशल्याप्रभृतय, श्रयानन्तर जनकं
श्रुत्वा वशिष्ठभाष्येया महेव सभया परमसहं हृपावस्य पूर्वदृष्टस्य लक्षस्य चन्द्रकेतीश
युद्धेन गुरुतरासङ्गलसम्भयात भीतिमन्त सन्त विदूरे श्रतोवविप्लवदेशे श्रायसो वेषा ते
विदूराश्रमा तेषा भाव भा, तथा, तेषा पर्च श्रायमाणसतीव दृग्वर्तिन्वादित्यथ श्रमेण
विपुलपथागमनखेटेन जडा नितान्तग्रान्ततया गमनासमथप्राया, श्रतएव त्वरितानि
श्रीश्रगमनाय त्वरान्वितानि मनासि वेषां ते तथोक्ता अपि जराग्रस्तौ वाईकविशिष्टे
जराजीर्णैरित्यथ गावै रययवैरुपलक्षिता चिरण कान्विरुग्म्येन आगच्छन्ति सनराङ्गन
सायान्ति । युद्धनिवारणार्थमिति भाव । उदासो नाना केषाश्चिन्मुनीना चन्द्रकेतु-
नवयो युईसन्नलोक्य तथोरनिष्टाण्डया नितरासुद्धिग्राना समाश्रासनात् कस्यचिन्मुने-
रुक्तिरियमिति सन्त्य ।

भविष्यदनिष्टत्वपुकारक ज्ञान भय तच्च गुणपट्टाश्र, तेनाव तादृशभवेन सह
वशिष्टाटोना मस्वन्हात् तुल्यप्रागिताऽलङ्कार, चिरिणागमन प्रति जराग्रस्तावयवत्व श्रम-
जडत्वञ्च हेतुरिति पट्टाश्रहेतुक कान्यग्निङ्गञ्च, इत्यनयो परस्परनिरपेक्षत्वात् ससृष्टि
प्रयोजनाभावेऽपि नियमाथकस्य एवगच्छस्य प्रयोगात् अनियमे नियमाख्यदोष “महेते
ऽरुन्धत्या” इति पाठे तत् समाधान ।

द्वितीयाथशब्दो विदूरेत्यादिवाचकहेत्वन्तरारम्भे, खलुशब्दो वाक्यालङ्कारि ।

शिखरिणी वृत्त ॥ ३६ ॥

(८) राम इति । सम्भवनाप्रा प्रथम, कथं शब्द । अत्रैव वाचीकितपीवन
एव उपस्थिता श्रासन् इति शेष, नतु पूर्वस्थाने स्थिता इत्येवशब्दाथः । कथं केन

(१) त्वरितगतयो विश्वथजटा इति पाठान्तर ।

जनकोऽप्यत्रैवायातीति (१) वज्रैव ताडितोऽस्मि (२) मन्द-
भाग्यः । (८)

सम्बन्धस्य हृणोयताप्रमुदितैर्जुष्टे वशिष्ठादिभि-
र्दृष्ट्वाऽपत्यविवाहमङ्गलमहे (३) तत्तातयोः सङ्गतम् ।

प्रकारेण द्रष्टव्या मयेति शेषः । अकारणसीतानिर्वासनेन नितान्तापराद्धोऽहं सुख-
मेभ्यो दर्शयितुं लज्जितोऽस्मीति भावः । अहहिति विषाटे । न केवलं वशिष्ठादिः
तातजनकोऽपीशब्दार्थः, अत्रैव समरप्राङ्गन एव नतु आयुर्मे स्थित इत्येवशब्दार्थः,
वज्रैव ताडितोऽस्मि वज्रताडित इव दारुणपीडासनभवासीतीत्यर्थः । अत्र असम्भव-
इत्सम्बन्धा निदर्शनाऽलङ्कारः । सीताया अभवे तज्जनकस्य यथा गरीयान् शोको
मा प्रति कोपस्य न तथा वशिष्ठादीना, सुतया जनकसाक्षात्कार एव मम यथा
महोद्देगपीडयोः कारणं न तथा वशिष्ठादीनामिति भावः ।

जनकदर्शनेन स्वकीयशोकस्य तीव्रत्वमाह सम्बन्धेति । सम्बन्धस्य विवाहेन
रक्षणं जनकानाञ्च परस्परसम्पर्कस्य स्पृहणीयतया प्राघत्वेन वाञ्छनीयतया
हेतुना प्रमुदितैः सन्तुष्टैः वशिष्ठादिभिः सुनिभिर्जुष्टे सेविते उपस्थित्या परि-
पूरिते इत्यर्थः अपत्याना पुत्रकन्याना यत् विवाहमङ्गलं विवाहरूपं शुभं कर्म तस्य
मत्ते तज्जनिते उत्सवे तातयो, तातस्य पितुर्दशरथस्य तातस्य अश्रुत्वेन पितृस्थानीयस्य
जनकस्य च तत् महानन्दपूर्णं सङ्गतं सम्मेलनं दृष्ट्वा इदानीं ईदृशं एव विधिं महा-
वेशसे-निर्वासनेन सीताया हत्यारूपे वृणंसकर्मणि वृत्ते जाने सङ्घटिते मति ईदृशं दारुण-
शोकेन नितान्तकातरं पितृमखं तातस्य दशरथस्य मित-जनकं पश्यन् अवलोकयन् यत्
किं कथं सहस्रधा सहस्रखण्डप्रकारेण न दीर्यं न विदीर्णं भवामि । अथवा रामेन

(१) तातजनकस्तु देवादत्रैवायात इति पाठभेदः ।

(२) क्वचित् एवशब्दो नास्ति । (३) जुष्टं वशिष्ठादिभिर्दृष्ट्वाऽपत्यविवाह-

मङ्गलमहे इति कापि पाठः ।

पश्यन्नीदृशमीदृशे पितृसखं वृत्ते महावैशसे

दीर्थ्ये किं न सहस्रधाऽहमथवा रामेण किं दुष्करम् ॥४०॥

नेपथ्ये । कष्टं भोः । कष्टम् । (ध) (१)

अनुभावमात्रसमवस्थितश्रियं (२)

सहस्रं व वीक्ष्य रघुनाथमीदृशम् ।

किं कार्यं दुष्करं कर्तुमशक्यमस्ति अपितु किमपि नेत्यर्थः । य खलु सर्वथा निरपराधा महासती सीता निर्वासयितुमर्हति स्म, स राम कर्तुं न शक्नोति, यात ईदृशं निष्ठुरं कार्यं जगत्या नाम्नायैव, सुतरामधुना जनकसाक्षात्कारो रामस्य सुकर एवेति भावः ।

अत्र रामस्य सर्वकार्यकरणयोग्यतारूपकारणेन दारुणशोकसह्यताकरणरूपकार्यस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः, स च अर्थापत्त्या सङ्गीर्णः ।

“मह उद्धव उत्सव्” इत्यमरः ।

दीर्थ्य इति कर्मकर्त्तरि प्रयोगः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ॥ ४० ॥

(ध) नेपथ्य इति । कष्टमित्यादिकमपि पथिमध्यवर्तिनं कस्यचिन्मुनेरस्ति ।

किं कष्टमित्याह अनुभावेति । मातर कौशल्यादयः अनुभावमात्रेण केवलेन प्रभावेण केवलेन स्वाभाविकशारीरिकतेजोविशेषेणेत्यर्थः देहपौनल्यव्यावर्तनाथ मातृपदसमवस्थिता विद्यमाना श्री कान्तिर्यस्य त तथोक्तं, ईदृशं महाशोककृशशरीरं रघुनाथ राम सहसा अतर्कितभावेन वीक्ष्य अवलोक्य विधुरा शोककातरा सत्यं प्रथमं पूर्वं प्रमूढस्य मूर्च्छितस्य जनकस्य प्रबोधनात् सञ्जालाभात् परमित्यर्थः प्रमोहः

प्रथमप्रसूढजनकप्रवोधनात्

विधुराः प्रमोहमुपयान्ति मातरः ॥ ४१ ॥

रामः । हा तात ! हा मातरः ! हा जनक ! । (न)

जनकानां रघूणाञ्च यत् कृत्स्नं गोत्रमङ्गलम् ।

तस्मिन्नकरुणे पापे वृथा वः करुणा मयि ॥ ४२ ॥

सूच्यां उपयान्ति प्राप्तुवन्ति । जनक प्रथमं दूरतो रामसवलोक्य परिचित्य च सूच्छित् परञ्च केशित् प्रवोधितः, ईदृशसमये कौशल्यादयोऽपि तथाविधं तं दृष्ट्वा सुहृन्नीत्यर्थः । दीर्घकालानन्तर रामावलोकनेन शोकसागरोद्देलनादिते भावः ।

अत्र अनुभावभावसमवस्थितप्रियमिति भङ्गा शोकातुरत्वस्य प्रतीयमानत्वान् पथ्याथोक्तमलङ्कारः ।

मञ्जुभाषिणी वृत्तं ॥ ४१ ॥

(न) राम इति । तातेति श्वशुरत्वेन पितृस्थानीयस्य जनकराज्ये, सम्बोधनं । एकान्ताकुलतया पितृशोकस्याप्युदयात् जनकेति दृश्यस्य सम्बोधनं ।

जनकानामिति । जनकानां जनकवशीयानां रघूणां रघुवशीयानाञ्च कृत्स्नं सकलं यत् गोत्रयोरुभयवंशयोर्मङ्गलं दृश्यमानोन्नतिरुदकुललेकनिदानं सीतायां खलु जातायां जनकानां महानभ्युदय आसीत्, सम्पन्ने च सीतागमयोः परिदये रघुकुलस्यापि कापि ससुन्नतिरभवदिति च रामावणे दृष्टव्यं । तस्मिन् काव्याण्येकनिदाने सीतारूपे वस्तुनि अकरुणे निर्दये नितान्तनिहुरतया सीतायां निर्वासनेन हत्याकारिणां त्यर्थः, अतएव पापे हहत्पापशालिनि मयि वो युष्माकं करुणा दया दयया अभिसम्पातादिनां शाक्तिविधानाभाव इत्यर्थः, वृथा निष्फलं कृपया रक्षिनेन मया तद्दुःखनिवारणं सम्भवात् युष्माकं मयि करुणाकरणमनर्थकमेवेत्यर्थः । मन तत्पापस्य योग्यशान्तिविधानमेव युष्माकमुचितमिति भावः ।

अत्र पापं प्रति अकरुणत्वं हेतुरिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

अपतितभार्यादिपरिव्यागि पातित्यजनकहहत्पापनाह प्राथम्यविधिके जीवने ।

यावत् सम्भावयामि (१) । इत्युत्तिष्ठति । (प)

कुशलवीः इत इतस्तातः । (फ)

सकरुण परिक्रम्य निष्क्रान्ता. सर्वे ।

—:०:—

इति कुमारप्रत्यभिज्ञानो नाम षष्ठोऽङ्कः । (व)

“पतिताऽत्याग्यपतितव्यागिनश्च पतिता” इति ॥ ४२ ॥

(प) यावदिति । वाक्यालङ्कारे यावच्छब्द । सम्भावयामि स्वयं गत्वा अभ्यर्थयामि, अथवा आश्रयासयामि, मातृप्रभृतीनिति शेषः ।

(फ) कुशेति । तात. पितृस्थानोयो भवान् राम इत्यर्थः, इत इत अनेन अनेन पथेत्यर्थे आगच्छतु इति शेषः । इत इति तृतीयान्तात् तसुप्रत्ययः ।

(व) इतीति । कुमारयोः कुशलवयोः प्रत्याभिज्ञान स्वकीयपुत्रत्वेन परिज्ञान यत्र स । नाम कुमारप्रत्यभिज्ञाननाम्ना प्रसिद्ध, षष्ठोऽङ्क समाप्त इति शेषः ।

इति श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशविरचितायामुत्तररामचरितटीकाया

सर्वायवोधिनीसमाख्याया षष्ठोऽङ्कविवरण समाप्तम् ॥ ० ॥

सप्तमोऽङ्कः ।

—:०:—

ततः प्रविशति लक्ष्मणः ।

लक्ष्मणः । भो भोः ! अद्य खलु (१) भगवता वाल्मीकिना
सब्रह्मचरपौरजानपदाः प्रजाः सहास्राभिराहूय कृत्स्न एव
सदेवासुरतिर्य्यगुरगनायकनिकायो जङ्गमः स्थावरश्च भूतग्रामः
स्वप्रभावेण सन्निधापितः ; आदिष्टश्चाहमार्थ्येण, वत्स ! लक्ष्मण !
भगवता वाल्मीकिना स्वकृतिमप्सरोभिः प्रयुज्यमानां द्रष्टु

(क) लक्ष्मण इति । भो भोरिति सहचराणां सम्वाधनम् । ब्रह्मि ब्राह्मणैः
चरैः चतुर्यैः, गोवृषन्यायात्, अन्यमानवजातिभ्यो ब्रह्मचरयोः प्राधान्यजापनाद्य
पृथगुपादानं पौरैः पुरवासिभिः जानपदैः प्रदेशवासिभिश्च सह वर्तमाना इति तथोक्ता,
प्रजाः जनान्, अस्माभि राजा राजपरिवारवर्गैश्च सह, आहूय आमन्त्र्य, कृतस एव
समय एव, देवाश्च असुराश्च तिरश्चा पशुपतिना उरगाणां सर्पाणाञ्च नायका, यथाय न
तथोक्ताः, तेषां निकायेन समूहेन सह वर्तमान इति स तथोक्तः, जङ्गमो गतिशीलः
कौटादिः, स्थावरः स्थितिशालः पर्वताद्यधिष्ठातृदेवतादित्य भूतग्रामः प्राणिममल-
उक्तदेवासुराद्यात्मक इत्यर्थः, स्वप्रभावेण स्वकृत्यतपोसाहाय्येन सन्निधापित उप-
स्थापितः । जगतः सर्वेषां सर्वविधप्राणिनामेकैव सत्त्वावेगस्य असम्भवात् न इति
दाशङ्कनीया उग्रतपसः सर्ववैवाचित्तनाशप्रभावदर्शनादिति भावः । अपि वेति चार्थः ।
आर्थ्येण माननीयेन रामचन्द्रेणेत्यर्थः । स्वकृतिं आत्मना विरचितं किमपि दृश-

(१) अद्य खल्विति पाठः कापि नास्ति ।

मुपनिमन्विताः स्मः, तद्गङ्गातीरमातोद्गस्थानमुपगम्य (१) क्रियता समाजसन्निवेश इति । कृतञ्च मर्त्तर्गामर्त्तर्गस्य भूतग्रामस्य समुचितस्थानेषु समुपवेशनं (२) मया । अयन्तु (क)

काव्यमित्यर्थं अप्सरोभि उर्वशीप्रभृतिदेववागङ्गनाभि प्रयुज्यमाना अभिनीयमाना द्रष्टु उपनिमन्विता आहृता वयमित्यर्थ । तत्तस्मात् बहुकोटिप्राणिनामवस्थाने महा विपुलायतनस्थानम्यावश्यकत्वादित्यर्थं, आतोद्यस्थान वीणादिवाद्यस्थान रङ्गभूमि मित्यर्थं उपगम्य गत्वा समाजसन्निवेश सभास्थापन सर्वेषा यथायोग्यस्थानोपवेशन मित्यर्थं क्रियता, इति इत्यन्तेन आदिष्ट इत्यन्वय । मयापि तवौदासीन्य न कृत- मित्याह कृतञ्चेति । आदेशसमुच्चयं चकार । समुचितस्थानेषु सर्वथा योग्यासनेषु, मर्त्तर्गो मरणधम्ना मनुष्यादि अमर्त्तर्गो मरणहीनो देवगण तस्य मर्त्तर्गामर्त्तर्गस्य विनश्यताविनश्यतात्मकस्येत्यर्थं भूतग्रामस्य प्राणिसमूहस्य समुपवेशन आसनयाहण । तेन मत्सहचरा भवन्तोऽप्युपविशन्त्विति भाव ।

“ब्रह्म तच्चतुर्षोवेदं न द्वयो पु सि वेधसि । ऋत्विग्योगभिदोविप्रे” इति मेदिनी ।

“नाप्रको नतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपौ”ति वैजयन्ती ।

“स घानेऽपि गामो भूनेन्द्रियशब्दविषयकरणाना”मिति हलायुध ।

“निकायस्तु पुमान् लक्ष्मी सधन्मिप्राणिसहृत्तौ । समुच्चये सहताना निलये परमात्मनी”ति मेदिनी । “तत वीणादिक वाद्यमानद्व सुरजादिक । वशादिकन्तु सुविर कास्यतालादिक घन । चतुर्विधमिद वाद्य वादिवातोद्यनामक”मित्यमर ।

स्वकृतिमिति “भावविहित कृतप्रतायो द्रव्यवत् प्रकाशत” इति न्यायात् स्वर्चित- दृश्यकाव्य । कर्मणि क्तिप्रत्ययोवा ।

तपस फलमाह तिथितत्त्वदृष्ट वचन —

“तपोभि प्राप्यतेऽभीष्ट नासाध्य हि तपस्यत ।

दुर्भगत्व इथा लोको वहते सति साधने ॥”

(१) तद्गागीरथीतीरमनोज्ञस्थानमुपगम्य इति पाठान्तर ।

(२) समुचितस्थानेषु समुपवेशनं, समुचितस्थानसन्निवेश इति पाठभेदो ।

राज्याश्रमनिवासेऽपि प्राप्तकष्टमुनिव्रतः ।

वाल्मीकिगौरवादार्थ्य इत एवाभिवर्त्तते ॥ १ ॥

तत प्रविशति राम ।

राम । वत्स लक्ष्मण ! अपि स्थिता रङ्गप्रोक्षकाः । (ख)

लक्ष्म । अथ किम् । (ग)

राम । इमौ पुनर्वत्सौ कुशलवौ; चन्द्रकेतुसदृशीं स्थान-
प्रतिपत्तिं लक्षयितव्यौ । (घ)

लक्ष्म । प्रभुस्नेहप्रत्ययात्तथैव कृतम् । इदन्वास्तोर्यं
राजासनं, उपविशत्वार्थ्यः । (ङ)

राज्येति । राज्यं राजत्वमेव आश्रम, राजत्वकरणान्मनीभूतवृहदृष्टहस्याश्रम
इत्यर्थः तन्निन् निवासेऽपि श्रवणानेऽपि सति प्राप्तं स्वीकृतं—कष्टं दृष्टकरं मुनिव्रत
ब्रह्मचर्यादिको मुनिनियमो येन स तथोक्तः, आहारविहारादिविधिमोगसाधनसामयो-
सत्त्वेऽपि ततो निवृत्त इत्यर्थः । आर्यो राम वाल्मीके गौरवात् गौरवप्रसूतभक्तिवशादित्यर्थः,
इतएव श्रवेव स्थाने न तु रङ्गदर्शनेन मनःस्फूर्तिविधानार्थमिति भाव ।

अत्र नियतिवशेन समाधानात् विरोधाभासोऽलङ्कार ॥ १ ॥

(ख) राम इति । अपि प्रज्ञे । राज्येऽस्मिन्निति रङ्गः अभिनयध्यानं
तस्य प्रोक्षकाः दर्शकाः अभिनयदर्शनोत्सुका इत्यर्थे स्थिता, यथास्थाने उपविष्टा
किमित्यर्थः ।

(ग) लक्ष्मेति । अथ किसित्येक स्वीकारार्थमन्ययमित्यसङ्गतं ।

“अथ किम् । स्वीकार” इति शब्दकल्पद्रुमः ।

(घ) राम इति । अप्रयत्ने पुनःशब्दः । चन्द्रकेतो सदृशी तुत्या ता स्थान
प्रतिपत्ति उपवेशनस्थानलाभं लक्षयितव्यो याङ्गणीर्थी । वादृशसने चन्द्रकेतुसदृशे,
तादृश एव राजकुमारयोग्यासने कुशलवावप्युवेशयित्यर्थः ।

(ङ) लक्ष्मेति । प्रभोरधीश्वरस्य भवत, सेहप्रत्ययात् कुशलवौ प्रति यातुमन्

राम उपविशति । सर्वे चोपविशन्ति । (च)

लक्ष्म । प्रस्तूयतां भोः ! । (छ)

प्रविश्य सूत्रधारः । भो भोः ! भगवान् भूतार्थवादी प्राचेतसः सज्जसस्थावरं जगदाज्ञापयति, यदिदमस्माभिर्गर्षेण चक्षुषा समुद्दीक्ष्य पावनं करुणाङ्गुतरसञ्च (१) किञ्चिदुपनिवद्धं, तत्र कार्यगौरवा (२) द्वधातव्यमिति । (ज)

मस्तीति विश्वासात् तथैव चन्द्रकेतुसदृशस्थानमेव कृत कुशलवयोरुपवेशनेत्यर्थं कल्पित । तु किन्तु इदमग्रतो दृश्यमान राजासन राजोचित उच्च बहुमूल्यश्चासनमित्यर्थः । आस्तीर्णं विस्तीर्णं कल्पितमित्यर्थं । आर्य्यो भवान् उपविशतु तत्रासन इति शेषः ।

(च) राम इति । राज्ञ प्राक् प्रजानामुपवेशनस्यान्यायत्वात् रामोपवेशना-
नन्तरं सर्वे चोपविशन्तीतुक्ताः । सर्वे सभ्याः ।

(छ) लक्ष्मिति । भोरिति नटानां सम्बोधनम् । प्रस्तवता आरभ्यता विज्ञापित-
नाटकाभिनय इति शेषः । पुस्तकान्तरे रामोक्तिरियम् ।

(ज) गर्माङ्गमवतारयति प्रविश्येति । भोभोरिति उपस्थितसामाजिकानां
सम्बोधनम् । भूतं सत्यं अर्थं वदितुं शीलमस्येति भूताथवादी सदा यथार्थवादी प्राचेतसो
वाचीकिं सज्जसस्थावरं सचराचरम् । आज्ञापयति आदिशति महर्षीणां सर्वमाननीयतया
सर्वेष्वेव आदेशसम्भवादिति भावः । आर्षेण ऋषियोग्येन त्रिकालदर्शिना ज्ञानमय-
नेत्यर्थं, समुद्दीक्ष्य यथायथतया विज्ञाय, पावनं पवित्रं, करुणं शोकोद्दीपकं अङ्गुतो
विस्मयकरञ्च रसो यत्र तत्, किञ्चिदृश्यकाव्यं उपनिवद्धं रचितम् । तत्र दृश्यकाव्ये
तदभिनय इत्यर्थः, कार्यगौरवात् अभिनेययस्तुनीं गुरुत्वेन अनवज्ञेयत्वात् श्रवधातव्य
मन रुयोगं कर्त्तव्यं सर्वैर्भवहिरिति शेषः । इति इत्यन्त आज्ञापयतीत्यन्वयः ।

“युक्ते आदाहते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिष्वित्य”मरः ।

(१) पावनकरुणाङ्गुतरसमिति पाठान्तरम् ।

(२) काव्यगौरवादिति पाठभेदः ।

रामः । एतदुक्तं भवति । साक्षात्कृतधर्माणो महर्षयः,
तेषाममृतसाराणि भगवतां परोरजांसि प्रज्ञानानि न क्वचिद्ग्राह-
न्मुन्त इत्यनभिगङ्गनीयानीति । (भ)

नेपथ्ये । हा अज्जउत्त ! हा कुमार लक्खण ! एआइणीं
मन्दभाइणीं असरणं अरखे आससप्पसववेअणं हदासं सावदा
मं अहिलसन्ति, साहं दाणिं मन्दभाइणो भाइरहीए अत्ताणं
निकिखवेमि । (१) (ज)

(ज) । हा आर्यपुत्र लक्षण । एकाकिनीं मन्दभागिनीमशरणा अरम्भे
आसन्नप्रसववेदना हताशा श्वापदा मामभिलषन्ति, साहमिदानीं मन्दभागिनीभागोरथा
सात्मानं निक्षिपामि ।

(भ) राम इति । एतत् “यदिदमस्माभि” रित्याट्टिवान्नीकिवचनस्य तातपर्यं
मित्यर्थः उक्तं विवृतं भवति मयेति शेषः । अस्य वाञ्छीकिराट्टेणस्य तातपर्यमत्र
विवरणोमीति सरत्कार्यः । किन्तत् विवरणमित्याह साक्षादिति । साक्षात्कृतधर्माण
प्रत्यक्षीकृतधर्मसूक्तयः । अमृत मुक्तिरेव सार स्थिराण उतकृतभागो वेदा तानि,
निर्वाणपर्यवसितानीत्यर्थः । रजसो रजोगुणात् पराणीति परोरजामि केवलमनुसृतयानी-
त्यर्थः । प्रज्ञानानि प्रकृतत्वज्ञानानि क्वचित् भूते भविष्यति वर्तमाने वा कार्मि, इह
व्यवधाने वा ट्टेण न व्याहन्यन्ते व्याहतानि रुद्धानि भवन्ति, सर्ववैव यद्यायद्य यम्
उपस्थापयन्तीत्यर्थः, इति हेतोः । अनभिगङ्गनीयानि यदाग्रथभावेन वसुपस्यापकृते
सम्पदितव्यानि । अतो वाञ्छीकिना यदुपनिबद्ध तस्य सत्यत्वे न केनापि सश्रितत्वमि-
भावः ।

परोरजासीति राजदत्तादित्वात् परनिपातः, “अपक्वराद्यर्थे”ति सुट् ।

“ज्ञानान्मुक्ति”रिति सांग्रह्यसूत्र ।

(ज) नेपथ्य इति । न विद्यते शरणं रक्षिता यस्यास्ता अशरणा । आश्रय
प्रसववेदना उपस्थितप्रसवव्यथा, हताशा जीवनागरक्षिता मा, श्वापदा आश्रयः

(१) सिद्धिविम्बमिति पाठान्तरं ।

लक्ष्मि । आत्मगत । कष्टं वतानप्रदेव किमपि । (ट)

एव । विष्णुभरात्मजा देवी राज्ञा त्यक्ता महावने ।

प्राप्तप्रसवमात्मानं गङ्गादेव्यां विमुञ्चति ॥ २ ॥

इति निष्क्रान्त । (ठ)

हि स्रजन्त्र, अभिलषन्ति खादितुमिच्छन्ति । भागीरथ्या गङ्गाजले, आत्मान देह निक्षिपामि विमुञ्चामि । जीवनरक्षायामुपायाभावात् हिंस्रजन्तुकर्तृकमक्षणापेक्षया गङ्गाया आश्रयं श्रेयानिति भाव । रामचन्द्रादेशात् अरण्ये परित्यज्य लक्ष्मणे प्रस्थिते सति सीताया उक्तिरिय ।

“आत्मा यतोऽष्टितुर्बुद्धि स्वभावो वृक्ष वर्ष्म चै”त्यमर ।

(ट) लक्ष्मि ति । वनेति खेदसूचकमन्वय । अन्यदेव चिन्तितविषयात् भिन्नमेव, किमपि अनिर्वचनीय इदमभिनेतुमारभ्यते इति शेष । कोऽपि प्राचीनो विष्णयकविषयोऽभिनेतव्य इति पूर्वमस्माभिश्चिन्तित इति भाव । लक्ष्मणनामकस्य अन्यस्यापि सम्बोधनसम्भवात् नेपथ्यात् कस्योक्तिरियमिति निर्णयाभावात् कस्य विषयस्य भिनयो भविष्यतीति इदानीमपि रामलक्ष्मणादयो निर्णेतु न शक्नुत इति प्रत्येतव्य ।

विश्वति । राज्ञा रामेण महावने गहनारण्ये त्यक्ता विश्वभरात्मजा पृथिवीकन्या देवी सीता प्राप्तप्रसव उपस्थितगर्भमोचनकाल आत्मान देह गङ्गादेव्या गङ्गाजले विमुञ्चति निक्षिपति । अत एव नेपथ्यात् हा अञ्जउत्तेत्यादि सीताया उक्तिरिति भाव ।

गङ्गादेव्यामित्यनेन नेय सीताया आत्महत्या अपि तु आत्मरक्षार्थमेव गङ्गाया शरणापन्नता इति ध्वन्यते, तेनात्र शब्दशक्तिमूली वस्तुञ्चि ॥ २ ॥

(ठ) इतीति । निष्क्रान्त सूत्रधार इति शेष । एतदन्ता गर्भाङ्कस्य प्रस्तावना ।

स्वधारेण वाञ्छोक्तिप्रणोतप्रबन्धस्य विश्वसनोयत्वप्रयोगे प्रयुज्यमाने नेपथ्यात् सीताविलापमाकर्ण्य तस्या गङ्गायामात्मनिर्घेपरूपप्रयोगान्तरस्य प्रयुक्तत्वात् तेन च पृथ्वीगङ्गासीताना प्रवेशादियमपि प्रस्तावना प्रयोगातिशयरूपा । प्रवर्त्तकंरूपेति केचित् । वस्तुतस्तु ईदृशलक्ष्मणापनार्थं लक्ष्मणान्तरकरणमुचितमासीदालङ्कारिकायाम् ।

राम । देवि ! क्षणमपेक्षस्व । (ङ) (१)

लक्ष्म । आर्य्य ! नाटकमिदं नाटकमिदम् । (ढ) (२)

राम । हा देवि ! दण्डकारणप्रवासप्रियसखि । एष ते
रामाह्वैवदुर्विपाकः । (ण)

लक्ष्म । आर्य्य ! दृश्यतां तावत् प्रवन्वार्थः । (त) (३)

राम । एष सज्जोऽस्मि वज्रमयः । (थ)

ततः प्रविशतुत्सङ्गितेकैकदारकाभ्या पृथ्वीगङ्गाभ्यामवलम्बिता सीता । (द)

(ङ) राम इति । अपेक्षस्व विलम्बस्व । अहमपि तवानुवर्त्तो भवामीति वाकाशेष । इदानीन्तु विश्वम्भरित्यादिना सूत्रधारिण सीताया निर्देशात् रामस्वाय विलाप इति बोध्यं ।

(ढ) लक्ष्मीति । नाटकमिदं अभिनय खल्लेष इत्यर्थः । नतु वस्तुत एव सीता गङ्गायामात्मानं विमुञ्चतीति तदर्थविलापो नोचित इति भावः । अवधारणे द्विरुक्तिः ।

(ण) राम इति । एष गङ्गायामात्मनिर्घ्नः । दैवदुर्विपाकः भाग्यस्य अशुभं फलम् । महारण्ये साहाय्याय सहचरीभूताया एव तवाद्य दुर्विपाको मयैव विहित इति सत्तो जगत्या कोऽपि कृतघ्नो नाम्नीति भावः ।

(त) लक्ष्मीति । प्रवन्वार्थः दृश्यतां वाच्यविषय इति यावत् । मन्वे, परतः शुभमेव भविष्यतीति भावः ।

(थ) राम इति । वज्रमय वज्रवतकठिनहृदय कथमन्यथा विदीर्णहृदयो न भवामीति भावः । सज्जः अभिनयदर्शनार्थं दत्तावधानः ।

(द) तत इति । उत्सङ्गितः श्लोके कृत एकैकी दारको वालकी याम्या

(१) हा देवि । हा देवि । लक्ष्मण । अवेक्षस्व इति पाठभेदः ।

(२) क्वचित् द्विरुक्तिः नास्ति ।

१-६/१ २३१

राम । वत्स लक्ष्मण ! असुविज्ञं तमनिवन्धनं तम इव
अविशामि, धारय माम् । (ध)

गङ्गा (१) । समाश्रंसिहि कल्याणि । दिष्ट्या वै देहि । वईसे ।

अन्तर्जलं प्रसूतासि रघुवंशधरौ सुतौ ॥ ३ ॥

सीता । समाश्रय । दिष्टिञ्चा दारणं प्रसूदक्षि, हा अज्जउत्त ।।

इति मूर्च्छति । (न)

(न) दिष्ट्या दारकां प्रसूतासि, हा आश्रयपुत्र ।।

ताभ्या । अयन्त्वित्ता धृता । उत्सङ्ग उत्सङ्गसम्बन्ध क्रौडे समारोप इत्यथ
जातोऽस्येति उत्सङ्गित तारकादित्यादित्त् ।

(ध) राम इति । असुविज्ञात अज्ञातपुत्र, अनिवन्धन अहेतुज अतकित-
मुपस्थितमित्यथ तमोऽन्धकार । मोह आगत इत्यथ । सीताभिनयदर्शनेन शतघा-
णकोदलनादिति भाव ।

सनेति । हे कल्याणि । मङ्गलभूते, वैदेहि । सीते, समाश्रंसिहि आश्रय-
भाव वईसे भाग्येन पुत्रसम्पन्नासि, रघुवंशधरौ रघुकुलरचकां सुतौ पुत्रद्वय अन्तर्जल
जलमये प्रसूतासि उत्पत्तितवतौ ।

अव आश्रय प्रति पुत्रप्रसवो हेतुगति वाक्यायहेतुक काव्यूलिङ्गमलङ्कार ।

जलस्थान्त इति अन्तर्जलमित्यव्ययीभाव । प्रसूतेति आदिकर्मविवक्षया कर्त्तरि क्त ॥३

(न) सीतेति । पुत्रप्रसवमाकर्ण्य सीताया चेतसि एवमभूत् गर्भोत्पत्ति-
त्वात् महानन्दित आश्रयपुत्र श्रेयस्य सन्निहितो भवेत् तदा तस्य कियानानन्दो भवेत्
तस्य रामधरणेन शोकसागरोदेलनात् आश्रयपुत्रेति सम्बोधन मूर्च्छाचेतिवोच्य

(२) देव्यौ इति कापि पाठ ।

लक्ष्म । पादयो निर्णय । आर्य्य ! आर्य्य ! दिष्ट्या वर्द्धामहे,
कल्याणप्ररोहो रघुवंशः । विलोक्य । हा ! हा ! कथं क्षुभि
तवाष्पोत्पीडनिर्भरः प्रसुग्ध एवार्य्यः । इति वीजयति । (प)

पृथ्वी । वत्से । समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

सीता । आश्वस्य । भअवदि ! का तुमं इअंअ । (फ)

पृथ्वी । इयन्ते श्वशुरकुलदेवता भागीरथो । (व)

सीता । भअवदि । णमोदे णमोदे । (भ)

भागी । चारित्रोपचितां कल्याणसम्पदमधिगच्छ । (म)

लक्ष्म । अनुगृहीताः स्मः । (य)

(फ) भगवति । का लमियञ्च ।

(म) भगवति । नमस्ते नमस्ते ।

(प) लक्ष्मेति । आर्य्य आर्य्येति हर्ष द्विरुक्ति । कल्याण, मङ्गलकर प्ररोह,
अद्भुत करीरय्य यस्य मः, रघुवंश' रघुकुल' वेणुदण्डश्च । अत्र श्लिष्टपरम्परित रूप-
कमलङ्कारः । विलोक्य राममिति शेषः । क्षुभित उद्बलितो यो दाष्पोत्पीड अश्वराशि
तेन निर्भरः परिपूर्णः, प्रसुग्ध एव सूच्छित एव । स्वयोगव्यवस्थापने एवशब्द ।
पूर्वमभिनयदर्शनाय एकाग्रचित्तो लक्ष्मणो रामस्य सोहं नावगत, परञ्च तमवगम्य
लक्ष्मणस्य हा हेत्याद्युक्तिरिति बोध्यं ।

वीजयति व्यजनेन वायुं सञ्चालयति । वीजधातुश्चुरादिरदन्त ।

(व) पृथ्वीति । श्वशुरकुलदेवता सगरवशोपास्या उपासनया सगरवशं प्रत्यनु-
ग्रहकारिणीत्यर्थः ।

(म) भागीति । चारित्र्येण पातित्रात्यरूपेण सदाचारिण उपचिता वर्द्धिता
कल्याणसम्पद सर्वविधमङ्गलसम्पत्तिं अधिगच्छ लभस्व ।

चरितमेव चारित्रं प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण् ।

(य) लक्ष्मेति । अनुगृहीताः दयापावीकृताः । गाङ्गकृताशी फलखाव-
श्यम्भावित्वात् सीताकल्याणामृतकल्याणयोश्चाभिन्नत्वादिति भावः ।

भागी । इयन्तु ते जननी वसुन्धरा । (र) (१)

सीता । हा अम्ब । ईदिसी अहं तुए दिष्टा । (ल)

पृथ्वी । एहि वत्से ! एहि पुत्ति । इति सीतामालिङ्ग मूर्च्छति । (व)
लक्ष्म । सहर्षम् । दिष्ट्या पृथ्वीभागीरथीभ्यामभ्युपपन्नार्थ्या । (श) (२)

राम । अवलोक्य । करुणतरं खल्वेतद्वर्त्तते । (ष)

भागी । विश्वम्भराऽपि नाम व्यथत इति जितमपत्यस्त्रेहेन,
यद्वा सर्वसाधारणो ह्येष मोहग्रन्थिरन्तश्चरश्चेतनावतामनुप-
प्लवः संसारतन्तुः । वत्से वैदेहि । देवि भूतधात्रि । समाश्व-
सिहि समाश्वसिहि । (स)

(ल) हा अम्ब । ईदृशी अहं त्वया दृष्टा ।

(र) भागीति । तुशब्दो भागीरथीभेदप्रतिपादनार्थं । “तु स्याङ्गदेवधारणे” इत्यमर ।

(ल) सीतेति । ईदृशी चरित्रदोषापवादेन निर्वासितेत्यर्थः । चरित्राप-
वादेन परिभूताया जनन्यादिदर्शनं अतीवलज्जाविषादकरमिति भावः ।

(व) पृथ्वीति । वत्से पुत्रीति द्विविधसम्बोधनं स्नेहातिशयकृतं । सीता-
दुःखेन तादृशदुःखितत्वात् मूर्च्छति बोध्यः ।

(श) लक्ष्मेति । अभ्युपपन्ना प्राप्ता आर्या सीता । अशरणस्य शरणप्राप्ति-
रतीवसुखावेति भावः ।

(ष) राम इति । अवलोक्य पृथ्वीभागीरथीभ्यां सीताप्राप्तिमिति शेषः । एतत्
पृथ्वीगङ्गाभ्यां सीताया आश्रयदानं करुणतरं समातीवशीकोद्दीपकमित्यर्थः । सर्वान्श्रयस्य
समाजो नम भाव्याया अपरेणाश्रयदानादिति भावः ।

(स) भागीति । विश्वं सर्वं विभर्त्तीति विश्वम्भरा साऽपि विश्वधारणव्यापारेण
सर्वलेशसहापीत्यर्थं व्यथते आत्मजाया सीताया दुःखेन दुःखमनुभवति, इति हेतोः,
अपत्यस्त्रेहेन सन्तानवात्सल्येन जितं सर्वोत्कर्षेण वृत्तं । सर्वसहाया अपि

(१) क्वचित् तुशब्दो नास्ति । (२) पृथ्वीगङ्गाभ्यामिति पाठान्तरः ।

पृथिवी । देवि ! सीतां प्रसूय कथमाश्वसिमि । (ह)

एकश्चिरं राक्षसमध्यवासः

१. समुद्रो द्वितीयश्च सुदुःश्रवोऽस्याः । (१)

भागी । को नाम पाकाभिमुखस्य जन्तु- (२)

हाराणि देवस्य पिधातुमीष्टे ॥ ४ ॥

पृथिव्याः सुतायाः सीताया दुःखेन दुःखानुभवदर्शनात् अपत्यक्षे ह एव सर्वान्तःकरण-
वृत्तिभ्यः श्रेयानिति प्रतीयत इति सरत्कार्यः । उक्तमर्थं समर्थयति यद्वेति । हि तथाहि,
एष अपत्यक्षेह रूपो मोहयन्त्रिः ममतावन्धनं सर्वसाधारणः सर्वेषा देवासुरादिप्राणिना
समानः अविशेषेण वर्त्तमान इति यावत् चेतनावता प्राणिना, अन्तश्चरः मनोवर्त्ती,
अनुपप्लवः दुष्कृदः संसारस्य तन्तु. योजकसूत्रं । एतदभावे मावादीना वालापत्यादि-
रचणाभावेन क्षणेनैव सर्वं नश्यतीति भाव । भूतधावि प्राणिना धारणकर्त्रि ।

अत्रापत्यक्षे ह तन्तुत्वारोपस्य प्रकृतापत्यक्षेहप्राधान्योपयोगितया परिणामालङ्कार ।

(ह) पृथिवीति । प्रसूय उत्पाद्य । सीतादुःखेनैव सर्वदा दुःखानुभवात्
कदापि ममाश्वासो नास्त्रि वेति भावः ।

सीताया दुःखं विवरीतुमाह एक इति । अस्याः सीताया, एकस्तावत् चिरं
वहुकालं व्याप्य राक्षसाना मध्ये रावणेनापहरणानन्तरं लङ्कायामशोकवने इत्यर्थं,
वासः अस्थानं वासजनितं भीषणदुःखमित्यर्थं, अङ्गैः शेषाङ्गैः अलीकरामलक्षण-
निधनवार्त्ताश्रवणादिजनितमन्तापैः सह वर्त्तमान इति साङ्ग परिसमाप्त इत्यर्थः, द्वितीयो
रामकर्त्तृकः परित्यागश्च सुदुःश्रवः चरितदोषापवादेन विहित्वात् कुत्सया साधुजनेन
श्रोतुमप्यशक्य । इदन्तु पूर्वस्मादपि धीरतर दुःखमिति भावः ।

नाम सम्भावनाया । को जन्तु प्राणी पाकाभिमुखस्य परिणामोन्मत्तस्य फलीत-
पादनप्रवृत्तस्य इत्यर्थः देवस्य नियतेः हाराणि प्रसरणमार्गान् पिधातु आच्छादयितुं
अवरोद्धमिति यावत् ईष्टे प्रभवति शक्नोति अपितु कोऽपि नेति तात्पर्यं । सीताया
ईष्टशी दुःखपरस्परान् नियतिविहितेति न तदर्थमनुतापः करणीय इति भाव ।

(१) त्यागो द्वितीयश्च सुदुःसहोऽस्या इति पाठान्तर । (२) जन्तोरिति पाठभेद ।

पृथिवी । भासीरथि ! सदृशमुक्तम् । युक्तमितद्वा रामभद्रस्य (क)

न प्रमाणीकृतः पाणिर्वाल्मे वलिनपीडितः ।

नाहं न जनको नाग्निर्नानुवृत्तिर्न सन्ततिः ॥ ५ ॥

अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः, स च अर्थापत्त्या सह्यीर्यने । फलोत्पादनप्रवृत्ते पूर्वमवगतस्य दुर्दैवस्य स्वप्नारयनादिना शान्तिरपि विधातुं शक्यते फलोत्पादनप्रवृत्तस्य तु कथमपि नेति प्रतिपादनार्थं पाकाभिमुखस्येति तुराक्तं । पिघातुमिति “धाञ् नञ्चयोरपे रूपसर्गस्मादे”रिति अपिशब्दस्य अकारलोपः ।

इन्द्रवज्रावृत्त ॥ ४ ॥

(क) पृथिवीति । सदृशं योग्यमुक्तं त्वयेति शेषः । दैवस्य बलवत्तया सीताया इयं दुर्गतिरिति स्वीकरोमीति भावः । एवार्थे वाग्वद्, “वास्वाहिकलोपमयोरेवार्थे च समुच्चये” इति विश्वप्रकाशदर्शनात् । रामभद्रस्य एतत् अकारणं सीताया निर्वासनं युक्तं मुचितमेवाभूत् विपरौतलक्षणयाऽन्वयापि यथा “उपकृतं बहु तव किमुच्यते” इति साहित्यदर्पणे । उपकृतं अपकृतं मिति तवार्थः ।

सीतानिर्वासनस्यायुक्तत्वं प्रतिपादयति नेति । वाल्मे शैशवे नवयौवने इति तात्पर्यं वालिनं गिर्यना नवयुवकेनेत्यर्थं रामेण पीडितं गृहीतं पाणिं न प्रमाणीकृतं नापेक्षितं । यथाशान्त्रं परिणीताया सञ्चरिवाद्या भार्याया परित्यागो लोकशास्त्रगर्हितत्वात् नितान्तमनुचित इति भावः । अहं पृथिवी न प्रमाणीकृता न विद्यास्यत्वेन स्वीकृता । गणिकान्मजाया इव पृथिवीसुताया कथं चरितदोषं स्यात् इत्यमविचार्यैव परित्यागात् सा प्रत्यपि अविद्यासो निहित इति भावः । जनको राजर्षिरपि न प्रमाणीकृतं विशुद्धत्वेन स्वीकृतं, विशुद्धस्य पितुः कन्या न खलु चरितदोषमर्हति चरितदोषस्य आकरदृष्टान्ताऽनुसारित्वादित्यगणयित्वा निर्वासनात् जनकोऽप्यवमानित इति तदपि महानुचितमिति भावः । अग्निरपि न प्रमाणीकृतं न सत्यवादित्वेन अङ्गीकृतं, लङ्काया मग्निपरीक्षाकाले भगवानग्निदेव सीता परमसञ्चरितेति सर्वसमचमभिहितवान् किन्तु तच्चरितदोषैर्गैव निर्वासनात् अग्नेरपि मिथ्यावादित्वं सूचितमिति तदपि सद्दयुक्तं मिति भावः । अनुवृत्तिः । विवाहसमयात् प्रभृति आनुगत्यमपि न प्रमाणीकृता

सीता । हा अज्जउत्तं सुमराविदह्नि । (ख)

पृथिवी । आः कस्तवार्यपुत्रः ? । (ग)

सीता । सलज्जासम् । जहा वा अम्वा भणादि । (घ)

रामः । अम्ब ! पृथ्वि ! ईदृशोऽस्मि । (ङ)

(ख) हा आर्यपुत्र स्मारितास्मि ।

(घ) यथा वा अम्वा भणाति ।

निर्दीपतायाः कारणत्वेन न स्वीकृता । दुश्चरित्रा ईदृशमानुगत्यं कर्तुं कथमपि नार्हतीत्यविचार्यैव कृतं निर्वासनमीकान्तमसङ्गतमिति भावः । सन्ततिरपि न प्रमाणीकृता अपत्यमपि नापेक्षितं । गर्भवत्या निर्वासिताया मरणावश्यभावेन तत् सन्ताननाशावश्यभावात् वंशलोपकारणं निर्वासनं स्वयमेव कृतमित्यतो जगत्या किमनुचितमस्तीति भावः ।

अत्र एकया प्रमाणीकृतक्रियया पाण्यादीनामनेकेषा कर्मतयाऽभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽलङ्कारः, सीतानिर्वासनस्यानुचितत्वं प्रति बहुकारणनिर्देशात् समुच्चयश्चेत्यनयो रङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ५ ॥

(ख) सीतेति । स्मारिता रामभद्रसेतुप्रचारयन्तया जनन्या पृथिव्येति शेषः ।

(ग) -पृथिवीति । आ इति कोपसूचकमव्ययं । तव आर्यपुत्रः कः अपितु कोऽपि नेत्यर्थः । रामो यदि तवार्यपुत्रोऽभविष्यत् तदा कथमपि न निरपराधा त्वा निरवासयिष्यदिति भावः ।

(घ) सीतेति । वा अथवा । अम्वा माता यथा भणति ब्रवीति, तथैव भणतु इति तात्पर्यं । नियतेरेवाव कारणत्वात् नखलु स्वयमहमार्यपुत्रं निन्दामीति भावः ।

(ङ) राम इति । ईदृशः सीताया आर्यपुत्रपदायोग्यः । नितान्तवृशंसकार्य-करणादिति भावः ।

भागो । प्रसीद (१) भगवति ! वसुन्धरे ! शरीरमसि संसारस्य
तत्किमसंविदानेव जामात्रे कुप्यसि । (च)

घोरं लोके विततमयशो, या च वङ्गी विशुद्धि-
लङ्काहीपे कथमिव जन स्तामिह श्रद्धातु ।

(च) भागीति । प्रसीद राम प्रतीति शेषः । संसारस्य जगत शरीर-देह-
रूपा, स्वकीयहत्तान्त स्वकीया तनुग्वि सर्वेषां सकलहत्तान्त त्वमवगच्छसीत्यर्थः । तत्त-
स्मात् किं कथं असविदानेव अज्ञानतीव जामात्रे, रामाय कुप्यसि । नैतदुचित-
मिति भावः ।

असविदानेति अकर्म्मकत्वात् “समोगमृच्छी”त्यादिना आत्मनेपद । जामात्र इति
“य प्रति च कोप” इति-सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी ।

पृथिव्या सर्वहत्तान्ताभिज्ञत्वमुक्त—

“आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च यौभूमिरापो हृदयं यमय ।

अहश्च रात्रिश्च उभे च-सन्धे-धर्मश्च ज्ञानाति नरस्य हत्तम् ॥”

ननु रामेणापि कथमिदमतीवायुक्तमनुष्ठितमित्याह घोरमिति । लोके भुवने घोर
दुःसहत्वात् दारुण अयशो यशोविरोधिनी निन्देत्यथ, विततं विकीर्णं । अथ अग्निपरी-
क्षया प्रतीतायामपि चग्विशुद्धौ कथं निन्देत्याह लङ्केत्यादि । लङ्काहीपे सर्व्वतः समुद्र-
वेष्टिताया लङ्कायां वङ्गी या च विशुद्धि निर्दोषत्वपरीक्षा आसीदिति शेषः, इह
भारतवर्षे जने लोके कथमिव ता विशुद्धि श्रद्धातु विश्वसितु । प्रत्यक्षगोचरमभ-
ङ्गुतहत्तान्त लोक सन्दिग्धे, दूरवर्तिनन्तु कथमपि न विश्वसित्वेवेतिर्भावः । ननु
अलौकलोकनिन्द्या किमायाति याति वा, ततः कथमिदमनुष्ठितमित्याह इच्छा-
कूणामिति । यत् कृतस्त्रो लोकः सर्वा प्रजा समाराधनीयः अनुकूलव्यवहारादिभिः
सम्यक्तोषणीयः, तत् प्रजानां विरागापसारणेन सन्तोषोत्पादनं अतिगहनं नितान्त-
दुष्करं कर्म एकस्य व्यवहारेण सर्वेषां सन्तोषोत्पत्तेः प्रायेणासम्भवात् इति भावः ।

(१) प्रसीदति पाठः क्वापि नास्ति ।

इच्छाकूणां कुलधनमिदं यत् समाराधनीयः

लोकस्त्री लोकस्तदतिगहनं (१) किं स वत्सः करोतु ॥६॥

लक्ष्मी । अव्याहतान्तःप्रकाशा हि देवता भूतेषु विशेषेण गङ्गा,
तदेष ते प्रणामाञ्जलिः । (२) (छ)

राम । अम्ब ! अनुकृतस्त्वया भगीरथगृहे प्रसादः । (ज)

इदं इच्छाकूणा इच्छाकुवंशोद्भवाना जनानां सन्तोषोत्पादनरूप दुष्कर कर्म कुलधन धनमिव सर्वथा रक्षणीयमिति कौलिकं व्रतमित्यर्थः । ननु तथात्वेऽपि सीतापरित्यागस्य किं प्रयोजन मित्याह किमिति स वत्सः स्नेहपावोभूतीरामः किं करोतु सीतापरित्यागं विना किं कार्यं कुर्यात् । यामाश्रित्य समुत्पन्नया निन्दया जनाना विरागेन जातः तदपसारणे-
नैव निन्दापगमात् विरागापगमेन सन्तोषः स्यादित्यभिप्रेत्यैव सीता निर्वासितेति भावः ।

अत्र सीतानिर्वासनकार्यस्य एकस्मिन् लोकनिन्दारूपे कारणे सत्यपि लोकसन्तोष-
करणीयतारूपकारणान्तरोपन्यासात् समुच्चयोलङ्कारः ।

मन्दाप्रान्ता वृत्त ॥ ७ ॥

(छ) लक्ष्मि । हि यस्मात् देवताः देवजातयः भूनेषु प्राणिषु विषयेषु अव्याहतः
केनचिदपि अनिवारितः, अन्तःप्रकाशः अन्तःकरणवृत्तेः प्रसारं अन्तर्यामित्वमिति
यावत् यासा ताः, देवा हि अन्तर्यामितया सर्वेषामेव प्राणिना सर्वं वृत्तान्तजात
जानन्तोत्यर्थः । विशेषेण आधिक्येन, गङ्गा अव्याहतान्तःप्रकाशेत्यर्थः सर्वदेवताभ्यः
प्रकृतैश्वर्यशालित्वादिति भावः । तत्तस्मात् अस्मदादिभ्यो मानुषेभ्यो देवाना प्राधान्या-
दित्यर्थः, ते तुभ्यं एष मया क्रियमाणः, प्रणामाय नमस्काराय अञ्जलिः हस्तयोः सयोगः ।
भक्तप्रतिशयात् त्वा प्रणमामीत्यर्थः ।

(ज) राम इति । अम्ब । मातः । त्वया भगीरथगृहे भगीरथवशं प्रतीत्यर्थः
प्रसादः अनुग्रहः, अनुवृत्तेः अधिकृतः, भगीरथान् प्रभृति मा यावत् अविच्छिन्नभावेन
कृत इत्यर्थः । अन्यथा अस्माकं परोक्षे मा प्रति रोषकनुषिता पृथिवी कथं प्रसादये
रिति भावः ।

(१) तदतिविषममिति पाठान्तरं । (२) तदेष ते प्रणामाञ्जरिति पाठभेदः ।

पृथ्वी । देवि ! नित्यं प्रसन्नास्मिन्वः, किन्त्वापातदुःसहः
शोकावेगोऽपत्यस्य तेनैव' (१) ब्रवीमि, न पुनर्न जानामि सीता-
स्नेहं रामभद्रस्य । (भ)

दह्यमानेन मनसा दैवाद्दत्सां विहाय सः ।

लोकोत्तरेण सत्त्वेन (२) प्रजापुण्यैश्च जीवति ॥ ७ ॥

राम । सकरुणा हि गुरवो गर्भरूपेषु । (ज)

(भ) पृथ्वीति । वोऽयुष्माकं सम्बन्धे युष्मत्पत्नीयान् रामादीन् प्रतीत्यर्थः ।
तर्हि कथं "आ कस्तवार्थ्यपुत्र" इत्य ब्रवीषीत्याह किन्त्विति । अपत्यस्य सन्तानस्य
शोकावेग आपातदुःसह, परन्तु कार्यकारणादिविवेचनेन स्वयमेव सात्त्वनोदयात्
सहनैय स्यादिति भावः । पुन किन्तु रामभद्रस्य सीतास्नेहं सीतां प्रति प्रणय न
जानामि इति न अपि तु जानाम्येवेत्यर्थः ।

कीदृग् जानासीत्याह दह्यमानेनेति । दैवात् नियतिवशात् वत्सा सीता विहाय
निर्वास्य दह्यमानेन तदीयवियोगदृष्ट्वा सन्तप्यमानेन मनसा उपलक्षितः स राम,
लोकोत्तरेण सर्वलोकश्रेष्ठेन सत्त्वेन व्यवसायेन धैर्येणेति यावत् प्रजापुण्यैः सर्वगुण-
सम्पन्नरपतिलाभहेतुभूतैः प्राक्तनैः प्रजाना धर्मस्य जीवति प्राणान् धारयति ।
अन्यथा दारुणसीताशोकेन तस्य प्राणधारणमसम्भवमेव स्यादित्येव जानानीति भावः ।
अत्र कारणभूतानि पुण्यानि प्रजापु, तत्कार्यभूतं जीवनञ्च रामि, इत्य कार्य-
कारणयोर्भिन्नदेशहत्तित्वात् असद्भूतिरलङ्कारः ॥ ७ ॥

(ज) राम इति । गुरवः - श्वशुरश्वरादयो गुरुजनाः गर्भरूपेषु सन्तानभूतेषु
जामावादिषु सकरुणा हि अपराधे सत्यपि सदया एव । अन्यथा आत्मजाया सीताया
निर्वासनेन पृथिवी देवी शापादिना मम कश्चिदपि अनर्थमकार्षीत् इति भावः ।

(१) किन्त्वापातदुःसहस्नेहावेगेनैवमिति कापि पाठः ।

(२) धैर्येणेति पाठमेव ।

सीता । रुदती कृताञ्जलिः । णिदु मं अत्तणी अङ्गेषुं विलम्बं
अम्बा । (ट)

रामः । किमन्यद् ब्रवीतु । (ठ)

भाग्यी । शान्तम्, अविलीना वत्सरसहस्राणि भूयाः । (ड)

पृथ्वी । वत्से ! अवेक्षणीयौ (१) ते पुत्रकौ । (ढ)

सीता अनाथास्मि । (२) (ण)

रामः । हृदय ! वज्रमयमसि । (त)

(ट) नयतु मामात्मनोऽङ्गेषु विलयमम्बा ।

(ण) अनाथास्मि ।

(ट) सीतेति । आत्मनोऽङ्गेषु मृग्यस्वकीयदेहावयवेषु विलयं नयतु लोपं
प्रापयतु ।

(ठ) राम इति । अन्यत् उक्तवचनं विना । गभीरविषादे निस्तारोपाया-
भावे सर्वेषां मरणेच्छाया एव बलवत्तात् युक्तमेवोक्तमिति भावः ।

(ड) भागीति । शान्तमिति वारणार्थमव्ययमिति शब्दकल्पद्रुमः । उक्त-
प्रकारं न वाच्यमित्यर्थः । वहूनि वत्सराणां सहस्राणि व्याप्य अविलीना अविलुप्ता
जीवितेत्यर्थः ।

(ढ) पृथ्वीति । अवेक्षणीयौ स्तन्यदानतत्तावधानादिना पर्यवेक्षणेन रक्षणीया-
वित्यर्थः । अनयो जीवितार्थमेव तव जीवनमावश्यकमिति भावः ।

(ण) सीतेति । अनाथा अशरणा । रक्षकहीनया मया कथं पुत्रौ रक्षितुं
शक्येते इति भावः ।

(त) राम इति । वज्रमयं वज्रवत् कठिनमित्यर्थः । येन सार्वभौमस्य ममैव
महिष्याः रक्षकहीनतावचनश्रवणेनापि त्वं न विदीर्णमिति भावः ।

(१) अपि रक्षणीयौ इति पाठान्तरं ।

(२) किं एदेहिं इति कापि अधिकः पाठः ।

भागी । कथं त्वं सनाथाप्यनाथा । (थ)

सीता । कीदृशं मम अभव्वाए सणाधत्तणं । (१) (द)

देव्यौ । जगन्मङ्गलमात्मानं कथं त्वमवमन्यसे ।

आवयोरपि यत्सङ्गात् पवित्रत्वं प्रकृष्यते ॥ ८ ॥

लक्ष्म । आर्य्य । श्रूयताम् । (२) (ध)

(द) कीदृशं ममाभव्याया सनाथत्वम् ।

(थ) भागीति । नाथेन पत्या सह वर्त्तमाना जीवत्पतिकेत्यर्थः तथापि कथं अनाथा रक्षकहीना । पतिस्ते जीवति, स एव च त्वा रक्षिष्यतीति भावः ।

(द) सीतेति । अभव्याया अग्रभास्पदीभूतायाः, भीषणकलङ्केन तन्मूलकनिर्वासनेन च दुर्गते परा काष्ठां प्राप्ताया इत्यर्थः । सनाथत्व रक्षकसमेतत्वं । रक्षकेण पत्यैवाहं परित्यक्ता, सुतरा कुतो मे रक्षक इति भावः ।

जगदिति । हे सीते । त्वं जगन्मङ्गलं जगता कल्याणकारणीभूतं आत्मानं स्वां कथं केन हेतुना अवमन्यसे अमङ्गलास्पदत्वेन अपवित्रत्वात् “अनाथास्मि” अभव्याया भमः” इत्यादिना परिभवसि निन्दसीत्यर्थः । यस्यास्तव सङ्गात् ससर्गात् आवयोरपि अन्यत्र का कथा पावनत्वेन प्रसिद्धयो पृथिवीगङ्गयोरपि पवित्रत्वं पावनत्वं प्रकृष्यते उक्तकथं प्राप्नोति । सुतरा पातिव्रात्येन जगति त्वं सर्वप्रधानपवित्रासीति नात्माऽवमाननीय इति भावः ।

अत्र पृथिवीगङ्गयो पवित्रत्वप्रकर्षासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्ते रतिशयोक्ति रलङ्कारः ।

पतिव्रतायाः पवित्रत्वमुक्तं ब्रह्मवैवर्ते—

“पृथिव्या यानि तीर्थानि सतीपादेषु तान्यपि ।

तेजस्य सर्वदेवानां मुनीनाञ्च सतीषु च ॥” ८ ॥

(ध) लक्ष्मिति । श्रूयतां पृथिवीगङ्गयोर्वाक्यमिति शेषः । अनेन वाक्येन आर्य्या सीतादेवो कीदृशी पतिव्रता पवित्राचेत्यवधार्यतामिति भावः ।

(१) मन्दभागिन्या इति पाठमेतः । (२) श्रुतमिति पाठान्तरः ।

रामः । शृणोतु लोकः । (न)

नेपथ्ये कचकाल ।

रामः । अद्भुततरं किमपि ! (प)

सीता । किञ्चित् अन्तरिक्षं (१) प्रज्वलति । (फ)

देव्यौ । ज्ञातम् । (व)

कृशाश्वःकौशिको राम इति येषां गुरुक्रमः ।

आविर्भवन्ति तान्येव शस्त्राणि सह जृम्भकैः ॥ ८ ॥

नेपथ्ये । देवि ! सीते ! नमस्तेऽस्तु गतिर्नः पुत्रकौ हि ते ।

(फ) किमिति अन्तरिच प्रज्वलति ।

(न) राम इति । लोकः सर्वे जनाः । जातावैकवचनं । मया तु परिणय-
समयात् प्रभृत्येव सीतायाः पातित्रायं पावनत्वञ्च सम्यगवधारितं विश्वस्तञ्च, इदानीं
पृथिवीगङ्गयोर्वाक्येन किमधिकमवधार्यते, ये पुनर्लङ्कावासेन सीतायाश्चरितं सन्दिहाना
नानाविधमपवादनकल्पयन् त एव लोकाः, पृथिवीगङ्गयोर्वचनमिदं शृण्वन्तु श्रुत्वा च
सीताचरितनैर्मल्यमवधारयन्ति भावः ।

(प) राम इति । अद्भुततरं इतोऽपि आश्चर्यतरं, किमपि घटनादर्शनं
भवेदिति शेषः ।

(फ) सीतेति । अन्तरिचं आकाशं प्रज्वलति प्रदीप्यते ।

(व) देव्याविति । ज्ञातं आकाशप्रदीपे. कारणमिति शेषः ।

कृशाश्च इति । कृशाश्चोमुनिः कौशिको विश्वामित्रः, राम इति इत्यं येषां शस्त्राणां
गुरुक्रमः । उपदेष्टृपरम्परा, कृशाश्चात् विश्वामित्रं तस्माच्च रामो यानि शस्त्रानि

(१) सञ्चलं अन्तरिक्षमिति कापि पाठः ।

श्रीते । अलिख्यदर्शने देवो यदाह (१) रघुनन्दनः ॥ १० ॥
दिष्टिआ अत्यदेअदाओ परिपफुरन्ति । (भ)

लक्ष्म । उक्तमासीदार्येण सर्वधेदानीं त्वत्प्रसूतिमुपस्थास्य-
न्तीति । (म)

राम. (२) नमो वः परमास्त्रेभ्यो धन्याः स्तो वः परिग्रहात् ।
अनुध्यातैरुपेतव्यं वत्सयोर्भद्रमस्तु वः ॥ ११ ॥

(भ) दिष्ट्या अस्त्रदेवता परिस्फुरन्ति ।

लश्ववानित्यथ, तान्येव शस्त्राणि जृम्भकैरस्त्रैः सह आविर्भवन्ति प्रकाशन्ते । तेना-
न्तरिक्षं प्रज्वलितमिति भावः ॥ २ ॥

देवोति । हे श्रीते देवि । ते तुभ्यं नमः अस्माकं प्रणामोऽस्तु । हि
यस्मात् ते तव पुत्रकौ नवजातौ सुतो नोऽस्माकं गतिराश्रयः, प्रभुमाहृत्वादेव त्वा
प्रणमाम इति भावः । समपुत्रौ कथं युष्माकमाश्रयधीभूतावित्याह । देवो रघुनन्दनो
रामः अलिख्यदर्शने चित्रदर्शनवेलायां यत् आह व्रवीति वदति स्मेत्यर्थः । तस्मादेव
वयं तव पुत्रौ आश्रयाम इति भावः ।

अत्र वर्धमानकाले निपातनसिद्धस्य अतीते आहृत्यस्य अतीते प्रयोगात् च्युतसंस्कारता
दोषः, 'यदाह स रघूह' इति पाठितुं तद्दोषाभावः ।

"भवन्तः परमाश्रयः"—इत्यादिबहुभयोर्मिलितयोरेव समानाश्रयत्वप्रतिपादनार्थं
गतिरित्येकवचनं ॥ १० ॥

(भ) श्रीतेति । दिष्ट्या पुत्रयोर्नमः च श्रीभाग्न्यं न अस्त्रदेवतां जृम्भकास्त्राणा-
मधिष्ठाव्यो देवता परिस्फुरन्ति प्रकाशन्ते ।

(म) लक्ष्मिति । आर्येण पूज्येन भवता, इति इत्यन्तः, उक्तं चित्रदर्शन-
वेलायामित्यर्थः ।

नम इति । परमास्त्रेभ्यः उत्कृष्टजृम्भकास्त्रदेवताभ्यः वो युष्मभ्यं नमः, कथमयं
नमस्कार इत्याह, वयं वो युष्माकं परिग्रहात् त्वाभात् धन्याः कृतार्था जगत्याम-

(१) यथाहिति पाठान्तरं । (२) देव्याविति कापि पाठः ।

क्षुभिताः कामपि दशां कुर्वन्ति मम साम्प्रतम् ।

विस्मयानन्दसन्दर्भजर्जराः करुणोर्मयः ॥ १२ ॥

देव्यौ । मोदस्व वत्से ! मोदस्व, (१) रामभद्रतुल्याविदानी'

ते पुत्रकौ संवृत्तौ । (य)

सीता । भद्रवदीश्री ! को एदाणं क्वत्तिओचिदं कम्म करि-
स्सदित्ति । (२)

रामः । एषा (२) वशिष्ठगुप्तानां रघूणां वंशवर्द्धिनी ।

(२) भगवत्यौ । क एतयोः क्षत्रियोचितं कर्म करिष्यतीति ।

जियत्वेन प्रतिधा इत्यर्थः स्मः जाताः । अनुध्यातै, मत्पुत्राभ्या-स्युतैः सद्भिर्भवद्भिः
वत्सयोर्मम पुत्रयोरुपेतव्यं सन्निधातव्यं । वो युष्माकं भद्रं मङ्गलं अस्तु ॥ ११ ॥

क्षुभिता इति । साम्प्रतं अधुना विस्मयानन्दयोः सन्दर्भेण आश्चर्यहर्षयोः
ग्रथनेन संयोगेनेत्यर्थः जर्जरा कणश' कृता, क्षुभितम-उद्ध-लिताः करुणोर्मयः सीताशोक-
तरङ्गाः मम कामपि अनिर्वचनीया दशा अवस्था कुर्वन्ति । पृथिवीगङ्गयोरनुग्रह-
लाभरूपालौकिकवृत्तान्तविलोकनात् विस्मयेन, पुत्रजन्मनिवन्धनेन हर्षेण, प्रियतमा-
वियोगजन्मना रङ्गदर्शनात् नवीभावमापन्नेन शोकेन च अहमिदानीमात्मनि विमूढोऽ
स्मीति सरलार्थः ।

अत्र अद्भुतो रसः हर्षाख्यभावश्च करुणरसस्याङ्गमिति रसबदलद्वारः । ऊर्मि-
शब्देन करुणस्य सागरतुल्यमगाधत्व व्यन्यते ॥ १२ ॥

(य) देव्याविति । मोदस्व आनन्दिता भव, हर्षे हिरुक्तिः । हर्षकारणमाह
रामभद्रतुल्याविति । नृभकास्त्रलाभात् रामभद्रसमानसामर्थ्यावित्यर्थः ।

(२) सीतेति । क्षत्रियोचितं क्षत्रियवर्णयोग्यं, कर्म जातकर्मादिसंस्कारं ।

एषेति । वशिष्ठेन ब्रह्मर्षिणा गुप्तानां संस्कारकर्मणा वीजगर्भसमुद्भवपापेभ्यः
शान्तिविधानेन देवोपप्लवेभ्यश्च रक्षितानां रघूणां रघुवंशानां वंशवर्द्धिणी पुत्रप्रसवेन
कुलवृद्धिकारिणी एषा सीताऽपि-सुतयोः पुत्रयोः संस्कारं जातकर्मादिसंस्काराणां

(१) रमस्व वत्से मन्यस्व वत्से इति पाठभेदौ । (२) एषामिति कापि पाठः ।

कष्टं सीतापि सुतयोः संस्कर्त्तारं न विन्दति ॥१३॥

देव्यौ । (१) पुत्रि ! किं तवानया चिन्तया, एतौ हि वत्सौ

स्तन्यत्यागात् परिण भगवतो वाल्मीकेरर्पयिष्यावः (२) स

एवैतयोः चक्रकृत्यं करिष्यति । (ल)

यथा वशिष्ठाङ्गिरसौ वृषी प्राचेतसस्तथा ।

रघूणां जनकानाञ्च वंशयोरुभयो गुरुः ॥ १४ ॥

राम । सुविचिन्तितं भगवतीभ्याम् । (३) (व)

सम्पादयितार जन न विन्दति न प्राप्नोति, एतदेव कष्टम् । रघुवशीयाना सकल-
दैवकर्म्मसम्पादयितरि सति वशिष्ठे सीतासुतयो संस्कर्त्तुरभाव इति दारुण्येयं दशापरि-
वृत्तिरिति भाव ।

अत्र कष्टमिति वाक्यस्य एषेत्यादिवाक्यान्तर्गतत्वेऽपि न गर्भितत्वदोष तादृश-
समावेशेन विषादातिशयद्योतनात् "गर्भितत्व गुण क्वापीति"साहित्यदर्पणोक्तेः ॥ १३ ॥

(ल) देव्याविति । हि यस्मात् । स्तने भवं स्तन्य दुग्ध तस्य त्यागात्
तत्पानत्यागादिति तात्पर्यं । वाल्मीके समीपे । चक्रकृत्यं गौणकाले चक्रियो-
चितं जातकर्म्मादिसंस्कार कर्म्मैत्यर्थ ।

ननु वशिष्ठसदृश, कोऽपि गुरुत्वे कृत महाप्रभावो महर्षिश्चेत् संस्कारं कुर्यात्
तदेव युक्त भवेदित्याह यथेति । वशिष्ठं ब्रह्मपुत्र आङ्गिरस शतानन्दश्चेति वशिष्ठा-
ङ्गिरसौ वृषी यथा, यथाक्रमेण रघूणा जनकानाञ्च गुरु तथा प्राचेतसौ वाल्मीकिरपि
तयोरुभयोर्वंशयो गुरु मन्त्रोपदेष्टा । सुतरा वाल्मीके रौदासीन्य वशिष्ठादपक्वत्वञ्च
न शङ्कनीयमिति भावः ॥ १४ ॥

(व) राम इति । भगवतीभ्यां पृथिवीगङ्गाभ्या सुविचिन्तितं सम्यग्
विवेचन कृतं ।

(१) भागीति क्वचित् पाठो दृश्यते । (२) अर्पयिष्यामीति पाठान्तर ।

(३) भगवतेति पाठान्तरं ।

लक्ष्म । आर्य्य ! सत्यं विज्ञापयामि, तैस्त्वैरुपायैर्वत्सौ कुश-
लवावुत्प्रेक्षे । (श)

एतौ हि जन्मसिद्धास्त्रावुभौ प्राचेतसान्मुनेः । (१)

वीरौ सम्प्राप्तसंस्कारौ वयसा द्वादशाब्दिकौ ॥ १५ ॥

रामः । वत्स ! इत्येवाहं परिप्लवमानहृदयः प्रमुग्धोऽस्मि । (२)(ष)

पृथ्वी । एहि वत्से ! पवित्रीकुरु रसातलम् । (स)

रामः । हा प्रिये ! लोकान्तरं गतासि । (ह)

(श) लक्ष्मि ति । तैस्त्रैरुपायै हेतुभिः । उत्प्रेक्षे सीतापुत्रत्वेनानुमिनोमि ।

तवानुमानहेतूनाह एताविति । हि यस्मात् । एतौ उभौ कुशलवौ जन्मन-
उत्पत्तेः प्रभृति सिद्धानि उपस्थितानि अस्त्राणि जृम्भकास्त्राणि ययो स्तौ, सीता-
सुतयोरपि जन्मकाल एव जृम्भकास्त्रलाभ इदानीमेवावगत इति भावः । प्राचेतसात्
वाञ्छीकेर्मुनेः सकाशात् सम्प्राप्ता संस्कारा जातकर्माद्युपनयनान्ता याम्या तौ, सीता-
पुत्रयोरपि स्तन्यत्यागात् पर संस्कारकर्म्मार्थं वाञ्छीकिसमीपे समर्पणं श्रुतमिति भावः ।
तथा वयसा द्वादशाब्दिकौ द्वादशवत्सरौ । सीतापुत्रावपीदानी द्वादशवत्सरौ
भवेयातामिति भावः ॥ १५ ॥

(ष) राम इति । इत्येव अस्माद्धेतोरेव सीतापुत्रत्वेनानुमानादेवेत्यर्थं परिप्लव-
मानहृदयः आनन्देन चञ्चलचित्तः सन् प्रमुग्धः जडः ।

(स) पृथ्वीति । रसातलं पातालं पवित्रीकुरु अनयोः स्तन्यत्यागं यावदव-
स्थानेन पुनीहि ।

(ह) राम इति । लोकान्तरं मर्त्यलोकमिन्न लोकं पातालमित्यर्थः ।

(१) जातौ प्राचेतसादिति, प्राप्तप्राचेतसा वुभौ । आर्य्यतुल्याहती वीरौ इति
च पाठान्तरः । (२) इति परिप्लवमानहृदयं सन् मुग्धोऽस्मीति हापि पाठः ।

सीता । णेदु मं अत्तणो अङ्गेषुं विलअं अम्वा, ण सकद्धि
ईदिसं जीअलोअपरिवत्तं अणुभवितुं । (च)

राम । किमुत्तरं स्यात् । (क)

पृथी । वत्से । स्तन्यत्यागं यावन्मन्त्रियोगतः पुत्रकयोरपेक्षस्व,
परेण ते यथा रोचिष्यते (१) । (ख)

भागी । (२) एवं नाम (ग)

ततो निष्क्रान्ता गङ्गापृथ्वीसीता ।

राम । कथं विलय एवं वैदेह्याः सम्पन्नः, हा देवि !
दण्डकारण्यवासप्रियसखि । हा चारित्रदेवते । लोकान्तरं
पर्यवसितासि । इति सुहृति । (घ)

(च) नयतु मामात्मनोऽङ्गेषु विलयसम्वा, न शक्तामि ईदृश जीवलोकपरिवर्त्त-
ननुभवितुं ।

जनन्यादेशस्य अवश्यपालनौयत्वन सीताया पातालगमनावश्यभावात् गतेत्यतीतनिर्देश
हा इति विषादोक्तिश्चेति बोध्य ।

(च) सीतेति । जीवलोकपरिवर्त्त अवस्थापरिवर्त्तनमित्यर्थ । रसातल
गत्वापि जीवन्त्या मया ईदृशमेव दुःखमनुभवितव्य अतस्तव गमनान्तरणमेव मे श्रेय
इति भाव ।

(क) राम इति । किमुत्तरं अस्या सीतोक्ते पृथिव्या किं प्रतिवचन
स्यादित्यर्थं पृथिवी अस्या किमुत्तरं ददातीति श्रौतु समाकुलोऽस्मीति भाव ।

(ख) पृथीति । पुत्रकयो स्तन्यत्यागं यावत् स्तन्यपानपरित्यागपर्यन्त मन्त्रियोगत
समादेशात् अपेक्षस्व विलम्बस्व । परेण स्तन्यत्यागात् परेण कालेन ते तुभ्य यथा
रोचिष्यते तथा करिष्यसीति शेष । परेषेति तृतीयाऽपदर्श ।

(ग) भागीति । एव नाम भवत्विति शेष । स्तन्यत्यागं यावदपेक्षस्वेत्यर्थ ।

(घ) राम इति । कथलिति शोकसम्भ्रमे । वैदेह्या सीताया विलय

(१) यथा रोचते तथा करिष्यसीति पाठभेद । (२) गङ्गेति पाठान्तरम् ।

लक्ष्म । भगवन् ! वाल्मीकि ! परित्वायस्व एष (काव्यार्थः । (ड)

नेपथ्ये । अपनीयतामातोद्यकं, भो भोः सजङ्गमस्थावराः प्राणभृतो मर्त्यामर्त्याः ! पश्यत, महर्षिणा भगवता वाल्मीकिना अनुज्ञातं पवित्रमाश्चर्यम् । (च)

लक्ष्म । विलोका । (मन्थादिव क्षुभ्यति गाङ्गमम्भो-
व्याप्तञ्च देवर्षिभिरन्तरीक्षम् ।

अन्तर्धानं लोकान्तरे गमनमित्यर्थः । चरित्रमेव चारित्रं तेन पातिव्रत्याचारिण्येत्यर्थं देवता इव तत्सम्बोधनं । लोकान्तरं पातालं पर्यवासितासि गतासि । स्यते रीत्यर्थत्वात् कर्त्तरि क्तः ।

(ड) लक्ष्मेति । परित्वायस्व रामस्य जीवनसम्पादनेन अस्मान् रच । एष मोहजननेन रामस्य जीवनविनाशः किं ते तव काव्यस्य दृश्यकाव्यस्य नाटकाभि-
नयस्येत्यर्थः अर्थः प्रयोजनं । अभिनयेन रामस्य विनाश एव किं तवोद्देश्यमासीदिति सरलार्थः । नैतदुचितमिति भावः ।

(च) नेपथ्य इति । आतोद्यकं वीणादिवक्षुर्विधवाद्यं (कन्साटे) अपनी-
यता अपसार्यता ऐक्यतानवादनं परिह्रियतामित्यर्थः । अन्यथा तादृशनानाविधमधुर-
निनादश्रवणेन लोकानां हृदयाकर्षणेन उत्पत्स्यमानाश्चर्यदर्शनं व्याहृत्येति भावः ।
जङ्गमा गमनशीला, पञ्चादयः, स्थावराः स्थितिशीला पर्वताधिष्ठातृदेवतादयः तैः सह
वर्त्तमाना इति सजङ्गमस्थावराः । प्राणभृतः प्राणिनः, मर्त्या विनश्वरा मनुष्यादयः
अमर्त्या अमरा, देवाः । पवित्रं आश्चर्यञ्च किञ्चित् अनुज्ञातं आदिष्टं, तत्
पश्यतेत्यन्वयः ।

नेपथ्यात् सूत्रधारस्योक्तिगियं । एष च सन्दर्भः विष्कम्भकवत् चूलिका नाम
गर्भाङ्गस्यार्थोपक्षेपकविशेषः । तथा च साहित्यदर्पणं—

(२) क्वचित् किंशब्दो नास्ति ।

आश्चर्य्यमार्थ्या सह देवताभ्यां

गङ्गामहीभ्यां सलिलादुदेति ॥ १६ ॥

पुनर्नपथ्ये । अरुन्धति । जगद्वन्द्ये । गङ्गापृथ्वी भजस्व (१)

अर्पितयं तवाभ्यासे सोता पुण्यव्रता वधूः ॥ १७ ॥

लम् । दिष्ट्या (२) आश्चर्य्यमाश्चर्य्यम् । आर्य्य । पश्य पश्य,
कष्टमद्यापि नोच्छसित्यार्य्यः । (छ)

“अन्तर्यवनिकासस्थे सूचनाऽर्यम्य चूलिका ।”

वान्मोकिना अनुज्ञात तत् पवित्रमाश्चर्य्यञ्च समुत्पद्यमान लक्ष्मणो विलोक्य प्रकटयति मन्यादिवेति । गङ्गाया इदमिति गङ्गा अम्भ जल मन्यादिव मन्यानदख्णेन आलीडनादिव चुभति उच्छलति, देवाय ऋषयश्च तै देवर्षिभिः अन्तरीच आकाशं व्यात आकौर्ण । आश्चर्य्यदर्शनाय देवा, ऋषयश्च गगणे समागता इत्यर्थः । अहो आश्चर्य्ये, आर्य्यां सोता गङ्गामहीभ्या भागीरथीपृथिवीभ्या देवताभ्या सह सलिलात् गङ्गाजलात् उदेति उत्तिष्ठति । महद्विदमद्भुतमिति भावः ।

अत्र भावाभिमानिनौ वाच्या क्रियोत्प्रेचाऽलङ्कारः । चुभति उदेतीति कर्त्तृ-प्रत्ययान्तसुख्यक्रिययोर्मध्ये व्यातमिति कर्मप्रत्ययान्तगौणक्रियासन्निवेशात् भयप्रक्रमता द्येष, स च देवर्षिसङ्घस्य नभः समतीति पाठेन समाधेयः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ १६ ॥

अरुन्धतीति । हे जगद्वन्द्ये पतिव्रताशिरोमणिलेन जगता पूजनीये अरुन्धति । नौ आवा गङ्गापृथ्वी भागीरथीपृथिव्यौ भजस्व-सेवस्व-आवेद्योर्वचनानुसारेण-क्रिया-निष्पादनात्-सन्तोषत्रयेत्यर्थः । इयं पुण्यं पवित्रं व्रतं शास्त्रविहितो नियम आचार इति यावत् यस्या सा पुण्यव्रता वधूः सुधा सोता तव अभ्यासे समीपे अर्पिता न्यस्ता यथावदस्या रक्षणवेक्षणाभ्यामावयो सन्तोष स्यादिति भावः ॥ १७ ॥

(१) नृषस्वति कापि पाठः । (२) अहो इति पाठान्तरं ।

ततः प्रविशत्यरुन्धती सीता च ।

अरु । त्वरस्व वत्से वै देहि ! मुञ्च शालीनशीलताम् ।

एहि जीवय मे वत्सं प्रियस्पर्शेन पाणिना ॥ १८ ॥

सीता । ससम्भ्रममुपष्टथ रामं स्पृशन्ती । (१) समंस्ससिदु अज्जउत्तो (ज)

रामः । समाश्वस्य सानन्दम् । भोः किमेतत् । दृष्ट्वा सहर्षाद्भुतम् । कथं

देवी । सलज्जम्भितं । अये ! अम्वा अरुन्धती, सर्वे च प्रहृष्यन्त

ऋश्यशृङ्गशान्तासमेता गुरवः (भ)

अरु । वत्स ! एषा भगवती भगीरथगृहदेवता सुप्रसन्ना

गङ्गा । (ज)

नेपथ्ये । जगत्पते रामभद्र ! स्मर्यतामालेख्यदर्शने मां

प्रत्यात्मनो वचनम् । यथा, सा त्वमम्ब ! स्म प्रायामरुन्धतीव

सीतायां शिवानुध्यानपरा भव, तत्रानृणास्मि जाता । (ट)

(ज) समाश्वसितु आर्य्यपुत्रः ।

लज्जेति । पश्य पश्येतुक्त्वा दर्शनाय रामस्य चेष्टामपश्यन् वदनं पद्मवर्त्तय
मूर्च्छितं राममवलोकयन्नाह कष्टमित्वादि । उच्छ्वसिति संज्ञा लभते ।

त्वरस्वति । हे वत्से वैदेहि । त्वरस्व सत्करा भव, शालीनशीलता लज्जाशीलत्व
मुञ्च परित्यज, आसन्नविपदि लज्जया अन्याय्यत्वादिति भावः । एहि आगच्छ प्रियस्पर्शेन
पाणिना स्वकीयकरणेन मे मम वत्सं स्नेहभाजनं रामं जीवय संज्ञापय ॥

“स्याददृष्टे तु शालीन” इत्यमरः ॥ १८ ॥

(भ) राम इति । कथं शब्दो हर्ष, देवी सीता उपस्थितेति शेषः । प्रहृष्यन्त,
आनन्दन्तः । गुरवः नातरः कौशल्यादयः उपस्थिता इति शेषः ।

(ज) अरु इति । एषा अदूरे दृश्यमाना, भगीरथगृहदेवता भगीरथ-
कुलोपास्या इति तात्पर्यं सुप्रसन्ना बुभान् प्रत्यनुग्रहकारिणी ।

(ट) नेपथ्य इति । जगत्पते ! पृथिवीपते । नागयथावतारत्वेन विभु-

(१) ससम्भ्रमं स्पृशन्तीत्येतावन्मातः क्वचित् पाठः ।

अरु ।- इयन्ते श्वश्रूभगवती वसुन्धरा । (ठ)

नेपथी । उक्तञ्च पूर्वमायुष्मता वत्सात्यागि (१) यथा, भगवति वसुन्धरे । श्लाघ्यां दुहितरमवेक्ष्य जानकोमिति, तदधुना कृतवचनास्मि प्रभोर्वत्सस्येति । (ङ)

राम । कथं कृतमहापराधो भगवतीभ्यामनुकम्पितः, प्रणमामि वः । (ट)

1924 अरु । भो भोः पौरजानपदाः ! भगवतीभ्यां जाङ्गवीवसुन्धराभ्यामेव प्रशस्यमाना ममार्कन्धत्याः समर्पिता, पूर्वञ्च

वनेश्वर इति च ध्वनान्ते । आनिव्यदर्शने चित्तदर्शनवेलाया । आत्मन, स्वस्य अनायासेन रामस्य स्मरणाय तद्वचनमुद्धरति सा त्वमिति । अदृष्टा ऋणमुक्ता जगदीश्वरादेशाति-क्रमस्य अन्यायत्वात् ससन्तानसौतापथ्येवेचणेन प्रतिपालिततदादिशा इत्यर्थः । गङ्गोद्या-उक्तिरिय ।

(ठ) अरु इति । -श्वश्रूभगवती इत्यर्थः ।

(ङ) नेपथी इति । आयुष्मता दीर्घायुषा त्वया, वत्साया, सीतायाः त्यागे परित्यागकाले । किमुक्तमित्याह भगवतीत्यादि । भूपतित्वात् प्रभोरधिपते, जामाटत्वात् वत्सस्य सहास्यदस्य तव क्रतवचना भूपतित्वे अनुष्ठितनिदेशा, जामाटत्वे पूरित-प्रार्थनेत्यर्थः । पृथिव्या-उक्तिरिय ।

(ट) राम इति । कथमिति सम्भावनायाः । कृत, सीतानिर्वासनात्मको महोपराधो येन स तयोक्तः । अनुगृहीतः । अहो गरीयसी निष्कारणा करुषेति भावः । वो युष्मान् गौरवात् बहुवचनः । विमर्जनद्वचनाय प्रणाम इति बोध्यः ।

(ण) अरु इति । जाङ्गवोभमन्धराभ्या गङ्गापृथिवीभ्या एव "आवधोरपि यत् सङ्गाम् पन्नित्वत् प्रकथ्यते" इत्येव रूपेण प्रशस्यमाना महापवित्वेन स्तनी-

(१) वत्सापरित्यागि इति कापि पाठः ।

भगवता वैश्वानरेण निर्णीतपुण्यचारित्रा, सब्रह्मकैश्च देवैः
संस्तुता सावितृकुलवधूर्देवयजनसम्भवा सीतादेवो परिगृह्यता(१)
मिति कथं भवन्तो मन्यन्ते । (ण)

लक्ष्म । एवमार्ययाऽरुन्धत्या निर्भर्त्सिताः- प्रजाः, कृत्स्नश्च
भूतग्राम आर्यां नमस्करोति, लोकपालाश्च सप्तर्षयश्च पुष्पवृष्टि-
भिरुपतिष्ठन्ते । (त)

शिरोमणित्वेन च स्तुयमाना अरुन्धत्या मम समीपे समर्पिता न्यस्ता । सीता यदि
दुश्चरित्रा भवेत् तर्हि जाह्नव्या वसुन्वरया च कथमपि न प्रशस्येत, नवा ममान्तिके
समर्प्येतेति भावः । मम अरुन्धत्या इत्यनेनात्मनोऽपि सतीश्रेष्ठत्व व्यज्यते । अपि
चेति चार्थः । पूर्वं रावणवधानन्तरं लङ्कायामग्निप्रवेशे सति वैश्वानरेण अग्निदेवेन
निर्णीतं निश्चितं निश्चित्य प्रख्यापितमित्यर्थः । पुण्यं पवित्रं चारित्र्यं पतिव्रतात्वं यस्या
सा, तस्मिन्नेव च काले सब्रह्मकैः ब्रह्मणा सहिते देवैरिन्द्रादिभिः संस्तुता पतिव्रता-
प्रधानत्वेन परिचिता अभ्यर्हिता वा आसीदित्यर्थः । सा सावितृकुलवधुः सूर्यवंशीय-
क्षुषा देवयजनसम्भवा यज्ञभूमिसमुत्पन्ना एतेनापि नितान्तनिर्दोषत्वं व्यज्यते,
सीतादेवी परिगृह्यता रामिणेति शेषः, इति अस्मिन् विषये कथं भवन्तो मन्यन्ते
भवता किमभिमतं भवति । तदवगन्तुमिच्छामीति भावः । ईदृश्याः सतीशिरोमणे
सीतायाः परिग्रहविषये साधारणप्रजाना सम्मतिजिज्ञासया तासा पूर्वकृतसीतापपाद-
हेतुभूतघृष्टतायाः सुमहान् तिरस्कारो व्यज्यते ।

(त) लक्ष्मिति । एवमनेन प्रकारेण सम्मतिजिज्ञासयेत्यर्थः । निर्भर्त्सिताः
तिरस्कृताः । कृत्स्नः सकलः भूतग्रामः प्राणिसमूहश्च आर्या सीता नमस्करोति
सतीशिरोमणित्वेनाङ्गीकारात् पूजयतीत्यर्थः । पूर्वं घृष्टतया सीताया अपवादा-
विधानेन लज्जावशात् किमपि स्पष्टमभिधातुं नार्हतीति भावः । एतेन इदानीं
सीतायाः पुनः परिग्रहे काचिदपि प्रजानामापत्तिर्नास्तीति व्यज्यते । लोकपाला इन्द्रा-
दयो टिकपालाः सप्तर्षयो मरीचादयः । उपतिष्ठन् इति "पथ्याराधनयोश्चे" व्यात्मनेपदं ।

(१) परिगृह्यत इति पाठान्तरम् ।

अरु । जगत्पते ! रामचन्द्र ।

नियोजय यथाधर्मं प्रियां त्वं धर्मचारिणीम् ।

हिरण्मय्याः प्रतिकृतेः पुण्यप्रकृतिमध्वरे ॥ १८ ॥

सीता । स्वगतम् । जाणादि अज्जउत्तो सीतादुक्खं पम-

ज्जिदुं । (थ)

राम । यथा भगवत्यादिशति । (द)

लक्ष्म । कृतार्थोऽस्मि । (ध)

सीता । जीविदस्मि । (न)

(थ) जानात्यर्थ्यपुत्र. सीतादु खं प्रमाष्टुम् ।

(न) जीवितास्मि ।

नियोजयेति । हे जगत्पते रामचन्द्र । त्वं हिरण्मय्याः स्वर्णमय्याः प्रतिकृतेः प्रतिमायाः पुण्याः पतिव्रताप्रधानत्वेन पवित्रोः प्रकृतिः मूलभूताः प्रिया दयिता सीता अध्वरे प्रकृत्याः अश्वमेधयज्ञे धर्मचारिणी सहधर्मिणी यथाधर्मं धर्ममनतिक्रम्य नियोजय संस्थापय । “सुख्यालाभे प्रतिनिधिः शास्त्रार्थ” इति न्यायात् मुख्यलाभे प्रतिनिधिविधानस्यान्याद्यत्वात् इमामेव सहधर्मिणी कृत्वा अश्वमेधयज्ञं निष्पादयेति भावः । पुण्यप्रकृतिमित्यनेन सीतया सह अश्वमेधकरणे फलभूयस्त्वमपि व्यज्यते ॥ १८ ॥

(थ) सीतेति । प्रमाष्टुं दूरीकर्तुं । अतएव मन्ये पुनः परियहे कामपि आपत्तिं न करिष्यतीति भावः ।

(द) राम इति । भगवतो अरुन्धतो यथा आदिशति तथैव करोमीति वाक्यशेषः । गुरुनियोगस्थानतिक्रमणोपयत्वात् पुनरपि सीता परिगृह्णान्येवेति भावः ।

(ध) लक्ष्मिति । कृतार्थोऽस्मि, सीतारामयोः पुनर्भलेनेन सर्वेषामेव परम-निर्हृत्तिलाभादिति भावः ।

(न) सीतेति । जीवितास्मि, प्राणानामिव प्रियतमस्य विरहेण मृतप्रायां खञ्जितं पूर्वमास, इदानीं पुनर्लाभेन पुनर्जीवितेवास्मीति भावः । अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ।

लक्ष्म । आर्य्यै ! एष निर्लज्जो लक्ष्मणः प्रणमति । (प)

सीता । वच्छ ! ईदिसो वि चिरं जीव । (भ)

अरु । भगवन् वाल्मीके ! उपनीयेतामिमौ सीतागर्भसम्भूतौ
रामभद्रस्य पुत्रकौ कुशलवौ । इति निष्क्रान्ता । (व)

—०—

(क) वत्स । ईदृशोऽपि चिरं जीव ।

(प) लक्ष्मि ति । निर्लज्जो लज्जाहोन । प्रणमति भवतीमिति शेषः । यः
खलु निर्दयदारुणप्रकृतिर्भवती मतिभयानके निर्जनारण्ये विहाय प्रस्थितः, स पुनर्य-
दिदानो निःसङ्कोचं सुख-प्रदर्शयन् प्रणामायागन्तुमर्हति तस्य लज्जालेशोऽपि नास्तीति
मन्तव्यमिति भावः ।

(फ) सीनेति । ईदृशोऽपि एवम्भूतो निर्लज्जः सन्नपि चिरं जीव । मम
निवासने तव स्वारसिकेच्छाभावात् आर्य्यपुत्रादेशेनैव तद्विधानात् तव तव न कापि
निर्दयता नवा त्वा प्रति किमपि मम मनोमालिन्धमस्ति, प्रतुत अग्रजादेशेन दुष्कर-
स्यापि कर्मणः कारणात् योग्यधर्मानुसरणेन यथापूर्वं सन्तोष एवेति भावः ।

(व) अरु इति । इमौ अन्तराले दृश्यमानौ । उपनीयेता उपस्थायेता
सीतारामयोः समीप इति शेषः ।

अत्रैवं गर्भाद्गसमाप्तिरितुत्रेयं । तथाचात् “प्रविश्य सूत्रधार” इत्यादिः “विश्व
भरात्मजा देवो”तिश्लोकान्ता प्रस्तावना, “साहं दानिं मन्दभाङ्गी भार्दरहोए
अत्ताणं शिखिवेसि” इति वाज प्रथममल्पत्वेऽपि परं वाहुल्यात् पृथिवीगङ्गायोरभि-
प्राथानुसारेण अहम्बत्या करिष्यमाणसोतारामसम्भेलनरूपफलस्य प्राथमिकहेतु-
त्वाच्च । तदेव च ‘सीतारामयोः सम्भेलनं फलं । पृथिवीगङ्गाऽरुम्बतोणा गर्भाद्ग
पाताणा क्रमशो निष्क्रमणं सानान्याङ्गलक्षणस्यापि सङ्गतिः, अरुम्बत्या निष्क्रमणेन
अश्विषेषस्य समाप्तिसूचनञ्चेति । सीताकुशलवानान्तु गर्भाद्गमूलसप्तमाहोभयपातल-
मङ्गोक्तं कविनेति । पृथिवीगङ्गाः, सम्भेलनात् पूर्वं सीताया, अरुम्बत्याय उक्ति
प्रतुक्तय एव गर्भाद्गशरोरं, रामलक्षणादोनासुक्तिप्रतुक्तयस्तु अभिनयदर्शनवैलाया-

रामलक्ष्मणौ । दिष्ट्या (१) तथैव तत् । (भ)

सीता । सवाप्याकृतम् । कहिं, ते पुत्रत्रा मे । (म)

तत प्रविशति वाञ्छीकि कुशलवौ च ।

वाञ्छी । वत्सौ कुशलवौ । एष रघुपतिः पिता युवयोः,
लक्ष्मणः कनिष्ठतातः, सीतादेवी जननी, एष राजर्षिर्जनको
मातामहः । (य)

सीता । सहर्षकरुणाह, तं विलोक्य । कथं तादो । (र)

(म) कस्मिन् तौ पुत्रकौ मे ।

(र) कथं तात ।

मिटानीन्तनसभ्यानामालोचनेव न गर्भाङ्गशरीरं किन्तु, मूलसप्तमाङ्गशरीरमेवेति
बोध्य । अत्र गर्भाङ्गलक्षणं यथा साहित्यदर्पणे

“अङ्गोदरप्रविष्टो यो रङ्गद्वारामुखादिमान् ।

अङ्गोऽपरं स गर्भाङ्गं सवीजं फलवानपि ॥”

लक्षणे आमुखं प्रस्तावना । वीजलक्षणमपि तत्रैव

“अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यत् विसर्पति ।

फलस्य प्रथमो हेतुर्वीजं तदभिधीयते ॥”

(भ) रामेति । दिष्ट्या सीमाग्येन, तत् कुशलवयोरितिहस्तं तथैव यथा
चिन्तितं तद्रूपमेव, कुशलवौ सीतासन्तानावित्यस्माकमनुमानं सत्यमेवेत्यर्थः ।

(म) सीतेति । वाप्येण आनन्दान्शुषुणा आकृतेन पुत्रदर्शनाभिप्रायेण च सह
वर्त्तमानमिति सवाप्याकृतम् । तौ स्तन्यत्यागं यावत् मया पोषितौ ।

(य) वाञ्छीति । जनकोऽपि वाल्मीकेराह्णागादभिनयदर्शनार्थमेव तत्रागत
इति बोध्यम् ।

(र) सीतेति । जनको द्रष्टव्य इति हर्षं, निर्वासितकालीनदुःखं च येन

(१) दृष्ट्वेति पाठान्तरं ।

कुशलवौ । हा तात ! हा अम्ब ! हा मातामह ! । (ल)

रामः । सहर्षमालिङ्गम् । ननु वत्सो ! पुण्यैः प्राप्नो स्थः । (व)

सीता । एहि जाद कुस ! एहि जाद लव ! चिरस्य परि-

स्सजध पुणो जन्मन्तरगदं जण्णिं । (श)

कुमारौ । तथा कृत्वा । धन्यौ स्वः । (ष)

सीता । भञ्जव ! प्रणमामि । (स)

वाल्मी । वत्से ! ईदृश्येव चिरं भूयाः । (ह)

(व) एहि जात कुश । एहि जात लव । चिरस्य परिष्वजेथा पुनर्जन्मान्तरगता जननीम् ।

(स) भगवन् ! प्रणमामि ।

करुणा शोकः, अचिन्तितपूर्वः पितुः साक्षात्कार इत्यङ्गुतमाश्रयं तैः सह वर्त्तमानमिति तद्योक्तं । कथमिति हर्षद्योतकमव्ययं ।

(ल) कुशेति । सविषादसन्बोधने हाशब्दः । इयन्ति वयासि यावदावा सतोऽपि तातादीन् न जानीव इत्यतोविषाद इति प्रत्येतव्यं ।

(व) राम इति । सन्बोधने ननुशब्दः । पुण्यैः प्राक्तनधर्मैः प्राप्नो स्थः युवामिति शेषः । सञ्चितपुण्यानि विना युवयोः प्राप्तावपर उपायो नाम्नाकमासीदिति भावः ।

(श) सीतेति । चिरस्य परिष्वजेथा वङ्गन् कालान् व्याप्य आलिङ्गित जन्मान्तरगता पातालात् पुन भूतलप्राप्तत्वेन अन्यत् जन्म प्राप्तामिवेत्यर्थः ।

(ष) कुमाराविति । तथा कृत्वा आलिङ्गनेत्यर्थः । धन्यौ स्व आर्वा । जनन्या लाभादिति भावः ।

(स) सीतेति । प्रणमामि भवन्तमिति शेषः ।

(ह) वान्सीति । ईदृश्येव-यतिपुत्रसङ्गतैव चिरं भूया, न पुन. कदापि पूर्वं पतिपुत्रविरहिणी भूया इत्येवशब्दार्थः ।

सीता । अस्महे ! तादो, कुलगुरु, अज्जाजणो, सभत्तुआ
अज्जा सन्तादेई, सलक्खणा सुप्पसम्मा अज्जउत्तचलणा समं
कुसलवावि दीसन्ति, ता णिव भरङ्गि आणन्देण । (छ)

नेपथ्ये कलकल ।

वाल्मी । उल्यायावलीक्य च । उपहतलवणो (१) मथुरेश्वरः
प्राप्तः । (क)

लक्ष्म । सानुषङ्गाणि कल्याणानि । (ख)

(ख) अस्महे । (आर्य्यम्) तात, कुलगुरु, आर्याजन सभर्तृका
आर्या शान्तादेवी, सलक्षणा सुप्रसन्ना आर्य्यपुत्रचरणा, सम कुशलवावपि दृश्यन्ते
तन्निर्भराक्षि आनन्देन ।

(छ) साति । अस्महे इत्येकमेव विस्मयमुचकमन्वय शौरसेन्यादिभाषाया ।
तातो जनक, कुलगुरुर्वशिष्ठ, आर्याजन कौशल्यादिशुभजनः, भर्ता ऋष्यशृङ्गेण
सह वर्त्तमाना सभर्तृका । सलक्षणा, लक्षणेन सहिता, सुप्रसन्ना, रोषकालुष्यरहिता
सन्तोषसौम्या इति यावत् आर्य्यपुत्रचरणा, पतुर्महागुरुत्वेन चरणशब्दोपन्यासः, अन्येषान्तु
महागुरुत्वाभावात् न तथेति बोध्यः । अपिशब्दः समुच्चये कुशलवो चेत्यथ सम-
युगपत् एते दृश्यन्ते, तत्तस्मात् आनन्दं न निर्भरापरिपूर्णास्मि ।

(क) वाल्मीकि । उपहतो निहतो लवणो मधुदैत्यपुत्रो लवणराक्षसराक्षसो येन
स तथोक्तः, मथुरेश्वरः शत्रुघ्नः प्राप्तः उपस्थितः । तत्सेनाया अथ कलकल इति भावः
लवणराक्षसवधवृत्तान्तो वाल्मीकिना पूर्वः लोकपरम्परया तपःप्रभावेण वाऽवगत इति
मन्तव्यः ।

यमुनातीर्षासिना सुनीना प्राथनया रामेण प्रेषितः शत्रुघ्नः कुम्भीनसीगर्भजातः
मधुदैत्यपुत्रः लवणराक्षसः निहत्य रामस्यैवानुज्ञया मधुदैत्याधिकृतमथुराराज्ये
राजलमकार्षीदिति रामायणवार्त्ताऽवानुसन्धेया ।

(ख) लक्ष्मिति । अनुषङ्गेन अनुचरेण सजातीयतरिणीत्यर्थः सह वर्त्तमानानि

(१) उत्खातलवण इति कापि प १ ४

रामः । 'सर्वमिदमनुभवन्नपि न प्रत्येमि, (यद्वा प्रकृतिरिय-
मभ्युदयानाम् !) (ग)

वाल्मी । रामभद्र ! उच्चतां, किन्ते भूयः प्रियमुपकरोमि । (घ)

रामः । अतःपरमपि प्रियमस्ति । तथापीदमस्तु । (ङ)

सानुप्रज्ञाश्चि, कल्याणानि मङ्गलानि, कल्याणानि कल्याणान्तरे, सह उपतिष्ठन्ती-
त्यर्थः । यदत्र सर्वेषां वस्त्रानां सम्मेलनकाले वत्स शत्रुघ्नोऽपि प्रातः सुतरा, "सम्पत्
सम्पदमनुवधाति विपच्च विपद" निति लोकावादी यथार्थ एवेति भावः ।

(ग) राम इति । सर्वमिदं सम्मेलनमुखमित्यर्थः अनुभवन्नपि प्रत्यची-
कुर्वन्नपि न प्रत्येमि न विश्वसिमि । नितान्तदृभोग्यस्य मे इदं सुखसागरोद्वेलनस्य
प्रायेणासम्भावनीयत्वादिति भावः । ननु निर्दोषप्रत्यक्षत्वेऽपि कथमविश्वास इत्याह
यद्देति । यद्वा अथवा अभ्युदयानां सुखसम्बन्धीना इयं प्रकृतिः स्वभावः, यत् यौगपद्येन
सर्वां सम्बुद्धयः आविर्भवन्तीति वाक्यशेषः । अत इदं सुखपरम्परा सत्यं सम्भव-
त्यपीति भावः ।

(घ) वाल्मीकि । भूयः पुनः ते तव किं प्रिय प्रीतिकरं कार्यं उप
करोमि विदधामि तदुच्चतामित्यर्थः । "भूयः (व्य) पुनरर्थं" मिति शब्दकल्पद्रुमः ।

(ङ) राम इति । अपिशब्दः प्रश्ने । अतः परं सपुत्रपत्नीलाभादधिकं
अपि किमु प्रियं प्रीतिकरं वस्तु अस्ति, अपि तु नैत्यर्थः । स च भवता कृतं
इति भावः । तथापि पुत्रसहितपत्नीलाभादधिकप्रियाऽसत्त्वेऽपि इदं वच्यमाणं अस्तु
भवतु भवदनुग्रहादिति शेषः ।

अथवा अतः परमपि पुत्रसमेतभाष्यालाभादधिकमपि प्रियं वस्तु अस्ति । तत्र
कैवल्यं अविनश्यरत्वात् निरवच्छिन्नमुखत्वाच्च इति भावः । तथापि अविनश्यरनिरवच्छिन्न-
सुखलक्षणकैवल्ये सत्यपि इदं वच्यमाणं अस्तु । यत्र सुखादिभोगलालसायां अति-
व्रतत्वात् इदानीमिव न मया सुक्तिः प्रार्थ्यते, किन्तु मुग्धान्तरमिति भावः ।

पाप्मभ्यश्च पुनातु वर्द्धयतु च श्रेयांसि सेयं कथा (१)

मङ्गल्या च मनोहरा च जगतो मातेव गङ्गेव च ।

तत्प्रार्थनीयमाह पाप्मभ्य इति । माता जननीव गङ्गा भागीरथीव च जगतो भुवनस्य मङ्गल्या नानानीतिधर्मविषयनिवन्धनात् शुभजनिका, मनोहरा शोभना च कौतूहलोद्दोषकविविधोपाख्यानपूर्णत्वात् हृदयान्नादकारिणीत्यर्थं सा प्रसिद्धा इय कथा भवदीयरामायणप्रवन्ध. पाप्मभ्य सञ्चितपापेभ्य पुनातु सुक्ताम् करोतु तत्तत् पापविनाशनं जनान् पवित्रीकरोतु इत्यर्थं, तथा श्रेयांसि लोकानां मङ्गलानि च वर्द्धयतु बहुलीकरोतु । प्रजानां पापहीनत्वे मङ्गलवाहुल्ये च राज्ञोऽपि तत्फलभागित्वादिदानो भवदन्तिके समेयमेव प्रार्थनेति भावः । नन्वनालोचिता सा कथा कथं पुनीयात् कथं वा श्रेयांसि वर्द्धयेदित्याह तामेतामिति । बुधा विद्वान् शब्दत्रल्लविदः सम्पूर्णं शब्दतत्त्वज्ञस्येत्यर्थं कथमन्यथा ईदृशी शब्दरचनाचातुरी म्यादिति भावः, एतेन पदनाधुयेदर्शनेनापि तेषां सुमहानानन्दोभवितेति व्यज्यते । परिणता परिपक्वा चन्द्रनेत्रमसोमामारुढेत्यर्थं प्रज्ञा वृद्धि र्यस्य तस्य परिणतप्रज्ञस्य कथमन्यथा ईदृश भावनाधुये सुपपद्यत इति भावः, भावनाधुयेणापि बुधा सुसुच्युरिति व्यज्यते, कवेर्वाङ्गीकेर्भवत ता प्रसिद्धा एता इदानीमेव किद्यदशे समभिनीता, इमा अक्षदादिभिरपि प्रत्यचीकृता वाणी रामायणात्मकमहावाक्य विन्यस्त अर्पित रूप अभिनयोपयोगिनी आकृति र्यस्यां ता विन्यस्तरूपा सती स्वयं स्वयमेव नाटकाद्याकारतया परिणमथ्येत्यर्थं अभिनये रघुदशरथादिरामायणकथापुरुषाणामवस्थानुकरणे परिभावयन्तु सर्वतो भावेन सम्मानयन्तु । इदमेव रामायणमवलम्ब्य नाटकादिकं विरचय्य तदभिनयेनाम्य गौरव वर्द्धयन्त्विति सरस्वार्थः । तेन च भवत कवित्वसूर्यवंशस्य कीर्तिं गौरवञ्च लोके प्रब्रितं सत् महान्तमानन्दं जनयेत्, इयञ्च द्वितीयप्रार्थनेति भावः ।

अत्र मङ्गल्यचमनोहरत्वयोरुपमानोपमेयोभयधर्मत्वात् पूर्वोपमाऽलङ्कारः । तथा माता गङ्गा च पुनाति रामायणकथा तु पुनात्विति प्रक्रमवैषम्यात् “चिरं जीवतु ते सुनुमार्कङ्क्षेयसुनिर्यथे”ति साहित्यदर्पणोदाहृतवत् भग्नप्रक्रमतादोषः तेन च “पाप्मभ्यश्च

(१) पाप्मभ्यश्च पुनाति वर्द्धयति च श्रेयांसि सेयं कथेति पाठान्तरः ।

तामितां (१) परिभावयन्त्वभिनयैर्विन्यस्तरूपां (२) बुधाः
शब्दब्रह्मविदः, कवेः परिणतप्रज्ञस्य वाणीमिमाम् ॥ २० ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

—:०:—

इति सम्मेलनं नाम सप्तमोऽङ्कः ॥ (च)

‘समाप्तमिदं महाकविभवभूतिविरचितमुत्तरराम-
चरितं नाम नाटकम् ॥ ० ॥

पुनाति वर्द्धयति च श्रेयासि येय कथे”ति पाठान्तरमेव साधीय., किन्तु बहुषु
पुस्तकेष्वदर्शनात् तत्र सन्निवेशितमिति ज्ञेयं । किञ्च एता इमानिति प्रायेणैकार्थयोः
पदयोरुपन्यासात् कथितपदतादोषः, स च, वाणी चिर’मिति पाठेन समाधेयः ।

अत्राय वस्तुध्वनि., बुधाः पण्डिताः शब्दब्रह्मविद., परिणतप्रज्ञस्य विन्यस्तरूपा
नाटकाकारिण परिणमिता कवेर्भवभूतेः वाणी उत्तररामचरितलक्षणनाटकात्मक
महावाक्यं अभिनयै. परिभावयन्तु सर्वतोभावेन सम्मानयन्त्विति ।

परिभारयन्त्विति परिशब्दः सर्वतोभावायै “परि (व्य) सर्वतोभावः” इति शब्द-
कल्पद्रुमः । शब्दएव ब्रह्म तद्देचीति शब्दब्रह्मवित् तस्य । शब्दस्य ब्रह्मत्वमाह
श्रुतिः “चत्वारि शृङ्गास्त्रयोऽस्य पादा हे शीर्षे सप्तदशसं, त्रिधावद्धौ ह्यभो रोरवोति
महो देवो मर्त्या अविवेशे”ति ।

अभिनयलक्षणमुक्तं साहित्यदपणं—

“भवेदभिनयोऽवस्थाऽनुकारः स चतुर्विधः ।

आङ्गिको वाचिकश्चैव माहाय्यः सात्त्विकस्तथा ।”

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ॥ २० ॥

(च) इतीति । सम्मेलनं नाम सम्मेलनमिति नाम्ना प्रसिद्धं । सप्तमोऽङ्कः ।

समाप्त इति शेषः ।

(१) वाणीके रिति कापि पाठः । (२) विन्यस्तरूपा इति पाठभेदः ।

जानकौशिकम्' नाम नाटक वीररौद्रवत ।
 नाटिकामुज्ज्वलरसा श्रीविराजसरोजिनोम् ॥
 विद्योगवैभवाख्यान खण्डकाव्यमनन्तरम् ।
 नानावस्त्र महाकाव्य रुक्मिणीहरणाभिधम् ॥
 स्मृतिचिन्तामणि नाम कृत्वा च स्मृतिसग्रहम् ।
 निम्बिमाणो गद्यकाव्यसपूर्व, सरलाह्वयम् ॥
 कोटालिपाडनगरोनशियास्त्रवासात्
 सतकाश्यप पुरि नकौपुर एत्य तिष्ठन् ।
 वैदाग्निनागविधुमान शकाद् पौष्या
 श्रीमान् समापयदिमा हरिदासशर्मा ॥
 दोषान्वितामपि रतामपरप्रकाशे
 टीकामिमा गुणिजनो भ्र, वमाद्रियेत ।
 - गङ्गाधरो गुणसमुच्चयवान् गुणज्ञो
 दण्डाकरस्य हि कला शिरसैव धत्ते ॥

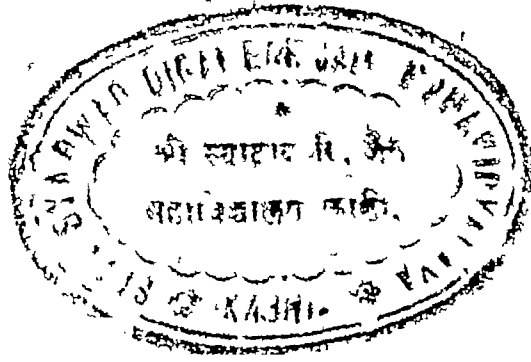
इति श्रीगङ्गाधरविद्यालङ्कार भट्टाचार्यात्मज श्रीहरिदास सिद्धान्तवागीश

भट्टाचार्यविरचितायासुत्तररामचरितनाटकटीकाया

सर्वाथशोधिनीसमाख्यायाः सप्तमोऽङ्कः

विवरणं समाप्तम् ।

প্রিণ্টার—শ্রীকুলচন্দ্র দে,
শাস্ত্রপ্রচার প্রেস।
৫ নং ছিদামগুদির লেন,—কলিকাতা।

विज्ञापनम् ।

श्रीयुक्त हरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य-

महाशय-प्रणीत-पुस्तकावली ।

मुद्रणीय-पुस्तकानि ।

१ । जानकीविक्रमं (नाटकम्) ।

२ । रुक्मिणीहरणं (महाकाव्यम्) ।

३ । वियोगवैभवं (खण्डकाव्यम्) ।

४ । सरला (गद्यकाव्यम्) ।

एतानि देवनागराक्षरे,
क्रमशो मुद्रणीयानि ।

श्रुतिचिन्तामणि संश्लेषे महामहोपाध्याय श्रीयुक्त वाथालदास आश्रयवत्स
महाशयैव मत्—

“कोटालिपाड निवासो नव्याप्रधानशार्ङ्ग, नानाशास्त्रे सुपण्डित एवं
अत्यस्त सूक्ति श्रीयुक्त हविदास सिद्धान्तवागीशेश्वर-प्रणीत श्रुतिव्यावस्थामंग्रह
ग्रन्थेव अनेक स्थान सुनिनाम । ग्रन्थानि अति उपदेय इहयाछे, वर्तमान
समये एरूप ग्रन्थेर यथेष्ट आवश्यकता आछे । एह श्रेणीव ग्रन्थेव द्वा-
ब्राह्मणपण्डित ऽ विषयी उभय सम्प्रदायेवह प्रभूत उपकाव साधित हहिवे ।
निम्ने सबल ब्रह्मसूत्राद थाकार एह ग्रन्थेव साहायो साधावणेह प्रचलित
व्यवस्था अवगत हहिये पाविवेन इति । २१ फेब्र १०११ ।”

श्रीवाथालदास आश्रयवत्स ।

मुद्रितपुस्तकानि ।

एतानि पत्रमासिमासिखण्डे प्री षष्ठीयानि ।

चतुर्दशपदे
(कागजे)

विराजसरोजिनौ नाटिका ।

देवनागराक्षरे-
मुद्रिता ।

सरलसंस्कृतादिभाषया विरचिता । अभिनीता, अभिनयोपयोगिनी, पश्चित्त-
मण्डलीभिरतीव प्रशंसिता च । मूल्य ॥ मास्यल / १० ।

